

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VII (2009), No. 1-2

PREVLADAVANJE PROŠLOSTI – MIT ILI STVARNOST

*Joahim Perels • Vladimir Petrović • Jovica Trkulja
Slobodan G. Marković • Srđan Cvetković*

Istraživanja

Predrag Vukasović • Milojica Šutović

Zbivanja

Vladimir Petrović • Marinko Vučinić

Pogledi

Dušan Čelić • Marinko Vučinić • Ilija Marković

Sećanja

Đuro Đurović • Milovan Đilas

Dosije

Kastrirajuće tutorstvo – cenzura takmičara u besedništvu

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VII (2009), No. 1-2

Glavni i odgovorni urednik

prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

mr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

dr Predrag J. Marković

Dejan Milić

doc. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

mr Vladimir Petrović (sekretar)

prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Izvršni izdavač

Dosije, Beograd

www.dosije.rs

Tiraž

400 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani

Boško Risimović, U slavu Čede Rogana 1953.

© 2009. Centar za unapređivanje pravnih studija

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VII (2009), No. 1-2

SADRŽAJ

Uvodnik 5

PREVLADAVANJE PROŠLOSTI – MIT ILI STVARNOST

Joahim Perels
Mit o prevladavanju prošlosti 11

Vladimir Petrović
Istoričari pred izazovom prevladavanja prošlosti 19

Jovica Trkulja
Aporije pravnog savladavanja
autoritarne prošlosti u Srbiji 35

Slobodan G. Marković
Društveni značaj restitucije i evropeizacije Srbije 59

Srđan Cvetković
Struktura političkih osuđenika u Srbiji
i Jugoslaviji 1945–1985 72

Istraživanja

Predrag Vukasović
Hipokrat i aktuelnost njegove zakletve 89

Milojica Šutović
Oslobođenje Kosova / ili izlazak Srbije na more 109

Prevodi

Joahim Fest
Biografija Hitlera 139

Ogledi

Neven Cvetičanin
Crtica o institucionalnom načinu razmišljanja
kao srži evropskog identiteta 149

Tokovi

Jaroslav Hašek
Finansijski problem 153

Zbivanja

<i>Vladimir Petrović</i> Prevladavanje prošlosti u Nemačkoj 1989–2009	155
<i>Marinko M. Vučinić</i> Izazovi krize i demokratsko društvo	160

Pogledi

<i>Duško M. Čelić</i> Pogrom	167
<i>Marinko M. Vučinić</i> Instalacija bizarnosti	169
<i>Ilija Marković</i> Aforizam kao poslednji bedem odbrane	173

Intervjui

Poruke i pouke srpskog oktobra (12)	
<i>Dragana Kuzmanović</i> Bićemo podstanari u rođenim kućama	178

Polemike

<i>Tomislav Krsmanović</i> Zablude o represiji u Jugoslaviji posle 1948.	195

Sećanja

<i>Đuro Đurović</i> Razmišljanje o smrti	207
<i>Milovan Đilas</i> Susret sa Staljinom	237

Dosije

Kastrirajuće tutorstvo – cenzura takmičara u besedništvu

<i>Uvodna napomena</i> (Dejan Milić)	243
<i>Cenzura takmičara u besedništvu</i>	
Takmičenje u besedništvu (Svetlana Gradinac)	245
Pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu	248
Prigovor na Pravilnik (S. Avramović, J. Trkulja, S. Gradinac, Dejan Milić)	250
“Cenzurisano govorništvo” – odjek u medijima	251
<i>Epilog</i>	279

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Jovica Trkulja</i> “Političke uspomene” Dragoljuba Jovanovića	283

<i>Miodrag Raičević</i>	
Zapis o Dragoljubu Jovanoviću, književniku	290
<i>Ratomir Damjanović</i>	
Logos–Ētos–Patos (povodom knjige “Rhetorike techne – veština besedništva” dr Sime Avramovića)	295
<i>Ljubomir Petrović</i>	
Između nauke i politike (Mira Radojević, <i>Naučnik i politika, politička biografija Božidara V. Markovića, 1874–1946</i>)	305
<i>Miroslav Svirčević</i>	
Novi pogledi na principe pravde i političke slobode (F.A. Hajek, <i>Pravo, zakonodavstvo i sloboda</i>)	310
<i>Vladimir Petrović</i>	
Od bespuća do puteva i stranputice pravne države (Jovica Trkulja (ur.), <i>Putevi i stranputice pravne države u Srbiji</i>)	314
<i>Vladimir Marković</i>	
Plima restitucije u savremenom svetu (Elazar Barkan, <i>Krivica nacija, Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi</i>)	316
<i>In memoriam</i>	
<i>Željko Simić</i>	
Epski lirizam Ksenije Zečević	319
<i>Uputstvo za saradnike</i>	323

U V O D N I K

Tokom poslednjih pet godina časopis Hereticus se kontinuirano i sistematski bavio problemima suočavanja sa prošlošću. Većina temata i stalnih rubrika časopisa bila je posvećena pitanjima savladavanja autoritarne prošlosti. Osvetljeni su različiti aspekti ove složene problematike, kao i putevi i stranputice Srbije u savladavanju zla autoritarne prošlosti. Teme i dileme koje su obrađivane na stranicama Hereticusa nametale su se snagom svoje dominacije u sumornoj stvarnosti Srbije. To je pravno-politička destrukcija i pustoš koju su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi, koji u svom malignom nastupu gotovo da nisu ostavili prazan prostor. Njihove žrtve bili su i ostali građani Srbije, kao i pravo koje je pretvoreno u sluškinju politike. Uprkos demokratskim promenama, mi se još uvek nismo ozbiljno suočili sa zlom autoritarne prošlosti. Valja nam izaći na kraj sa minulim mračnim vremenima, ovladati prošlošću koja je gospodarila nama. I dalje će, ukoliko se ne ovlada njome.

Uredništvo Hereticusa je zauzelo stav da je ova zapostavljena pitanja, o kojima se, od Brozove i Miloševićeve vladavine do danas, tako malo govorilo i pisalo, neophodno izneti na svetlo dana. Ova pitanja neophodno je sagledavati u kontekstu zaštite ljudskih prava. Međutim, danas se za ta prava bore oni koji su ih najviše kršili – bivši lakeji i beneficijari autoritarnih režima, koji su uspeli da operu svoje biografije i proglase se avangardom demokratije. Oni koji su bili od njih proganjani ponovo su na margini i u nemilosti. Novim vlastima ni na pamet ne pada da rehabilituju i obeštete ljude koje su prethodni autoritarni režimi progonili. Naprotiv, postigli su sporazum sa bivšim režimima o nenapadanju. Zbog toga bi odgovori na pitanja pravnog savladavanja autoritarne prošlosti značili svojevrstu optužnicu i raskid sa totalitarnom političkom praksom bivših diktatorskih režima i njihovih današnjih recidiva, koji su svojevrstna potvrda kako je zlo bilo (i ostalo) odomaćeno i sveprisutno.

Nastavljajući tu uređivačku koncepciju, temu ovog broja Hereticusa posvećujemo dilemi da li je savladavanje autoritarne prošlost mit li stvarnost? U odgovoru na ovo pitanje Joahim Perels iznosi dragocena iskustva Nemačke u njenom suočavanju sa zlom autoritarne prošlosti i mukotrpnom savladavanju njenih teških posledica. U toj funkciji je i prevod teksta Joahima Festa o Hitleru. Vladimir Petrović osvetljava probleme i dileme sa kojima se suočavaju istoričari pred izazovom savladavanja prošlosti. Nakon toga, Jovica Trkulja, Slobodan Marković i Srđan Cvetković kriti-

čki preispituju konkretne mere koje su u Srbiji preduzete poslednjih osam godina na planu savladavanja autoritarne prošlosti.

U rubrici "Istraživanja" Predrag Vukasović piše o značaju i aktuelnosti Hipokratove zakletve, a Milojica Šutović podseća na vreme slabljenja Otomanske imperije, kada je srpski nacionalni pokret nastojao da ostvari program nacionalnog ujedinjenja, stvaranjem nacionalne države srpskog naroda, oslobađanjem Kosova i pripajanjem matici Srbiji starih srpskih zemalja i izlazak na more. U rubrici "Ogledi" objavljujemo razmišljanja Nevena Cvetičanina o evropskom identitetu, a u "Tokovima" i danas aktuelnu priču Jaroslava Haška. U "Zbivanjima" Vladimir Petrović nastoji da sumira iskustva savladavanja prošlosti u Nemačkoj posle ujedinjenja, u periodu od 1989. do 2009. godine, a Marinko Vučinić razmatra uticaj svetske ekonomske krize na demokratske procese.

Nakon "Pogleda" sa prilozima Dušana Čelića, Marinka Vučinića i Ilije Markovića na aktuelne teme, sledi rubrika "Intervju", u kojoj objavljujemo razgovor Silvije Nadjivan sa Draganom Kuzmanović i time završavamo serijal razgovora na temu "Poruke i pouke srpskog oktobra 2000. godine". Tomislav Krsmanović polemizuje sa različitim stavovima i zabudama o opsegu represije u Jugoslaviji posle Rezolucije Informbiroa 1948. godine. U rubrici "Sećanja" objavljujemo razmišljanja Đure Đurovića o smrti i podsećamo da je Milovan Đilas posve drugačije opisao svoj susret sa Staljinom 1944. godine nego pet decenija kasnije.

Početak februara ove godine, Skupština Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih i ugostiteljskih škola uvela je cenzuru na besede o aktuelnim društveno-političkim temama na republičkim nadmetanjima srednjoškolaca iz besedništva. Nažalost, poslednjih godina je bilo još primera cenzurisanja mladih besednika i njihovih beseda na takmičenjima, ili u medijima. Ove zabrane i represija u školama (i medijima) zastrašujući su znak povampirenog jednoumlja, ubedljiv dokaz da kod nas još preovlađuju monolozi moćnih zasnovani na argumentu snage, a ne na snazi argumenta, na dogmatskoj isključivosti i neargumentovanoj uzurpaciji prava na jedino ispravno gledište. Iz tih razloga jedan broj uglednih stručnjaka i javnih ličnosti odlučno se suprotstavio ovim pokušajima cenzurisanja besednika. Njihovi tekstovi i polemika vođena o ovom pitanju čini sadržinu rubrike "Dosije".

Rubrika "Osvrti, prikazi, recenzije" ovog puta je veoma bogata. Započinje prikazima Jovice Trkulje i Miodraga Raičevića Političkih uspomena i Medaljona Dragoljuba Jovanovića, knjiga objavljen u okviru "Sabranih dela Dragoljuba Jovanovića". Ratimir Damjanović je prikazao knjigu Sime Avramovića, Rhetorike techne – veština besedništva, a Ljubomir Petrović studiju istoričarke Mire Radojević o profesoru Božidaru V. Markoviću kao naučniku i političaru. Tu su i prikazi Hajekove knjige, Pravo,

zakonodavstvo i sloboda (*Miroslav Svirčević*), zbornika radova *Putevi i stranputice pravne države* (*Vladimir Petrović*) i kontroverzne knjige *Elazara Barkana* Krivica nacija, Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi (*Vladimir Marković*). Broj završavamo tekstem *Željka Simića o epskom lirizmu rano preminule Ksenije Zečević*.

U celini uzev, izbor tekstova u ovom broju izražava težnju Uredništva da presekom kroz dosadašnja saznanja o autoritarnoj prošlosti u Srbiji podstakne dalja istraživanja različitih aspekata srpske i jugoslovenske autoritarne prošlosti, te doprinese njenom kritičkom savladavanju. Uredništvo se nada da će dosada objavljeni tekstovi u Hereticusu o savladavanju autoritarne prošlosti predstavljati solidnu osnovu i svojevrsni pledoaje za dijalog o ovoj temi, koja ima dalekosežni značaj za tranziciju iz autoritarnog u demokratski poredak. Otuda današnje kritičko preispitivanje i prevladavanje autoritarne prošlosti u Srbiji nije samo značajno u smislu skolastičkog traktata i jurističkih nadmudrivanja, već je svojevrsna reafirmacija ključnih pravno-političkih kategorija i koncepata moderne demokratske pravne države i njihovog uzdizanja do istorijske samosvesti i civilizacijske alternative.

Beograd, jula 2009.

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

Prevladavanje prošlosti
– mit ili stvarnost

Boško Risimović – *Uskrsnuće*, 1969.

Joachim Perels¹

profesor političkih nauka, Hanover

MIT O PREVLADAVANJU PROŠLOSTI²

Rezime: Autor polazi od teze da je najdraži mit Savezne republike Nemačke je onaj o uspješnom pravnom suočavanju sa vladavinom nacionalsocijalizma. No ovaj mit ne može da izdrži niti jednu ozbiljnu proveru. U stvarnosti, krivično gonjenje zločina nacionalsocijalističkog režima nije bilo uspješno. Njegov zaključak je da je krivični progon nacističkih državnih zločina – i pored važnih procesa kao što je Aušvic-proces – ostalo samo u naznakama. Šta to znači ustavno pravno, nije teško zaključiti: Načelo, po kome su sve grane javne vlasti vezane ustavnim pravima (član 1, stav 3. Ustava SR Nemačke) i međunarodnim pravom (član 24. Ustava SR Nemačke) nije imalo zapravo nikakvo stvarno važenje u krivičnom gonjenju mnogih nacističkih zločina. Što se materijala i dokaza tiče, bilo je moguće još 1950. započeti veliki proces protiv Glavnog štaba bezbednosti Rajha, no uprkos obimnim predistražnim radnjama protiv 600 osumnjičenih, ovakav proces nije nikada pokrenut. Sa izuzetkom pojedinačnih sudskih procesa, Hitlerova komandna centrala je za zločine počinjene nad milionima ljudi, ostala nekažnjena.

Cljučne reči: vladavina nacionalsocijalizma, zločini, suočavanje s prošlošću, pravno prevladavanje prošlosti, pravna država, mit

Najdraži mit Savezne Republike Nemačke je onaj o uspješnom pravnom suočavanju sa vladavinom nacionalsocijalizma. No ovaj mit ne može da izdrži ni jednu ozbiljnu proveru. U stvarnosti, krivično gonjenje zločina nacionalsocijalističkog režima nije bilo uspješno. Štaviše: pojam “zakonskog neprava” (Gustav Radbruch),³ koji se odnosi na kriminalna

1 Profesor dr Joachim Perels, rođen 1942, studirao je prava, filozofiju, sociologiju i političke nauke na univerzitetima u Frankfurtu na Majni i Tbingenu. Od 1983. docira, u međuvremenu je emiritiran, kao profesor političkih nauka, na Lajbnicovom univerzitetu u Hanoveru. Autor je brojnih knjiga, između ostalih: *Uklanjanje vladavine nacionalsocijalizma? Linija sporenja u suočavanju sa Hitlerovim režimom (Entsorgung der NS-Herrschaft? Konfliktlinien im Umgang mit dem Hitler-Regime)* i *Da li je desni radikalizam marginalan fenomen? (Der Rechtsradikalismus – ein Randphänomen?)*. *Prim. prev.*

2 Tekst “Der Mythos von der Vergangenheitsbewältigung” profesora Joachima Perelsa objavljen je u nedeljniku *Die Zeit*, 26.01.2006., Nr. 5.

3 Gustav Radbruch (1878–1949) važi za jednog od najuticajnijih filozofa prava 20. veka. Radbruch je bio čovek svog vremena, veoma angažovan u političkim previranjima sa početka 20. veka, cenjen profesor Univerziteta u Kenigsbergu, dekan

dela nacionalsocijalističke države i podrazumeva njihovo sankcionisanje, u SR Nemačkoj je zapostavljen i delimično odbačen.

Ova namera da se pravno vrednovanje vladavine nacionalsocijalizma više ne vezuje bezrezervno za ustav, za nesalomivost važenja ustavnih prava i za krivični zakonik, posebno je bila naglašena pedesetih godina prošlog veka. U više navrata je sudstvo čak preuzimalo pravnu doktrinu Hitlerovog režima – sa zastrašujućim rezultatom: da se unutar savezne republikanske pravne države stvorila jedna posebna pravna zona. Ona je u izvesnoj meri pratila logiku nacionalsocijalističkog pojma prava.

Da bi se razumeo ovaj razvoj, neophodno je još jednom baciti pogled na jednu od najvažnijih studija o pravnoj doktrini nacionalsocijalističke diktature, koja je i danas važeća – na studiju Ernsta Frenkela⁴ “Dvostruka država” iz 1941. godine. U ovoj studiji Frenkel opisuje strukture nacionalsocijalističkog režima kao “državu mera”⁵ u kojoj je ukinut veliki broj pravnih garancija za pojedince. Nacionalsocijalistička država je po svom nahođenju mogla da raspolaže slobodom i imovinom ljudi. U izvršnoj praksi SS-a i Gestapoa, često pokrivenoj sudskom praksom, bezvlašće “države mera” dobilo je svoje jezivo obličje. Ova država se pokazala posebno svirepom u zločinu koji je počinila nad osobama sa invaliditetom, Jevrejima, Romima i Sintima, nad sovjetskim ratnim zarobljenicima i političkim protivnicima. Ova masovna ubistva su imala utemeljenje u ukidanju prava na život, koje je izvršno-tehnički sprovodio Hitlerov režim.

Pogrešno bi bilo verovati da je način razmišljanja u kategorijama “države mera” nestao posle 1945. Naprotiv, veliki paradoks Savezne Re-

---

Univerziteta u Kilu; bio je dva puta biran za ministra pravde: 1920. i 1924. 1926. vraća se na Univerzitet u Hajdelberg, gde završava treću i poslednju verziju svoje Pravne filozofije. 1933. na osnovu Zakona o ponovnom uspostavljanju statusa državnih službenika biva prvi nemački profesor koga je nacionalsocijalistički režim otpustio, ne zbog rasne, već zbog političke pripadnosti. U toku jednogodišnjeg boravka na Univerzitetu u Oksfordu nastala je njegova, tek 1945. objavljena, knjiga *Duh engleskog prava*. 1945. Radbruh se vraća kao prvi posleratni dekan ponovo u Hajdelberg, gde nastaju njegova čuvena kasna dela, među kojima i 1946. objavljeni esej “Zakonsko nepravo i nadzakonsko pravo” (“Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht”).

Pojam zakonskog neprava: “Kad je pozitivni zakon u toliko nepodnošljivoj meri nepravedan, onda on kao zakonsko nepravo mora odstupiti pred pravdom, nadzakonskim pravom”. *Prim. prev.*

- 4 Ernst Fraenkel je postao poznat po svojim delima iz oblasti političkih nauka, među kojima je *Dvostruka država (Der Doppelstaat)* verovatno najvažnije i na čijoj je prvoj verziji radio sve do emigracije, 1938. godine. Frenkel je iskusio u stvarnosti kako funkcioniše jedna fašistička država, te je mogao da opiše veliki broj političkih, administrativnih i pravnih procedura koje su bile tipične za funkcionisanje nacionalsocijalističkog režima. *Prim. prev.*
- 5 Teza Ernsta Frenkela bila je da se sistem vladavine nacionalsocijalizma sastoji iz dva dela: države pravila i države mera. U državi mera po Frenkelu suverena nemačka diktatura nalazi svoj pravi izraz. *Prim. prev.*

publike je bio sadržan upravo u tome da su, bez obzira na važenje Ustava, pojedini strukturni elementi ovoga načina mišljenja postali dejstvujući u zakonodavstvu, sudstvu i u izvršnoj vlasti. Najpre su naišle na dobar prijem sve pravne tvorevine koje su imale za cilj da onemoguće gonjenje za državne zločine. Na osnovi toga je zakonodavac u okviru amnestije od 1949. oslobodio krivice pojedine nacističke zločince, čime je proglasio ponovo važećim Hitlerovo pravilo amnestije određenih nacističkih zločinaca iz Kristalne noći 1938.

Zakon o amnestiji iz 1954. je sledio sličnu logiku. On nije ništa manje nego pokušaj da se određena akta državnih mera Hitlerove diktature učine sastavnim delom posleratnog pravnog poretka. U svetlu ovog zakona o amnestiji, ubistva glavnih nacionalsocijalističkih aktera se, ako kazneni okviri za takva dela nisu predvideli više od tri godine zatvora, preobražavaju u krivične delikte naređene odozgo, bez sopstvene odgovornosti, za koje je krivično gonjenje isključeno. Kako je to dokazao istoričar Norbert Fraj,⁶ na osnovu ovog zakona o amnestiji oslobođeni su krivičnog gonjenja nacisti koji su počinili 44 ubistva, kao na primer ubistvo gradonačelnika Ahena, koga su Amerikanci doveli na vlast, a koga su ubili pripadnici SS-a.

Adenauerova vlada je takođe preuzela elemente pravne nacionalsocijalističke doktrine. U Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima iz 1950. utvrđeno je da je moguće osuditi učesnika u državnoterrorističkom delu koji se poziva na pravo diktature ako to delo “u trenutku njegovog izvršenja po opštim, od civilizovanih naroda priznatim osnovnim pravima, podleže krivičnom gonjenju” (član 17, stav 2). Ova, takozvana Nirnberška klauzula, koja se nadovezuje na zakon br. 10 Kontrolnog saveta iz decembra 1945., postala je 1952. u Nemačkoj nevažeća zahvaljujući rezervi Savezne vlade. Signal je bio nedvosmislen: nacionalsocijalistički pravni sistem ne sme biti stavljen pod sumnju sa stanovišta povrede principa pravne države. Time je u osnovi ostao da važi. Upravo to su i zahtevali branioци u Nirnberškom procesu.

Ukidanje kažnjivosti državnih zločina bilo je 1968. čak znatno prošireno. Nemački parlament je Krivičnom zakoniku dodao još jednu naredbu (paragraf 50, stav 2), po kojoj se razlikuju obeležja dela i obeležja koja se odnose na počinioца. Po tome su administratori uništenja proglašeni samo za tzv. pomagače u vezi sa delom ubistva onim počinioцима koji su navodno bili jedini pravi gospodari zločina na licu mesta. Za pomagače zločina je važilo zastarevanje posle 15 godina – sa posledicom da je

---

6 Norbert Frei (1955) je poznati nemački istoričar. On predaje noviju i modernu istoriju na Fridrih Šiler Univerzitetu u Jeni. Veoma je zapažena bila njegova habilitaciona teza koja se bavila politikom suočavanja sa prošlošću u eri Konrada Adenauera. *Prim. prev.*

odgovorna vlast Glavnog štaba bezbednosti Rajha⁷ bila u najvećoj meri oslobođen krivičnog gonjenja.

Justicijar SS-a Verner Best zahteva amnestiju za političke krivce

Ova, tada nova verzija paragrafa 50, stava 2 Krivičnog zakonika, kasnije je protumačena kao “omaška”; tadašnji ministar pravde, Hajneman, nije nikada shvatio pravu nameru tog pokušaja. U suštini, ova nova verzija na određen način je povezana sa onom kategorijom u vezi sa eskulpiranjem državnog zločina koju je početkom pedesetih godina razvio Verner Best.⁸ On je u Glavnom štabu bezbednosti Rajha bio zadužen za

7 Glavni štab bezbednosti Rajha (RSHA) osnovan je 1939. godine, kada je započeo Drugi svetski rat, a osnovao ga je vođa SS-a Hajnrih Himler, tako što je u jednu instituciju spojio tajnu policiju i tajnu službu. Štab je bio jedna od 12 glavnih institucija Rajha i brojao je oko 3.000 zaposlenih. Osnivanjem Štaba za bezbednost Rajha Hajnrih Himler je krunisao svoje napore da potpuno osamostali nacionalsocijalistički izvršni aparat.

Opseg zaduženja Štaba bezbednosti (RSHA) protezao se od policijsko-bezbednosnih do informativnih zadataka. Među njima su bila i hapšenja “politički labilnih” osoba. Specijalne jedinice SS-a, koje su bile pod komandom Štaba, u okupiranim oblastima su imale zaduženje da iskorene “sve neprijateljske elemente Rajha i Nemačke”. U Poljskoj, a kasnije i u Sovjetskom Savezu, to je značilo planske masakre državnih i kulturnih predstavnika ovih zemalja, posebno katoličkih sveštenika i komunističkih funkcionera, kao i Roma i Jevreja. Putem propagandnog širenja nacionalne mržnje ciljano su izazivani pogromi. U Sovjetskom Savezu Štab je sprovodio tzv. “akcije čišćenja” protiv sovjetskih komunista i Jevreja. Preko 500.000 ljudi bili su žrtve ovih akcija.

U okviru referata IV Štaba, SS-oberšturmbarfirer Adolf Ajhman, sinonim zločinca za pisačim stolom, vodio je administrativni deo “konačnog rešenja jevrejskog pitanja”. Unutar Nemačke Štab je imao sudski nedodirljiva i nekontrolisana ovlašćenja da se obračunava sa svim “rasnim” protivnicima Rajha, Jevrejima i “Ciganima”. *Prim. prev.*

8 Karl Rudolf Werner Best (1903–1989), doktor pravnih nauka, šef policije, Generalmajor SS-a i nacionalsocijalista. Poznat je u istoriji kao planer puča koji je izvela Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija (NSDAP) 1931, kasnije kao zamenik Rajnharda Hajdriha te kao upravnik nemačke okupacione vlade u Danskoj. Kao zamenik Rajnharda Hajdriha bio je i glavni pravni savetnik Gestapoa. U ovoj funkciji je uklonio sve osnove demokratskog policijskog prava time što je uveo da o “preventivnom pritvoru” odlučuje isključivo kriminalistička policija bez ikakvog sudskog naloga, te je ustanovio instrument pomoću koga je Gestapo po slobodnom nahođenju slao ljude u koncentracione logore bez ikakvog vremenskog ograničenja, ali iza legalne fasade.

Po Bestovom mišljenju, policija je imala za zadatak da uklanja “simptome bolesti” iz “narodnog tela”, da hapsi državne neprijatelje, a postupanje Gestapoa je bilo legalno sve dok je pratilo volju vođstva.

Od 27. septembra 1939. do 12. juna 1940. bio je rukovodilac Službe 1 (uprava i pravni sistem) Glavnog štaba za bezbednost Rajha i u toj funkciji saučesnik u masovnom ubistvu Jevreja i poljskih intelektualaca.

pravno utemeljivanje planiranih i izvedenih nasilnih akcija i radnji. Best je zahtevao da se tzv. politička kažnjiva dela nacionalsocijalističkog državnog aparata potpuno amnestiraju zato što ne počivaju na nekoj ličnoj kriminalnoj motivaciji.

Ova konstrukcija našla je svoj izraz i u promeni Krivičnog zakonika iz 1968., po kojoj su počinioci koji su krivično delo “počinili za pisačim stolom” privilegovani. To što je SS-justicijar Best uopšte bio u stanju da sa ovakvom konstrukcijom utiče na oslobađanje od kažnjavanja za zločine koje je počinio Glavni štab bezbednosti Rajha posle 1945. pokazuje koliko je veliki bio uticaj jednog načina mišljenja, koji je, uprkos Ustavu i njegovom značaju, sistematski negirao vezanost države pravnim poretkom.

Ta tendencija da se centralne norme nacionalsocijalističkog nasilja ne podvrgnu sumnji bila je realizovana i u sudskoj praksi. U slučajevima takozvane “rasne sramote” nacionalsocijalističkom sudstvu je sudska praksa u načelu priznala punovažnost, čak i u pogledu oštine kazni. Istovremeno su državni tužioci tumačili okupacioni teror Vermahta u okviru državne moći diktature i time opravdavali povrede međunarodnog javnog prava. Savezni sud SR Nemačke je godinama potvrđivao legalnost proterivanja Sinti i Roma sve do 1943. Tako je politički otpor Ditriha Bonhefera, Hansa fon Donanija i admirala Kanarisa, zbog tzv. pravnog suvereniteta nacionalsocijalističke države, najviši krivični sud obeležio Kainovim žigom protivpravnosti. Da jedan “očigledno namešteni proces bude prihvaćen kao ispravan”, pisao je tadašnji predsednik Saveznog suda Ginter Hirš, “predstavlja mračno poglavlje istorije nemačkog pravosuđa, i kao takav će ostati i zapisan.”

Pravne tvorevine koje su pravnici upotrebljavali u vezi sa nacionalsocijalističkom eutanazijom, zločinima u koncentracionim logorima i pokretnim vojnim komandama za egzekucije, svodile su se na pokušaje ograničavanja krivičnog gonjenja državnih zločina i slabljenja veze između povređenog pravnog dobra i sankcije za te povrede. Ovo strukturno umanjivanje kazne za državne, organizovane masovne zločine, obezvre-

---

1941. Best je postao rukovodilac uprave Vojnog glavnokomandujućeg štaba u Francuskoj, gde je, između ostalog, potpisao “Prvo naređenje mera protiv Jevreja”, po kome je izvršeno masovno okupljanje Jevreja u okupiranim zonama i čime su postavljene legalne osnove za kasniju masovnu deportaciju. Dalja naređenja su imala za cilj oduzimanje imovine Jevrejima, odnosno deportiranim.

1946. Best je svedočio u Nirnberškom procesu u funkciji predstavnika Gestapoa.

1948. Best je u Kopenhagenu bio osuđen na smrt zbog svojih zločina počinjenih u Danskoj. Kazna je u žalbenom postupku smanjena na dvanaest godina zatvora. 1951. Best je na pritisak nemačkih vlasti pomilovan i izručen SR Nemačkoj, te na urgenciju tadašnjeg ministra pravde Tomasa Delera, oslobođen.

1969. ponovo je uhapšen i 1972. godine u Berlinu optužen za ubistvo 8.723 osobe u Poljskoj. Iste godine je pušten zbog nesposobnosti da učestvuje u procesu. Te godine je proces zbog njegove navodne nesposobnosti i prekinut. *Prim. prev.*

đivanje državnopravnih standarda uopšte, tadašnji glavni državni tužilac Fric Bauer,⁹ koji je predstavljao neku vrstu pravne savesti Republike, svojevremeno je prokomentarisao rečima “da mu to skandalozno nalikuje na karikiranje žrtava”.

Činjenica je da su visoki funkcioneri nacionalsocijalističke mašinerije za masovna ubistva – kao što su: zamenik komandanta logora u Majdaneku, ađutant komandanta logora Aušvic, vođa nacionalsocijalističke trupe za eutanaziju i komandanti specijalnih jedinica – proglašeni najobličnijim pomagačima dela koje je neko drugi počinio, za koje su samo Hitler, Himler i Hajdrih odgovorni. Stručnjak za krivično pravo Jirgen Bauman¹⁰ je povodom pravne konstrukcije “pomagača”, zastupljene u svim procesima nacionalsocijalističkim zločinima, izjavio da je stvorena jedna slika o Trećem Rajhu po kojoj se nemački narod sastojao od Hitlera i 60 miliona njegovih pomagača. Od 6.497 pravosnažnih presuda u procesima protiv nacističkih zločina, prema najnovijim statistikama Centrale za rasvetljavanje nacističkih zločina u Ludvigsburgu,¹¹ samo njih 166 su presude na doživotnu kaznu zatvora. Oni koji su bili u službi specijalnih jedinica Glavnog štaba za bezbednost Trećeg Rajha, u preko 90% slučajeva

9 Fritz Bauer (1903–1968) je bio nemački sudija i državni tužilac koji je imao odlučujuću ulogu u zasnivanju i sprovođenju tzv. Aušvic-procesa. Bauer, doktor prava i član Socijaldemokratske partije Nemačke, zbog svoje političke pripadnosti i jevrejskog porekla bio je uhapšen i suspendovan sa državne dužnosti. 1935. je emigrirao u Dansku, a zatim u Švedsku, gde je zajedno sa Vilijem Brantom osno-
vao i vodio novine *Socijalistički tribun*.

1949. Bauer se vraća u Nemačku, gde postaje generalni tužilac u Braunšvajgu, a 1956. državni tužilac pokrajine Hesens, što je bio do svoje smrti 1968.

Bauer je uspeo da spoji pojedinačne optužbe i da započne Aušvic-procese 1963. On je 1960. izraelskoj tajnoj službi Mosad dojavio da se Adolf Ajhman krije u Argentini, zato što je sumnjao u nemačko sudstvo.

Fric Bauer je svoj život posvetio izgradnji demokratskog nezavisnog sudstva, konsekventnom krivično-pravnom gonjenju nacionalsocijalističkih zločina i reformi kaznene politike. Bez Frica Bauera i njegovog upornog angažmana Aušvic-procesi nikada ne bi bili sprovedeni.

Unutar posleratnog nemačkog sudstva, Fric Bauer je bio osporavan i tu se osećao, kako je jednom sam izjavio, kao u egzilu.

Istražni postupak koji je Fric Bauer počeo u vezi sa planskim sprovođenjem eutanazije odmah posle njegove smrti je bio obustavljan. *Prim. prev.*

10 Jürgen Bauman (1922–2003), profesor pravnih nauka na Univerzitetu u Tbingenu i prominentni član nemačke Liberalne stranke (Freie Demokratische Partei). *Prim. prev.*

11 Centrala pokrajinske uprave pravde za rasvetljavanje nacionalsocijalističkih zločina, u javnosti poznata kao Centrala u Ludvigsburgu, zadužena je za prikupljanje informacija za državne tužioce koji istražuju nacističke zločine. Centrala je osnovana 1958. i tek je njenim osnivanjem u SR Nemačkoj započelo sistematsko krivično gonjenje zločina. Centrala u Ludvigsburgu je vodila preko 1.000 istražnih postupaka protiv pripadnika Vermahta. Nijedan istražni postupak nije rezultirao optužbom, već se od svih odustalo. *Prim. prev.*

označeni su kao pomagači, odnosno saučesnici: oni, navodno, nisu lično bili počinioci, nego su to bili neki drugi.

Proces protiv Hitlerove centralne komande nije nikada vođen

Pravde radi, mora se naglasiti da se brojnim pokušajima da se nacionalsocijalističkoj diktaturi naknadno obezbedi pravni legitimitet suprotstavila mala grupa političara, sudija i krivičara. Pre svih političar Jozef Miler¹² (Hrišćansko-socijalna unija pokrajine Bavarske, CSU) i Oto Hajnrih Greve¹³ (Socijaldemokratska partija, SPD), rukovodioci Centrale u Ludvigsburgu: Adalbert Rikerl i Alfred Štrajm,¹⁴ te krivičari Ginter Špendel i Herbert Jeger moraju ovde biti pomenuti.

Savezni ustavni sud je takođe u cilju osude nacističkog režima utemeljio merilo koje je eksplicitno kritičko prema diktaturi. Pedesetih godina Savezni ustavni sud je proglasio državne službenike Trećeg Rajha sastavnim delom nacističkog režima, čija je oštrica višestruko bila uparena protiv protivnika Hitlera, te da su sva njihova prava kapitulacijom te države izbrisana.

Ali iznenađujuća većina profesora ustavnog prava i sudija Vrhovnog suda, koji su lično bili nosioci ideja starog režima, odlučno su odbacili poziciju Saveznog ustavnog suda. Objektivni i nadideološki pogled na mehanizme Hitlerove vlasti u nemačkom pravnom sistemu nije imao većinu.

U zaključku, mora se reći da je krivični progon nacističkih državnih zločina – i pored važnih procesa kao što je Aušvic-proces – ostao samo u naznakama. Šta to znači za ustavno pravno, nije teško zaključiti: Načelo po kome su sve grane javne vlasti vezane ustavnim pravima (član 1, stav

12 Josef Müller (1898–1979), član Parlamenta Vajmarske republike i prvi predsednik Hrišćansko-demokratske partije posle Drugog svetskog rata, sin bavarskih seljaka koji je postao doktor prava i otvorio advokatsku kancelariju 1927. u Minhenu. U vreme nacionalsocijalizma Miler se pridružio katoličkom otporu, te je kao advokat branio pred sudom brojne protivnike nacističkog režima. Zbog pokušaja svrgavanja Hitlera sa vlasti, Miler biva 1943. uhapšen i deportovan u koncentracioni logor Buchenwald, a potom, sa ostalim uhapšenim članovima pokreta otpora, među kojima je bio i Ditrih Bonhefer, u koncentracioni logor Flossenbirg. Oslobođenje je dočekao u koncentracionom logoru Dahau. Posle rata Miler se vratio svom pravničkom pozivu i politici. Od 1947. do 1952. Jozef Miler je bio ministar pravde pokrajine Bavarske. *Prim. prev.*

13 Otto Heinrich Greve (1908–1968), pravnik i istaknutu član Socijaldemokratske partije. Greve je od 1955. do 1958. predsedavao komisijom Bundestaga za obeštećenje žrtava nacionalsocijalizma. *Prim. prev.*

14 Adalbert Rickerl je preko dvadeset godina bio na čelu Centrale u Ludvigsburgu, gde ga je 1986. zamenio Alfred Štrajm. Oba ova velika pravnik su uložila svoj život u proces pravnog prevladavanja prošlosti, nažalost bez velikog efekta. Glavni državni tužilac Alfred Streim je naglasio da je politika SR Nemačke kri-va za neuspelo krivično gonjenje nacističkih zločinaca. *Prim. prev.*

3. Ustava SR Nemačke) i međunarodnim pravom (član 24. Ustava SR Nemačke) nije zapravo imalo nikakvo stvarno važenje u krivičnom gonjenju mnogih nacističkih zločina.

Što se materijala i dokaza tiče, bilo je moguće još 1950. započeti veliki proces protiv Glavnog štaba bezbednosti Rajha, no uprkos obimnim predistražnim radnjama protiv 600 osumnjičenih, ovakav proces nije nikada pokrenut. Sa izuzetkom pojedinačnih sudskih procesa, Hitlerova komandna centrala je za zločine počinjene nad milionima ljudi ostala nekažnjena.¹⁵

Joahim Perels

MYTH ON OVERCOMING THE PAST

Summary

The author's starting point is the dearest myth of the Federal Republic of Germany about the successful surmounting of the National Socialist regime. However, this myth cannot sustain any serious testing. In reality, the criminal prosecution of crimes committed by Nazi regime was not successful. The author concludes that the criminal prosecution of the Nazi crimes, regardless of the important trials such as the Auschwitz trials, was just a token. It is not hard to conclude what is the constitutional law – principle according to which all branches of power are bound by constitutional law (Article 1, paragraph 3 of German Constitution) and international law (Article 24 of the German Constitution). This did not have any significance in criminal prosecution of many Nazi crimes. In regard to material and evidence it was possible already in 1950 to initiate a great number of proceedings against the leadership of the Third Reich. Although extensive pre-trial measures were taken against 600 suspects these proceedings were never initiated with the exceptions of few trials. Thus, Hitler's accomplices were not punished for crimes committed against millions of people.

Key words: National Socialist regime, crimes, facing the past, legal overcoming of the past, Rechtsstaat, myth

---

15 Prevela dr Jelena Volić-Hellbusch, predavač za nemački jezik i koordinator Centra za nemačke studije na Pravnom fakultetu Univerziteta Union.

Vladimir Petrović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

ISTORIČARI PRED IZAZOVOM PREVLADAVANJA PROŠLOSTI¹

Od monumentalne i antikvarne ka kritičkoj istoriografiji

Rezime: Autor analizira genezu prevladavanja prošlosti u razvojnoj i uporednoj perspektivi, sa posebnim osvrtom na izazov koji ovaj koncept predstavlja za istoriografiju. Ističe polimorfnost koncepta, koji je predugo vezivan isključivo za nemačko posleratno iskustvo, premda su njegovi osnovni postulati znatno stariji, a njegove savremene manifestacije daleko prevazilaze ne samo granice Nemačke, već i disciplinane barijere različitih društvenih nauka. Namera je autora da označi razmere otpora na koje koncept suočavanja sa prošlošću nailazi u evropskim istoriografijama, a posebno u postkonfliktnim društvima poput onih na prostoru bivše Jugoslavije. U tekstu su skicirani ključni metodološki aspekti, kao i političke implikacije ove averzije prema vrednosnom određenju spram nedavne prošlosti. Naglašena je potreba za prevazilaženjem te tenzije i odgovornim integrisanjem koncepta prevladavanja prošlosti u tokove savremene istoriografije.

Ključne reči: prevladavanje prošlosti, savremena istoriografija, monumentalna, antikvarna i kritička istorija

Prevladavanje prošlosti: skica za nacrt jednog koncepta

Koncept kojem je ovaj temat posvećen jedan je od onih čije je značenje intuitivno jasno, ali izmiče preciznoj definiciji. Prvi put ga je jasno artikulisao Teodor Adorno u eseju “Šta znači: ‘rad na prošlosti’” (1959). Polazeći od pretpostavke da je posleratno nemačko društvo duboko i trajno traumatizovano poraznim iskustvom nacističke diktature i Drugog svet-skog rata, Adorno je naglasio potrebu za stalnim preispitivanjem nedavne zle prošlosti u cilju ojačavanja demokratskih vrednosti nove države i ponovne izgradnje moralnog konsenzusa njenih građana.² Nemački izraz

1 Članak je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju “(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921 – 1991”, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije (projekt br. 147039).

2 Teodor Adorno, “Šta znači ‘rad na prošlosti’”, *Reč*, 57 (2000), 49–57.

koji je Adorno upotrebio, *Aufarbeitung der Vergangenheit*, teško je prevesti na druge jezike. Prorađivanje prošlosti ili rad na prošlosti bi verovatno bio zadovoljavajući prevod, smisaono blizak drugoj nemačkoj kovanici, *Vergangenheitsbewältigung*, koja bi imala značiti prevladavanje prošlošću. Obe reči su ušle u englesko govorno područje pojednostavljanjem, prevode se najčešće kao obračunavanje sa prošlošću (*dealing with the past*) ili suočavanje sa prošlošću (*facing the past*).

Lingvistička difuzija umnogome je posledica strukturnog prilagođavanja koncepta, koji je u raznim sredinama prihvaćen na različite načine, primerene potrebama društava koja su iskusila veoma različit istorijski razvoj i čija je kohezija razjedana različitim manifestacijama zla. Tako se u srpskom jeziku, pored suočavanja, koristi i termin prevladavanje prošlosti, mada se sa prošlošću u javnom diskursu češće razračunava i obračunava, što ukazuje na određene teškoće u prihvatanju osnovnog zajedničkog poriva ovog koncepta. On se, uprkos veoma složenim konceptualizacijama, u biti oslanja na nekoliko jednostavnih humanističkih postulata - ne dozvoliti nepravdama i zločinima da potonu u zaborav, ne nalaziti im kontekstualna opravdanja, ne podređivati pisanje i mišljenje nacionalnom interesu, dati glas žrtvama istorije, ne dozvoliti da je pišu pobednici.

Sama ideja nije tako nova. Etički uvidi u nedavnu prošlost motivisani didaktičkim pobudama, u veoma različitim oblicima, doduše, nastaju u najrazličitijim društvenim okolnostima. Nalazimo ih u delima poput *Kratak izveštaj o uništavanju Indija* Bartolomea de las Kazasa, ili *Optužujem Emila Zole*.³ Ova pregnuća odudaraju od drugih društvenih kritika svojim osnovnim usmerenjem ka zaštiti ugroženih pojedinaca od državne samovolje. Teško je uspostaviti koherentnu vezu između njih, budući da u ovoj oblasti, po Žaku Muržonu, “ne može biti reči o postojanju istorije potraživanja prava, već samo fragmenata istorije. Oni su sazdana od plime i oseke, trenutaka pobeđe i poraza, dugih razdoblja tokom kojih se postignuća na planu prava čine konačnim, pa do drugih, dugotrajnih faza poništavanja.”⁴ Međutim, više od tri veka koja dele Las Kazasov izveštaj od Zolinog teksta iznedrila su novi istorijski kvalitet. Na izmaku devetnaestog i početku dvadesetog veka nastala je nova društvena grupa, nazvana intelektualcima, koja se samoodređivala kroz određene obaveze prema društvu, i između ostalih vrednosti prigrllila i odbranu osnovnih ljudskih prava.

Ambiciozno zamišljena, ideja je ubrzo propala. Progutala su je dva svetska rata, nacionalizam i komunizam, masovni pokreti čijem su nastanku i razvoju intelektualci doprinosili ne manje, a verovatno i više, od dru-

3 Bartolome de las Kazas, *Kratak izveštaj o uništavanju Indija*, Filip Višnjić, Beograd 2002; Emil Zola, *Optužujem: članci i ostali materijal u vezi sa Drajfusovom aferom*, Rad, Beograd 1955.

4 Žak Muržon, *Ljudska prava*, Plato, Beograd 1998, 23.

gih društvenih grupa.⁵ Međutim, zajedno sa njom nestao je i čitav jedan poredak, a dubina katastrofe koju je danas teško premeriti, a u kojoj se Evropa nalazila 1945, donela je i neke promene. U posleratnom periodu potpisan je niz međudržavnih ugovora koji su definisali i potvrdili neotuđivost ljudskih prava. Ti potpisi nisu značili mnogo: u drugoj polovini 20.veka, u svetu koji se ubrzano delio na dva geopolitička i ideološka pola, stradalo je nasilnom smrću više ljudi nego u njegovoj prvoj polovini.⁶ Slab, ali ipak nekakav napredak, sastojao se tome što su ponegde prepoznati kao žrtve ozakonjenog bezumlja, a ne kao neprijatan, nužan danak na oltaru nacionalne, rasne ili klasne države. Ako se nije mnogo postiglo na polju zaštite neotuđivih ljudskih prava, ponešto je ipak učinjeno u izgradnji univerzalnog konsenzusa da je rat zlo, da je ubijanje zločin, da je patnja nedopustiva. U kontekstu borbe da se ponešto od ovog konsenzusa nametne surovom jeziku politike, značajno mesto pripada i konceptu prevladavanja prošlosti.

Ne čudimo se što je koncept prvi put teoretski fundiran u posleratnoj Nemačkoj. Materijalno i duhovno uništena zemlja prošla je kroz kratak period nametnute denacifikacije, zamenjen ubrzo politikom blagosti, koju je inaugurisao Konrad Adenauer.⁷ Takva Nemačka nije bila pošteđena od podozrivosti, ne samo spolja, već i iznutra. Ekonomsko blagostanje, koje će Jirgen Habermas docnije podsmešljivo nazvati generatorom nacionalizma nemačke marke, i odsustvo otvorenih nacionalističkih istupa, nisu uverili ni mnoge nemačke intelektualce da je obračun sa nasleđem rđave prošlosti okončan. Adornovoj inicijativi pridružili su se tako i drugi glasovi, osnaženi smenom generacija, pa se imperativ preispitivanja prošlosti ustalio u nemačkom političkom diskursu.⁸ Ta potraga za održivim identitetom, za adekvatnim kolektivnim sećanjem, za primerenom prošlo-

---

5 Klasična studija o ovom pitanju: Julies Benda, *Izdaja intelektualaca*, Politička kultura, Zagreb 1997. Na domaći teren ovu tematiku seli Jovica Trkulja (prir.), *Intelektualci u tranziciji*, Skupština opštine Kikinda, Narodna biblioteka Jovan Popovic, Kikinda 2003.

6 Depresivne slike o ovoj statistici je je sakupio i analizirao Matthew White, *Historical Atlas of the 20th century*, <http://users.erols.com/mwhite28/warstat8.htm>, (pristupljeno 25.3.2006.)

7 Detaljno o Adenauerovoj politici i njenom odnosu prema nacističkoj prošlosti: Norbert Frei, *Adenauer's Germany and the Nazi past: the politics of amnesty and integration*, Columbia University Press, New York 2002.

8 Snagu istorijskih argumenata u političkim raspravama u Nemačkoj dobro oslikava Helmut Deibel, *Niko nije oslobođen istorije: Nationalsocijalistička vlast u debata-ma u Bundestagu*, Samizdat B92, Beograd 2002. Nakon ujedinjenja dve Nemačke nastupio je novi talas suočavanja sa prošlošću, ovoga puta nacističkom i komunističkom. O nastavku ovog trenda svedoči niz suđenja, kao i izveštaj komisije opunomoćene od Bundestaga: *Getrennte Vergangenheit, gemeinsame Zukunft. Bericht der Enquete-Kommission. Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland*, DTV, München 1997.

šću, još uvek je živo diskutovana. Nemačko društvo zarad svoje budućnosti ne dozvoljava da se određene teme iz prošlosti normalizuju, istorizuju i prepuste zaboravu.

U međuvremenu, koncept je umnogome nadrastao razmere Nemačke. Pokret za ljudska prava je prihvatio ideju razračunavanja sa problematičnim istorijskim periodima kao jedan od osnovnih zahteva, što je dovelo do preispitivanja mnogih opštih mesta u okvirima nacionalnih historiografija. Pitanja kolaboracije sa nemačkim okupacionim snagama potresala su Francusku, pitanja odgovornosti za rat u Vijetnamu, Hirošimu, istrebljenje Indijanaca i rasnu segregaciju postala su deo američke političke i historiografske scene. Proces poznat pod imenom “treći talas demokratizacije”, koji je zahvatio Latinsku Ameriku i južnu Evropu tokom sedamdesetih godina, kao i borba za zaštitu ljudskih prava u okviru sovjetskog bloka, definitivno su pružili globalni, trajni zamah konceptu suočavanja sa prošlošću.⁹ Komisije za istinu i niz suđenja najavile su dinamiku koja će nakon 1989. zahvatiti mnoge postsocijalističke zemlje. Koncept suočavanja sa prošlošću je tako dobio i svoju pravnu dimenziju, uobličenu pojmom tranziciona pravda, i time se iz sfere intelektualne debate preselio i u političku arenu i u sudnice, u kojima doskorašnji moćnici odgovaraju za zločine koji su im decenijama ulazili u opis radnog mesta.¹⁰ Prevladavanje prošlosti se od apstraktnog koncepta prelilo u aktivnost usmerenu ka otvaranjima arhiva tajnih službi, lustraciji, rehabilitaciji, suđenjima i drugim načinima da se utvrdi odgovornost za kršenja ljudskih prava iz nedavne, pa i davnije prošlosti. Skupa uzev, fenomen suočavanja sa prošlošću pravnim ili vanpravnim sredstvima danas je tipičan za demokratska društva, i sva je prilika da će se taj trend nastaviti u budućnosti. Prošlost tako postaje

9 O konfliktnim sećanjima na Drugi svetski rat u Francuskoj: Henry Rousso, *The Vichy syndrome: history and memory in France since 1944*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1991. O probijanju koncepta ljudskih prava u američkim sudnicama i historiografiji vidi Vladimir Petrović, “Law and social sciences in the struggle against discrimination. Brown vs. Board of Education in the United States Supreme Court”, *Hereticus* 3–4 (2008), 147–167.

10 Komisije za istinu i pomirenje su istražene u Priscila B. Hayner, *Unspeakable truths: confronting state terror and atrocity*, New York, 2000. O pravnom suočavanju sa prošlošću: Aleksandar Molnar, “Pravno savladavanje totalitarne prošlosti”, *Reč*, 65 (2002), 149–166. O globalnom zaokretu ka suočavanju sa prošlošću Paluma Aigullar et alia, *The politics of memory: transitional justice in democratizing societies*, Oxford University Press, Oxford, 2001. O tranzicionoj pravdi vidi Neil Kritz, *Transitional Justice*. United Institute of Peace Press, Washington, D.C., 1995; John Borneman, *Settling Accounts: Violence, Justice and Accountability in Postsocialist Europe*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1997; James McAdams (ed.): *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame, Notre Dame, 1997; Ruti Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000; Jon Elster, *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, New York 2004.

je tema kojom se bave pravници, političari, novinari, sociolozi, pa i sveštenici. Uprkos tome, sa teškoćom bi se među stvaraocima ili promoterima ovog koncepta našla imena istoričara.

Istoričari i otpor prevladavanju prošlosti

Za većinu profesionalnih istoričara sintagma prevladavanje prošlosti najčešće ne znači više od politizovane, nenaučne fraze. Mahom ne znaju, ili ne žele da znaju, da je reč o složenom konceptu koji zavređuje ozbiljnu pažnju. Ovo odsustvo interesovanja ravno je paradoksu, imajući u vidu da su upravo istoričari obučeni, pozvani i plaćeni da se sa prošlošću svakodnevno suočavaju. Paradoks postaje još manje shvatljiv ako se uzme u obzir da su reakcije retkih istoričara koji su se upustili u suštinu koncepta uglavnom kritički nastrojene ili otvoreno odbojne. Nije naime isprva sasvim jasno o kakvoj se prošlosti radi i kakvo se prevladavanje traži. Koncept postaje nešto jasniji kada se razjasni da se radi o kriminalnoj prošlosti, o nizu zločina počinjenih za vreme autoritarnih režima, u mirnodopskim uslovima ili u ratu. Međutim, ovo objašnjenje teško da može umanjiti animozitet. Neki razlozi su očevidni i ne zahtevaju dublju analizu. Mnogi istoričari su dali i lični i profesionalni doprinos izgradnji upravo takve prošlosti, i od njih se ne može očekivati da se drugačije no negativno i sa nipodaštavanjem odrede prema konceptu suočavanja sa njom.¹¹ Drugi rezonuju da se radi o događajima koji pretežno nemaju veze sa njihovim užim profesionalnim opredeljenjem te jednostavno nemaju neposredan razlog da se za temu zainteresuju.

Ukoliko polje interesovanja istoričara nije nedavna državna represija, rat ili diktatura, prevladavanje prošlosti ne izgleda kao naročito bitan koncept. Ukoliko jeste, sva je prilika da će koncept biti radije okarakterisan kao opstrukcija naučnom saznanju nego kao smisljeno pregnuće. Ova neobična mešavina političkih i metodoloških otpora potvrđuje se istorijski u gotovo svim primerima. U Nemačkoj je Adornova inicijativa naišla na prećutnu osudu historiografije, shvaćena čak kao napad na poziv istoričara. Nedemokratska ubeđenja su se branila zaklanjanjem iza načela objektivnosti i apolitičnosti. Tek je neposrednom državnom intervencijom, otvaranjem novih instituta i katedri osvojen novi intelektualni prostor i započeta su temeljna istraživanja istorije Trećeg Rajha.¹² Ne bez borbe.

---

11 Kontinuiteti nemačke historiografije nacističkog i posleratnog perioda postaju tek u poslednje vreme predmet istraživanja nemačke istorije historiografije: Rüdiger Hohls, Konrad H. Jarausch, *Versäumte Fragen: deutsche Historiker im Schatten des Nationalsozialismus*, Deutsche Verlag, Stuttgart 2000.

12 Među novim institucijama, nastalim nakon Drugog svetskog rata, našli su se Institut za savremenu istoriju u Minhenu, Institut za evropsku istoriju u Majncu, Institut za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Ekert i brojne katedre za

Čuveni *Historikerstreit* (svađa istoričara) iz 1986. samo je jedna od bučnijih konfliktnih epizoda između pristaša i protivnika suočavanja sa prošlošću. U Nemačkoj se ta napetost ogledala još tokom šezdesetih godina, u napadima usmerenim na rezultate istraživanja Frica Fišera o uzrocima Prvog svetskog rata.¹³

Kritika nije dolazila samo od istoričara. Na sličan način i u isto vreme je i nemački pravnik Ernst Forstof kritikovao doprinos saradnika minhenskog Instituta za savremenu istoriju sudskom procesu čuvarima iz Aušvica. Forstof je ovu sudsku upotrebu rezultata istorijskog istraživanja okarakterisao “forenzičkim istoricizmom” i “nasiljem nad istorijom.” I van Nemačke, prvi pokušaji istoričara da se sa lošom prošlošću obračunaju pomažući pravni sistem izazvali su burne reakcije, u kojima je teško razdvojiti umesni metodološki oprez od politički motivisanog napada. Sa takvih je pozicija Hana Arent kritikovala strategiju tužilaštva na Ajhmanovom suđenju, u okviru koje je američki istoričar Salo Vitmajer Baron veštačio svojim izveštajem o međuratnim jevrejskim zajednicama u Evropi i njihovom uništenju.¹⁴ Od tada je svaki pokušaj istoričara da doprinesu suočavanju sa prošlošću po pravilu podložen ozbiljnoj kritici. Ipak, sa novim trendovima u istoriografiji, pomeranjem njenog fokusa od države ka društvu, a zatim i od društva ka pojedincu (studije roda, postkolonijalne studije, istorija svakodnevnog života, mikroistorija), učvrstila se ideja da bi istoričar mogao štogod pomoći u procesu suočavanja sa prošlošću i rasvetljavanju okolnosti pod kojima su ljudska prava kršena i ugrožavana. Američki istoričari su svedočili kao veštaci u nizu slučajeva vezanih za rasnu i polnu diskriminaciju. Tenzija ni u ovim slučajevima, koji se uglav-

---

noviju i savremenu istoriju u nemačkim univerzitetskim centrima. Više o kontekstu u kojem su nastali u Gabriele Metzler, *Einführung in das Studium der Zeitgeschichte*. Ferdinand Schöning, Paderborn 2004, 22–4.

- 13 Vidi Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitike des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*, Droste Verlag, Düsseldorf, 1967. Ključni tekstovi vezani za svađu istoričara skupljeni su u: Ernst Piper, *Forever in the Shadow of Hitler. Original Documents of the Historikerstreit*, Humanities Press, New Jersey, 1993. Komplikovane pozicije učesnika kratko su i dobro objašnjene u Peter Baldwin, “The Historikerstreit in Context”, u: Peter Baldwin, *Reworking the past. Hitler the Holocaust, and the Historians’ Debate*, Beacon Press, Boston, 1990. O političkoj pozadini metodoloških pozicija nekih Nolteovih pristalica: Andrej Mitrović, “Klio opet postaje čudljiva”, u: *Propitivanje Klio*, Vojska, Beograd 1996, 31–35.
- 14 O kontroverzi izazvanoj učešćem istoričara u suđenjima vezanim za Aušvic: Ernst Forsthoff, “Der Zeithistoriker als gerichtlicher Sachverständiger”, *Neue Juristische Wochenschrift* 13, (1965), 574–75; Irmitrud Wojak, “Die Verschmelzung von Geschichte und Kriminologie. Historische Gutachten im ersten Frankfurter Auschwitz-prozess”, u: Norbert Frei et alia (ed.), *Geschichte von Gericht, Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit*, München, 2000, 29–45. Kritika Hane Arent u: Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: a report on banality of evil*, Faber and Faber, London, 1963, 16. Više u: Vladimir Petrović, “Historians as Experts in the first Holocaust related trials”, *Istorija 20 veka* 1 (2007), 129–144.

nom odnose na prilično davnju prošlost, nije izostala, a prerasla je u pravi rat oko učešća istoričara u slučajevima vezanim za zločine iz skorije prošlosti – u suđenjima za zločine protiv čovečnosti u Francuskoj i u suđenjima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, od kojih su mnoga, ne najmanje zaslugom istoričara, postala poprište odbrane ratnih ciljeva i kontekstualnog opravdavanja ratnih zločina.¹⁵

Nasuprot pojedinim istoričarima, istorijske institucije su pretežno nesklone da se sistematski upuštaju u projekte vezane sa suočavanjem sa prošlošću, sa ponovnim izuzetkom Nemačke, čiji se Institut za savremenu istoriju u Minhenu specijalizovao za kritičko istraživanje nacističke prošlosti. Sa sličnim pobudama, ali na drugačiji način, takve projekte organizuje i pariski Institut za savremenu istoriju. U Srbiji se pak istorijske institucije slabo bave ovom problematikom, dok različite projekte suočavanja sa prošlošću razvijaju nevladine organizacije, čija delatnost teško da je naišla na razumevanje u istorijskom esnafu. Čini se da je od oštre kritike još gora zabrinjavajuća tišina u krugovima profesionalnih istoričara, koji kao da se nadaju da će ih, ukoliko budu dovoljno strpljivi, i to čudo mimoići i ostaviti na miru. Ovaj neuspeh historiografije da valjano konceptualizuje suočavanje sa prošlošću, koje je postalo njena slepa mrlja, produbljuje jaz između istorijske nauke i društva. Takav razvoj, koji je riskantan i za historiografiju i za društvo, posebno u sredinama koje su nedavno iskusile istoriju u njenom najgorem obličju, obavezuje istorijsku nauku na teorijsku refleksiju i metodološko preispitivanje.

Rasplitati metodološke uzroke otpora naučne historiografije konceptu suočavanja sa prošlošću daleko je teže od uočavanja očiglednih veza između nacionalnih historiografija i izgradnje nacionalne države. “Razvrtak istorijske svesti i istorijske nauke u XIX veku bio je veoma tesno povezan sa usponom i razvitkom nacionalne države... Ovome kontekstu je historiografija imala da zahvali za dobar deo svog visokog ugleda, za oblatu pomoć javnosti, ali i za tematske svojstvenosti i slabosti: za naglašavanje državne vlasti, za intenzivnu orijentaciju prema državi i politici...”

---

15 Dok je u francuskom slučaju težište pretežno na metodološkim problemima koji prate sudsku ulogu istoričara (pokrenutim knjigom Henry Rousso, *The Haunting Past*, Univeristy of Pennsylvania Press, Pennsylvania 2002), u slučaju Haškog tribunala politički motivi podrivanja aktivnosti Tribunala nadvladavaju metodološke. Up. Kosta Čavoški, *Presuđivanje istoriji u Hagu*, Hrišćanska misao, Beograd, 2002; Kosta Čavoški, *Badingova protiv Badingove. Dva lica istog pisca u slučaju Slobodana Miloševića*, by Nikola Pašić, Beograd, 2006; *The Witness Expert Mladen Ancic on the role of the prosecution in the ICTY*, <http://www.hercegbosna.org/engleski/ancic.html>, (2.3.2006.); Mladen Ančić, *Ideološki svjedoci*, <http://www.hercegbosna.org/ostalo/ideoloski.html>, (2.3.2006.). Više u Vladimir Petrović, “Weltgericht ohne Weltgeschichte: Historians as Expert Witnesses in the ICTY”, *Ab Imperio* 2 (2007), 195–217

piše Jirgen Koka.¹⁶ Međutim, očito je da odbojnost profesionalnih istoričara prema suočavanju sa prošlošću ima duboku metodološku dimenziju, koja ih, često i nenamerno, gura u tabor nacionalista. Ne slučajno, jedan od vodećih teoretičara pravnog suočavanja sa prošlošću, Mark Osiel, ističe da je “odnos između krivične presude i istorijske interpretacije problematičan na milion načina.”¹⁷ U moru problema koji istoričara uklanjaju iz ove zone u kojoj se prošlost, sećanje, istorija, pravo i politika prepliću na zbunjujući način nalaze se mnogi koji i inače predstavljaju kamen kušnje za metodologiju istorijske nauke: pitanja objektivnosti i relativizma, neutralnosti i angažovanosti, istine i interpretacije, kritike i apologije, distance i društvene funkcije.

Iz tog mora ovaj esej izdvaja tek dva izvora napetosti, sa namerom da naznači probleme koji stoje između istoričara i suočavanja sa prošlošću, ali i da istakne metodološku legitimnost ovog poduhvata. Naime, postojeće preplitanje političkih i metodoloških otpora suočavanju sa prošlošću stvara veoma nezdravu atmosferu, u kojoj tradicionalizam inherentan struci ide na ruku poricateljima zločina, u kojoj naučna objektivnost klizi u neaktivnost.

Stoga je smisleno rastaviti ovu vezu pregledom metodološki najproblematičnijih aspekata koncepta. Izdvojiti ih nije lako, budući da je koncept po sebi veoma difuzan i ne podleže univerzalnoj definiciji. Međutim, u svakom obliku zasnovan je na *vrednosnom određenju* prema izvesnim aspektima *nedavne prošlosti*. Sva je prilika da su upravo ova dva elementa ključna za razumevanje istoriografskog otpora suočavanju sa prošlošću i lakoću sa kojom se on potiskuje na margine naučnosti.

1. Vrednosno određenje: istoriografija i angažovanost

Suočavanje sa prošlošću iziskuje nedvosmisleni osudu zločina i jasno vrednosno određenje prema proučavanom periodu. Naučna istoriografija pak ima tradicionalan otklon prema normativnom istraživačkom okviru, a gaji poseban zazor prema vrednosnom sudu. Prednaučni istoričari su još uvek bili zainteresovani da, pored izlaganja onoga što se desilo, kažu ponešto i o tome šta oni misle o tim zgodama, da osude ono što su

16 Jirgen Koka, *O istorijskoj nauci*, Srpska književna zadruga, Beograd 1994, 7. O ovoj vezi vidi: Dennis Deletant and Harry Hanak (ur.), *Historians as nation-builders: central and southeast Europe*, SSEES, London, 1988. O pritiscima na istorijsku nauku u ime klase i nacije i njenim pokušajima emancipacije pisali su Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom, Prilozi istoriji istoriografije I-II*, Službeni list SRJ, Beograd 1999.

17 Mark Osiel, *Mass atrocity, Collective Memory and the Law*, Transaction publishers, New Brunswick/London, 2000, 79.

smatrali lošim i pohvale dobro.¹⁸ Međutim, profesionalizacijom istorije u drugoj polovini 19. veka i izgradnjom stabilnog naučnog metoda, presečena je ta veza. Čuveno načelo Leopolda fon Rankea, na kojem su se generacije istoričare učile da pišu onako kako se zapravo dogodilo, istaklo je u prvi plan svetinju istorijske činjenice.¹⁹ Bilo kakav vrednosni sud morao je biti zasnovan na činjenicama, a vrednosno predodređeno istraživanje izjednačavano je sa politizacijom struke. Pri tom, konvencionalno shvatanje povezuje ulogu istoričara sa apolitičnošću u radu. Angažovanost nije kompliment, posebno ne u postkomunističkom ambijentu, u kojem postoji posebna rezerva prema aktivističkoj dimenziji zanata, i u kojem se apolitičnim akademizmom brani stručni ugled.²⁰ Objektivnost je tako argument kojim se historiografija često brani od zahteva suočavanja sa prošlošću. Tvrdi se da pristup podoban suočavanju sa prošlošću sputava naučnu slobodu i instrumentalizuje istoriju. Kao alternativa nudi se zdrav, neuškopljen naučni metod.

Međutim, problem sa naučnim metodom u kojem vrednosni sud dolazi na kraju istraživačkog postupka u nauci kakva je istorija je u tome što postoji realna mogućnost da se do njega nikada ne dođe. Neiscrpnost istraživačkog polja istoričara onemogućava istinske, na istraživanjima zasnovane generalizacije, osim o veoma ograničenim istorijskim epizodama i događajima. Ali i njih, ma koliko usitnjene, istražene, neuzbudljive i politički mrtve, istoričar mora povezati sa nečim, izloži svoj pogled na fenomen koji proučava i svet oko sebe koji nikada neće uspeti u potpunosti da prouči. U suprotnom, fragmentisana forma naučnog objektivizma, praćena odsecanjem proučavanog fenomena od sadašnjosti, postaje legitimizujuća osnova za potpuni relativizam. Takav je relativizam, u svojoj nacionalističkoj formi, često svodiv na prikrivenu apologiju nacije, a otkriva se u aistoričnim argumentacijama *tu quouqe* tipa: da, naši su ubijali vaše, ali su svojevremeno vaši ubijali naše, a i oni drugi ubijaju treće još više, pa šta sad?

---

18 O prednaučnoj historiografiji i pitanju vrednosnih sudova: Mirjana Gros, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smerovi*, Centar za povijesne znanosti, Zagreb 1976. i Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *nav. delo*, knj. I, 7–122.

19 O Rankeovoj maksimi više u: Andrej Mitrović, “Pisati istoriju kako je uistinu bilo”, u: *Propitivanje Klio*, Vojska, Beograd 1996, 105–136.

20 Ovo dovodi do veoma interesantnih situacija u kojima istoričari pokazuju prava shizofrena svojstva. Upitani da komentarišu neki savremeni događaj ili tendenciju, prinuđeni su da razmisle da li odgovaraju kao stručnjaci ili kao građani. Pokušaji da se ove dve pozicije sintetišu uglavnom izazivaju sumnju, što je umnogome čudno za nauku koja je za jednu od svojih krilatica uzela Ciceronovu maksimu da je istorija učiteljica života. Čak je i jedan od utemeljivača škole Anala i zagovornik veoma sistematskog naučnog metoda, Lisjen Fevr, tvrdio da se “prošlost mora organizovati kao funkcija sadašnjosti”. Prema: François Bédarida, *The Social Responsibility of the Historian*, New York: Berghahn Books 1994, 1.

U svojoj benignijoj formi, objektivni relativizam je verovatno dominantna ideologija istoričara. Fenomeni prošlosti se proučavaju zato što su važni po sebi, a ne zbog veze sa sadašnjošću. Proučavaju se u sopstvenom kontekstu, objašnjavaju vrednostima koje su u njemu važile. Njihov značaj izvire iz njih samih, a ne iz smisla koji im se u sadašnjosti pripisuje. Tako je i najobjektivnija historiografija suočena sa opasnošću apologije fenomena koji proučava. Logika je neumoljiva: nešto je postojalo, i treba ga razumeti. Samim svojim postojanjem ono je sebi opravdanje, na liniji maksime *tout comprendre c'est tout pardonner* (sve razumeti znači sve oprostiti).²¹ I upravo se tu gubi dodirna tačka sa konceptom suočavanja sa prošlošću, kojem je strana apologija, i koji nedvosmisleno stoji na strani pojedinca čija su elementarna prava ugrožena. Ugrožavanje tih prava posmatra se kao fenomen koji iziskuje objašnjenje, ali ne i opravdanje, već osudu.

Takva pozicija iziskuje aktivizam kojem se opire čitava historicistička tradicija XIX veka. Međutim, kako podseća Jirgen Koka, ova pozicija nije i jedina: “Moderno bavljenje istorijom, i pre svega istorijska nauka, nisu, recimo, tek proizvodi istorizma XIX veka, nego su plodovi prosvetiteljstva... Za većinu prosvetitelja zanimanje za istoriju bilo je na središnjem mestu zato što je njima bilo stalo do kritike tradicija i zato što su bili zainteresovani za promenljivost, mogućnost vaspitanja i usavršavanje ljudi u njihovim prilikama”, pa tako “odbijati odnos istorijske nauke prema praksi kao nenaučno ‘politizovanje’, to bi bilo ne samo pogrešno nego i opasno: lako bi se, naime, moglo pokazati kako upravo u nauku koja se-be shvata kao nepolitičku, koja poriče i ignoriše svoj odnos prema praksi – ‘politizovanje’ ulazi na zadnja vrata”.²² U tom smislu, konceptu suočava-

21 Nejasno poreklo ove maksime, koja se pripisuje Geteu, gospodi De Stal, Tolstiju i Fontenu, možda još samo više potvrđuje njenu ukotvljenost u evropskoj kulturi. U historiografskom metodu je, pak, određeno odstupanje od već pomenutog Rankeovog imperativa i neposrednog realizma koji je on podrazumevao, dalo maha upravo takvom razvoju. Naime, posle razdvajanja društvenih nauka od prirodnih, nemački teoretičari poput Vindelbanda, Diltaja i docnije Vebera su smatrali da društvene nauke moraju biti bazirane ne samo na naučnom objašnjenju, već i na razumevanju posmatrane pojave. Razumevanje se postizalo ili uživljavanjem u proučavani period (*Einfühlung*) ili istraživanjem šireg konteksta u kojem se proučavani fenomen dogodio. Metoda kontekstualizacije, neobično omiljena u historiografiji, rizikuje pak određenu cirkularnost, jezgrovitost opisanu frazom omiljenom u anglo-američkom govornom području: *Zašto se nešto desilo? Well, it seemed like a good idea at the time* (Pa, izgledalo je kao dobra ideja u svoje vreme). Više o Diltajevom uticaju na razvoj savremenog istorijskog metoda: Theodore Platinga, *Historical understanding in the thought of Wilhelm Dilthey*, University of Toronto Press, Lewiston, 1992. O ograničenjima metode razumevanja pri proučavanju ekstremnih istorijskih fenomena karakterističnih za 20 vek: Hannah Arendt, *The Difficulties of Understanding*, Hannah Arendt Papers at the Library of Congress, <http://rs6.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=mharendt&fileName=05/051180/051180page.db&recNum=0>

22 Jirgen Koka, *O istorijskoj nauci*, Srpska književna zadruga, Beograd 1994, 24, 31.

nja sa prošlošću je teško oduzeti historiografsku legitimnost, budući da su teme koje nameće, premda do srži politične, u isto vreme i u najdubljoj vezi sa istorijskim procesima, koji su prirodna oblast historiografskog interesovanja, a da angažman koji od istoričara zahtevaju ne predstavlja nikakav obavezujući politički pakt, već iziskuje tek prepoznavanje elementarnih normi humanosti.

2. Vrednosti i nedavna prošlost: metodologija savremene historiografije

Upravo mogućnost prepoznavanja humanih vrednosti drugi je potencijalni kamen spoticanja u odnosu historiografije i koncepta prevladavanja prošlosti. Historiografski metod, naime, predviđa, pa i implicira postojanje raskoraka u vrednostima između istoričara kao subjekta i objekta njegovog proučavanja. Istoričara od polja proučavanja uglavnom deli protok vremena, nanoseći niz sazajnih i vrednosnih barijera koje se prevladavaju putem istorijskih izvora. Jedan od osnovnih metodoloških postulata koji istoričara određuju kao stručnjaka i ograđuju od memoarista, publicista, entuzijasta svake vrste i romanopisaca je čvrsto uporište u izvornoj građi, njeno svestrano i akribično korišćenje u cilju razaznavanja proučavanog perioda, pa i njegovih vrednosti. Jasna orijentacija ka proučavanju istorijskih izvora kao neophodnom preduslovu naučne historiografije, definisanje arhivskog materijala kao ključnog elementa sa saznavanje prošlosti, uslovili su određenu distancu između istoričara i polja njegovog proučavanja, odnosno istorijskog procesa. Distanca se uobičajeno shvata i kao filozofska osnova za uzdržavanje od suda. Pretpostavljati Pompeja Cezaru ili osuđivati masovna ubistva Aleksandra Makedonskog i Atile čini se izlišnim, čak smešnim. Problem je međutim nastao kada se horizont profesionalne historiografije proširio i počeo da osvaja vremenske periode sve bliže i bliže istraživačevom vremenu, rušeći zaštitu od vrednovanja koju je obezbeđivala distanca.

Verovatno je i stoga institucionalizacija istraživanja nedavne prošlosti u okviru naučne historiografije i sama nedavna pojava, čija je ugradnja u nastavne planove nailazila na metodološke otpore, na koje uostalom upućuje i donekle oksimoronski termin "savremena istorija".²³ Kao polje ljudskog

---

23 Vrlo je teško reći koji vremenski period zapravo obuhvata savremena istorija. Ona bi trebala da obuhvata epohu sa kojom istraživača spajaju direktne veze i živi savremenici. O nastanku ove mlade akademske discipline komparativni pregled daje Donald Cameron Watt (ed.), *Contemporary History in Europe*, George Allen and Unwin, London, 1969. Skoriji presek kroz razvoj savremene historiografije u Evropi i Americi u: Anthony Seldon (ed.), *Contemporary History. Practice and Method*, Oxford University Press, Oxford 1988. Prilozi u Seldonovom zborniku ukazuju na muke u nastanku discipline: u Velikoj Britaniji je tek šezdesetih go-

iskustva, historiografija je tradicionalno obuhvatala i istraživačke refleksije o veoma savremenim događajima. Slavljani antički istoričari, Herodot, Tukidid, Tacit ili Polibije jesu pisali i o svom vremenu. Sličan je slučaj i sa historiografima poput Voltera, Mišlea i Tjerija, a u srpskoj historiografiji takav pristup nalazimo u radovima Vuka Karadžića i potonjim sintetskim delima Stanoja Stanojevića i Vladimira Ćorovića. Međutim, profesionalizacija historiografije, otvaranje univerzitetskih katedri, izgradnja naučnih principa i njihova diseminacija udaljila je istoričare od proučavanja njima savremene epohe. Razvoj arhivarstva produbljivao je distancu, jer su države, koje su u velikoj meri monopolizovale pravo na strukturiranje, obradu i depozit arhivske građe, ograničile pristup ovom materijalu.

Pa ipak, heuristički aspekt distance je sa vremena na vreme probijan, posebno od kraja Prvog svetskog rata. U međuratnom periodu mnoge su države iz političkih razloga organizovale izdavanje arhivske građe vezane za njihovu predratnu i ratnu politiku.²⁴ Kraj Drugog svetskog rata doneo je još radikalniju promenu. Potpunim kolapsom nacističke Nemačke Saveznici su se dokopali i njenih arhiva. Veliki broj tako dobijenih podataka upotrebljen je na Nirnberškom procesu i postao je dostupan javnosti. Nije samo okupacija dovela do proliferacije arhivske građe. U posleratnom periodu, u kontekstu hladnoratovskih odmeravanja snaga, i Zapad i Istok su se trudili da razobliče državne laži suprotne strane i potvrde etičke postulate sopstvene politike. Dokumenta o spoljnoj politici, bele knjige i drugi oblici objavljivanja građe izmenili su dokumentarni pejzaž savremene historiografije. Kao nikada do sada, stvoreni su uslovi za proučavanja različitih aspekata nedavne prošlosti, posebno nakon pada Berlinskog zida i skidanja гвозdene zavese mnogih nedostupnih arhiva.

Ne čini se da je metodologija išla u korak sa ovim promenama. Heuristička pravila, koja i dalje čine srž metodološkog obrazovanja istoričara, izgrađena su u vremenu kojem je istraživanje savremene istorije bilo prilično strano. Apolitična objektivnost, negovana u Rankeovom seminaru, razvijana je zarad proučavanja istorije starog, srednjeg i ranog novog veka, ali je postala upitna na tlu savremene istorije. Međutim, metodološki razvoj nije išao u korak sa tematskim, pa je i istraživanje savremene

---

dina *contemporary history* (savremena istorija) postala legitimni deo istorijske nauke. U Francuskoj se izrazom *histoire contemporaine* označavao čitav period od 1789, i tek je sedamdesetih godina novi termin, *histoire du temps présent* omogućio individuaciju discipline. U Nemačkoj je, iz pomenutih razloga, *Zeitgeschichte* napredovala daleko brže.

24 Prilozi u Keith Wilson (ed.), *Forging the Collective Memory: Government and International Historians Through Two World Wars*, Providence: Berghahn Books, 1996, govore o načinu nastanka prvih serija izvorne građe o spoljnoj politici i ulozi istoričara u interpretiranju ovih arhivskih podataka u korist svojih država u okviru rasprave o odgovornosti za Prvi svetski rat.

istorije tema o kojoj je zabrinjavajuće malo pisano.²⁵ Ona ostaje osporavana zona istoriografije: “Za jedne je u pitanju oblast koja je stekla naučnu legitimnost svojim dosadašnjim rezultatima, a za druge ispolitizirana materija pod vidom nauke; po jednim, njome se bave ljudi drugih profila u poređenju sa istoričarima ranijih razdoblja, a po drugima stručnjaci koji imaju obrazovanje svojih kolega... mnogi neguju stari tradicionalni metodološki modelima bez vlastitih istraživačkih doprinosa; lenjost duha jedan deo istoričara opravdava golemom građom koja se ne može tako brzo osvojiti, nasuprot drugima koji znaju da je proces saznavanja izvora bez vremenskih granica”, pisao je Branko Petranović.²⁶

Opterećena ovim protivrečnostima, izazvana u samom svom nastanku, savremena historiografija je tim manje spremna na metodološke eksperimente, pa se odnos prema vrednosnim sudovima i ideal naučnosti shvataju na isti način u savremenoj historiografiji kao i u proučavanju ranijih istorijskih perioda, kao da ona nema za predmet proučavanja zajednicu koje je istoričar i sam deo. U purističkom otklonu distanca se doživljava kao mehanička barijera i jedini garant naučne objektivnosti.²⁷ Međutim, nevoljan da se dotakne tema skorije istorije koje su društveno relevantne, istoričar nije nužno spreman da tu dužnost delegira drugima, i ostavlja sebi za pravo da takve poduhvate kritikuje. Stoga se i koncept prevladavanja prošlosti često doživljava kao nenaučan, prevremen upad u polje istorijskog istraživanja. Ovakav otklon je posebno vidan i štetan u oblasti proučavanje novije istorije Jugoslavije i Srbije. “Ne možemo da se otmemo utisku kako u srpskoj i hrvatskoj historiografiji nema naučne hrabrosti da se započne sa proučavanjem najnovijeg istorijskog perioda. Istorijska distanca se istrajno brani, a svaki ulazak u proučavanje najnovijih istorijskih događaja smatra se prelaskom u političke ili neke druge nauke”, smatra Bojan Dimitrijević.²⁸ I dok tako historiografija pokazuje zabrinjavajuću inertnost,

---

25 Metodološke studije koje se bave savremenom historiografijom su malobrojne. Iz razumljivih razloga ima ih više na nemačkom govornom području: *Selbstverständniss, Aufgaben und Methoden der Zeitgeschichte*, Institut für Zeitgeschichte, München 1972; Horst Möller, Udo Wengst, (Hg.), *Einführung in die Zeitgeschichte*, Beck, München 2003; Gabriele Metzler, *op. cit.* Mnoga zapažanja relevantna za ovu temu mogu se naći u priložima u: *Metodološki problemi savremene istorije*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987.

26 Branko Petranović, *Istoriografske kontroverze*, Službeni list SRJ, Beograd 1998, 17.

27 Da se distanca može teoretizirati na daleko sofisticiraniji način pokazuje Andrej Mitrović, “Neistovetnost proučavaoca i proučavanog”, u: *Propitivanje Klio*, Vojaska, Beograd 1996, 139–144, koji izdvaja hronološki, geografsko-istorijski, istorijski, društveni i psihološki aspekt distance.

28 Bojan B. Dimitrijević, Pristup istraživanju najnovije srpske i hrvatske istorije, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (prir.) *Dijalog povjesničara/istoričara*, 5, Zagreb 2002, 115.

prvi radovi koji otvaraju ovu tematiku nailaze na oštar kriticizam, najčešće kroz potkopavanje napora usmerenih ka otvaranju arhiva koji bi proširili istraživački potencijal.²⁹ Međutim, dostupna dokumenta iz stranih arhiva, materijali pravne provenijencije nastali radom Haškog tribunala i domaćih sudova, štampa i memoarska građa predstavljaju ne samo solidan osnov da se istoričari uključe u proučavanje najnovije prošlosti, već i podstrek da se liberalizacijom arhivskog zakonodavstva srpska historiografija izvuče iz (samo)izolacije i doprinese procesu prevladavanja prošlosti.

Istoriografija i odgovornost

Istoričari se sa prošlošću svakodnevno suočavaju u skladu sa obrascem svoje profesionalne socijalizacije. Stoga ne prihvataju lako činjenicu da ne poseduju monopol nad svojim poljem interesovanja, i skloni su apriornoj negativnoj reakciji na ono što izgleda kao intruzija u njihov intelektualni prostor. Međutim, ukoliko savremena istoriografija teži da ispuni svoju društvenu funkciju i ponudi kritički doprinos formiranju kolektivnog identiteta, mora otvoriti shodna metodološka pitanja.

Ne najmanje važno među njima je pitanje da li bavljenje savremenom istoriografijom pretpostavlja određena heuristička i metodološka prilagođavanja, pa čak i posebni istraživački i ljudski senzibilitet. Čini se da je, barem kada su određene teme u pitanju, odgovor potvrđan. Dva poriva zajednička naučnoj istoriografiji i suočavanju sa prošlošću – htenje za istinom i humanističko određenje – čvrsto ih povezuju. Istorija koja se zarad naučnosti razvodi od svesti o nužnosti poštovanja ljudskih prava rizikuje razvod od svog humanističkog opredeljenja i ostaje zarobljena u autarhičnosti ili cinizmu. Takav akademski luksuz sebi ne mogu dopustiti duboko traumatizovana društva, u kojima intelektualna odgovornost poprima novo značenje. Ako je istorija bila surova, ne mora to biti i istoričar. Očite su brojne mogućnosti saradnje između koncepta suočavanja sa prošlošću i istoriografije i na heurističkom, i na metodološkom, i interpretativnom nivou. Tenzije koje pri tom postoje su pre povod za promišljanje, no izgovor za otklon i negaciju. Ne teoretizovati ovaj izazov znači prepustiti izuzetno važan segment prošlosti alternativnim, vannaučnim reprezentacijama (nekada predanjima, epovima i romanima, a danas pretežno medijima, politici i filmovima), ili se utrkivati sa sopstvenom državom u promociji nacionalnog interesa. Iz ovih je razloga navodni raskorak između koncepta prevladavanja prošlosti i istoriografije i te kako otvoren za temeljno preispitivanje.

29 Za polemiku o ovom pitanju vidi priloge u: "Apel za otvaranje arhiva", *Hereticus* 1 (2007), 295–307.

Možda je svrsishodno kao polaznu tačku za ovo novo promišljanje ponovo iščitati esej Fridriha Ničea, objavljen još 1874. u njegovim *Nesavremenim razmišljanjima* pod naslovom “O koristi i šteti istorije za život”. Ovaj je rad odražavao Ničeovu zabrinutost nad tokovima profesionalizacije spoznaja o prošlosti. U vreme kada su se u Nemačkoj stvarale prve ozbiljne historiografske škole, Niče je smatrao da se u njima gnezde dva osobena modusa proučavanja prošlosti – monumentalna i antikvarna istorija. Premda ni jednoj ni drugoj nije odricao određenu svrhu, blagovremeno je ukazao na opasnosti koje od njih vrebaju. “Monumentalna istorija vara analogijama: zavodljivim sličnostima ona odvažnog čoveka bodri na smelost, oduševljenog na fanatizam; i ako zamislimo da se ta istorija nađe u rukama zlikovaca, razaraće se carstva, ubijati vladari, izazivati ratovi i revolucije.” Sa druge strane, “antikvarna istorija izrođava se u trenutku u kojem je sveži život sadašnjosti više ne oživotvoruje i ne nadahnjuje. Sada sahnje pijetet, naučnička navika bez njega i dalje postoji i egoistički-samodopadno se vrti oko svog vlastitog središta. Tada svakako vidimo prizor neke slepe kolekcionarske manije, nekog neumornog zgrtanja svega nekad tu postojećeg.” “Ovde će biti jasno”, zaključuje Niče, “kako je čoveku pored monumentalnog i antikvarnog načina posmatranja prošlosti dosta često potreban i *treći* način, *kritički*: i to je takođe u službi života.”³⁰

Kao i mnoga druga, i ovo Ničeovo “nesavremeno razmišljanje” do-bija na aktuelnosti u vremenu u kojem živimo. Razočarani zabludama monumentalne historiografije, davimo se u antikvarnoj, nemoćni da doseg-nemo pun smisao kritičkog pristupa prošlosti. U takvom limbu planski se promovise, a spontano i prihvata, politika zaborava, ako ne i otvorenog poricanja aspekata novije prošlosti koji nisu za diku. Kako se suprotstaviti tom zidu ćutnje? Niče bi odgovorio: “Čovek mora imati snage i povremeno je primenjivati, razbijati i rasturati neku prošlost kako bi mogao živeti: tu moć on postiže tako što istoriju stavlja pred sud, podvrgava je mučnom ispitivanju i konačno je osuđuje”.³¹ Ovaj strogi zahtev takođe treba kritički razmotriti, budući da dolazi iz pera autora koji je u svom *Zaratu-stri* takođe upozoravao: “Budi čovek, i nemoj me slediti!”. Jedna poželjna slika prošlosti ne može se, niti sme prosto zamenjivati drugom, koja deluje podobnija danom trenutku. Ne postoje ni univerzalna preporuka ni obavezujuća definicija odgovornosti istoričara. Kao što je nedavno napisao Ričard Mandler, “u liberalnoj profesiji u liberalnom društvu ne može postojati jedinstvena definicija takve odgovornosti, i niko nije pozvan da

30 Fridrih Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, Grafos, Beograd 1990, 20–26. O njegovim implikacijama za pravo i istoriju up. Roger Berkowitz, “History and the Noble Art of Lying”, *Rechtsgeschichte* 4 (2004), 22–7.

31 Fridrih Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, Grafos, Beograd 1990, 26.

o njoj odlučuje *ex officio*".³² Ipak, ukoliko takvom društvu stremimo, dužni smo da problematizujemo elemente prošlosti koji na tom putu stoje, i da o njima ljudski i profesionalno razgovaramo. Možda za život u života dostojnoj zajednici nije potrebno "razbijati i rasturati neku prošlost", već strpljivo raditi na izgrađivanju preduslova za njeno prepoznavanje i prevladavanje.

Vladimir Petrovic

HISTORIANS FACING THE CHALLENGE OF OVERCOMING THE PAST

From Monumental and Antiquarian towards Critical Historiography

Summary

The article is examining the facets of the concept of overcoming the past, with a special emphasis on the resistance it faces in conventional historiography. The purpose of the essay is to outline the methodological aspect of this tension in a comparative perspective, to sketch some of the main sources of that tension and to signal the need to transgress this cleavage and integrate the concept of overcoming the past into the currents of contemporary historiography. The examples from European historiographies of the second half of the 20th century are juxtaposed to the more recent development in the historiographies of the region of former Yugoslavia in order to underscore the importance of fundamental shift in understanding of values in historical scholarship in order to achieve critical function worthy of a liberal society.

Keywords: overcoming of the past, contemporary historiography, monumental, antiquarian and critical historiography

---

32 Peter Mandler, "The Responsibility of the Historian", u: Harriet Jones, Kjell Oestberg, Nico Randeraad (ed.), *Contemporary History on Trial. Europe since 1989 and the Role of the Expert Historian*, Manchester University Press, Manchester, 2007, 18.

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

APORIJE PRAVNOG SAVLADAVANJA AUTORITARNE PROŠLOSTI U SRBIJI*

Rezime: Predmet analize u ovom radu je pravno-politička destrukcija koju su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi u Srbiji. Njihove žrtve su bili i ostali građani Srbije, kao i pravo koje je pretvoreno u sluškinju politike. Uprkos demokratskim promenama nakon oktobra 2000. godine, Srbija se još uvek nije suočila sa zlom autoritarne prošlosti. Otuda autor problem pravnog savladavanja autoritarne prošlosti sagledava u kontekstu zaštite ljudskih prava i nastoji da odgovori na tri pitanja: 1) Kako se odnositi prema zlu autoritarne prošlosti? 2) Koji su putevi i stranputice savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji? 3) Zašto u Srbiji još uvek na dnevnom redu nema pravnog savladavanja autoritarne prošlosti. U tom smislu odgovori na ključna pitanja otvaranja dosijea tajnih službi, lustracije, rehabilitacije političkih osuđenika i restitucije, kao i donošenje, odnosno primena odgovarajućih zakona, značili bi svojevrsnu optužnicu i raskid sa totalitarnom političkom praksom bivših diktatorskih režima i njihovih današnjih recidiva. Autor zaključuje da je u Srbiji posle demokratskih promena 2000. na delu ne diskontinuitet već kontinuitet sa autoritarnom vladavinom nepravne države, i da političke elite koje su se smenjivale u poslednjih osam godina nisu shvatile neophodnost savladavanja zla autoritarne prošlosti i ostvarivanja tranzicione pravde.

Ključne reči: suočavanje sa prošlošću, pravna država, otvaranje dosijea tajnih službi, rehabilitacija, restitucija i denacionalizacija.

1. Uvod

Dramatični događaji iz poslednje decenije XX veka u Srbiji, socijalno-politički potresi, etnički i verski sukobi, ratovi učinili su da pitanje savladavanja zla autoritarne prošlosti bude potisnuto. Otuda se aktualizovanje ovog pitanja nameće iz više razloga: 1) kao pokušaj raskida sa bivšim diktatorskim režimima, i kao vid nesprovedene diferencijacije od njihovih eksponenata; 2) kao zadovoljavanje potrebe da se sazna, zabeleži

* Predavanje održano na Kolarčevoj zadužbini u Beogradu 16. i 23. februara 2009. godine. Tekst je deo rada na projektu „Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije“, koji se radi na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, uz novčanu potporu Ministarstva nauke Republike Srbije.

i zapamti kakva su nedela činjena i ko ih je činio; 3) kao bar delimično ispravljanje nepravde kroz zalaganje za obeštećenje stradalnika, tamo gde je to još moguće izvesti; 4) kao potreba za moralnim i psihološkim pročišćenjem žrtava i nedobrovoljnih saradnika autoritarnih režima; 5) kao potreba obezbeđivanja uspešnog tranzicionog procesa od strane onih koji su u prethodnom režimu kršili ljudska prava, a sada pretenduju na javne funkcije; i 6) bez savladavanja zla autoritarne prošlosti nema izlaska Srbije na evropski put – ka društvu pune slobode i istinske demokratije. Jer sva naša današnja politička sporenja, neprijateljstva i spoticanja jesu trajna društvena opasnost i velika prepreka na tom putu koja vuku korene iz bliske i dalje totalitarne i autoritarne prošlosti. Ukoliko se zlo te prošlosti gurne pod tepih, ono će nam se vratiti kao bumerang.

U okviru ovih predavanja nastojaću da sumiram rezultate do kojih su došli saradnici Centra za unapređivanje pravnih studija u Beogradu i časopisa *Hereticus* u poslednjih deset godina, i da odgovorim na tri pitanja: 1) Kako se odnositi prema zlu autoritarne prošlosti? 2) Koji su putevi i stranputice savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji? 3) Zašto u Srbiji još uvek na dnevnom redu nema pravnog savladavanja autoritarne prošlosti.

2. Kako se odnositi prema zlu autoritarne prošlosti?

Dobro je poznato da autoritarizam zakonito proizvodi nepravo. Autoritarizam, autoritarna a ne demokratska vladavina, ima dugu tradiciju u Srbiji. Periodi demokratske vladavine bili su izuzeci, autoritarizam – pravilo. U periodu od 1945. do 2000. godine, pojavne manifestacije autoritarne vladavine i nepravne države u Srbiji bile su sledeće: ratni zločini, likvidacije političkih protivnika, lišavanje slobode, povreda osnovnih ljudskih prava i sloboda, konfiskacija i nacionalizacija imovine, različiti oblici diskriminacija, delikt mišljenja, zloupotreba moći, privredni kriminal, nekažnjeno kršenje zakona od strane visokih funkcionera, zloupotreba moći, izborne krađe, i slično.

Kategorički imperativ u društvima u tranziciji, u koje spada i Srbija, jeste pravno savladavanje autoritarne prošlosti. Jer zlo autoritarne prošlosti mora se savladati da se ne bi ponovilo! Reč je o savladavanju zla i pustoši koju su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi (Brozov i Miloševićev), u kojima je pravo bilo sluškinja politike i njenih moćnika, u kojima je umesto pravne države postojala partijska država, a umesto vladavine prava – vladavina pravom. Otuda pitanje: kako se odnositi prema zlu autoritarne prošlosti? Svaka nova vlast koja dođe na mesto slomljenog autoritarnog režima i opredeli se za pravnu državu, neizbežno se suočava sa dilemom kako da se odnosi prema toj tamnoj strani i zlu autoritarne prošlosti.

U pogledu na ovo pitanje iskristalisala su se, u drugoj polovini XX veka, dva moguća odgovora: 1) politika savladavanja autoritarne prošlosti – tzv. *politika sećanja* (slučaj Nemačke nakon ujedinjenja, zatim Češke, Mađarske i ostalih zemalja uspešnih u tranziciji devedesetih godina XX veka); i 2) politika nesavladavanja autoritarne prošlosti – tzv. *politika zaborava* (slučaj Grčke, Španije i Portugala nakon sloma diktatorskih režima u tim zemljama sedamdesetih godina XX veka). Međutim, moguće je da jedna zemlja krene putem politike zaborava, a potom pređe na politiku sećanja (na primer postkomunistička Poljska).¹

Savladavanje autoritarne prošlosti odvija se na dva koloseka: 1) revidiranje zakonodavstva nepravne države, otvaranje dosijea, lustracija, rehabilitacija, denacionalizacija i slično, i 2) savladavanje prošlosti iza ratnih pohoda, krvavih etničkih sukoba, angažovanja vojski, policija, paravojski, i drugo. U toj svetlosti primenjuju se različiti oblici pravne odgovornosti: krivična, prekršajna, disciplinska, radnopravna, lustracijska, odštetna odgovornost, fiskalna, naknadno oporezivanje, i drugo.²

Uporedna iskustva upozoravaju da je otvaranje procesa savladavanja autoritarne prošlosti slično otvaranju Pandorine kutije. To je izuzetno delikatan i mučan posao s puno neprijatnih posledica, koje je Adam Mišnik s razlogom uporedio sa “udarom granate u septičku jamu: neki će od toga poginuti, neki biti povređeni, a svi će biti uprljani”.

3. Šta je Srbija uradila na putu pravnog savladavanja autoritarne prošlosti?

Letimičan pogled na rezultate pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji otkriva depresivni pejzaž ovog segmenta srpske stvarnosti. Analizirajući četiri mehanizma koji stoje u neposrednoj vezi sa procesom prevladavanja prošlosti – otvaranje dosijea tajnih službi, lustraciju, rehabilitaciju i denacionalizaciju – možemo uočiti da su nakon petooktobarskih promena 2000. godine pokušaji da se na ovaj način utiče na uspostavljanje pravne države i vladavine prava bili kratkog daha, lišeni sistematičnosti i doslednosti.

3.1. Otvaranje dosijea tajnih službi

Prvi korak u pravnom savladavanju autoritarne prošlosti je *otvaranje dosijea tajnih službi*, čiji je prvenstveni cilj da se žrtvama prethodne autoritarne vlasti i drugim građanima omogući uvid u ta akta kako bi pot-

---

1 Up. Vladimir Vodinelić, *Prošlost kao izazov pravu*, Centar za unapređivanje pravnih studija i Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2002, str. 10–12.

2 Vid. Vladimir Vodinelić, *Prošlost kao izazov pravu*, op. cit. str. 7–12; Andraž Zidar, *Lustracija*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2001.

punije razumeli sopstvenu sudbinu i mehanizme autoritarne vladavine.³ Kao jedna od ključnih tačaka u procesa suočavanja s nasleđem iz prošlosti, u zemljama u tranziciji istočne i centralne Evrope postavilo se pitanje otvaranja tajnih dosijea koje su o građanima vodile razne službe bezbednosti. Pravno uređivanje i primena rešenja u praksi desetak bivših komunističkih zemalja istočne i centralne Evrope veoma je različito. Naročito je značajno i zanimljivo iskustvo otvaranja dosijea službe bezbednosti bivše Istočne Nemačke, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Litvanije, Rumunije, Bugarske, Makedonije i drugih država, kao primera maksimalističkog odnosa prema ukupnoj problematici dosijea.

Treba, takođe, imati u vidu da Savet Evrope svojim dokumentima i odlukama Evropskog suda za ljudska prava pruža podršku zakonskom uređivanju otvaranja dosijea kao jednom od oblika suočavanja s prošlošću. Dakle, iskustva postkomunističkih zemalja ukazuju da je otvaranje dosijea moćan mehanizam suočavanja s nasleđem autoritarne prošlosti i put ka uspostavljanju pravne države i pravde u tranzicionim demokratijama. Ova iskustva mogla bi, u značajnoj meri, da podrže proces otvaranja dosijea službi bezbednosti u Srbiji, kako u smislu donošenja odgovarajućeg zakona, tako i u smislu ugradnje prihvatljivih zakonskih rešenja. Međutim, Srbija predstavlja primer minimalističkog odnosa prema ovoj problematici.

Posle demokratskih promena 2000. godine, kao odgovor na zahtev nevladinih organizacija da se donese Zakon o otvaranju dosijea, urađeno je nekoliko modela tog zakona u Centru za unapređivanje pravnih studija, Centru za antiratnu akciju, Forumu jurisu. Predloženi modeli zakona predstavljaju odgovor pravnih stručnjaka na ovo važno pitanje i izraz su sazrevanja demokratske svesti i potrebe suočavanja i savladavanja zla autoritarne prošlosti u Srbiji. Sva tri modela zakona propisuju precizno uređenje prava na pristup sadržini dosijea, procedure u kojoj se pravo ostvaruje, način rukovanja dosijeima i njihovo čuvanje. Preciznost je neophodna kako bi zloupotrebe bile svedene na najmanju meru, što je nemoguće učiniti ako proceduru vode pripadnici tajnih službi. Modeli se razlikuju u delu koji se odnosi na nosioce prava, rokove za ostvarivanje tih prava, rokove za predavanje dosijea nadležnoj instituciji, organe za čuvanje dosijea, i slično.

Ostavljajući po strani pomenute modele zakona o dosijeima i zahteve stručnjaka, dosovska vlast u Srbiji je osam meseci nakon petooktobarskog prevrata, 22. maja 2001. godine, donela Uredbu Vlade Republike Srbije o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima u

3 Up. Aleksandar Resanović, "Otvaranje dosijea tajnih službi – uporedna iskustva", *Hereticus*, Vol II, br. 1 (2004), str. 13–28.

službi Državne bezbednosti.⁴ Ova Uredba pružila je građanima samo jedno nekompletno pravo uvida u akta službe Državne bezbednosti. Mnoge stvari ostale su zatamnjene i neiskazane, tako da se stiče utisak da je na delu bilo svojevrsno zamagljivanje očiju i prevara. Ova Uredba je neslavno završila. Naime, odlukom Ustavnog suda Republike Srbije ona je, 2003. godine, stavljena van snage, tako da je, do danas, ova materija ostala ne-regulisana zakonom.

U takvoj situaciji Centar za unapređivanje pravnih studija i Centar za antiratnu akciju, nevladine organizacije iz Beograda, sačinile su 2003. godine Model zakona o dosijeima službe državne bezbednosti Republike Srbije kao sintezu njihovih prvobitno posebnih modela. Ovim Zakonom uređuje se postupanje sa dosijeima i podacima koji su vođeni u službi Državne bezbednosti Republike Srbije od 13. maja 1944. godine do dana stupanja na snagu ovog Zakona. Predmet Zakona su dosijeji i podaci koje su BIA, kao i ranije službe sa istim ili sličnim zadacima, vodile o građanima, grupama građana i organizacijama. Zakonom se uređuje i postupanje sa dosijeima i podacima, i to: njihova predaja Nacionalnoj agenciji za dosjee službe Državne bezbednosti, rukovanje, korišćenje, obezbeđenje, kao i kasnije preuzimanje od strane Arhiva Srbije. S obzirom na to da su, zbog prirode ranijih autoritarnih režima, BIA i ranije službe obrazovale dosjee i pribavljale podatke kršenjem ljudskih prava, ili ih koristili za kršenje ljudskih prava, ovim Zakonom ti dosijeji i podaci čine se dostupnim iz sledećih razloga: 1) da bi lica na koja se oni odnose, i njima bliska lica, mogla da sagledaju uticaj autoritarnih režima na sopstveni život, 2) da ostvare rehabilitaciju i razjasne sudbine svojih nestalih i umrlih, 3) da bi se potpunije razjasnila priroda tih režima i uloga BIA i ranijih službi u njima, 4) da bi se privatnost i druga prava ličnosti zaštitili od povreda koje bi mogle biti učinjene korišćenjem dosijea i podataka, i 5) da bi se ostvarile druge svrhe određene zakonom.⁵

---

4 Uredba o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u službi Državne bezbednosti od 22.5.2001. (*Službeni glasnik RS*, br. 30/2001). Nedelju dana posle donošenja, ova Uredba je preimenovana u Uredbu o stavljanju na uvid određenih dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti, od 31.5.2001. (*Službeni glasnik RS*, br. 31/2001). Ova činjenica jasno govori o neozbiljnosti i nekompetentnosti s kojom se pristupilo problemu otvaranja dosijea tajnih službi.

5 Vid. Model zakona o dosijeima Službe državne bezbednosti Republike Srbije, *Hereticus*, Vol II, br. 1 (2004), str. 59–76. Ovaj i drugi modeli zakona o otvaranju dosijea tajnih službi, uz ukazivanje na neophodnost njegovog usvajanja u Srbiji, dostavljani su u više navrata od 2001. do 2004. godine ministrima unutrašnjih poslova Srbije i direktorima BIA, ali su ti predlozi ostali bez odgovora. Izuzetak je pismo direktora Centra za unapređivanje pravnih studija, prof. dr Vladimira Vodinića i direktora Centra za antiratnu akciju, Aleksandra Resanovića, upućeno 26. aprila 2004. godine ministru unutrašnjih poslova Republike Srbije g. Draganu

Iz ovih razloga bilo je neophodno svestranije otvaranje tih akata, potpunije od tadašnjeg prava na uvid u dosijea. Nažalost, to se nije dogodilo. Zakon o otvaranju dosijea tajnih službi ostalo je neostvareno izbornom obećanje vodećih političkih stranaka i aktera Srbije. Imajući u vidu neophodnost prevazilaženja autoritarne prošlosti, kao i činjenicu da su zakone slične sadržine i cilja usvojile i bivše komunističke države istočne i centralne Evrope, neophodno je da to učini i Srbija.

3.2. Lustracija i lustraciona odgovornost

Drugi korak u pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jeste *lustracija* i *lustraciona odgovornost*. Reč “lustracija” je, nakon perioda potpunog odsustva iz jezičke prakse i političko-pravnog govora, ušla u period hiperinflatorne upotrebe sa raznovrsnim značenjima. Izvorno značenje lustracije u antici i srednjem veku je čišćenje od grehova, čišćenje žrtvom. U pitanju je obredno kađenje osobe ili prostora kako bi se odagnale “nečiste sile”, ili neki drugi postupak kojim se ritualno “čisti od loših uticaja”⁶

Jočiću i direktoru Bezbednosno-informativne agencije Radetu Bulatoviću i predlog da oni u okviru svojih nadležnosti “učine sve kako bi Narodna skupština što pre razmotrila i usvojila ovaj zakon”. Odgovori na ovo pismo stigli su od šefa kabineta Ministra unutrašnjih poslova, majora Milorada Todorovića i direktora BIA, Radeta Bulatovića. U pismima se prvo daju načelne primedbe i sugestije na predloženi Model zakona i zaključuje da se “segmentiranim zakonskim uređivanjem ove materije – kako se predviđa ovim Modelom zakona – ne bi ostvarili ni ciljevi naznačeni u razlozima za njegovo donošenje”. (Pismo Ministarstva unutrašnjih poslova i Pismo Bezbednosno-informativne agencije, *Hereticus*, Vol II, br. 1 (2004), str. 78–79 i 80–81).

- 6 Reč “lustracija” je u starom Rimu (lat. *lustratio*, *lustrum*) označavala očišćenje, religijski obred očišćenja putem prinošenja žrtve. “Etimologija pojma *lustrum* je sporna: neki je povezuju sa *lavare* = ‘oprati’, drugi sa *luere* = ‘očistiti’, treći sa *lucere* = ‘svetleti’, pa *lustrare* treba da znači ‘nešto osvetliti’, što se dovodi u vezu sa vatrom žrtvenika ili baklji koje su nošene u procesiji. Obred lustracije je obavljan u različitim situacijama, prilikom ‘očišćenja’ obradivog zemljišta (*fundi, ierae, agri*), sela (*pagus*), grada (*urbs*), određenog tla (*ager Romanus*), kao i vojnih jedinica ili bojnih brodova pred polazak u pohod ili odlučujuću bitku (*lustrum exercitus*). Ovim obredom se uspostavljalo nevidljivo omeđivanje prostora i ljudi (njive, grada, vojske), tj. postavljanje kružne ‘granice’ preko koje neće preći ne samo neprijatelj, kojeg već očekuju gradski bedemi ili vojska, nego ni zle sile, isto tako nevidljive, a pre svega one koje prouzrokuju bolesti, oskudicu, nepogode i pošasti koje pogađaju polja i ljude. Lustracija je podrazumevala i obredno čišćenje ljudi, životinja i stvari pre nego što će biti uvedene u neko sveto mesto, a tom ritualu su podvrgavane i žene posle rađanja, lica koja su imala posla sa mrtvacima i sl. Najvažniji oblik lustracije je bila ceremonija koja se u doba republike obavljala svake pete godine nakon završetka popisa rimskog stanovništva (*census*), kada su rimski cenzori neposredno pre svog povlačenja organizovali smotru svih građana sposobnih da služe vojsku. Tom prilikom je upućivana molba bogovima da zaštite celokupni rimski narod i njegovu državu od svih zala koje je mogu snaći.” (Žika Bujuklić, *Forum romanum – država, pravo, religija, mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i JP “Službeni glasnik”, Beograd 2007, str. 444).

Po preovlađujućem mišljenju u savremenoj teoriji, lustracija u društvima u tranziciji nema ništa zajedničko sa značenjem lustracije u staroj Grčkoj i Rimu. Naime, ona se sastoji u privremenom onemogućavanju pristupa javnim funkcijama ljudima koji su se u prethodnom sistemu teško ogrešili o prava svojih sugrađana.⁷ U pitanju je pravni institut *sui generis*, koji nema isključivo kazneni karakter. Lustracija je pokušaj da se oni koji su u poraženom autoritarnom režimu igrali važnu ulogu spreče da ne naškode novom režimu ako su kršili ljudska prava. Ona je specifična vrsta diskvalifikacije kvalifikovana katarzom.⁸ U njoj preventivni elementi preovlađuju nad kaznenim. Realizuje se kao proces koji je u tranzicionom periodu zakonom i vremenski ograničen, a kao individualna mera, unapred je zakonom određeno vreme trajanja. Uz to, lustracija je odgovornost i za ona kršenja ljudskih prava koja su bila krivična dela, ali čije je gonjenje zastarelo.

Rodno mesto lustracije nije u Nemačkoj, Italiji i Japanu, i nju ne treba vezivati za doba denacifikacije, odnosno defašizacije. Savremena lustracija se javlja u istočnoj Evropi u poslednjoj deceniji XX veka posle propasti evropskih realsocijalističkih režima. Naime, u tim zemljama se postavilo pitanje odgovornosti vršilaca visokih funkcija koji su zloupotrebili moć ili su se nekažnjeno ogrešili o zakon dok su bili u poziciji moći. Nove vlasti su donele zakone o lustraciji, kojima se ovakvim kadrovima zabranjuje vršenje javnih i rukovodećih funkcija za pet ili više godina, dok ne prođu svojevrсну obuku iz oblasti ljudskih prava i osnova demokratskog društva. Lustracija je sprovedena sa manjim ili većim uspehom u Češkoj, Poljskoj, Mađarskoj i Rumuniji.

U aktuelnim raspravama lustracija se upotrebljava u tri značenja: etičkom, političkom i pravnom. Najsloženije je i najproblematičnije određenje pravne prirode, značenja i mesta lustracije u pravnom sistemu. O tome se vode oštre polemike u stručnim diskusijama i kontroverznom javnim debatama. Lista argumenata protiv lustracije veoma je duga i može se sažeti u sledećih tridesetak tačaka:

- lustracija je religiozni obred u kojem racionalni ljudi, posebno ateisti i pravnici, nemaju šta da traže,
- lustracija je koska Novog svetskog poretka bačena posle pada Berlinskog zida 1989. godine u društva u tranziciji srednje i istočne Evrope,
- lustracija je čistka nalik na staljinističke, fašističke, Brozove i sl.,
- lustracija je oblik revanšizma prema funkcionerima i beneficijarima bivšeg autoritarnog režima,
- lustracija je uvođenje na mala vrata moralno-političke podobnosti,
- lustracijom se krši ustavna zabrana retroaktivnosti,

---

7 Andraž Zidar, *Lustracija*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2001.

8 Vid. Vladimir Vodinelić, *Prošlost kao izazov pravu*, op. cit., str. 77–78.

- lustracijom se krši načelo zakonitosti,
- u lustracionom postupku teret dokazivanja pada na optuženog,
- lustracijom se krše osnovna krivičnopravna načela: nullum crimen, presumcija nevinosti i sl.,
- lustracija je maskirano krivično delo, jer je svako kršenje ljudskih prava protivpravno,
- pravna priroda lustracije je sporna i protivrečna,
- mesto lustracije u pravnom sistemu je nejasno i neodređeno,
- povreda ljudskih prava je pravno neodređen, bezobalan pojam pod koji se može podvesti bilo šta,
- lustracijom se kažnjava ne zločin, već greh,
- lustracija sadrži elemente moralno-političkog očišćenja i služi zadovoljavanju potrebe da se gresi okaju,
- lustracija pravi konfuziju između doušništva i obaveze građana da nadležnim organima dostavljaju podatke o učiniocima krivičnih dela,
- lustracija je neprihvatljiva, jer nije trajna mera već ad hoc postupak posle sloma autoritarnog režima,
- lustracija je oblik kolektivne odgovornosti,
- lustracijom se ne kažnjavaju počinioci najtežih dela već samo oni koji vrše javne funkcije ili pretenduju na njih,
- lustracija je oblik ucene (putem zakona),
- lustracijom se negiraju osnovni principi pravne države i kompromituje demokratija,
- lustracija je oblik paternalizma kojim se negira subjektivitet građanina i suverenitet naroda, i koji vraća čoveka u nepunoletstvo navlačeći mu “jaram nezrelosti” (Kant),
- lustracija je u suprotnosti s liberalnom idejom slobode i pravnog ograničavanja državne vlasti,
- lustracija se vrši u ad hoc postupku bez valjanih procesnopravnih jemstava ljudske sigurnosti i slobode,
- lustracija je svojevršno izigravanje pravde, jer nužno dovodi do nejednakog postupanja s manje-više istovetnim navodnim krivcima,
- lustracijom se otvara problem legitimnosti trenutnih državnih upravljača koji hoće da je ostvare, posebno organa koji će je sprovesti,
- lustracija je neprecizna: na koji period ograničiti dejstvo lustracije u Srbiji ex tunc (13.05.1944, ili 1976, 1987, 1990. godinu i td.) i ex nunc (na 5, 10, ili 15 godina),
- lustracija je neodređena: na koji krug lica ograničiti njeno dejstvo,
- lustracija se kao bumerang može vratiti protiv onog radi čega je ustanovljena,
- lustracija je olako i opako gaženje prava zarad puke političke koristi.

Većina od ovih argumenata obrađena je u kritičkim tekstovima naših pravnih teoretičara i stručnjaka.⁹ Na drugoj strani, zagovornici lustracije smatraju da se u ovim argumentima protiv lustracije krije svojevrсни inventar pogrešnih predstava o lustraciji i otvorenog ili prikrivenog iskrivljavanja njene prirode, smisla i domašaja. U tom smislu zagovornici lustracije ističu ništa manje brojne (kontra)argumente u prilog lustraciji.¹⁰

Tokom proteklih godina u raspravama o lustraciji u Srbiji u prvi plan je iskrslilo, kao najproblematičnije i najspornije pitanje o zakonu o lustraciji, njegova pravna, politička i moralna utemeljenost i svrsishodnost. Inicijativu za donošenje zakona o lustraciji pokrenuo je u proleće 2002. godine Građanski savez Srbije. Sem u nekoliko vojvođanskih gradova (Kikinda, Zrenjanin i dr.) ta inicijativa je ostala bez odjeka u stručnoj i političkoj javnosti Srbije. Izuzetak je bio Centar za unapređivanje pravnih studija u Beogradu, koji je angažovao grupu stručnjaka, koja je krajem 2002. godine sačinila Model zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava.¹¹

Ignorisan od relevantnih političkih i stručnih faktora, činilo se da će taj model ostati van optike dosovske vlasti. Međutim, poslanici Demokratske stranke u Skupštini Vojvodine 11. februara 2003. godine pokrenuli su inicijativu da Narodna skupština Srbije donese zakon o lustraciji. Zahvaljujući toj inicijativi i činjenici da su političari u vladajućem DOS-u, posle ubistva premijera Đinđića 12. marta 2003. godine, napokon shvatili da se zlo autoritarne prošlosti mora savladati da se ne bi ponovilo – u Narodnoj skupštini je pokrenuta inicijativa da se po hitnom postupku usvoji Zakon o lustraciji.

Kao osnova poslužio je Model zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava koji je izradio Centar za unapređivanje pravnih studija. Predlagači ovog zakona su istakli da je donošenje ovog akta nužno u procesu prevladavanja autoritarne prošlosti, nastavka započete borbe protiv organizovanog kriminala, kao i da je reč o ispunjenju jednog od uslova za ulazak u Evropsku uniju.

---

9 Vid. priloge u časopisu *Hereticus*, Vol I, br. 2 (2003): Kosta Čavoški i Mirjana Stefanovski, "Lustracija: zloupotreba religioznih izraza u političke svrhe", str. 30–40; i Nebojša Šarkić, "Zašto sam protiv, ovako predložene, lustracije sudija", str. 41–45.

10 Vid. Vladimir Vodinelić, *Prošlost kao izazov pravu*, op. cit., 76–91, kao i priloge u časopisu *Hereticusa*, Vol I, br. 2 (2003): Slobodan Beljanski, "Paradoks lustracije", Vladimir Vodinelić, "Kratki inventar i komentari zabluda o lustraciji", str. 56–60, Zoran Ivošević, "Lustracija na srpski način", str. 61–69, Vesna Rakić Vodinelić, "Sudbina Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava", str. 70–78; i Miodrag Radojević, "Lustracija u Srbiji – ilustracija nemoći demokratskih promena", str. 15–29.

11 Vesna Rakić Vodinelić, Vladimir Vodinelić, Zoran Ivošević, Jovica Trkulja, Mirjana Todorović, Atina Prenda, *Model zakona o lustraciji*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd 2003, str. 64.

Od ukupno 250 poslanika Narodne skupštine, na sednici 30. maja 2003. godine bilo je prisutno njih 127, a za ovaj Zakon glasalo je 111 narodnih poslanika, tako da je Zakon usvojen na ivici kvoruma. Opozicioni poslanici odbili su da glasaju za Vladin predlog zakona, jer je “reč o političkom aktu čiji je jedini cilj progon političkih protivnika”. Zakon je objavljen u *Službenom glasniku* RS br. 58/2003. Posle toga, opoziciona parlamentarna Socijalistička narodna stranka je dostavila Narodnoj skupštini Predlog da se po hitnom postupku donese zakon o prestanku važenja Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, s obrazloženjem da je neustavan i da bi se njegovim stavljanjem van snage mogle sprečiti štetne posledice koje mogu da nastanu po bilo kog građanina.

Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, uprkos nekim nedostacima koji se uglavnom sastoje u postojanju određenih pravnih praznina, zasnovan je na sledećim čvrstim postulatima: (1) predmet postupka jeste ispitivanje odgovornosti za kršenje ljudskih prava izvršenih u svojstvu javnog funkcionera; (2) isključeno je ispitivanje odgovornosti na osnovu same činjenice pripadnosti određenoj političkoj stranci ili grupi, izuzev zločinačkog udruženja; (3) ispituje se samo pojedinačna odgovornost fizičkog lica; (4) licu čija se odgovornost ispituje garantovano je pravo na odbranu, pravo na saslušanje i ima pravo na izjavljivanje dva pravna leka: prigovora i žalbe (prigovor se može izjaviti iz svakog razloga, a žalba iz svih uobičajenih razloga, izuzev što je u pogledu činjeničnog stanja dopušteno izneti samo one činjenice i dokaze koji nisu bili izneseni u postupku pred lustracionom komisijom ili njenim većem).

Po ovom Zakonu postupak lustracije se sprovodi prema licima koja zauzimaju, ili su kandidati za sledeće položaje: poslanika Narodne i pokrajinske skupštine, predsednika Republike, predsednika i članove republičke vlade i pokrajinskog izvršnog veća, gradonačelnika, predsednika i zamenika predsednika opštine, sekretara Narodne i pokrajinske skupštine, starešinu i rukovodeće radnike u službama Narodne i pokrajinske skupštine, starešinu i rukovodećeg radnika u službama predsednika Republike, zamenika i pomoćnika ministra, funkcionera koji rukovodi republičkim odnosno pokrajinskim organima i službama, sekretara skupštine opštine i grada, načelnika okruga, predsednika i sudiju Ustavnog suda Srbije, predsednika i sudije sudova opšte nadležnosti i posebnih sudova, člana Visokog saveta pravosuđa, javne tužioce i njihove zamenike, starešine organa za prekršaje i sudije za prekršaje, direktora i člana upravnog odbora javnog preduzeća ili javne ustanove čiji je osnivač Republika, pokrajina ili lokalna samouprava, predsednika i člana saveta univerziteta, rektora univerziteta i dekana fakulteta, predsednika i člana upravnog odbora ili drugog odgovarajućeg organa upravljanja, direktora i odgovornog urednika organizacije koja se bavi javnim informisanjem ili izdavaštvom, guvernera i viceguvernera Na-

rodne banke, direktora banke sa većinskim kapitalom, funkcionera i ovlašćenog službenog lica u Bezbednosno-informativnoj agenciji, direktora i rukovodećeg radnika u zavodskoj ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija, šefa diplomatske misije u stranoj državi i konzula, načelnika generalštaba odnosno načelnika kontraobaveštajne službe. Dakle, svi ovi nosioci javnih funkcija podvrgavaju se proveru. Protiv lica na rukovodećim mestima u nedržavnim ustanovama, kao i protiv funkcionera stranaka, lustracioni postupak neće biti primenjivan, sem ako se ne kandiduju za poslanike u parlamentu. Odredbe ovog Zakona primenjivale bi se na sva kršenja ljudskih prava izvršena posle 23. marta 1976. godine, kao dana stupanja na snagu Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Zakon bi se primenjivao deset godina od dana stupanja na snagu.

Za razliku od tzv. tvrde lustracije, kod koje lustrirani ex lege gubi određena prava (npr. da bude biran za poslanika) ukoliko ispunjava određene zakonske uslove, Zakon polazi od tzv. meke lustracije. U njoj jedina "sankcija" se sastoji u tome što, ukoliko lustrirani zauzima ili se kandiduje za određene javne položaje, nadležni organ obaveštava javnost da se radi o licu koje je kršilo ljudska prava. To obaveštenje ne sprečava lustriranog da ostane na položaju koji zauzima, ili da se kandiduje, da bude izabran. Konačan sud o tome doneće birači na izborima, imajući u vidu istinite činjenice o licu koje ima javnu funkciju ili se za nju kandiduje. Ako, pak, birači hoće da glasaju za kandidate koji su vršili krivična dela ili kršili ljudska prava, zakon ih u tome neće sprečiti.

Ključnu ulogu u lustracionom postupku ima devetočlana Komisija za ispitivanje odgovornosti za kršenje ljudskih prava, koju čine po dva člana iz redova sudija Ustavnog i Vrhovnog suda, dva istaknuta pravna stručnjaka, zamenik republičkog javnog tužioca i dva narodna poslanika koji su diplomirani pravnici. Njih na predlog predsednika Republike bira Narodna skupština Srbije. Protiv odluke veća Komisije može se izjaviti prigovor toj Komisiji, a protiv odluke Komisije o prigovoru može se izjaviti žalba Ustavnom sudu. Komisija u sredstvima javnog informisanja i u *Službenom glasniku RS* objavljuje saopštenje sa podacima o kršenju ljudskih prava koje je izvršilo određeno lice. Lice za koje je odlukom Komisije (ili Ustavnog suda) utvrđeno da je kršilo ljudska prava, ne može zauzimati položaje u skladu sa ovim zakonom u roku od pet godina od dana javnog saopštenja Komisije.

Bitni razlozi kontroverznih interpretacija i mistifikacija problema lustracije i primene lustracionih propisa su – pored pragmatско-političkih (zlo)upotreba i racionalizacija – i u tome što razmatranje fenomena lustracije uključuje niz drugih ključnih kategorija iz "paketa" savladavanja autoritarne prošlosti. Lustraciju i lustracionu odgovornost nije moguće kritički analizirati, niti Zakon o lustraciji primenjivati, a da se istovre-

meno ne povuče čitav lanac krucijalnih kategorija i zakona sa kojima je lustracija tesno povezana: otvaranje dosijea tajne policije, rehabilitacija, denacionalizacija i sl.

Pored nerazumevanja pravne prirode i političkog smisla lustracije, osnovni uzrok propadanja ove ideje u političkom životu Srbije leži, prvo, u nespremnosti i protivljenju političke elite; i drugo, u nepostojanju (samo)svesti o nužnosti suočavanja sa zlom prošlosti da bi se ono savladalo i prestalo da vlada našom sadašnjošću i budućnošću. Mere diskvalifikacije zbog kršenja ljudskih prava koje su do sada primenjivane u Srbiji nisu posedovale lustracionu prirodu. Zato se nameće duboko obespekujavajući zaključak. Usled nepostojanja političke volje nosilaca vlasti i nezainteresovanosti naroda Srbije nema izgleda ni za običnu diskvalifikaciju, tako da su lustracioni vozovi ovde nepovratno prošli. Mere diskvalifikacije koje su do sada primenjivane ukazuju da Srbija još uvek nije spremna za lustraciju. Na delu je sve očigledniji kontinuitet (stvarni i personalni) sa ranijim autoritarnim režimom, koji onemogućava da se u vidu postupka diskvalifikacije (još manje lustracije) otvori pitanje autoritarne prošlosti.

Dakle, šest godina od stupanja na snagu, Zakon o lustraciji je ostao mrtvo slovo na papiru. Po svemu sudeći, ta praksa će se nastaviti i ubuduće. Jer primena Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava ne spada u prioritete srpske političke elite. Štaviše, nakon parlamentarnih izbora 2003. i 2008. godine na pomolu je odlučan raskid, ali ne sa prošlošću, već sa lustracijom kao metodom savladavanja autoritarne prošlosti. Stoga lustracija u Srbiji nema budućnost. Doneti zakonski i podzakonski akti imajuće samo istorijsko značenje.

3.3. Rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je *rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika*. Taj korak je veoma težak i bolan jer su tokom poluvekovne autoritarne vladavine i nepravne države mnogobrojna lica bila osuđivana mimo važećih pravnih normi, ili na osnovu neprimerenih i necivilizacijskih propisa. Zapravo, osnov kažnjavanja bila je politika partijske države i njena rigidna ideologija. Time je žrtvama političke represije naneta velika nepravda, a društvu istorijska sramota.¹²

Nakon sloma autoritarnih režima, većina zemalja u tranziciji (Mađarska 1989, DDR 1990, Češka i Ruska Federacija 1991, nešto kasnije Poljska, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija i Slovenija) su uspostavljajanjem mehanizama vladavine prava i pravne države uspele da

12 Vid. Nataša Mrvić-Petrović, "Politička rehabilitacija – korak ka obeštećenju žrtava političke represije", *Hereticus*, Vol II, br. 2 (2004), str. 18–19.

prevaziđu ovu istorijsku sramotu. One su, između ostalog, otvorile procese moralne, političke, pravne i ekonomske rehabilitacije.

Pravni teoretičari razlikuju dva tipa pravne rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika. *Pravna rehabilitacija u širem smislu* obuhvata mere ublažavanja posledica osuđenosti, odnosno kažnjenosti (vraćanje naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećenje za narušeno zdravlje, prekinutu karijeru i sl.).¹³ *U užem smislu pravna rehabilitacija* označava mere koje se preduzimaju radi ukidanja osude, odnosno kazne. Njome se nastoje otkloniti tri pojava oblika političkog neprava, svojstvena autoritarnim režimima: političko zakonodavstvo, političko pravosuđe i kažnjavanje van ikakvog uređenog postupka.

Narodna skupština Srbije donela je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji.¹⁴ Ovaj Zakon se opredelio za rehabilitaciju u užem smislu. Njime je uređeno rehabilitovanje lica koja su sa i bez sudske ili administrativne odluke, iz političkih ili ideoloških razloga, ubijena, uhapšena ili lišena nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog Zakona, a imala su prebivalište na teritorije republike Srbije. Zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice, a pravo na njegovo podnošenje ne zastareva. Ovaj zahtev se podnosi okružnom sudu na čijoj teritoriji podnosilac zahteva ima prebivalište ili na čijoj teritoriji je izvršen progon ili nepravda.

Podneti zahtev mora da sadrži lične podatke lica čija se rehabilitacija zahteva i dokaze o njegovoj opravdanosti. Ukoliko podnosilac nije u mogućnosti da to uradi, uz zahtev podnosi opis progona ili nasilja sa podacima koji mogu da posluže za bližu identifikaciju žrtve i događaja. Pre odlučivanja o zahtevu, sud pribavlja potrebna dokumenta i podatke od nadležnih državnih organa i organizacija, koji su dužni da ih na zahtev suda dostave u roku od 60 dana. Rehabilitovana lica se, prema Zakonu smatraju neosuđivanim, a pravo na naknadu štete i povraćaj konfiskovane imovine biće uređeno posebnim zakonima.

Po opštoj oceni, srpski Zakon o rehabilitaciji je jedan od najlošijih zakona u pravno-tehničkom smislu koji je donela Narodna skupština u svojoj hiperproduktivnoj zakonodavnoj delatnosti poslednjih godina. Iz sledećih razloga: 1) Tim Zakonom je uređena samo pravna rehabilitacija u užem smislu (ukidanje osude, odnosno kazne žrtava političke represije). 2) Po njemu, rehabilituje se i za lišenje života, slobode i drugih prava do kojih je došlo u vreme rata, počev od 6. aprila 1941, što je apsurdno, jer tada nije postojala funkcionalna vlast domaće države. 3) Zakon nije defini-

---

13 Vladimir V. Vodinić, "Pravna rehabilitacija žrtava političke represije", *Hereticus*, Vol II, br. 2 (2004), str. 8–9.

14 *Službeni glasnik RS*, broj 33/2006.

sao državnu pripadnost organa od čijih odluka se može rehabilitovati. 4) Zakon nije odredio vrstu postupka, pravila postupka po kojima sud procesira. (Ovu prazninu popunio je Vrhovni sud Srbije, tako da se primenjuje vanparnični postupak). 5) Rehabilitacija se može zahtevati ne samo za period autoritarne vlasti, nego i od presuda donetih do aprila 2006. (znači i za presude posle 5. oktobra 2000?!). 6) Mogu se rehabilitovati samo žrtve koje su “imale prebivalište na teritoriji Republike Srbije”, uprkos činjenici da mesto prebivališta u negdašnjoj zajedničkoj zemlji (DFJ, FNRJ, SFRJ, SRJ) nije imalo nikakav značaj. Time je diskriminisao neosnovano žrtve na osnovu njihovog negdašnjeg prebivališta. 7) Po Zakonu, “svako zainteresovano fizičko ili pravno lice“ može da zahteva tuđu rehabilitaciju; to će reći i protiv volje žrtve, što je apsurdno, jer je rehabilitacija pravo a ne nešto što se može nametnuti žrtvi. Drugim rečima, Zakon omogućuje rehabilitaciju i protiv volje žrtve kao i objavljivanje njenog imena i podataka protivno pravu na privatnost. 8) Zakon pati od bezobalnih pojmova i posve neodređenih ključnih kategorija, čime je ugrožena elementarna pravna sigurnost i otvoren prostor za uticaj politike na pravno odlučivanje. 9) Umesto očekivane pravde, Zakon je doneo pravnu nesigurnost i protivustavnost.¹⁵

Pored toga, Zakon nije bio praćen donošenjem nužnih tzv. restitucionih zakona i propisa (zakona o dosijeima tajnih službi, zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji daje žrtvi političke represije pravo samo na to da se presuda proglasi ništavom, i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga.

Očigledno je da srpski zakonodavac u vreme donošenja Zakona o rehabilitaciji nije imao, niti danas ima, izgrađen stav o načinu na koji će pristupiti zakonskom regulisanju prava na obeštećenje žrtava političke represije. Stoga se on opredelio za pravnu rehabilitaciju u užem smislu, izostavivši potpuno pravnu rehabilitaciju u širem smislu u vidu vraćanja naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećivanja za narušeno zdravlje ili prekinutu karijeru, priznavanja u radni staž vremena provedenog u zatvoru i dr.¹⁶

Pomenute slabosti Zakona o rehabilitaciju su otežale, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno prime-

15 Vid. Vladimir V. Vodinelić, “Rehabilitacija, svemu uprkos”, *Hereticus*, vol V, br. 1(2007), str. 255. i “Zakon o rehabilitaciji: tužna priča sa možda srećnim krajem”, *Hereticus*, Vol VI, br. 2 (2008), str. 44–47.

16 Vid. Vladimir V. Vodinelić, “Rehabilitacija, svemu uprkos”, *Hereticus*, vol V, br. 1(2007), str. 255–271.

njuje i dosada je doneto nekoliko stotina rešenja o rehabilitaciji, najviše u Beogradu i Šapcu. Okružnom sudu u Beogradu je podneto preko 600 zahteva za rehabilitaciju, od čega je 130 pozitivno rešeno. Doneta su rešenja o rehabilitaciji Slobodana Jovanovića, jednog od vodećih srpskih pravika i intelektualaca, Dragoljuba Jovanovića, profesora Univerziteta, istaknutog političara i vođe Narodne seljačke stranke, Momčila Ninčića, profesora Univerziteta i nekadašnjeg ministra inostranih poslova u izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, književnika Borislava Pekića i Dragoslava Mihailovića i mnogih drugih.

3.4. Restitucija i denacionalizacija

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti posebno težak i delikatan problem predstavljaju *restitucija i denacionalizacija*. Uspostavljanje komunističke vladavine u Srbiji bilo je skopčano sa grubim kršenjem ljudskih prava. Između ostalog to se izražavalo i u eksproprijaciji, konfiskaciji i nacionalizaciji privatne imovine i njenom stavljanju pod državno vlasništvo i kontrolu. Ova oduzimanja su često bila deo političkog progona onih kojima je oduzimano, a u mnogim slučajevima dovodilo je do njihove smrti i egzila. Uz to, ta oduzimanja privatne svojine, po pravilu, nisu imala pravni osnov, niti su uključivala isplatu kompenzacije.

Nakon pada Berlinskog zida 1989. godine i posle propasti komunističkih režima, javila su se očekivanja da će ova svojina biti vraćena bilo onima kojima je oduzeta, bilo njihovim potomcima. Želja za restitucijom i denacionalizacijom, ili bar odgovarajućom kompenzacijom, bila je neizbežni pratilac snažne privlačnosti koju su vrednosti ljudskih prava imale za one koji su se suprotstavljali komunizmu. Najzad, briga za zaštitu svojinskih interesa i prava bila je od samog početka stavljena u kontekst vrednosti pravne države i vladavine prava. Međutim, iako su mere restitucije i denacionalizacije bile politički i pravno proklamovane u mnogim zemljama centralne i istočne Evrope, one, ipak, nisu bile opšteprihvaćene, još manje realizovane. Unutrašnji i međunarodni izazovi i pritisci koji su im bili upućeni umnožavali su se, ali samo sa ograničenim uspehom, tako da su velika očekivanja i ciljevi denacionalizacije u zemljama u tranziciji samo delimično ostvareni¹⁷

Ova uporedna iskustva ukazuju da su restitucija i kompenzacija samo deo pristupa otklanjanju posledica grubog kršenja ljudskih prava od strane autoritarnih poredaka. Bez obzira na sve teškoće zemalja u tranziciji, mere restitucije i kompenzacije se moraju preduzeti zarad ispunjenja obaveza prema ljudskim pravima, a tamo gde nisu preduzete još uvek mo-

---

17 Up. Jeremy McBride, "Kompenzacija i restitucija za zadiranja u svojinu u post-komunističkoj Evropi", *Hereticus*, Vol. II, br. 4 (2004), str. 7–36.

gu biti nužne zarad ispunjenja duboko ukorenjenih očekivanja. Razume se da pravna legislativa i judikativa ne mogu da reše sve teškoće do kojih je dovelo lišavanje i oduzimanje svojine građanima od strane partijske, ideološke države. Oni posebno ne mogu ublažiti, još manje otkloniti bol, patnju i tragične posledice koje su pogodile pojedine građane i njihove porodice, a koje su izazvane inicijalnim aktom oduzimanja imovine, kao i godinama progona i ponižavanja koje su posle toga usledile. No i pored toga restitucija i denacionalizacija su nužne za ispravljanje istorijskih nepravdi i predstavljaju ključnu meru pravnog savladavanja autoritarne prošlosti.¹⁸

Iskustva zemalja u tranziciji ukazuju da su neophodni faktori za sprovođenje denacionalizacije: politička svest, ekonomska moć, socijalna podrška, pravna regulativa, adekvatna organizacija države, spremnost političke elite. Zemlje u kojima su se stekli ovi faktori relativno uspešno su apsolvirale pitanje restitucije. I obrnuto, zemlje u kojima ne postoje ovi preduslovi pitanje denacionalizacije su formalizovale ili gurnule u daleku budućnost. Pri tome, u tim zemljama “nedostatak nije u merama restitucije kao takvima, nego u konstantnom neuspehu nacionalnih sistema da obezbede poštovanje prava koja proklamuju”.¹⁹

Vodeće opozicione stranaka Srbije su se u periodu od 1990. do 2000. godine zalagale za mere pravnog savladavanja autoritarne prošlosti – za otvaranje dosijea tajnih službi, rehabilitaciju političkih osuđenika i kažnjnika, lustraciju, restituciju i denacionalizaciju. Mere restitucije i denacionalizacije su posebno akcentovane u njihovim programima i predstavljale su lajtmotiv u svim izbornim kampanjama. Podsetimo se da je Slobodan Milošević, na početku svoje vladavine, nastojao da pribavi liberalno-demokratsku legitimaciju (pozivanjem na pravnu državu i vladavinu prava, zaštitu ljudskih prava, i slično). U tom cilju, on je doneo Ustav 1990. godine u koji su ugrađena ova načela. Godine 1991. donesen je Zakon o načinu i uslovima priznavanja prava i vraćanja zemljišta koje je prešlo u društvenu svojinu po osnovu poljoprivrednog zemljišnog fonda i konfiskacijom zbog neizvršenih obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda.²⁰ Potom je donesena Uredba za sprovođenje ovog Zakona.²¹

Međutim, u periodu od 1992. do 2000. denacionalizacija u Srbiji je gurnuta pod tepih. Doduše, 2001. godine doneseni su Zakon o privatizaciji²² i Zakon o građevinskom zemljištu, koji su, u suštini, zaobilazili ovu materiju.

18 Up. Vladimir Todorović, “Denacionalizacija u Srbiji de lege ferenda”, *Hereticus*, Vol. II, br. 4 (2004), str. 54.

19 Jeremy McBride, *op. cit.*, str. 36.

20 *Sl. glasnik RS*, br. 18/1991, 20/1992, 42/1998).

21 *Sl. glasnik RS*, br. 41/1991, 44/1991).

22 *Sl. glasnik RS*, br. 38/2000.

Do reaktuelizacije pitanja restitucije i denacionalizacije posebno je došlo 2000. godine kada je 19 opozicionih stranaka formiralo koaliciju DOS (Demokratska opozicija Srbije) za vanredne parlamentarne izbore. Ova koalicija je, između ostalog, prihvatila modele i nacрте zakona za ostvarivanje tzv. tranzicione pravde i obećala donošenje po hitnom postupku zakona o otvaranju dosijea tajnih službi, o rehabilitaciji, lustraciji i denacionalizaciji. Međutim, posle pada Miloševićevog režima oktobra 2000. godine, kada je DOS došao na vlast, ova obećanja nisu ispunjena. Kao što smo videli, Zakon o lustraciji je donet maja 2003. godine ali se ne primenjuje, a Zakon o rehabilitaciji se primenjuje od aprila 2006. godine sa puno problema i kontra legem. Zakon o otvaranju dosijea tajnih službi i zakon o denacionalizaciji još uvek nisu doneti.

Iako su u stručnoj javnosti detaljno obrađena i široj, posebno političkoj javnosti Srbije dobro poznata pitanja pravne zasnovanosti, celishodnosti, jednakosti, pravičnosti i neophodnosti denacionalizacije, donošenje zakona o restituciji i dalje se potiskuje u drugi plan i odlaže u daleku budućnost. Priča o denacionalizaciji u Srbiji očigledno nije više motivisana iskrenom željom za otklanjanjem posledica zla autoritarne prošlosti i ispravljanja istorijskih nepravdi. "Na srpskoj pozornici, ona (denacionalizacija) je odavno samo jedno od oruđa za rušenje, odnosno osvajanje vlasti, za trgovinu obećanjima, prodaju intelektualnih usluga, privlačna fraza u izbornim kampanjama. Praksa voluntarizma i despotizma svake nove vlasti je već dovoljno dugo tradicija Srbije. Svaka nova vlast želi da piše istoriju ispočetka, od svog dolaska."²³

U takvoj situaciji, vlade Republike Srbije koje su dolazile posle 2000. godine, po pravilu su zaboravljale svoja izborna obećanja o sprovođenju denacionalizacije. Van njihove optike ostali su modeli mogućih zakona o denacionalizaciji. Prvi takav model uradila je grupa stručnjaka Centra za unapređivanje pravnih studija početkom 2000. godine.²⁴ Krajem 2002. i početkom 2003. godine po naredžbi Ministarstva finansija RS Centar za unapređivanje pravnih studija je uradio novi Model zakona o denacionalizaciji, naslovljen kao Nacrt zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu.²⁵ Ovim Nacrtom zakona uređuju se uslovi,

---

23 Zlatko Stefanović, "Denacionalizacija u Srbiji – hronologija obraćanja", *Hereticus*, Vol. II, br. 4 (2004), str. 37.

24 Rad na projektu Modela zakona o denacionalizaciji započeo je krajem 1998. godine. U radu na projektu i pripremi teksta Modela zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu učestvovali su: Vladimir V. Vodinić, Dragor Hiber, Zlatko Stefanović, Budimir Lončar, Mira Prokopijević, Gordana Petrović.

25 Iz pomenute grupe stručnjaka Centra za unapređivanje pravnih studija angažovane na projektu izrade Modela zakona o denacionalizaciji, Vladimir V. Vodinić, Zlatko Stefanović i Budimir Lončar izradili su Nacrt zakona o vraćanju oduzete

načini i postupak vraćanja imovine i obeštećivanja za imovinu na teritoriji Republike Srbije koja je, kršenjem ljudskih prava na svojinu, iz ideoloških razloga oduzeta i pretvorena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zajedružnu svojinu, u periodu od 9. marta 1945. godine do 4. novembra 1995. godine: 1) primenom propisa, na osnovu pojedinačnog pravnog akta donetog u skladu ili protivno tada važećim propisima, ili bez pojedinačnog pravnog akta; 2) na osnovu pravnog posla zaključenog bez slobodne volje vlasnika da se odrekne prava svojine ili ga ustupi; 3) bez pravnog osnova. Nacrt sadrži 68 članova u kojima se precizno regulišu sva relevantna pitanja restitucije: korisnici, obveznici vraćanja i obeštećenja, predmet vraćanja, predmet obeštećenja, prava i obaveze korisnika koji nema ni svojinu ni državinu na predmetu vraćanja (gradsko građevinsko zemljište, ostalo građevinsko zemljište, poljoprivredno zemljište, šuma i šumsko zemljište), prava i obaveze korisnika koji nema svojinu, a ima državinu na predmetu vraćanja, prava i obaveze korisnika koji ima svojinu, a nema državinu na predmetu vraćanja, obeštećenje (osnovica, visina, način i dinamika), posebne odredbe za korisnike kojima je prestalo pravo svojine na osnovu odluke o konfiskaciji, pojedinačnog akta donetog protivno tada važećim propisima, rušljivog pravnog posla, eksproprijacije i zakona o ispitivanju porekla imovine, postupak, prelazne i završne odredbe.²⁶

U to vreme grupa građana²⁷ je “u želji da se ukinu posledice imovinskih nepravdi od 1941. do danas, i svesni da se te nepravde ne mogu u potpunosti ispraviti”, 30. maja 2003. godine podnela Narodnoj skupštini Republike Srbije Predlog zakona o povraćaju imovine i obeštećenju²⁸ i Predlog zakona o privremenoj zabrani raspolaganja određenom imovinom²⁹

Promenom sastava vlade posle ubistva premijera Zorana Đinđića, pomenuti Model Centra za unapređivanje pravnih studija i drugi modeli/predlozi zakona o denacionalizaciji početkom 2004. godine izgubili su bilo kakav značaj. Nova vlada Vojislava Koštunice se odlučila da posao otpočne ispočetka. U tom cilju je formirana Komisija za pripremu radnog teksta Nacrta zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu.³⁰ Ova komisija nije bila ekspertska i ona se bavila više prethodnim pitanjima nego suštinskim i nije uspela da uradi pomenuti nacrt.

---

imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu. Vid. Nacrt zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu, *Hereticus*, Vol. II, br. 4 (2004), str. 69–98).

26 Ibid.

27 Đokić B. Dragan, Arandelović S. Ivana i Antić J. Slobodan.

28 Republika Srbija, Narodna skupština Beograd, Org. jed. 03, broj 46–1405, 30.5.2003.

29 Republika Srbija, Narodna skupština Beograd, Org. jed. 03, broj 46–1475/03, 30.5.2003.

30 *Sl. glasnik RS*, br. 100/2004.

Pod teretom pritiska izazvanog političkim obećanjima i zahtevima Saveta Evrope za sprovođenje denacionalizacije, vlada Vojislava Koštunice je u svom prepoznatljivom stilu “rešavanja problema odlaganjem” 2005. godine inicirala donošenje Zakona o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine, sa rokom prijavljivanja do 30. juna 2006. godine. Nakon toga, Ministarstvo finansija je pristupilo izradi novog Nacrta zakona o denacionalizaciji. Dve godine kasnije, Koštuničina vlada je preliminarno podržala taj Nacrt zakona o denacionalizaciji na sednici od 10. maja 2007. godine. Tom prilikom je istaknuto da se Zakonom o denacionalizaciji “duboko ulazi u sferu ekonomsko-socijalnih i svojinsko-pravnih odnosa tranzicione Srbije, a dotiče i prava na imovinu, pravičnosti i etike, tako da se njegova dejstva multipliciraju ne samo na obaveznike i korisnike denacionalizacije, već i na sve građane, pa i na neke strane državljane. Činjenica da uređuje sistemska i značajna pitanja restitucije nepokretnosti i isplate obeštećenja u najmanje narednih 20 godina, nemaće i obavezu da ovaj Nacrt bude široko javno i strukovno razmotren i analiziran”.³¹

Ministarstvo finansija Republike Srbije učinilo je dostupnim 4. oktobra 2007. nacrt prečišćenog teksta Zakona o denacionalizaciji i otvorilo javnu raspravu na ovu temu. Početak javne rasprave o ovom Nacrtu bio je predviđen za 10. oktobar 2007. godine, nakon sednice Odbora za privredu i finansije, posle koje je prečišćen tekst Nacrta zakona postavljen na sajt Ministarstva finansija. Planirano je, takođe, da nakon završetka javne rasprave od dva meseca, 9.11.2007. godine, posebna međuresorna radna grupa, koju će formirati ministar finansija, razmotri sve primedbe i sugestije i sačini konačni tekst Nacrta zakona o denacionalizaciji, koji će biti upućen vladi na razmatranje u toku novembra 2007. godine.

U okviru javne rasprave o Nacrtu zakona organizovano je više okruglih stolova u cilju pribavljanja mišljenja zainteresovanih subjekata i stručne javnosti o radnoj verziji teksta Nacrta zakona o denacionalizaciji. Ove konsultacije nisu predstavljale obaveznu javnu raspravu u smili Poslovnika Vlade, koja prethodi razmatranju Nacrta zakona koji Vladi dostavi ovlašćeni predlagač, već prethodno pribavljanje relevantnih mišljenja.³²

U javnoj raspravi stručnjaci su uputili veoma oštre kritike ovom Nacrtu zakona o denacionalizaciji i doveli u pitanje niz njegovih odredaba: 1) Ukazano je da Nacrt uspostavlja drugačiji režim restitucije u odnosu

---

31 Program javne rasprave o Nacrtu zakona o denacionalizaciji, Republika Srbija, Ministarstvo finansija, Sektor za imovinsko pravne odnose, Broj: 011-00-00131/2007-05, od 04.10.2007. godine.

32 Opširnije o tome videti u časopisu *Hereticus*, Vol VI, br. 1 (2008): Jovica Trkulja, “Stranputice denacionalizacije u Srbiji”, str. 7-15, Vladimir V. Vodinelić, “Denacionalizacija: veliko iščekivanje izvesnog”, str. 16-46, Zlatko Stefanović, “Zakon o denacionalizaciji – analiza nacrta iz 2007. godine”, str. 47-58, Miroslav Prokopijević, “Loš predlog zakona o restituciji”, str. 59-63.

na važeći Zakon o vraćanju imovine crkvama, što je neodrživo, jer diskriminiše sve ostale korisnike denacionalizacije. 2) Nacrt ne koristi mogućnost, otvorenu ukidanjem državnosvojinskog monopola na građevinskom zemljištu, da obnovi princip jedinstva svojine na zemljištu i objekata na njemu (*superficies solo cedit*). 3) Nacrt je protivan Ustavu Republike Srbije i Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, “protivan im je i time što bi da, bez neophodnog opravdanog razloga (opšteg interesa) i bez ikakve naknade, ukine prava zakupa i lične službenosti na stvarima koje se vraćaju ranijim vlasnicima, čime ne poštuje zajemčeno pravo na nesmetano uživanje imovine”.³³ 4) Nacrtom se krši Ustav i “nedopuštenom retroaktivnošću poništavanja pravnih poslova raspolaganja nacionalizovanom imovinom, i retroaktivnošću odgovornosti za štetu na osnovu apartne neoborive presumpcije nesavesnosti”.³⁴ 5) Po ovom Nacrtu teret restitucije se uglavnom prebacuje na sadašnje vlasnike. Oni bi podneli 90% tereta, raniji vlasnici 5%, a država u obliku novčane obaveze takođe 5%.³⁵ 6) Nacrt je favorizovao samo jednu stranu – prava ranijih vlasnika, ne vodeći računa o standardima poštovanja osnovnih prava drugih lica, koja će ovakvom denacionalizacijom biti grubo pogažena.³⁶

Posle ove kritike u stručnoj javnosti Nacrt zakona o denacionalizaciji je okarakterisan kao “nelegalno sredstvo za ostvarivanje legitimnog cilja”. Očekivalo se da Nacrt zakona bude dostavljen Vladi na usvajanje do kraja 2007. godine. Međutim, tada je nastupila politička kriza, Srbija je prvo ušla u predsedničke izbore krajem 2007. i početkom 2008. godine, a potom i u vanredne parlamentarne izbore. Naime, predsednik Republike Srbije je raspustio Narodnu skupštinu, čime su započeti poslovi na donošenju niza sistemskih zakona odloženi. Srbija je ponovo ušla u vanredne parlamentarne izbore, koji su održani maja 2008. godine. Nako toga sledio je dug i komplikovan proces stvaranja novih političkih koalicija i konstituisanja nove vlade. U takvoj situaciji postalo je neizvesno kada će Nacrt zakona o denacionalizaciji biti dostavljen novoj vladi Mirka Cvetkovića³⁷ na razmatranje, kao i kada će kao Predlog zakona ući u skupštinsku proceduru. Do danas, februara 2009. godine, to nije učinjeno, a teško je

33 Vladimir V. Vodinelic, “Denacionalizacija: veliko iščekivanje izvesnog”, *op. cit.*, str. 27.

34 *Ibid.*, 37–41.

35 V. Zlatko Stefanović, Zakon o denacionalizaciji – analiza Nacrta iz 2007. godine”, *op. cit.*

36 *Ibid.*

37 Aktuelni premijer Mirko Cvetković je bio u prethodnoj vladi na čelu Ministarstva za finansije koje je uradilo maja 2007. godine prvu verziju Nacrta zakona o denacionalizaciji. Bio je jedan od retkih srpskih političara koji je imao razumevanje za probleme restitucije i podržavao donošenje Zakona o denacionalizaciji. Nažalost, kao predsednik vlade Republike Srbije on nastavlja praksu prethodnih premijera koji su pitanje restitucije gurali na sporedni kolosek i odlagali.

očekivati da će u kontekstu novih problema koje je otvorila svetska ekonomska kriza to pitanje doći na dnevni red vlade i Narodne skupštine do kraja ove godine.

Na taj način, Srbija je ostala jedna od retkih postkomunističkih zemalja koja nije stvorila osnovne zakonske uslove za sprovođenje denacionalizacije. Razlozi za to su brojni: 1) denacionalizacija je skupa, jer puno košta i podrazumeva ogromna sredstva koja država mora da obezbedi za obeštećenje (procenjuje se da bi vrednost koju bi država trebalo da plati u novcu iznosila minimum 4–5 milijardi evra, a da bi vrednost dobara za koja se potražuje denacionalizacija iznosila oko 100 milijardi evra, kada bi sve bilo isplaćeno u novcu.); 2) denacionalizacija je komplikovana, jer zahteva precizni pravni režim i proceduru, a to podrazumeva donošenje brojnih restitucionih zakona i propisa; 3) denacionalizacija je rizična, jer sprovodeći je političari mogu izgubiti podršku onih koji su u međuvremenu kupili oduzetu imovinu (naročito tzv. tajkuna – mecena pojedinih partija), ili se nalaze u zgradama koje se vraćaju; 4) političke elite koje su se smenjivale na vlasti posle 2000. godine nisu shvatale neophodnost ostvarivanja tranzicione pravde i važnost privatne svojine, vladavine prava i tržišne privrede.³⁸

Dakle, u Srbiji sedam godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režima i nakon nekoliko predloženih modela i nacrtu zakona o denacionalizaciji, još uvek nije uspostavljen društveni konsenzus u pogledu restitucije i kompenzacije, tako da je Srbija danas jedina postkomunistička zemlja u jugoistočnoj Evropi koja nije donela Zakon o denacionalizaciji. Očigledno nije bilo političke volje i spremnosti da se ozbiljno suoči sa problemom restitucije, koji je ponovo odložen za daleku budućnost. Srpska politička elita se potpuno oglušila o svoje međunarodno preuzete obaveze (prema Savetu Evrope) da do kraja 2007. godine donese Zakon o denacionalizaciji. Stoga je krajnje vreme da se u Srbiji konačno postigne konsenzus relevantnih političkih faktora o donošenju zakona o restituciji, koji je ne samo pravna obaveza, već i politički imperativ u procesu evropskih integracija, ali isto tako i vrednosna obaveza ukoliko Srbija želi da postane deo Evropske unije kao zajednice vrednosti.³⁹

---

38 Videti priloge u zborniku *Rehabilitacija i restitucija* (ur. Jovica Trkulja i Olga Danilović), Kongres srpskog ujedinjenja – Austrija i Zadužbina Studenica – San Francisko, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd 2009: Slobodan Marković, “Društveni značaj restitucije i evropeizacija Srbije”, str. 141–153, Vladimir V. Vodinelić, “Denacionalizacija: veliko iščekivanje izvesnog”, str. 159–158, Zlatko Stefanović, “Zakon o denacionalizaciji – analiza Nacrta iz 2007. godine”, str. 255–263. i Srboљub Glišić, “Analiza baze podataka o prijavljenoj i oduzetoj imovini”, str. 264–288.

39 Up. Slobodan Marković, “Društveni značaj restitucije i evropeizacija Srbije”, *op. cit.*, str. 152.

4. Zašto u Srbiji nema pravnog savladavanja autoritarne prošlosti?

Analizirajući iz ugla pravnog savladavanja autoritarne prošlosti dosadašnje poteze postmiloševićevske vlasti, koji su preduzimani u proteklih skoro osam godine, možemo zaključiti da je u Srbiji to pitanje, od 5. oktobra 2000. do danas, maja 2008. godine, bilo van interesovanja njene političke elite. Iz sledećih razloga: 1) Mi smo suočeni sa procesom ne prevladavanja i savladavanja, već prerade prošlosti i izmene kolektivnog pamćenja. Jer, prošli događaji i zbivanja se prevrednuju tako što se neki aspekti zanemaruju ili se preneglašavaju, a u funkciji opravdanja nekih zakreta i potreba u tekućim društvenim procesima i aktuelnoj politici; 2) Srbija je suočena sa imperativom pravnog savladavanja autoritarne prošlosti istovremeno u užem smislu (revidiranje zloupotreba nepravne države) i u širem smislu (savladaivanje prošlosti iza ratova, etničkih, verskih i sličnih sukoba); 3) Za razliku od zemalja u tranziciji srednje i istočne Evrope iza kojih je dvadesetogodišnje iskustvo, Srbija ima tek osmogodišnje iskustvo nakon petooktobarskog prevrata 2000. godine; 4) U Srbiji nema početnih uslova za pravno savladavanje autoritarne prošlosti, jer nema jasnog razgraničenja između žrtava i počinioca, između stradalnika i beneficijara autoritarnih režima. 5) Ovde je bilo isuviše dobrovoljnih saučesnika i beneficijara bivšeg autoritarnog režima. 6) Nepostojanje volje političke elite i nezainteresovanost naroda za suočavanje i savladavanje zla autoritarne prošlosti; još manje za odgovornost funkcionera i beneficijara bivšeg režima za kršenje zakona i ljudskih prava. 7) Nepodnošljiva lakoća zaborava koja caruje Srbijom. 8) Nakon preuzimanja vlasti od strane DOS-a krajem 2000. godine do danas na delu je kontinuitet između novog i starog, Miloševićevog režima, jer su stubovi autoritarnog poretka ostali nepromenjeni. Posle parlamentarnih izbora od 2000. godine, preko decembarskih 2003. do majskih 2008. godine, prisustvovali smo ne diskontinuitetu i raskidu sa polugama i mehanizmima autoritarne vladavine i nepravne države. Na delu je bila i ostala restauracija pomenutih mehanizama i poluga autoritarnog režima: monopola nad finansijskim kapitalom, monopola nad državnim aparatom, monopola nad ideološkim aparatima i monopola nad vojno-policijskim kompleksom.

Na taj način, političke promene u Srbiji nakon oktobra 2000, svode se na rokadu dojučerašnjih vozača i suvozača, koji Srbiju i dalje vode ka autoritarnoj vladavine partijske države i vladavine pravom. Razlozi za to su brojni i svode se na činjenicu da je u Srbiji posle demokratskih promena na delu ne diskontinuitet već kontinuitet sa autoritarnom vladavinom nepravne države, i da političke elite koje su se smenjivale u poslednjih osam godina nisu shvatile neophodnost savladavanja zla autoritarne prošlosti i ostvarivanja tranzicione pravde.

5. Zaključak

Uporedna iskustva zemalja u tranziciji ukazuju da su otvaranje dosijea tajnih službi, lustracija, rehabilitacija i restitucija i kompenzacija samo deo pristupa otklanjanju posledica grubog kršenja ljudskih prava od strane autoritarnih poredaka. Bez obzira na sve teškoće, zemlje uspešne u tranziciji su shvatile da se ove mere moraju preduzeti zarad ispunjenja obaveza prema ljudskim pravima, a tamo gde nisu preduzete još uvek mogu biti nužne zarad ispunjenja duboko ukorenjenih očekivanja. One su nužne za ispravljanje istorijskih nepravdi i predstavljaju ključnu meru pravnog savladavanja autoritarne prošlosti

Demokratske promene koje su nastupile u Srbiji krajem 2000. godine nametnule su neminovnost distanciranja od različitih vidova grubog kršenja ljudskih prava u Srbiji u proteklih šest decenija. Reč je o savladavanju zla i pustoši koju su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi, u kojima je pravo bilo sluškinja politike i njenih političkih moćnika, u kojima je umesto pravne države postojala partijska država.

U nastojanju da raskine sa tom praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti, Narodna skupština Republike Srbije je donela 30. maja 2003. godine Zakon o lustraciji i 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji. Nažalost, ovi zakoni nisu bili praćeni donošenjem nužnih tzv. restitucionih zakona i propisa (zakona o otvaranju dosijea tajnih službi, zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski zakoni o lustraciji i rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije tako i stručne i šire javnosti. Da bi se otklonile slabosti ovih zakona, kao i prepreke na putu njihove primene, potrebno je otpočeti rad na njihovoj izmeni i doneti odgovarajuće nove propise, na prvom mestu zakon o otvaranju dosijea tajnih službi i zakon o denacionalizaciji.

U tom smislu treba vršiti snažan uticaj na nadležne institucije i organe, kao i na političku elitu da doprinesu stvaranju preduslova za pravno savladavanje autoritarne prošlosti. Nadležne državne institucije, organi pravosuđa, političke stranke i profesionalna udruženja u oblasti nauke, obrazovanja i humanitarne delatnosti treba da uspostave međusobnu saradnju radi zajedničke akcije po pitanjima od značaja za otklanjanje posledica autoritarnih poredaka. Time bi se u Srbiji stvorila pozitivna klima i aktivan odnos prema pravnom savladavanju autoritarne prošlosti, što bi omogućilo otklanjanje ili ublažavanje posledica delovanja autoritarne nepravne države, te potpunije ostvarivanje vladavine prava i tranzicione pravde. Veoma je važno da se na državnom nivou formira zajednički pristup i jedinstvena strategija u rešavanju otvorenih pitanja pravnog savladavanja autoritarne prošlosti.

U ovom poslu dragocena je uloga medija, koji treba da objavljuju priloge kojima se objašnjava potreba za pravnim savladavanjem autoritarne prošlosti. Složenim pitanjima otvaranja dosijea tajnih službi, lustracije, rehabilitacije i restitucije u medijima neophodno je pristupiti na stručan, sistematski i interdisciplinarni način u formi javnih nastupa stručnjaka, tribina, okruglih stolova, panel diskusija, specijalnih TV emisija, dokumentarnih serija i slično, a sve to bi bilo u funkciji ostvarivanja ljudskih prava i tranzicione pravde i promovisanja vrednosti pravne države i vladavine prava u Srbiji.

Današnje kritičko preispitivanje i pravno prevladavanje autoritarne prošlosti u Srbiji nije samo značajno u smislu skolastičkog traktata i juriističkih nadmudrivanja, već je svojevrsna reafirmacija ključnih pravno-političkih kategorija i koncepata moderne demokratske pravne države i njihovog uzdizanja do istorijske samosvesti i civilizacijske alternative.

Jovica Trkulja

APHORISES OF THE LEGAL OVERCOMING OF THE PAST IN SERBIA

Summary

The subject matter of this analysis is the legal and political destruction left behind by the authoritarian regimes in Serbia. Their victims were and still are the citizens of Serbia, as well as the legal system, which became the servant of politics. Despite the democratic changes in October 2000, Serbia still did not face the evil of the authoritarian past. Thus, the author analyses the legal overcoming of the authoritarian past in the context of human rights protection and tries to answer three questions: 1) How to treat the evil of the authoritarian past? 2) Which are the path and deviations in overcoming the authoritarian past in Serbia? 3) Why is the legal overcoming of the authoritarian past still not on agenda in Serbia? The answers to this are the following: opening of the secret service files, lustration, rehabilitation of the political convicts and restitution, as well as the adoption of the adequate laws which would signify the genuine indictment and break up with the totalitarian political practice of the former dictatorship regimes and their recidivisms. The author concludes that in Serbia there is no discontinuity with the authoritarian rule but the continuity of no rule of law and political elites which changed in the last eight years did not understand the necessity of overcoming the evil of the authoritarian past and achievement of the transitional justice.

Key words: facing the past, Rechtsstaat, opening of secret service files, rehabilitation, restitution and denationalisation.

Slobodan G. Marković
Institut za evropske studije, Beograd

DRUŠTVENI ZNAČAJ RESTITUCIJE I EVROPEIZACIJA SRBIJE

Rezime: Razvoj imovinskih prava igrao je ključnu ulogu u modernizaciji Srbije u 19. veku. Međutim, sa pobedom komunista 1944, u Srbiji je došlo i do sistematskog kršenja ljudskih i imovinskih prava.

Od ponovnog uspostavljanja višepartijskog sistema u Srbiji 1990, prve opozicione partije, a zatim i partije koje su bile na vlasti od 2000, obećavale su ubrzano donošenje zakona o restituciji. Međutim, do kraja 2008, Srbija je ostala jedina zemlja jugoistočne Evrope koja nema takav zakonski akt. Glavno opravdanje je bilo da Srbija ne može finansijski da izdrži teret koji bi joj taj zakon nametnuo. Ali, predstavljena analiza jasno pokazuje da su sadašnji finansijski kapaciteti Srbije mnogo veći nego 40-ih godina prošlog veka, kada je do nacionalizacije i došlo. Iz toga sledi da je BDP u Srbiji 2008. bio skoro pet puta veći nego 1940, što jasno ukazuje da je sadašnja država sposobna da preuzme obaveze koje podrazumeva restitucija. Štaviše, veliki delovi imovine ili nikada nisu bili nacionalizovani u Srbiji, ili iz više razloga neće ni biti podvrgnuti restituciji.

Neke opštine su pokušale da pomognu svojim građanima kojima je imovina nacionalizovana, tako što će im ponuditi različite povlastice na tom polju. Međutim, ovo je dovelo do pravne nejednakosti, pošto je pozicija potražioca nacionalizovane imovine zavisila isključivo od dobre volje određenih opština.

Donošenjem Zakona o restituciji crkvene imovine i imovine verskih organizacija 2006, Srbija je dala odličnu osnovu zakonitim potražiocima nacionalizovane imovine da pokrenu tužbu protiv Srbije pred Sudom za ljudska prava u Strazburu, zbog diskriminacije različitih grupa u Srbiji. Pošto postoji realna mogućnost da će desetine hiljada građana Srbije dobiti slučajeve protiv Srbije u Strazburu, to bi ozbiljno moglo ugroziti šanse za pridruživanje Srbije Evropskoj uniji. Osim toga, mnoge međunarodne institucije i udruženja su zbog ovoga već počela da upućuju oštre kritike na račun Srbije, uključujući izveštaje EU o napretku Srbije za 2007. i 2008. godinu, kao i izveštaje nevladine organizacije Freedom House za 2007. i 2008, pod nazivom "Zemlje u tranziciji".

Ključne reči: Srbija, restitucija, diskriminacija, Sud za ljudska prava, perspektiva Srbije u EU

U literaturi i istorijskoj svesti Srba nastanak novovekovne srpske države vezuje se za Prvi i Drugi srpski ustanak. Tvrdi se da se srpski narod

vratio na pozornicu evropskih naroda i država ovim ustancima, odnosno tzv. Srpskom revolucijom. Pažljiva analiza, međutim, ukazuje da je Srbija postepeno i mukotrпно postajala evropska država, i da je put od turske provincije ka evropskoj zemlji išao teško ne samo zbog spoljnopolitičkih okolnosti, već pre svega zbog neophodnih unutrašnjih reformi potrebnih da bi jedna država mogla da se smatra evropskom. Tako su moderne ustanove počele da se naziru u Srbiji ne pre sredine tridesetih godina, a Kneževina Srbija počela je da dobija obrise evropske države tek donošenjem Srpskog građanskog zakonika 1844. i uvođenjem višestepene sudske vlasti. Ključna novina koja je postignuta ovim pravnim reformama bila je zaštita privatne svojine. Prethodno stvar volje ili zlovolje vladara, privatna svojina postaje uređena ovim reformama, čime Srbija počinje da se evropeizuje i čime za vladavine ustavobranitelja kreće prvi talas modernizacije u Srbiji. Dakle, od samih početaka pitanja modernizacije, evropeizacije i zaštite svojinskih prava bila su nerazlučivo povezana.

Dolaskom komunista na vlast u Srbiji i Jugoslaviji 1944/45. godine stvara se komunistička Jugoslavija, koja do 1948. postaje, prema rečima Zbignjeva Bžežinskog i Karla Fridriha, “najkomunizovaniji sovjetski satelit”.¹ Iako je Kraljevina Jugoslavija imala jedno od naprednijih radnih zakonodavstava u Evropi, komunizacija i sovjetizacija Jugoslavije je značila bespogovorno preslikavanje sovjetskog modela i uvođenje totalitarnog komunističkog poretka. Tako u politikološkom pogledu 1944. u Srbiji nastaje samo zamena jednog totalitarizma drugim, nacistički totalitarni poredak zamenjuje komunistički totalitarni poredak. Žalosna je činjenica da je komunistička Jugoslavija nastavila čak i sa praksom koncentracionih logora sve do sredine pedesetih. U njima su se našli predstavnici nepoželjnih manjina, a kasnije zastupnici nepoželjne ideologije. Od 1949. do 1955. nije rušen staljinizam u Jugoslaviji kako se to učilo u jugoslovenskim školama. Naprotiv, nastupio je “staljinizam bez Staljina”, kako je to pronicljivo primetio poznati istoričar Stevan Pavlović.²

Posmatrano iz vizure ljudskih prava, prvih deset godina komunističke vlasti predstavljali su zločinački poduhvat preduzet sa ciljem da se ljudska prava u Srbiji potpuno eliminišu i da svemoćni policijsko-partijski aparat totalitarne države preuzme svu vlast.

U uslovima kada ljudski život nije značio ništa nije nikakvo čudo što je drugo osnovno ljudsko pravo – svojina izgubilo bilo kakav značaj. Nasleđe komunističkog i Brozovog terora i teško breme totalitarizma svrstava Jugoslaviju u istu kategoriju sa ostalim komunističkim zemljama is-

1 Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965), str. 363.

2 K. Pavlowitch, *Yugoslavia* (New York – Washington: Praeger Publishers, 1971), str. 211–222.

točne Evrope. Nasuprot tome, komunistička vrhuška je zamaglila svoje zločine iz prvih deset godina vladavine tvrdnjama o “jedinstvenom jugoslovenskom putu u socijalizam”. Jugoslavija i Srbija nikada nisu bile toliko udaljene od Evrope kao u razdoblju od 1945. do 1949. i tokom devedesetih godina prošlog veka.

Međutim, u Srbiji je na delu politika namernog nesuočavanja sa zločinima od 1944. do 1955. O ovim zločinima, istina, danas može slobodno da se piše, ali je stanje daleko od uvida postignutih u Sloveniji, gde se poseban parlamentarni odbor bavio otvaranjem masovnih grobnica iz vremena komunističkih zločina. Tek krajem 2008. Specijalno tužilaštvo za ratne zločine Srbije najavilo je mogućnost istraživanja jedne masovne grobnice u istočnoj Srbiji. U Beogradu, nasuprot tome, građani i dan-danas hodaju, šetaju se i igraju fudbal nad masovnim grobnicama iz 1944. Topografija komunističkih zločina iz 1944. danas je u Beogradu potpuno poznata, ali je jasna i politika države da izbegava da se bavi ovim pitanjem.

Ovakvo teško istorijsko i pravno breme totalitarizma zahteva od Srbije suočavanje s totalitarnom prošlošću pre svega kroz povezani niz zakona o otvaranju dosijea tajne policije, rehabilitaciji i restituciji. Nema suštinske rehabilitacije bez otvaranja dosijea tajne policije, niti može biti prave restitucije bez valjane rehabilitacije. Povratak u evropsku porodicu naroda nemoguć je bez suočavanja s totalitarnim prošlošću i bez donošenja ovih zakona.

Istrajavanje Evropske unije na tome da je ona zajednica vrednosti ostavlja malo prostora za nesuočavanje s totalitarnom prošlošću. Kopenhavska merila iz juna 1993. jasno određuju da svaka zemlja kandidat koja želi da postane deo evropskih zajednica mora prvo da postigne “stabilnost ustanova, zajemčenje demokratije, vladavinu prava, ljudska prava i poštovanja manjina i njihovu zaštitu”. Jasno je da vladavine prava i zaštite ljudskih prava nema bez zaštite svojinskih prava, pa samim tim nema ni ulaska u EU bez donošenja opšteg zakona o restituciji.

Koliki je iznos obaveze restitucije?

Premda su razlozi za nepostojanje zakona o restituciji imovine građana duboki i odnose se prevashodno na nedostatak konsenzusa oko komunističkog nasleđa, i zločinačkog karaktera dela tog nasleđa, kao i na moćne lobije građevinske mafije, u medijskom pogledu plasiraju se razne proizvoljnosti koje imaju za cilj da uplaše domaće javno mnjenje u pogledu restitucije. Ove laži mogu da imaju posebno plodno tle u uslovima svet-ske ekonomske krize.

Jedan od glavnih povoda snažnog otpora prema restituciji u Srbiji predstavljaju preterane procene ukupnih obaveza koje bi pale na državu Sr-

biju u slučaju restitucije, kao i nepoznavanje strukture imovine koja treba da se vrati. U neumerenim procenama pojedini publicisti, pa čak i stručnjaci, išli su i do iznosa od 200 milijardi evra. Ovde želimo da ispitamo osnovanost takvih tvrdnji na osnovu raspoloživih ekonomskim pokazatelja koji se odnose na Kraljevinu Jugoslaviju, kao i na današnju Srbiju.

Vodeći ekonomski istoričar i stručnjak za noviju svetsku ekonomsku istoriju, Švajcarac Pol Berok (Paul Bairoch, 1930–1999), dao je pregled kretanja bruto nacionalnog proizvoda u odabranim zemljama sveta, uključujući i Srbiju/Jugoslaviju za razdoblje 1800–1975. Prema njegovim procenama, Kraljevina Jugoslavija je imala BNP od 339 američkih dolara 1938. godine izraženih u dolarima iz 1960. koji su se dugo koristili kao obručanska osnova u ekonomskoj istoriji.³ Taj iznos je posle Drugog svet-skog rata rastao da bi 1973. dostigao 1.182 američka dolara.⁴

Rast ukupnog društvenog proizvoda (DP) od 1973. do 1989. je, izražen u cenama iz 1972, iznosio za Jugoslaviju 54,65% (tj. skočio je sa 25.768.000 dinara 1973. na 39.850.000 za 1989). Za Srbiju bez SAP je, u istom razdoblju, rast iznosio 59,7% (sa 6.376.000 za 1973, na 10.182.000 za 1989), a za SAP Vojvodinu 49% (sa 2.763.000 za 1973, na 4.117.000 za 1989), odnosno u proseku za Srbiju bez KiM rast DP-a je, u ovom razdoblju, bio 56,46% (sa 9.139.000 1973, na 14.299.000 1989).⁵ Rast DP-a ovde uzimam kao aproksimaciju za rast BDP-a. Pri tome Berokove podatke o BNP-u (GNP) uzimamo kao skoro istovetne BDP-u (GDP) u predmetnom razdoblju.

U istom razdoblju broj stanovnika Srbije, bez KiM, se prema procenama Statističkog zavoda promenio sa 7.288 miliona u 1973. na 7.894 miliona u 1989. godini. Dakle porastao je u predmetnom razdoblju za 8,3%. Moguće je da je ova stopa rasta bila nešto niža, jer je u ovom razdoblju postojao mehanički odliv izazvan odlaskom tzv. privremenih radnika u inostranstvu, a isti su popisivani na popisima stanovništva i ulazili i u demografske projekcije, iako nisu više bili u zemlji. Zanimajući ovaj faktor, konstatujemo da je BDP po glavi stanovnika skočio u istom razdoblju (1973–1989) za 44,5% (156,46% /108,3%). Sada konačno možemo da izračunamo da je BDP skočio sa oko 340 dolara 1938. na 1.850 dolara 1989. (naravno sve izraženo u dolarima iz 1960). Dakle reč je o skoku od 5,5 puta. Da bismo dobili stanje pred početak istočnoevropske tranzicije, dodaćemo u stope kretanja BDP-a podatak o kretanju BDP-a za 1990, kada je

3 Paul Bairoch, "Europe's Gross National Product: 1800–1975", *The Journal of European Economic History*, vol. 5, No. 2 (Fall 1976), str. 297.

4 Ibid., str. 307.

5 *Statistički godišnjak Jugoslavije*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1991. godine, str. 417.

beležio pad od 8,9%. Tako dolazimo do 1.685 dolara ili do iznosa koji je 4,96 puta veći od onog iz 1938.

Međutim, Srbija beleži strahovit pad BDP-a u razdoblju od 1991. do 2000. godine. Sledeća tabela daje brojčani iskaz kolebanja BDP-a Srbije u ovom razdoblju, pri čemu je 1990. uzeta sa indeksom 100.⁶

God.	'90	'91	'92	'93	'94	'95	'96	'97	'98	'99	'00
%	100	88.4	63.7	44.1	45.2	48.0	51.7	56.9	58.0	47.6	49.9

Kao što se vidi, od 1990. do 2000. BDP Srbije je pao za 50%, što znači da je u odnosu na 1938. i dalje bio veći skoro 2,5 puta. Od 2001. teče postojan rast BDP-a Srbije, koji bi, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije, izgledao ovako:

God.	'90	'00	'01	'02	'03	'04	'05	'06	'07	'08
%	100	49.9	52.3	54.5	55,9	60,5	64,3	68	73,1	77,4

Dakle, stanje krajem 2008.⁷ je da je BDP Srbije po glavi stanovnika veći 3,84 puta nego 1938. Što se tiče ukupnog BDP-a, Centralna Srbija je 1931. godine imala 3,5 miliona stanovnika, a Vojvodina 1.740 hiljada, dakle ukupno 5.240 hiljada. Uz prosečni rast stanovnika od 12,5% na deseto-godišnjem nivou, ovaj broj je do 1941. narastao na oko 5,9 miliona, ili oko 80% sadašnjeg stanovništva centralne Srbije i Vojvodine. To znači da je ukupan BDP Srbije veći oko 4,8 puta nego 1938. (3,84/0,80).

Dvadeseti vek predstavljao je razdoblje izuzetnog rasta svetskog BDP-a. Zato je tokom ovog veka, na globalnom nivou, došlo do rasta apsolutnog nivoa stvarnih prihoda po glavi stanovnika od tri to četiri puta.⁸ Posebno visok stepen rasta zabeležile su mnoge zemlje u razvoju, uključujući i komunističku Jugoslavije, i gotovo sve komunističke zemlje istočne Evrope, u razdoblju 1950–1973. Odatle dolazi i višestruko viši BDP Srbije danas nego pred Drugi svetski rat, što je odlika i svih drugih balkanskih zemalja. Iz navedenog proizlazi da je mogućnost restitucije u svim balkanskim zemljama, a ne samo u Srbiji, bila sasvim realna i u skladu sa ekonomskom snagom tih država tokom devedesetih. Zato su sve druge zemlje i donele zakon o restituciji, a izgovori da Srbija to ne može ekonomski da podnese predstavljaju apsurd. Kada bi to bilo tačno, logično bi moralo da se postavi pitanje kako je Bugarska mogla da donese valjan zakon u ovoj

6 Tabela je napravljena na osnovu: *Transition Report 2003. Integration and Regional Cooperation* (London: European Bank for Reconstruction and Development, November 2003), str. 56.

7 Za 2008. data je procena po kome je rast BDP-a bio 5,9%.

8 Robert Skidelsky, "The Growth of a World Economy", in Michael Howard and Wm. Roger Louis, *The Oxford History of the Twentieth Century* (Oxford: Oxford University Press, 1998).

oblasti sa BDP-om po glavi stanovnika koji je početkom tranzicije bio znatno manji od srpskog, a koji je i danas nešto niži.

Činjenica da je nominalni BDP Srbije danas skoro pet puta veći od onog iz 1938. (poslednja godina pred izbijanje Drugog svetskog rata) veoma je značajna pri određivanju mogućnosti restitucije. Zemlja koja ima pet puta veći BDP u odnosu na zemlju koja je bila predmet nacionalizacije svakako da ima realne mogućnosti da obavi restituciju ili kompenzaciju, i to u potpunosti i pravično. Pogotovo jer se ovde ni izbliza ne radi o svoj privatnoj imovini koja je postojala na teritoriji Srbije pred Drugi svetski rat, a još manje o ukupnoj tadašnjoj imovini Srbije. Ova bitno umanjena potraživanja dolaze iz sledećih razloga:

1. deo imovine nije ni bio u privatnom vlasništvu 1940, već u vlasništvu države;
2. deo poljoprivrednog zemljišta do 10 hektara površine po vlasniku nije ni nacionalizovan od strane komunističkih vlasti u Jugoslaviji;
3. naknada imovine nacionalizovanih stranih preduzeća iz zapadnih zemalja je bila predmet međudržavnih sporazuma komunističke Jugoslavije i zapadnih zemalja i zato ona nije predmet restitucije, a komercijalna pravna lica i nisu predviđena u nacrtima zakona kao korisnici denacionalizacije;
4. deo imovine fizičkih lica koja su bila strani državljani bio je predmet međudržavnih sporazuma komunističke Jugoslavije i stranih država i zato i ona nije predmet restitucije, što je i naglašeno u članu 16, stav 3 nacrta Zakona o denacionalizaciji, usvojenog 10. maja 2007. na sednici Vlade Srbije;
5. na osnovu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958. izuzet je iz nacionalizacije određeni stambeni fond i to u obimu od dva dvosobna stana po vlasniku;
6. izvršena je delimična restitucija nacionalizovanog poljoprivrednog zemljišta tokom devedesetih godina.
7. broj zahteva za povraćaj imovine podnet na osnovu Zakona o evidenciji daleko je manji od onog koji je procenjivan, jer mnogi naslednici bivših vlasnika nemaju nikakvu dokumentaciju ili nisu zainteresovani da učestvuju u procesu restitucije. Osim toga, deo podnetih zahteva ne može da bude realizovan jer potražiocima nemaju nikakvu ili gotovo nikakvu dokumentaciju ili čak potražuju imovinu koja nikad nije bila u njihovom vlasništvu ili vlasništvu njihovih predaka. Republička direkcija za imovinu je samo evidentirala potraživanja, a nije ulazila u zasnovanost zahteva. Zato spisak evidentiranih "starih vlasnika" predstavlja samo spisak želja, a ne nužno i spisak lica koja će moći da budu obešte-

ćena na osnovu Zakona o restituciji kada bude donet. Ekspert za ovu oblast dr Milan Parivodić procenio je u julu 2007. da će 20–30% svih zahteva biti neosnovano;

8. značajan broj objekata, i ogromna količina zemljišta, i dalje su u državnom vlasništvu;
9. moguće je izvršiti nadoknadu istom vrstom nekretnine, ali na drugom mestu.

Svaka od prvih sedam stavki značajno smanjuje ukupan obim restitucije, a osma i deveta stavka smanjuju obim novčane nadoknade.

Hronologija obećanja

Ponovnim uvođenjem višestranačkog sistema 1990. godine značajan broj stranaka uvrstio je u svoj program i denacionalizaciju, a posebno tada najjača opoziciona stranka Srpski pokret obnove. Isto tako, u programima Demokratske stranke Srbije, ali i u najavama Demokratske stranke, denacionalizacija je bila jedno od važnih obećanja tokom devedesetih. I Srpska radikalna stranka je obećavala denacionalizaciju sve dok nije formirala zajedničku vladu sa SPS-om. Najugledniji naučni skup pravnik u zemlji – Kopaonička škola prirodnog prava, imala je više temata o restituciji tokom devedesetih godina, a u decembru 1995. predstavljen je prvi Nacrt zakona o restituciji, koji je izradio advokat Vladimir Todorović.

Posle demokratskih promena 2000. godine obnovljen je rad na izradi zakona o restituciji, ali bez ikakvih konkretnih rezultata. Ministarstvo pravde Srbije angažovalo je dve radne grupe početkom 2002. godine. Ove grupe su predstavile nacрте Zakona o restituciji i obeštećenju i Zakona o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama. Nijedan od nacрта nije otišao u dalju proceduru. Početkom 2003, novi Nacrt zakona o restituciji uradio je Centar za unapređenje pravnih studija za potrebe Ministarstva finansija Srbije, ali ni ovaj nacrt nije ušao u dalju proceduru.

Tek dolaskom na vlast vlade dr Vojislava Koštunice došlo je do pomeranja ovog pitanja sa mrtve tačke. Treća postoktobarska vlada Republike Srbije (Koštunica-Labus) obrazovala je još 2. septembra 2004. osmočlanu komisiju za pripremu radnog teksta Nacrt zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu. Stavom 8. ove odluke precizirano je da Komisija ima da završi rad na pripremi radnog teksta Nacrt zakona do 31. oktobra 2004.⁹ Od svega toga, međutim, nije bilo ništa. Umesto Nacrt zakona ova vlada je pristupila evidentiranju imovine kao prethodnom koraku. Zakon o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine donet je 2005. godine.¹⁰

---

9 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 100 (3. septembra 2004), str. 3.

10 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 45 (2005).

Dok su u vladi inicijativu za donošenje ovog zakona nosili ministri iz DSS-a, a posebno dr Milan Parivodić, u Narodnoj skupštini inicijativu u ovoj oblasti su nosili predsednik Skupštine Predrag Marković i predsednik Odbora za privatizaciju, advokat Nikola Novaković, obojica iz G17 plus. Odbor za privatizaciju doneo je 29. avgusta 2006. godine Predlog preporuke Ministarstvu privrede i Agenciji za privatizaciju, koji sadrži sledeći logičan zaključak: “Nakon donošenje Zakona o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine i Zakona o vraćanju (restituciji) imovine crkvama i verskim zajednicama, Odbor za privatizaciju konstatuje da je neophodno obustaviti neosnovano započete prodaje subjekata privatizacije koji se sastoje isključivo ili pretežno od nacionalizovane imovine, naročito hotela.”¹¹ Izlišno je pomenuti da se Agencija za privatizaciju nije ni osvrnula na ovu preporuku matičnog odbora Narodne skupštine.

Ova ista vlada se, tek po raspisivanju vanrednih parlamentarnih izbora, kada je već bila samo tehnička vlada, setila da “preliminarno podrži” Nacrt zakona o denacionalizaciji, a i ovo je učinjeno na naročito zauzimanje jednog člana vlade, dr Milana Parivodića, koji je i stajao iza ovog nacarta. “Preliminarna podrška” je data na sednici odlazeće vlade Srbije 10. maja 2007. godine. Konačno, po osnivanju četvrte postpetooktobarske vlade (Koštunica-Đelić), Nacrt zakona o denacionalizaciji je stavljen na javnu raspravu u septembru sa ciljem da tekst tog Nacarta bude dostavljen vladi na razmatranje u novembru 2007. Međutim, do ovoga nije došlo i raspisani su novi izbori u martu 2008. godine. Od tada ovo pitanje stagnira i samo se povremeno aktuelizuje u javnosti.

Dodatni paradoks leži u tome da je obećanje da će Zakon o restituciji biti donet do kraja 2007. više puta izneo tadašnji ministar finansija Mirko Cvetković, koji je 2008. postao predsednik vlade Srbije. Budući da je Ministarstvo finansija u vladi Koštunica-Đelić bilo zaduženo za izradu Zakona o restituciji, g. Cvetković je bio u potpunosti upućen u značaj ovog zakona i najavio je i vreme njegovog donošenja u više navrata. Tako je u julu 2007. izjavio: “Mi želimo da zakon o restituciji bude usvojen na jesen, ali, imajući u vidu iskustva sa krupnim zakonskim projektima, ne bismo bili razočarani i ako bi njegova primena počela 2008. godine.”¹² Razume se da je raspisivanje izbora početkom 2008. moglo da posluži kao opravdanje za odlaganje donošenja zakona, ali je zato drugi deo 2008, kada je Mirko Cvetković postao premijer (od 7. jula 2008. godine nadalje), vreme u pogledu zakona o denacionalizaciji protraćeno bez ikakvog obrazloženja.

Imajući sve ovo u vidu, određenje stanja u Srbiji u vezu sa autoritarnom prošlošću koje je dao prof. J. Trkulja nadnosi se nad srpske de-

11 Odbor za privatizaciju Narodne skupštine Republike Srbije, br. 06–2/146–06. od 29. avgusta 2006.

12 *Blic*, 29. juli 2007.

mokratske elite kao velika sramota. On smatra da je u Srbiji posle 2000. godine na delu “ne diskontinuitet već kontinuitet sa autoritarnom vladavinom nepravne države.”¹³

Stanje nacionalizovane imovine u Srbiji, vladavina prava i diskriminacija

Obećanja koje su davale demokratske političke stranke o tome da će im donošenje zakona o restituciji biti prioritet pri dolasku na vlast imala su i određene praktične posledice. U želji da izađu starim vlasnicima u susret, pojedine opštine su parcijalno rešavale ovaj problem i tokom devedesetih i kasnije. Tokom devedesetih pojedine opštine su u upravnom postupku vraćale imovinu pojedinim starim vlasnicima koji su bili članovi ili funkcioneri vodećih političkih stranaka. Budući da tada nije postojala Republička direkcija za imovinu, ovako vraćena imovina prešla je u vlasništvo starih vlasnika.

Od 2000. godine poslovni prostori pojedinih opština ponašali su se krajnje različito prema starim vlasnicima. Predsednik skupštine RS, tada i v. d. predsednika Republike, Predrag Marković, pozvao je 2005. godine opštine da izađu u susret starim vlasnicima gde god je to moguće, očigledno i sam dezinformisan da je pitanje donošenje zakona o restituciji stvar neposredne budućnosti. Tako su u pojedinim slučajevima poslovni prostori davali u zakup nacionalizovanu imovinu starim vlasnicima sa popustom i do 95%. U drugim slučajevima davan je prioritet na tenderu starim vlasnicima, ali bez popusta, a u mnogim slučajevima nije se ni na koji način izlazilo u susret starim vlasnicima. Konačno, u određenom broju slučajeva, uz saglasnost Republičke direkcije za imovinu, poslovni prostori opština vraćali su pravo korišćenja nekadašnjim pravnim i fizičkim licima. Dakle, od vladavine prava i jednakosti starih vlasnika nema ni traga. “Svako je prošao kako se snašao”, opšta je ocena ovog parcijalnog rešavanja problema restitucije u možda najosetljivijoj oblasti restitucije, u domenu poslovnog prostora.

Štaviše, *Zakonom o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama*, koji je donet 2006, i koji se primenjuje od 1. oktobra 2006. stvorena je jasna diskriminacija između jedne kategorije pravnih lica (verske zajednice) i fizičkih lica za koje ne postoji pravni način da izvrše restituciju. Članom 18. potencijalno je izvršena i diskriminacija samih verskih zajednica jednih prema drugima, jer je u slučajevima gde je obveznik Republika Srbija predviđeno izdavanje obveznica, ali tek po donošenju opšteg zakona o vraćanju imovine. To znači da u zavisnosti od toga kolika obaveza pada

---

13 Jovica Trkulja, “Stranputice denacionalizacije u Srbiji”, *Hereticus*, vol. VI (2008), str. 14.

na državu zavisi i postotak imovine koji se vraća naturalno, odnosno iznos preostalog dela koji će biti vraćen tek kada jednom bude donet opšti zakon o restituciji.

Ono što je još značajnije, stupanjem ovog zakona na snagu, a ne donošenjem opšteg zakona o restituciji, dve godine posle donošenja parcijalnog zakona koji tretira ovu materiju, izvršena je diskriminacija svih onih građana koji su evidentirali imovinu u skladu sa čl. 6. Zakona o prijavljivanju do 30. juna 2006. Ovo je još jedna veoma loša vest za vladavinu prava u Srbiji, ali je dobra vest za stare vlasnike jer otvara odlične izgledе za tužbu protiv države Srbije Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu.

Ovde je potrebno skrenuti pažnju i na svetle primere u tretiranju ove materija. Sve vlade posle 5. oktobra imale su u svojim redovima po nekog ministra koji se posebno zalagao za restituciju. Postoji i određena sistematičnost u rešavanju ovog pitanja, posebno u razdoblju 2005–2006. Tako čak tri zakona najavljuju donošenje zakona o restituciji. Član 9. stav 1. *Zakona o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine* kaže: “Pravni osnov i prava u pogledu vraćanja imovine ili obeštećenja po osnovu oduzete imovine prijavljene po odredbama ovog zakona, kao i postupak po zahtevu za ostvarivanje prava na povraćaj oduzete imovine ili obeštećenje za tu imovinu, urediće se posebnim zakonom.”¹⁴ Ista mogućnost stavljena je u izgled licima kojima je konfiskovana imovina na osnovu člana 8 *Zakona o rehabilitaciji*, koji je stupio na snagu 25. aprila 2006. godine.¹⁵ Drugim rečima, država Srbija se ovim članom obavezala da će biti donet Zakon o restituciji, a isto je učinjeno već pomenutim čl. 18. Zakona o vraćanju imovine verskim zajednicama. Ovim trima zakonima stvorena su realna očekivanja da će zakon biti donet, tj. stvoren je još jedan osnov za građane koji su prijavili oduzetu imovinu za tužbu sudu u Strazburu.

Zakon o restituciji i evropski izgledi Srbije

Iz navedenih primera se jasno vidi da je vladavina prava u Srbiji narušena kada je u pitanju oblast rešavanja nacionalizovane imovine, a da državi Srbiji preti realna i neizbežna sramota da će je desetine hiljada građana tužiti sudu u Strazburu sa velikim izgledima da sporove i dobiju. Ukoliko se ovaj, najnepovoljniji scenario po državu Srbiju ostvari, jasno je da bi državi koja bi izgubila desetine hiljada sporova bile osporene perspektive članstva u Evropskoj uniji za dogledno vreme. Uostalom, sličan problem ima i Turska, sa brojnim sporovima izgubljenim pred ovim sudom zbog povrede ljudskih prava, što dovodi u pitanje njenu sposobnost da uđe u EU.

14 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 45 (2005).

15 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 33, 17. april 2006.

Pitanje donošenja zakona o restituciji u ovom smislu postaje pitanje kredibilitnosti Srbije pred Evropskom unijom da zadovolji kopenhauška merila, tj. da uopšte postane član EU. Drugim rečima, Srbiji bez zakona o restituciji, a ovde se mora dodati i zakona o otvaranju dosijea tajnih policija, teško da ima mesta u Evropskoj uniji.

Posle donošenja zakona koji regulišu nacionalizovanu imovinu verskih zajednica i evidenciju nacionalizovane imovine nestale su sve nedoumice koje su postojale u vezi sa restitucijom. Kao član Saveta Evrope od 2003. godine, Srbija je u međunarodnopravnoj obavezi da se drži merila koje je postavio Sud za ljudska prava u Strazburu, pa samim tim mora da vodi računa o tome da izbegne svaki oblik diskriminacije različitih kategorija građana. Pored toga, pomenutim zakonima rešene su i sve druge nedoumice. Kako ističe prof. Vladimir Vodinečić, zakonima o evidenciji i vraćanju imovine crkvama rešeno je pitanje primarnog oblika restitucije, jer su oni postavili u Srbiji vraćanje oduzete imovine kao “standard obavezujući za pravno savladavanje autoritarne prošlosti i u pogledu imovine oduzete drugim subjektima u vreme autoritarne vladavine”. Kao drugo, obavezu da denacionalizacije mora biti država Srbija je sama sebi stvorila donošenjem *Zakona o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama* i *Zakona o rehabilitaciji i evidenciji*, čime je po prof. Vladimiru Vodinečiću “sama stvorila veliko i pravno čvrsto očekivanje denacionalizacije, i, ujedno, prešla tačku sa koje nema povratka”.¹⁶

Beskrajno odugovlačenje donošenja Zakona o restituciji nije ostalo neprimećeno od strane međunarodnih organizacija i međunarodnih udruženja za praćenje ljudskih prava. Evropski parlament je 25. oktobra 2007. godine usvojio preporuke za Evropski savet o odnosima između Evropske unije i Srbije na osnovu saopštenja izvestioca za Srbiju Jelka Kacina. U tački 43. Evropski parlament “poziva srpske vlasti da usvoje, kao stvar hitnosti, zakone o restituciji u skladu sa onim u drugim zemljama, koji obezbeđuju nadoknadu stvarne cene kada je moguće, umesto vladinih obveznica”.¹⁷ Budući da je dosadašnja praksa bila da kada se jednom jedan zahtev postavi, on ostaje na listi zahteva dokle god ne bude ispunjen, realno je očekivati da će ubuduće razna tela EU stalno da podsećaju nadležne organe Srbije da moraju da donesu zakon o restituciji. I zaista, u izveštaju o napredovanju Srbije za 2008. godinu, koji je u novembru 2008. objavila Komisija evropskih zajednica u odeljku o ekonomskim i socijalnim pravima, apostrofirana je i činjenica da u Srbiji nije doneta legislativa o

16 Vladimir V. Vodinečić, “Denacionalizacija: Veliko iščekivanje izvešnog”, *Hereticus*, vol. VI (2008), str. 18–20.

17 No. P6 TA(2007)0482, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2007-0482&language=EN&ring=A6-2007-0325>

restituciji, kao i da se u međuvremenu nastavila privatizacija nekih od nacionalizovanih nekretnina.

Ugledna američka nevladina organizacija Freedom haus, koja prati razvoj sloboda u svetu, konstatuje u izveštaju za zemlje u tranziciji za 2008. godinu da je tokom 2007. godine Agencija za privatizaciju “nastavila da prodaje nekretnine koje su nacionalizovane tokom razdoblja komunizma uprkos činjenici da su njihovi prethodni vlasnici ili naslednici zvanično evidentirani 2005–2006. u skladu sa Zakonom o evidentiranju nacionalizovane imovine”.¹⁸ Iz svega navedenog se vidi da se bahato ponašanje srpskih vlasti, tj. svih vlada Srbije od 2000. godine do danas, a posebno kada je u pitanju sada ne samo nacionalizovana imovina, već i evidentirana nacionalizovana imovina, našlo u fokusu i EU i svetskih nevladinih organizacija i da ugled države Srbije kada je u pitanju poštovanje ljudskih i svojinskih prava može samo da se dalje narušava beskonačnim odlaganjem donošenja opšteg zakona o denacionalizaciji.

Jasno je da je, u ovom kontekstu, donošenje opšteg zakona o restituciji sada ne samo pravna obaveza, koju je uostalom država Srbija sama sebi stvorila, već i politička obaveza u procesu evropskih integracija, ali isto tako i vrednosna obaveza ukoliko Srbija želi da postane deo Evropske unije definisane kao zajednica vrednosti.

Slobodan G. Markovich

SOCIAL IMPORTANCE OF PROPERTY RESTITUTION AND EUROPEANISATION OF SERBIA

Summary

Development of property rights represented a key point in modernization of Serbia in the 19th century. However, with the victory of communists in 1944 in Serbia a systematic violation of human and property rights was undertaken.

Since the reestablishment of multiparty system in Serbia in 1990 first opposition parties and then parties in power since 2000 promised speedy enactment of a law on restitution. Yet, by the end of 2008 Serbia remained the only country in SEE without such a law. The main complaint has been that Serbia could not financially sustain a burden that would be produced by such a law. Yet, presented analysis clearly indicates that financial capacities of present Serbia are much better than of Serbia in 1940s when nationalization was undertaken. Thus GDP of Serbia was in 2008 almost 5 times higher than in 1940 which clearly indicates

18 Jeannette Goehring, *Nations in Transit 2008. Democratization from Central Europe to Eurasia* (New York, Washington, Budapest: Freedom House, 2008), p. 505.

capability of current state to meet requests related to restitution. Moreover huge portions of property have either never been nationalized in Serbia or for various reasons will not be the subject of restitution.

Some municipalities tried to help their citizens whose property has been nationalized by offering them various concessions in this field. This has, however, led to legal inequality since the position of claimants of nationalized property depended purely on a good will of particular municipalities.

By enacting the law on the Restitution of Church property and property of religious organizations in 2006 Serbia has given excellent grounds to legal claimants of nationalized property to initiate a lawsuit against Serbia at the Court of Human Rights in Strasbourg based on discrimination of different groups in Serbia. Since there is a real possibility that tens of thousand of Serbian citizens will win cases against Serbia in Strasbourg this could severely limit Serbia's chances for EU accession. Furthermore, many international bodies and associations have already begun to severely criticize Serbia in this field including EU reports on the progress of Serbia for 2007 and 2008 and Freedom House reports 2007 and 2008 entitled *Nations in Transit*.

Key words: Serbia, restitution, discrimination, Court of Human Rights, EU prospects of Serbia

Boško Risimović – *Bojadžijska tezga*, 1952.

UDK 316.343:[343.261-052:321.64(497.1)"1945/1985";
323.281(497.1)"1945/1985"

Srdan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

STRUKTURA POLITIČKIH OSUĐENIKA U SRBIJI I JUGOSLAVIJI 1945–1985

Rezime: Rad se bavi analizom strukture političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji u periodu 1945–1985. Akcenat je stavljen na međuzavisnost faktora spoljne i unutrašnje politike kao i na njihov uticaj na intenzitet političke represije ali i strukturu osuđenih lica. Nacionalni i socijalni sastav osuđenih lica zbog političkih delikata vremenom se menjao, kao i broj osuđenih po republikama u SFRJ u skladu sa složenim i zapletenim političkim faktorima, kroz smenjivanje perioda “čvrste” i “meke” ruke i uz razne nacionalne, verske, ideološke i druge simetrije političkog progona.

Ključne reči: struktura političkih osuđenika, politički osuđenici, KP domovi, intenzitet političke represije, Komunistička partija

“Krvna slika” osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji od 1945. do 1985. ukazuje i na najveće oblike otpora i na probleme i iskušenja na koje su revolucionarne vlasti nailazile u ostvarivanju svog političkog koncepta (tzv. *represija prema gore*). Broj i struktura onih s druge strane rešetaka, naročito onih osuđenih za političke delikte, posmatrana u širem vremenskom rasponu, rečito govori o promenljivosti kaznene politike u skladu sa složenim spoljnim i unutrašnjim političkim faktorima, kao i stepenu otpora komunističkom režimu u Srbiji i drugim republikama SFRJ.

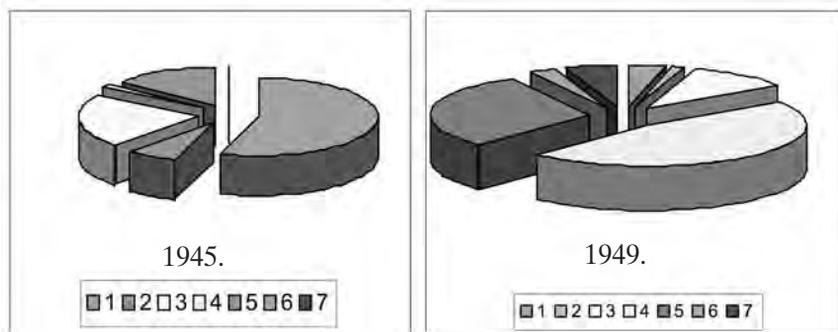
Na uzorku u KPD Zabela i Sremska Mitrovica i delimično drugih zatvora, na osnovu dostupnih statističkih i drugih izvora, pokušali smo da uočimo promene u strukturi osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji između 1945. i 1985. U Zabeli pre rata kazne obično nisu izdržavali politički krivci. Oni su robijali u Sremskoj Mitrovici, Lepoglavi i Mariboru. U Zabelu su revolucionarni komunisti slati samo na kraći period da bi ih režim razbio. Zbog skučenosti kapaciteta i ogromnog broja političkih zatvorenika, ovi su činili u prvim godinama posle rata više od 80% zatvorske populacije.¹ Struktura političkih zatvorenika bila je heterogena, menjala se tokom go-

1 Arhiv KPZ Zabela, *Matične knjige zatvorenika II-VI*.

dina, određena političkim trenutkom, potrebama revolucije, a kasnije samoupravnog socijalističkog društvenog razvoja.

Metodom *slučajnog uzorka* u određenim vremenskim periodima došli smo do sledeće slike zatvorske populacije u KPZ Zabela u prvim godinama posle rata:

1. Struktura osuđenika u KPZ Zabela 1945–1949.²

	1945	1946	1947	1949
1. dezertteri	153	15	6	7
2. kolabor.	19	12	22	2
3. jatakov.	60	72	33	20
4. otkup.	6	14	6	86
5. nep. prop.	39	33	32	55
6. ileg. emig.	-	-	19	5
7. priv. sab.	-	-	20	10

(Napomena: Podaci su dobijeni metodom slučajnog uzorka iz decembra 1945., 1946., 1947. i 1949.)

Iz priloženog uočavamo da su među zatvorenicima tokom 1945–1946. dominirali *dezertteri*, *kolaboracionisti* i *jataci preostalih četničkih odmetnika*. Znan broj ljudi je osuđen zbog dela *neprijateljske propagande*, *ugrožavanja društvenog poretka*, *špijunaže* u korist Zapada i sličnih dela protiv države u vremenu kada se režim učvršćivao. Novina 1947. bio je povećan broj osuđenih za *ilegalnu emigraciju* i *privrednu sabotažu* (godina u kojoj je usvojen petogodišnji plan). Konačno 1949. godina je obeležena ogromnim porastom seljaka – *kukuruzara*³ usled intenziviranja kampanje kolektivizacije i prinudnog otkupa. Prema statistici, samo je kroz Zabelu prošlo preko 15.000 *kukuruzara* u periodu 1945–1951. (skoro 40% od

2 Isto.

3 B. Pekić navodi u sećanjima iz zatvora sledeću tipologiju zatvorskih osuđenika: kolaboracionisti, neprijatelji iz građanskog rata, špijuni, antikomunističke organizacije, “kukuruzari”, saboteri (špekulanti) i kriminalci.– B. Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci III*, 153–165; Audio dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974.

svih) i preko 9.000 kroz S. Mitrovicu. Posle 1948. godine u porastu je bio broj osuđenika zbog neprijateljske propagande i špijunaže, ali ovog puta više u korist SSSR-a. Prilikom tumačenja strukture zatvorenika ipak treba imati u vidu da su najviđeniji politički zatvorenici bili rezervisani za kaznionu u Sremskoj Mitrovici.

Od sredine šezdesetih počeli su na robiju u KPZ Zabelu sve više da pristižu robijaši novog kova, osuđeni za klasičan kriminal, saobraćajni prestup, zločine i nemoralno ponašanje raznih vrsta, predstavnici jednog novog pokolenja koje je sve više bilo apolitično.⁴ Po jednom uzorku iz KPD Zabela, socijalna struktura polovinom šezdesetih je sledeća: radnika 64, seljaka 45, službenika 30, bez zemljaša 13; a po poreklu iz grada 76, sa sela 76 lica.⁵

Što se tiče **socijalne strukture** političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji u samoupravnom socijalizmu, još uvek nedostaju dublja istraživanja, ali je na prvi pogled uočljivo da su među disidentima i političkim osuđenima dominirali mlađi ljudi, predstavnici kulturne elite (književnici, režiseri, ređe glumci). zatim naučne elite, mahom humanističkih nauka (pravnici, filozofi sociolozi...). Ipak najveći je udeo studenata, pre svega društvenih nauka (sociologija, filozofija, politikologija), zatim naročito advokata i sveštenika, ređe ekonomista i drugih profesija. Primetno je na nivou cele Jugoslavije da se sedamdesetih i osamdesetih jezgro opozicije ipak formira oko klubova književnika i studentskih udruženja i časopisa. Tako je prema zvaničnim podacima krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih jedan politički osuđenik dolazio na samo 3.200 studenata, 4.500 samostalnih poslodavaca, 7.000 stručnjaka ili umetnika, ali na čak 40.000 činovnika ili 60.000 poljoprivrednika.

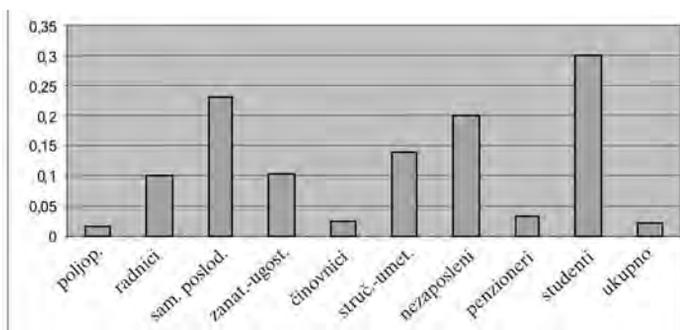
Seljačke i radničke mase (za razliku npr. od Poljske i Istočne Nemačke, gde se beleže veliki radnički nemiri 1953., zatim 70-tih i 80-tih) osim retkih izuzetaka držale su se rezervisano pa i nezainteresovano za politička gibanja. Seljaci su jedino ozbiljniji otpor pružili kad im je vlast udarila na zemlju tokom kampanje otkupa i kolektivizacije 1948–1953. Uz seljake najpaspivniji su bili državni činovnici, koji su uživali na “državnim jaslama”, čuvajući svoje ugodne pozicije. Žene su relativno slabo zastupljene među političkim osuđenima i njihov procenat se pedesetih uglavnom kreće od 3-5% na Kosovu, preko oko 10% u Hrvatskoj i Bosni, pa do 15-20% u emancipovanijim delovima SFRJ, kao što je Slovenija. U Srbiji prosečno oko 7%, na Kosovu 3-5%, u Vojvodini oko 9%. Udeo žena među političkim osuđenima u celoj SFRJ se ipak blago povećava sa oko 5-8 % pedesetih

4 Svedočenje Mihajla Mihajlova autoru teksta, Beograd, 5. oktobar 2007.; R. Katunac, Pogledaj gospode na drugu stranu, *Naša reč*, Nju Jork 1978., 59, 73, 150–151.

5 Arhiv KPZ Zabela, Godišnji izveštaj za 1966 godinu.

2. Udeo pojedinih socijalnih grupa u SFRJ u broju osuđenih za krivična dela protiv naroda i države 1969–1972⁶

	1969	1971	1972	1. osuđ. na
poljop.	67	28	174	60.000
radnici	76	70	152	10.000
sam. poslodavci	12	11	46	4.500
zanat. -ugostitelji	19	15	58	9.500
činnovnici	7	6	17	40.000
stručnj.-umetnici	24	23	53	7.000
nezaposleni	12	15	103	3.800
rukovodioci	2	0	0	?
penzioneri	5	0	43	32.000
domaćice	42	12	25	?
studenti	42	12	25	3.200
ukupno	321	197	697	50.000

i šezdesetih na nešto preko 10% sedamdesetih i osamdesetih. Tako su se među poznatim studentskim disidentskim grupacijama počele sve češće nalaziti i žene (studentkinja Jelka Kljajić suđena sa M. Nikolićem i P. Imširevićem 1973. godine zbog anarholiberalizma svakako je jedna od prvih poznatijih javnosti). Udeo maloletnih lica u vršenju krivičnih dela protiv naroda i države kretao se prosečno oko 3%, ali je bio znatno veći među tinejdžerima u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, gde je dosezao i do 5%, a u gotovo 80% slučajeva radilo se o delu *raspirivanja verske i nacionalne mržnje* (čl.119 KZ 1951.), neretko među navijačkim grupacijama na sportskim priredbama (jedan od poslednjih je slučaj grupe navijača Crvene Zvezde *Ultras* iz 1986).⁷

6 Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359.

7 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički

Zanimljivo je čak i na osnovu nesavršene zvanične statistike posmatrati i analizirati kroz različite vremenske periode, broj a naročito strukturu, političkih osuđenika kako **po republičkom tako i po nacionalnom ključu**. Ovakva analiza može u mnogome da doprinese boljem razumevanju društvenih i političkih procesa koji su kasnije predodredili raspad Jugoslavije. Kosovo je uzeto u obzir zasebno kako bi što bolje uhvatili tenzije i dinamiku političkih i društvenih događanja u ovoj južnoj srpskoj pokrajini u odnosu na ostale delove SFRJ i Srbiju.

3. Broj krivično osuđenih za dela protiv naroda i države u Jugoslaviji 1954–1983. po republikama:⁸

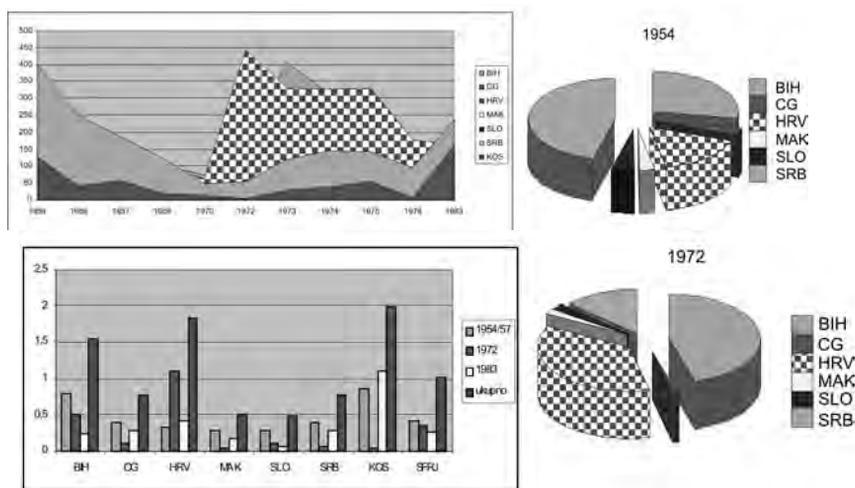
	1954	1956	1957	1958	1970	1972	1973	1974	1975	1978	1983
BIH	244	230	144	104	74	189	406	314	203	65	70
CG	22	12	13	9	0	5	11	17	11	6	14
HRV	146	159	125	93	64	442	328	326	328	176	165
MAK	25	69	26	14	28	6	14	16	14	9	27
SLO	38	61	31	13	3	18	20	33	20	21	11
SRB	403	249	186	116	48	55	120	145	142	94	237
KOS	130	39	58	18	14	4	27	37	53	7	160
SFRJ	878	780	525	357	232	715	899	851	736	371	524

1. osuđen prot. drž. na h građana			
Bosna i Hercegovina	12295	19576	57142
Crna Gora	20500	100000	41428
Hrvatska	27000	9500	31000
Makedonija	56000	283000	62000
Slovenija	39000	83300	172727
Srbija	17300	154545	37900
Kosovo	6600	240000	9375
SFRJ	19362	28000	41900
godina	1954	1972	1983

godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.; Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja*, Beograd 2004.

- 8 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

4. Koeficijent udela pojedinih republika i Kosova u broju krivično osuđenih za dela protiv naroda i države u odnosu na br. stanovnika 1954–57, 1972 i 1983.⁹

Globalna kretanja na osnovu gornjih dijagrama i tabela nam govore da se broj kao i struktura političkih osuđenika protokom vremena vrlo dinamično menjao. Pedesetih, naročito posle 1954., primat u broju političkih osuđenika po glavi stanovnika gubi Crna Gora i uža Srbija, na čijoj je teritoriji bilo najviše uhapšenih do 1953. (po liniji IB-ea i kulaka i do dve trećine svih); sada je relativno najviše uhapšenih na Kosovu i to mahom nezadovoljnih Albanaca. Takođe je primetno povećanje relativnog udela Hrvatske i Bosne i Hercegovine, gde bi opet ključ mogao da bude osetljivo nacionalno pitanje. Posle pada Rankovića i liberalizacije šezdesetih, dolazi do radikalnih promena – dok se udeo Kosova drastično smanjuje, naročito od početka sedamdesetih, dolazi do ekspanzije broja delikata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i to najviše kroz raspirivanje rasne, verske i međunacionalne mržnje. Srbija i Crna Gora takođe beleže do kraja sedamdesetih dalji trend pada udela u osuđenim za *politički kriminal*. U osmoj deceniji beleži se “*hrvatska šutnja*” i eksplozija albanskog naciona-

9 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

lizma i separatizma na Kosovu, pa se javlja najveći relativni udeo ove pokrajine u odnosu na celi period i sve republike. Takođe je početkom osamdesetih blagi trend rasta primetan i u Srbiji. Što se tiče ostalih republika, Makedonije, Slovenije pa i Crne Gore posle 1953., njihov relativni udeo u broju političkih osuđenika u odnosu na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Srbiju je skoro zanemarljiv i postoji u trgovima. To se s jedne strane može objasniti nacionalnom homogenošću ovih republika (slučaj Slovenija), ili pak lojalnošću državi u kojoj su po prvi put stekli federalni status i ozbiljno učestvovali u vlasti (Makedonija, Crna Gora). S druge strane, od značaja je i to što ruka režima nije bila svuda iste težine. Poznato je da je u Sloveniji, kao i u Srbiji tokom sedamdesetih i osamdesetih, vladao dosta liberalniji režim, dok je u osetljivoj i zapaljivoj Hrvatskoj posle maspoka i u Bosni (u celom periodu 1954–1985.), kao i na Kosovu posle 1981., država bila osetljivija na “neprijateljska” i, naročito, “nacionalistička” istupanja. Zanimljivo je da se u Sloveniji, s druge strane, beleži najviše bekstava preko granice i izbegavanje vojnog roka.

Ukupno i komparativno posmatrano, najveći koeficijent udela među političkim delinkventima imali su Srbija i Crna Gora 1948–1953, Kosovo 1954–1966, Hrvatska i Bosna 1972–1975, i, konačno, ponovo Kosovo i Bosna i Hercegovina 1981–1985, što su ujedno i neki od vrhova talasa političke represije posle 1945. u Jugoslaviji.

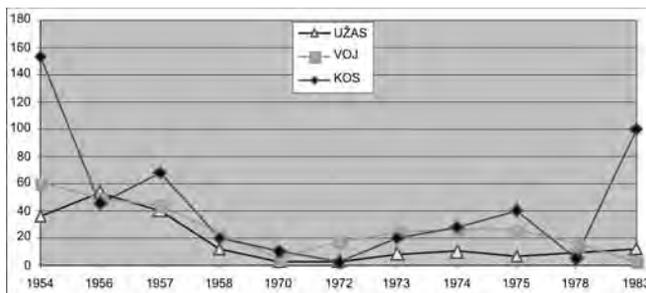
*5. Broj osuđenih za krivična dela protiv naroda
i države u pokrajinama i užoj Srbiji 1956–1983.¹⁰*

UŽA SRB.	168	249	186	59	18	17	45	55	38	56	70
VOJ.	105	85	75	40	12	34	48	53	51	31	7
KOS.	130	39	58	17	14	4	27	37	53	7	160

Iz gornjih statistika vidi se da je učešće Srbije u broju osuđenih za političke delikte u periodu samoupravnog socijalizma relativno skromnije nego Hrvatske i Bosne. Međutim, posmatrano u širem vremenskom rasponu, i na njenoj teritoriji, kako u pokrajinama tako i u centralnoj Srbiji (popularno uža Srbija), uočljive su različite tendencije kad je reč o tzv. *političkom kriminalu*. Ovo se pre svega može reći za pojedine periode ka-

10 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

6. Koeficijent učešća pokrajina i uže Srbije kod osuđenih za dela protiv naroda i države 1956–1983.

(Napomena: broj osuđenih kroz br. stanovnika pomnožen sa milion radi lakšeg grafičkog prikaza)

da broj osuđenih, pre svega na teritoriji Kosova, ali i Vojvodine, značajno odudara od proseka u Srbiji, odnosno Jugoslaviji. Broj osuđenih na Kosovu je značajno veći tokom pedesetih (u vreme masovnog lova na ostatke balističkih odmetnika, diverzante i njihove jatake), zatim posle masovnih demonstracija 1981. godine. Posle pedesetih u Vojvodini i užoj Srbiji je nešto veći broj političkih osuđenika zabeležen u vreme ustavnih promena sedamdesetih, a naročito u užoj Srbiji posle Brozove smrti osamdesetih. Najbolju sliku o dominaciji Kosova (tj. Albanaca) među političkim osuđenima daje odnos koeficijenata koji su uspostavljeni u odnosu na broj stanovnika, gde vidimo da je koeficijent na Kosovu jednak ukupnom koeficijentu uže Srbije i Vojvodine. Takođe se vidi da je na jednog osuđenog na Kosovu (mahom Albanca) dolazilo svega 6-9.000 stanovnika u pojedinim periodima, dok je u Srbiji u isto vreme dolazilo od 17.000 do oko 38.000 stanovnika, a u Jugoslaviji otprilike od 20.000 do 40.000 stanovnika. Tako bi se na osnovu ovih razmatranja o strukturi ukupnog broja političkih osuđenika 1954–1985., moglo reći da je na sto osuđenih u periodu 1954–1985. u Jugoslaviji trideset i pet osuđeno u Hrvatskoj, trideset u Bosni (otprilike po deset iz svake nacije, po principu tzv. *bosanskog lonca*), dvadeset pet u Srbiji (deset na Kosovu, devet Albanaca), osam u Sloveniji, po šest u Sloveniji i Makedoniji i tri u Crnoj Gori.

Jedan sumarni izveštaj s polovine sedamdesetih takođe nam daje dobar presek vrste “*političkog kriminala*” u SFRJ i njegovu disperziju po republikama, odnosno pokrajinama. Tu su pre svega krivična dela protiv naroda i države iz glave H KZ: čl. 104 – oružana pobuna, čl. 105 – špijunaža i odavanje državne tajne (čl. 105a), čl. 106 – kontrarevolucionarni napad na društveno uređenje, čl. 109 – učestvovanje u neprijateljskoj aktivnosti, bekstvo radi neprijateljske delatnosti (čl. 109a), zaključenje ugovora na štetu Jugoslavije, čl. 111 – organizovanje i prebacivanje ilegalnih grupa i materijala, čl. 117 – stvaranje zavera i organizovanje protiv države i naro-

da, čl. 118 – neprijateljska propaganda, čl. 119 – izazivanje rasne, verske i nacionalne mržnje i netrpeljivosti i pomoć pri izvršenju tog krivičnog dela i konačno teška dela protiv naroda i države iz čl. 120. Pored ovih, brojna su bila i sledeća krivična dela iz drugih poglavlja KZ, a među kojima se kriju takođe politički osuđenici: širenje lažnih vesti (292-a) zatim čl. 174 – krivična dela protiv ugleda zemlje, njenih organa i predstavnika (naročito u 1972. kada je osuđeno po ovom članu čak 475 lica), ilegalno bekstvo preko granice i pomaganje istog (čl. 303), koje je u opadanju, jer se sedamdesetih počelo kažnjavati kao prekršaj), izbegavanje vojne obaveze (ali ne i vojni begunci).¹¹

7. Osuđena lica za period 1962–1974. za dela iz Desete glave KZ iz 1951.:¹²

1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
153	140	145	169	122	92	174	284	203	179	715	691	571

8. Osuđena lica tokom 1972. po republikama u SFRJ, čl. 105, 109, 111, 117–120. (gl. X KZ FNRJ iz 1951.)¹³

	BIH	CG	HRV	MAK	SLO	UŽAS	VOJ	KOS	SFRJ
čl. 105.	-	-	-	-	-	-	-	1	1
čl. 109 maloletnika	6 1	- -	5 -	2 -	- -	1 -	- -	- -	14 1
po čl. 111 s.1	-	-	-	1	-	-	-	-	1
po čl. 117 s. 2	1	-	1	-	1	-	-	-	3
po. čl. 118. s.1 maloletnici	30 2	3 -	25 -	1 -	- -	2 -	4 -	- -	63 2
po. čl. 118. s.3	11	-	5	-	-	-	-	-	16
po. čl. 119. s.1	17	1	26	-	1	2	8	-	55
po. čl. 119. s.2	-	-	1	-	-	-	-	-	1
po.čl. 119 s.3. maloletnika	120 -	3 -	364 15	2 -	16 -	12 -	22 -	3 -	542 15
po.čl. 120. s.3.	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Ukupno maloletnika	186 3	5 -	427 15	6 -	18 -	17 -	34 -	4 -	697 18
SVE	189	5	442	6	18	17	34	4	715

Posle liberalizacije s početka šezdesetih, a nakon “vruće 1968.”, usled sve življe društvene turbulencije (studentske demonstracije, maspok, liberali...) primetno je da dolazi do znatnog povećanja broja krivičnih dela protiv naroda i države, koja su kulminirala 1972–1973., kada je njihov broj u odnosu na 1963. porastao sedam puta. Za šest godina, od 1962. do 1968.

11 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803-fsc. 609., 03-07. str. pov. 1973, Komisija za pomilovanje, Izveštaj o osuđenim i predlogu amnestije za političke delikvente 25. IX 1973.

12 Isto.

13 Isto.

bilo je nešto preko 900 osuđenih po Desetoj glavi, a samo za dve godine 1972–1973, čak blizu 1.500 lica. Najviše delikata bilo je u stvari raspirivanje nacionalne, rasne ili verske mržnje (blizu 80%) ili neprijateljska propaganda (10%), zatim ilegalna emigracija, a tek simbolično drugi. Gledano po republikama, tokom 1972. nacionalna i verska netrpeljivost najviše je zabeležena u Hrvatskoj – 370 delikata (57% svih), zatim u BiH – 120 (26%). Najviše ataka na državu i društveno uređenje bilo je u Bosni i Hercegovini – 43, a zatim u Hrvatskoj – 30 slučajeva, što je zajedno skoro 90% svih. Zapravo u ove dve republike načinjeno je čak oko 85% svih delikata u SFRJ po H glavi KZ-a, što je podatak koji svakako govori o većem stepenu otpora režimu i ideologiji, ali i o početku raspaljivanja nacionalnih strasti. Posle ove dve republike slede Srbija i Slovenija, dok je najmanji broj slučajeva zabeležen u Crnoj Gori i Makedoniji (vidi tabelu 8.).

Samo nešto drugačiju sliku daje analiza rasprostranjenosti i drugih krivičnih dela po republikama među kojima se kriju politički delikventi. Tako je najviše dela, čak 475, kažnjeno po članu 174., koji sankcioniše *krivična dela protiv ugleda zemlje, njenih organa i predstavnika*. Od toga skoro polovina je učinjena u Bosni i Hercegovini (226,) zatim u Hrvatskoj (137) i Srbiji (86). Krivičnih dela širenje lažnih vesti (čl. 292) je najviše u Hrvatskoj (26), pa u Srbiji (13) i Bosni i Hercegovini (10). Ilegalnih prebega preko granice (čl. 303) je razumljivo najviše u Sloveniji (95), gde su gotovo sva i zabeležena. Ukupno posmatrano po republikama, najviše je političkih delikata u Hrvatskoj (610. blizu 40% svih), pa u Bosni i Hercegovini (526), Sloveniji (146), Srbiji (142), Makedoniji (16) i Crnoj Gori (15). Ovakav redosled dobio bi se i kad bi se uzeo u obzir broj stanovnika, s tim što bi prve tri republike još više isprednjačile u odnosu na Srbiju. Ukratko, tokom 1972. nacionalna netrpeljivost bila je najizraženija u Hrvatskoj, društveno uređenje (kao i funkcioneri države) najviše je napadano u Bosni i Hercegovini a u Sloveniji se najviše bežalo preko granice i izbegavala vojska. Kao i kod dela protiv naroda i države, tako je i ovde začuđujuće mali broj delikata na Kosovu (svega pet) s obzirom na stalne međunacionalne i političke tenzije (što se delimično možda može objasniti novim, liberalnijim kursom prema Albancima posle pada Rankovića).

Što se tiče pojedinih krivičnih dela tokom 1972., najviše je bilo raspirivanja nacionalne i verske netrpeljivosti – oko 600 slučajeva (čl. 119), zatim su vređani državni organi i predstavnici (čl. 174) u 475 slučajeva, potom sledi bekstvo preko granice – 99 delikata (čl. 303) i širenje lažnih vesti – 61 delikt (292). Ovako u širem smislu tumačenih političkih delinkvenata bilo je oko 1.450 tokom 1972., što je zapravo i neki vrh koji je dosegnut u samoupravnom socijalizmu, barem kada je reč o zvaničnoj statistici (ako ne računamo rane pedesete!). Beleži se da je broj uvreda državnih organa i predstavnika u neprestanom porastu. Od 1963. do 1972. registrovano je

2.352 slučaja, ali je njihov broj u odnosu na 1963. više nego učtverostručen. U porastu je bilo i širenje lažnih vesti (oko šest puta) i dela neprijateljske propagande, dok su bekstva preko granice bila u opadanju sa 334. 1961. na samo 99. delikata 1972. godine ali je to posledica i toga što su ta dela sada tretirana više prekršajno (vidi tab. 9 i 10.)

9. Osuđena lica 1972. u SFRJ po republikama za krivična dela po čl. 174, 292 i 303 KZ SFRJ iz 1951.¹⁴

	BIH	CG	HRV	MAK	SLO	UŽAS	VOJ	KOS	SFRJ
po čl. 174. maloletnika	226 -	7 2	137 -	9 -	25 -	34 -	31 -	3 -	473 2
po čl. 292a stav 1.	10	1	26	1	8	6	7	2	61
po čl. 303 s.1 maloletnika	- 1	- -	- -	- -	77 -	1 -	1 -	- -	79 1
po čl. 303 s.1 maloletnika	- -	- -	- -	- -	17 1	- -	1 -	- -	18 1
Ukupno:	337	10	163	10	128	41	40	5	734

10. Osuđena lica 1963–1972. u SFRJ za krivična dela po članu 174, 292 i 303 KZ SFRJ iz 1951.¹⁵

	čl. 174	čl. 292	čl. 303	ukupno:
1963	105	11	334	450
1964	161	12	336	509
1965	130	9	211	350
1966	143	11	123	277
1967	129	6	48	183
1968	270	77	96	443
1969	440	119	125	684
1970	283	30	45	358
1971	216	23	76	315
1972	475	61	99	635
Ukupno:	2.352	359	1.493	4.204

Za pravu komparaciju sa stanjem u istočnoevropskim zemljama nedostaju dublja istraživanja. Ipak, okvirnog poređenja radi, jedna naša delegacija funkcionera različitih KPZ-a koja je posetila Poljsku utvrdila je sledeću strukturu osuđenih lica. Od 160.000 ukupno osuđenih, ili na 0,5% od oko 32 miliona stanovnika, bilo je:

- 37.000 za dela protiv društvene imovine,
- 34.000 protiv privatne imovine,
- 24.000 protiv života i tela,
- 10.000 za lakše telesne povrede,

14 *Isto.*

15 *Isto.*

14.000 za suprotstavljanje organima vlasti,
1.000 za klevete i uvrede.¹⁶

Politički osuđenici, kojih u Poljskoj zvanično nije bilo, najviše se kriju kod kleveta i uvreda i suprotstavljanja organima vlasti. Procena je da se njihov broj u poljskim zatvorima kretao do 10 hiljada. Broj od 10.000 (oko 6%) političkih osuđenika na 160.000 ukupno osuđenih na godišnjem nivou relativno je nešto veći nego u Jugoslaviji. U SFRJ je prema zvaničnoj statistici bilo godišnje tokom šeste i sedme decenije oko 100-120.000 ukupno osuđenih lica na oko 20 miliona stanovnika (ili 0,5-0,6%) dok se broj političkih osuđenika kretao na godišnjem nivou otprilike od oko 500-700 šezdesetih do najviše blizu 1.500 do 2.000 ranih sedamdesetih, tj. oko 0,5-2% svih osuđenih, ili oko 5% svih krivično osuđenih na kaznu zatvora.¹⁷ Značajno je primetiti da je uočljiva razlika u strukturi *političkog kriminala*. Iako i u Poljskoj ima kleveta i uvreda državnih funkcionera, nema onog što je osobeno za multietničku sredinu kakva je bila Jugoslavija, a to je osetljivost i uvrede na račun nacionalne i verske pripadnosti, naročito česte u Bosni i Hrvatskoj.

Struktura političkog kriminala u Srbiji i Jugoslaviji sedamdesetih i osamdesetih kao da je nagoveštavala nacionalnu histeriju i buran rasplet jugoslovenske krize devedesetih. Posmatrano iz ove perspektive, sasvim je logično da su već tokom sedamdesetih disidenti poput Milovana Đilasa, Mihajla Mihajlova, Dobrice Ćosića, Dragomira Olujića i drugih, imajući uvid kroz slobodne diskusije u disidentskim krugovima u stanje duha po republikama (pre svega u Srbiji i Hrvatskoj), kao i u način rešavanja nagomilanih društvenih problema, u svojim intervjuima već predskazivali mogući krvavi i tragični rasplet jugoslovenske krize i potpunu dezintegraciju države.¹⁸

Kod *nacionalne strukture* političkih osuđenika primećujemo takođe značajne fluktuacije. Odmah posle rata na udaru su u najvećoj meri bili Srbi monarhisti ili nacionalno orijentisani Hrvati. Među ibeovcima ogromnu većinu činili su Srbi i naročito Crnogorci (zajedno i do dve trećine). Do 1966. i pada Rankovića, tokom pedesetih i prve polovine šezdesetih, relativno velik broj je nacionalno orijentisanih Albanaca (Prizrenski proces, dve grupe Adema Demaćija 1958. i 1962. i mnogi drugi). Prema nekim

---

16 M. Sovilj, Izveštaj s puta u Poljsku, 8. oktobar 1974., Arhiv KPZ Zabela – Požarevac.

17 Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988., 429, 433. U zvaničnu statistiku u nedemokratskom društvu se uvek može sumnjati jer je ona po pravilu i sredstvo propagande. Takođe znatan broj osuđenih se svakako krije i u među osuđenima za privredne delikte ili onima kažnjenim za klevetu i uvredu. – *Nap. aut.*

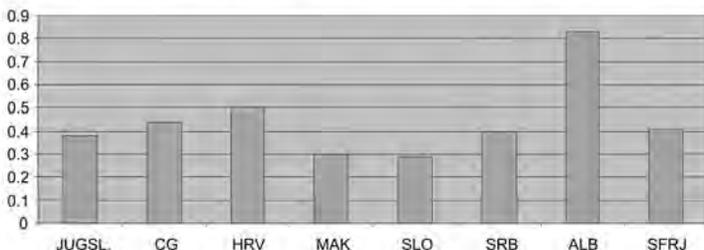
18 M. Mihajlov, “We will Have a Blood Bath”, *Newsweek*, jul 31, 1978, 48. Svedočenje Dragomira Olujića autoru, 12. septembar 2008. u Beogradu.

navodima, u KPD Niš početkom pedesetih, pre izgradnje KPD u Istoku na Kosovu, od oko tri hiljada osuđenika čak trećina zatvorenika bili su Albanci sa Kosova, razni politički zatvorenici, mahom bivši balisti, ali i dosta njih zbog krvne osvete.¹⁹ Ova kazivanja potvrđuje nam i zvanična statistika osuđenih za krivična dela protiv naroda i države iz tih godina:

11. Koeficijent udela pojedinih naroda u SFRJ u ukupnom broju političkih osuđenika 1954/1957.

	1954	1956	1957	koef. udela	1.osuđ. na
JUGOSLAVIJA.	38	29	50	0,38	28.000
CRNA GORA	22	13	16	0,44	25.000
HRVATSKA	218	196	196	0,5	20.000
MAKEDONIJA	25	54	26	0,3	30.000
SLOVENIJA	39	53	31	0,29	30.000
SRBIJA	339	308	169	0,4	27.000
ALBANIJA	107	44	57	0,83	12.000
SFRJ	878	780	525	0,41	23.000

Koeficijent udela pojedinih naroda u ukupnom broju osuđenika 1954/1957

Takođe iz već napred navedenih statističkih podataka jasno proizlazi da su sedamdesetih primat kod političkih zatvorenika imali Hrvati. Njihov broj je još i veći ako uzmemo da su zbog simetrije činili bar trećinu političkih osuđenika BiH. Njihovo učešće nadilazi značajno 50% svih, dok je režim prema Albancima bio relativno ublažen do pobune 1981. godine. Prema Radeliću i Bilandžiću, samo u novembru 1971. podneto je u Hrvatskoj 837 prekršajnih i 358 krivičnih prijava za dela protiv naroda i države. Tokom 1972–1973. pred opštinskim sudovima po Hrvatskoj bilo je osuđeno čak 2.000 lica za politički delikt (kojima treba dodati i broj prekršajno osuđenih). Radi poređenja, u periodu 1961–1971. za ista dela osuđeno je svega 400 lica. Prema podacima tužilaštva, u periodu 1969–1971. izvršeno je čak 1.449 krivičnih dela protiv naroda i države, a samo u prvoj polovini 1972. evidentirano je 3.606 (od čega je gotovo 60% otpadalo na Hrvatsku

19 V. Đokić, *Robijanje demokrate, književnika i akademika Pekića*, rukopis, 98. i 124.

i oko 25% na Bosnu i Hercegovinu, gde je takođe nadproporcionalno učešće Hrvata).²⁰ U tri godine smenjeno je sa položaja oko 5.000 državnih i partijskih funkcionera. Pominje se podatak da je iz KPH isključeno ili je samo otišlo oko 60-70% funkcionera KP Hrvatske. U periodu 1970–1973. isključivano je iz KPH između 10.000-12.000 (1972) članova godišnje, a do 1974. partija je očišćena od 45.000 članova. Istovremeno, prijem nije opao, osim za nekih desetak hiljada tokom 1972. i kretao se prosečno oko 215.000 godišnje. Ni nacionalna struktura nije izmenjena.²¹

Konačno, osamdesetih, u vreme “hrvatske šutnje” nakon vrućeg “hrvatskog proljeća” 1972., situacija se iz korena menja, a kod političkih osuđenika posle pobune 1981. godine gotovo su u potpunosti primat preuzeli Albanci. Prema nekim navodima, posle smrti Josipa Broza, osamdesetih, bilo je oko 500 političkih zatvorenika godišnje u zatvorima, mahom Albanaca. Prema zvaničnim podacima, od marta 1981. do kraja 1983. godine bilo je uhapšeno i osuđeno čak 658 Albanaca zbog “iredentističke delatnosti” dok je čak oko 2.000 kažnjeno prekršajno (zatvorom do 60 dana); otkrivene su 72 ilegalne organizacije sa preko 1.000 članova, a takav trend nastavljen je i sledećih godina.²² Polovinom osamdesetih u Srbiji oko 90-95% svih osuđenih političkih zatvorenika bili su Albanci. Samo u periodu 1981–1986. osuđeno je 7.900 Albanaca po političkoj liniji.²³ Govori se čak o oko 50.000 ljudi koji su tokom osme decenije privođeni na informativne razgovore u SUP, ili su na drugi način nadzirani. Posle pobune na Kosovu 1981., Savezni sekretarijat za upravu i pravosuđe doneo je odluku da političke zatvorenike Albance na izdržavanju kazne razmesti po svim zatvorima Jugoslavije kako bi se što manje koncentrisali. Tako je Demaći, kao “albanski poglavica”, kako su ga sami zatvorski vaspitači u izveštajima nazivali, svoj “treći mandat” u zatvoru služio u Lepoglavi.²⁴ Ako posmatramo ceo period na osnovu statistika, među političkim osuđenima 1954–1984. po nacionalnosti u SFRJ u odnosu na broj ukupnog stanovništva svakako dominiraju Albanci (u pojedinim periodima 1 politički osuđenik na 6.000 stanovnika), zatim slede Hrvati (1 osuđenik na oko 10.000

20 J. B. Tito je na sastanku Predsedništva SKJ u Karadorđevu 2. novembra 1971. izrekao čuvenu i često citiranu frazu “sudije se ne trebaju držati zakona kao pijan plota”. Hapšenja su se odvijala u dve faze: najpre bi političko-partijska tela utvrđivala krivicu i posle toga su se utvrđivali dokazi; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, Zagreb 2006, 458–461; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 656.

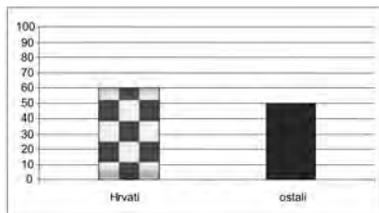
21 Z. Radelić, *nav. delo*, Zagreb 2006., 361.; K. Spehnyak, T. Cipek, “Disidenti, opozicija, otpor – Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1990.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2-2007, Zagreb 2007.

22 R. Danilović, *nav. delo*, 107., 264.

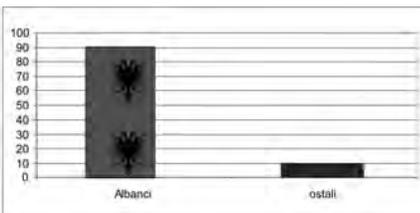
23 *Isto*, 156.

24 *Isto*, 107., 264; S. Cvetković, *Portreti disidenata*, Beograd 2006.

građana) i, zavisno od perioda, Srbi i Crnogorci (sa velikom fluktuacijom: 1 na oko 20.000 pedesetih do 1 na preko 100.000 sedamdesetih), da bi tek posle njih došli Slovenci i Makedonci, Mađari itd. Ostali su u neznatnom procentu u odnosu na ukupno stanovništvo.²⁵

12. Udeo Hrvata u ukupnom broju političkih osuđenika 70-ih

13. Udeo Albanaca u ukupnom broju političkih osuđenika 80-ih

Prema ovim zvaničnim statistikama, ako gledamo po nacijama, glavni ideološki i politički neprijatelji države i partije bili su Hrvati sedamdesetih i Albanci osamdesetih. Takođe se može primetiti na osnovu strukture političkog kriminala da je glavni zahtev i hrvatskih i albanskih disidentskih krugova bio pre svega nacionalna sloboda i ravnopravnost (zahtev za republikom ili nezavisnom državom), a manje ljudske i građanske slobode i demokratizacija društva, za koju se zalagala manjina u disidentskom frontu, mahom iz Srbije i tzv. “beogradskog kruga”.²⁶ Kao što su većinu među *staljinistima* – *etatistima* do 1953. činili Srbi i Crnogorci, tako su većinu osuđenika anarholiberala, nacionalista-konfederalista (separatista) 70-ih i 80-ih činili Hrvati i Albanci. Srbi i Crnogorci su državu više osporavali sa ideološke strane, kao monarhisti, staljinisti ili demokrati a manje samu državu i administrativno uređenje, dok je kod Hrvata i Albanaca naročito bila velika želja za neograničenom autonomijom i nezavisnom državom. Separatizam na Kosovu, koji je suzbijan posle Drugog svetskog rata silom, a zatim ustupcima posle smene Rankovića i ustavnih promena sedamdesetih, nanovo se razbuktao i to (ne slučajno!) tek nakon smrti Josipa Broza, koji je uživao veliki autoritet u zemlji među svim narodima (pa i albanskom populacijom).

25 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

26 Dobar prikaz raskola unutar disidentskog fronta krajem osamdesetih u: J. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, Beograd 2006.

Konačno, zanimljivo je na kraju primetiti da su, kao i kod disidentata, i među pobunjenim studentima u Beogradu i Zagrebu postojale značajne razlike i prioriteti u ciljevima. Dok je među hrvatskim studentima u Zagrebu i, naročito, albanskim u Prištini na protestima naglašavana nacionalna sloboda, autonomija i nezavisnost, dotle je u Beogradu, pa i Ljubljani, sve do kraja osamdesetih težnja pretežno bila na socijalnoj pravdi i građanskim slobodama.²⁷

Tako bi na kraju idealni tip političkog delinkventa u Jugoslaviji na osnovu svih gore izloženih statističkih podataka o strukturi političkih osuđenika izgledao ovako: početkom pedesetih bio bi to oficir vojske, Crnogorac, optužen za skretanje po liniji IB, dok bi krajem iste decenije i početkom osamdesetih to bio albanski student ili nezaposleni, optužen za raspirivanje nacionalne mržnje ili neprijateljsko kontrarevolucionarno delovanje; sedamdesetih je to hrvatski student optužen za raspirivanje nacionalne netrpeljivosti ili neprijateljsku propagandu, i konačno, osamdesetih, pored albanskog studenta, u idealni tip bi se uklapao i student-intelektualac iz Bosne i Hercegovine, optužen za raspirivanje nacionalizma.

Srdjan Cvetkovic

STRUCTURE OF POLITICAL CONVICTS IN SERBIA AND YUGOSLAVIA IN THE PERIOD FROM 1945 TO 1985

Summary

The work deals with the analysis of the structure of political prisoners in Serbia and Yugoslavia in the period 1945–1985. The emphasis is put on the interaction of factors of foreign and domestic politics as well as on their influence on the intensity of political repression and the structure of political prisoners. National, social structure of political convicts changed with time as well as the number of the sentenced in Yugoslav republics according to the complex political factors through the shift of strong and soft hand periods, followed by various national, religious, ideological and other symmetries of political pursuit.

Key words: structure of political prisoners, political prisoners, prisons, intensity of political repression, Communist party

---

27 J. Dragović Soso, *nav. delo*.

Boško Risimović – *Ranjeni delija*, 1953.

ISTRAŽIVANJA

UDK 174:61;
614.253

Predrag Vukasović

Institut za uporedno pravo, Beograd

HIPOKRAT I AKTUELNOST NJEGOVE ZAKLETVE

Rezime: Ovaj prilog bavi se Hipokratovom zakletvom i relevantnošću njenog sadržaja za savremenost. Ona je, naime, jedini deo medicinske baštine antičke Grčke koji je zadržao značaj za postrenesansnu medicinu. Nasuprot produženom prisustvu helenskih ostvarenja u matematici, mehanici, deskriptivnoj biologiji, čak i u astronomiji – uprkos preovlađujućoj geocentričnoj predrasudi i nemanju teleskopa, njeno dejstvo na modernu medicinsku nauku ima pretežno negativan vid; veliki ugled i autoritet antičkih medicinskih pisaca ometali su napredak modernih eksperimentalnih istraživanja. Hipokratovo zasnivanje medicinske deontologije, međutim, i dalje nadahnjuje veliki deo savremenih nastojanja na tom području. Cinici bi primetili da njegova dostignuća u ovoj oblasti spadaju pre u filozofiju – sferu u kojoj je evropski dug Grcima neprocenjiv – nego u naučnu medicinu. Ovaj rad pokušava da preciznije odredi veličinu i granice Hipokratovog uticaja na modernu deontološku misao.

Ključne reči: Hipokrat, Hipokratova zakletva, medicinska deontologija

Važnost Hipokrata za racionalno medicinsko istraživanje u antici može se uporediti sa Homerovim značajem za epsku poeziju; oba pisca predstavljaju istovremeno početak i vrhunac razvoja u svojim oblastima. Oni imaju još jednu zajedničku crtu – životi su im obavijeni gotovo neprozirnom tamom. Izvesni autori sumnjali su čak i u samo njihovo postojanje. Ali dok je Homer živeo u mračnom dobu Helade, Hipokrata je obasjavala puna svetlost najkласičnijeg od svih grčkih vekova: bio je, naime,

* Tekst je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju “(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991”, koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine republike Srbije (projekt br. 147039).

Periklov i Sokratov savremenik. Pa ipak, podaci o njegovom životu su i pozni i oskudni. Antička tradicija jednodušno tvrdi da se rodio na Kosu, jednom od Dodekaneskih ostrva kraj jugozapadnog špica Male Azije. Rođenje mu se obično stavlja u 460-te godine, a doživio je duboku starost. Pripadao je starom aristokratskom rodu; preko majke vodio je poreklo od Herakla, što je znak pripadanja dorskom plemstvu. Po svršetku ratova s Persijom, ostrvo na kojem je rođen postalo je ne osobito važan član Atinskog pomorskog saveza. Na ostrvu je od davnina postojao kult Asklepija, boga isceliteljske veštine, mada hram ovog boga, izgrađen od trajnog materijala, potiče iz doba posle Hipokrata. Njegovi preci behu sveštenici u tom svetilištu. Jedan vizantijski izvor sačuvao je njegovu genealogiju: između boga zdravlja i Hipokrata beše prošlo sedamnaest naraštaja. Isceliteljska delatnost, dakle, beše tradicija u Hipokratovoj porodici; prilikom zasnivanja racionalne naučne medicine, on se nesumnjivo oslanjao na to nagomilano iskustvo. Za njegovog života Kos se držao po strani od glavnih frontova međupolisnog ratovanja. Mada su ga naseljavali dorski rodovi, ostrvo je ostalo verno Atini kako u doba nelagodnog mira što je prethodio Peloponeskom ratu, tako i tokom tog sukoba. Ostrvljani sudelovahu u Nikijinom pohodu na Siciliju, a nisu zabeleženi ustanci protiv atinske vlasti ni u V veku ni kasnije. Takva politička situacija beše izrazito povoljna za medicinska istraživanja: ona je omogućavala kako mir neophodan za bavljenje naukom tako i plodnosne kontakte, dragocene za razmenjivanje ideja, dodire koji su ujedno budili radoznalost i bili njom podstaknuti. Zabeleženo je da je Hipokrat putovao na Helespont, u primorske krajeve Trakije, čak i u Tesaliju, gde je – pričaju – i umro, ali nikad nije posetio Atinu – “školu Helade”.

Hipokrat nije jedini autor Hipokratskog zbornika, zbirke raznovrsnih medicinskih spisa, koji se odlikuju heterogenim sadržajem i neublaženim stilističkim razlikama. Kao što je Homerovo ime pripisano svakom epskom sastavu, bez obzira na njegovu temu ili obim, tako je Hipokratovo ime dano svim medicinskim spisima nastalim na Kosu u V i IV veku. Hipokratova zakletva predstavlja prvu poznatu formulaciju osnovnih načela medicinske etike, ali je njen značaj ne samo istorijski već i aktuelan. Taj kratak i sažet tekst sadrži nekoliko bitnih postavki deontološkog učenja koje su do danas zadržale svoj uticaj. Te postavke su:

- zaštita ljudskog života kao opšti, univerzalni i trajni cilj lekarskog poziva;
- zabrana abortusa i eutanazije;
- solidarnost i međusobno poštovanje unutar lekarske struke;
- dužno poštovanje prema učiteljima i utvrđenim tradicijama lekarskog poziva;
- čuvanje profesionalne tajne, kao i

– zabrana stupanja u seksualne odnose sa pacijentom ili članovima njegove/njene porodice.

Pored ovih načela koja trajno deluju na lekarski poziv u bilo kojoj zemlji ili istorijskoj epohi, zakletva sadrži obećanje lekara da neće pribegavati operativnom uklanjanju kamena iz mokraćne bešike – odredba koja nema dodirnih tačaka sa savremenom medicinom.

U ovom radu takođe se razmatraju moderne revizije Hipokratove zakletve, s posebnim osvrtom na stav prema abortusu i eutanaziji – najspornijim pitanjima savremene medicinske etike. Detaljnije se analiziraju Ženevska deklaracija Svetskog lekarskog udruženja iz 1948. godine i Kodeks medicinske etike Lekarske komore Srbije.

Helenska medicina svakako nije na vrhu duhovnih dostignuća koja dugujemo najbližijoj antičkoj civilizaciji. Štaviše, ona je u istoriji medicine rane moderne Evrope igrala izrazito negativnu ulogu: autoritet njenih pisaca dugo je ometao stvarni napredak u poznavanju ljudskog tela. Za razliku od drugih prirodnih nauka – pre svega matematike, ali i fizike, astronomije, pa i same biologije – ona je svojim renesansnim obožavaocima ostavila malo ili nimalo materijala koji bi mogao poslužiti kao osnova ili bar nadahnuće modernim istraživačima. Ipak, ne budimo prestrog: otkriće ćelijske strukture ljudskog tela moralo je sačekati pronalazak mikroskopa, a otkriće genetske suštine života drugu polovinu minulog stoleća. Kao što se istorija astronomije prirodno deli na vreme pre i posle pojave teleskopa, povest medicine se može podeliti upravo navedenim fundamentalnim prodorima. Jedini doprinos Helena stvarno relevantan za savremenu medicinu jeste Hipokratova zakletva. Cinici će odmah primetiti da ona pripada pre filozofiji – oblasti u kojoj je dug savremenosti Helenima nemerljiv – nego medicini. Ma gde je svrstali, ta zakletva ostaje neizmenljiv temelj svake deontologije lekarskog poziva, uključujući i najnovija shvaćanja o pravima pacijenata. U ovom radu razmotriću istorijske okolnosti koje su dovele do nastanka zakletve, njen stvarni sadržaj, kao i neke pokušaje njenog prilagođavanja savremenim uslovima.

Hipokrat

O njenom autoru antički izvori daju sasvim malo nepobitno utvrđenih podataka. Živeo je u drugoj polovini V veka stare ere, vremenu najosvetljenijem istorijskim, epigrafskim ili arheološkim materijalom; njegovo ime je ipak, poput Homerovog, obavijeno velom legende. Poređenje s prvim helenskim aedom nije slučajno: i iza Hipokrata je ostalo jednako monumentalno delo odavno osporenog autorstva i nejasnih granica, jer je vremenom dopunjavano neautentičnim dodacima – Hipokratski zbornik, svojevrsno medicinsko zaveštanje klasične Helade. Kako se o njemu zna

isto toliko malo kao o Homeru, ne čudimo se što su neki pisci u XIX veku doveli u pitanje samo njegovo postojanje, tvrdeći da je u oba slučaja reč o naknadno izmišljenoj ličnosti kojoj su pripisana dela raznih anonimnih pisaca, koja su stekla ugled poslednje reči ljudske i božanske mudrosti.¹ Daleki Hipokratov predak bio je navodno Asklepije, helenski bog lekarsva i sasvim prikladan začetnik loze najslavnijeg lekara antike – još jedan dokaz da se nalazimo u nesigurnom graničnom području između istorije i mita. Ali za razliku od prvog helenskog pesnika, koji je živio u dobu jednako maglovitom kao i sama njegova ličnost (Englezi nisu uzalud skovali izraz *the dark ages*), Hipokrat živi u punoj svetlosti najkласičnijeg od svih helenskih vekova; nasuprot pomenutom skepticizmu, navodi se čak i okvirni datum njegovog rođenja – 460. godina,² što ga čini Sokratovim savremenikom. Da je živio u Atini, nesumnjivo bi se o njemu više znalo; on beše jedan od ređih velikana V veka koji nikad nije pohađao periklovsku “školu Helade”, ublažavajući time opšti utisak o atinocentričnosti klasične kulture.

Tradicija je, naime, jednostupna: Hipokrat je rođen na Kosu, jednom od Dodekaneskih ostrva kraj jugozapadnog ugla maloazijske obale. Ta istina beše prihvaćena mnogo pre no što je Soran iz Efesa, lekar iz II veka nove ere, napisao biografiju svog slavnog prethodnika.³ Mada behu daleko od vreve helenske politike, za stanovnike Kosa ipak se ne može reći da su skorojevići u helenskom svetu; uostalom, onima koji su sumnjali u drevnost njihovog roda, oni s ponosom isticahu najrečitiju moguću potvrdu svog davnasnijeg pripadanja helenstvu – pomen u *Ilijadi*.⁴ Košani behu Dorci, najhelenskiji Heleni; u arhaisko doba bili su deo verskog i političkog saveza što je obuhvatao dorske naseobine na Dodekanezu i susjednom kopnu. Posle persijskih ratova bili su verni atinski saveznici; nije zabeleženo da su pružili otpor atinskoj dominaciji ni u decenijama što su prethodile Peloponeskom ratu, ni tokom najvećeg međupoliskog sukoba helenske istorije. O njihovoj odanosti atinskom vođstvu najbolje svedoči učešće u nesrećnom Nikijinom sicilijanskom pohodu 415. – 413. godine, događaju koji se nesumnjivo zbija za Hipokratova života. U nedostatku preciznijih pojedinosti o političkoj istoriji ostrva u Hipokratovo doba, može se pretpostaviti da su njegovi žitelji živeli mirnim, mada ne sasvim jednoličnim životom mesta na bezbednoj periferiji inače uzavrelog helenskog

1 Houdart, *Etudes sur Hippocrate*, p. 560, navedeno u: William Smith, *A dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, London, John Murray: printed by Spottiswoode and Co., New-Street Square and Parliament Street. 1873.

2 <http://encyclopedia.stateuniversity.com/pages/10083/Hippocrates.html>

3 Βίος Ἱπποκράτους, *Vita Hippocratis*.

4 “Katalog brodova” (*Ilijada*, II, 676) govori o dvojici Heraklida s Kosa, Antifu i Fidipu, koji su vodili ostrvljane u Trojanskom ratu.

sveta; do njih su morali dopirati ne samo odjeci burnih zbivanja u neuporedivo važnijim polisima, već i ideje koje su uzbuđivale ostatak Helade – naročito atinsku metropolu, ali te vesti nisu morale u većoj meri narušavati njihovu dosadnu provincijsku egzistenciju. Budući da je do političkog ujedinjenja (sinojkizma) ostrva došlo tek 368. godine stare ere,⁵ dakle nakon Hipokratove smrti, politički okvir u kojem je delovao najslavniji lekar klasične Grčke nije mogao biti polis u uobičajenom smislu reči, već Asklepijevo svetište koje je uživalo široku upravnu autonomiju, ako ne i potpunu samostalnost.

Na Kosu je od neodređenog vremena njegove arhajske prošlosti postojao kult isceliteljskog boga. Sme se pretpostaviti, mada neposrednih dokaza nema, da je uporedo sa kultom i u njegovom okrilju nastala neka vrsta lečilišta – mesta gde su pored obreda u čast Asklepija primenjivani razni empirijski provereni metodi lečenja. Vera i naučna medicina ni posle Hipokrata nisu bile odvojene nepremostivim jazom; pre njegovog zasnivanja racionalne medicine, magijski i racionalno-empirijski metodi lečenja bili su načelno nerazdvojivi.

Hipokratova genealogija, koju zatičemo u sasvim poznom izvoru – kod Vizantinca Cecesa iz XII veka,⁶ predstavljala bi samo mitološko-književni izraz čvrste sprege između ljudskog zdravlja i božanske sfere delanja. Uostalom, Soran i Ceces nisu saglasni u pogledu broja naraštaja što razdvajaju Hipokrata i Asklepija, nepodudarnost one vrste koja u antičkim mitografskim i biografskim spisima jeste pre pravilo nego izuzetak. Efešanin, naime, tvrdi da je otac medicine bio devetnaesti Asklepijev potomak, dok Vizantinac smatra da je bio sedamnaesti. U svakom slučaju, postoje solidni razlozi da se na osnovu ove genealogije pretpostavi naslednost svešteničkog zvanja u Hipokratovoj porodici. To bi značilo da je Hipokrat nasledio dugu porodičnu tradiciju bavljenja isceliteljskim poslom u širem okviru Asklepijeve kultne prakse. Istina, značaj ovog kulta u Hipokratovo doba ne treba precenjivati; izgradnja Asklepijevog svetilišta započela je tek posle Hipokratove smrti, verovatno kao neposredna posledica ogromnog ugleda osnivača racionalne medicine u celom helenском svetu; u ranijem razdoblju verovatno je postojao samo oltar posvećen Asklepiju na mestu koje prvobitno beše svetište Apolona Kiparisija. Kako je Apolon oduvek bio polivalentno božanstvo čija je sfera delovanja obuhvatala isceljenja, ne čudi što se u sklopu Apolonovog kulta razvio novi bog sa specijalizovanijim delokrugom. Mada je za Homera Asklepije još uvek samo čovek – otac Mahaona i Podalirija, vračeva u ahajskoj voj-

---

5 M. G. Picozzi, "KOS Greece", u: *The Princeton Encyclopaedia of Classical Sites*, Richard Stillwell, William L. MacDonald, Marian Holland McAllister.

6 Francis Adams, *The Genuine Works of Hippocrates*, William Wood and Company, New York, 1891)

sci pod Trojom, do klasičnog doba on je postao Apolonov sin u čiju božansku prirodu niko nije sumnjao. Karijera Hipokratovih predaka morala je ići analognim putem. U homersko doba “biti Asklepijev potomak” moralo je značiti “baviti se isceliteljstvom”; ovaj izraz se, dakle odnosio na sve iscelitelje bez razlike, te nije imao konotaciju posebno istaknutog lekara. Kasnije, kada je Asklepije izišao iz Apolonove senke razvivši se u samostalno božanstvo, i njegovi potomci počeli su pretendovati na društveni status viši od običnih lekara. U Hipokratovo doba ovaj proces još nije bio završen; njegova više no uspešna karijera morala je znatno ubrzati uspon njegovog božanskog pretka na Olimp. Do helenističkog doba lekarski poziv je postao čvrsto ukorenjen u društvenu strukturu polisnih zajednica i vladarskih dvorova: svaki grad i dijadoh morali su imati svog zvaničnog lekara, ako ne i čitavu zdravstvenu službu. Tek tada je neposredno poreklo od boga isceliteljstva dobilo svoj puni smisao vrhunskog lekarskog znanja i neprevaziđene veštine u kliničkoj praksi, rezervisan samo za najuži krug najistaknutijih.

S druge strane, pomenuti izvori navode da je Hipokratova majka, Fenareta (Φαινάρητη), imala za pretka Herakla. Heraklidsko poreklo se u Doraca uvek vezivalo za pripadanje aristokratiji. Stoga se iz ovog podatka može zaključiti da je Hipokrat pripadao jednoj od najuglednijih porodica na ostrvu i da je raspolagao velikim materijalnim sredstvima. Veštinu lečenja naučio je od oca Heraklida i Herodika, lekara iz Selimbrije, koji je živio na prelazu VI u V vek i prvi preporučivao telesne vežbe za unapređenje zdravlja. Budući da je Kos u vreme Hipokratove mladosti bio član Atinskog pomorskog saveza, veze između ovog ostrva i grada na Mramornom moru, oličene u Hipokratovom školovanju kod Herodika, odražavaju širi međusoban uticaj i kulturno zajedništvo svih obala Egeja, ostvareno zahvaljujući vojnoj, političkoj, privrednoj, ali i duhovnoj nadmoći Atine. O intenzitetu ovih veza posredno svedoči i antičko predanje – nepotvrđeno dokazima, kao i većina onog što se “zna” o ocu medicine – da je najslavniji helenski lekar neko vreme učio kod Gorgije iz Leontina, jednog od najistaknutijih sofista svog vremena. Filozofiju prirode učio je kod Demokrita iz Abdere, osnivača atomističke filozofije.⁷ U izvorima se ne kaže da li su Herodik i Gorgija boravili na Kosu ili je Hipokrat radi dopune svog obrazovanja putovao po raznim helenskim krajevima; bogatstvo njegove porodice omogućavalo mu je i jedno i drugo. Ipak, upravo navedeni učitelji ukazuju na njegov boravak u severnoegejskoj oblasti i pribrežnim krajevima, uz izbegavanje srednje i južne Grčke. Zanimljivo je da nema vesti da je Hipokrat ikad posetio Atinu; s obzirom na njegov ugled malo je verovatno da bi takva poseta prošla nezapaženo. Ipak se po-

7 http://www.medicina.hr/studenti/download/povjest_medicine.pdf

minju njegova putovanja po raznim oblastima kontinentalne Grčke; smrt ga je zatekla u tesalijskom gradu Larisi, daleko od zavičaja.

Od pisaca približno savremenih Hipokratu pominje ga samo Platon, i to u dva navrata: u dijalogima *Protagora* i *Fedar*. U *Protagori*⁸ osnivač Akademije to čini na način koji implicira da je “Hipokrat s Kosa, Asklepijad” dobro poznat kako Sokratu tako i Sokratovom sagovorniku i lekarevom imenjaku, pošto ga atinski ulični filozof koristi kao lik za poređenje kako bi objasnio smisao svog pitanja kojoj veštini podučava Protagora – tipičan predstavnik Sokratu/Platonu neomiljenih sofista. U *Fedru* se, pak, Platon izričito poziva na hipokratovsko shvatanje psihofizičkog jedinstva čovekove prirode ističući da se bez poznavanja duše ne može lečiti telo.⁹ Sokrat/Platon opominje Fedra da bez obzira na nesumnjiv Hipokratov autoritet treba samostalno ispitati njegovu hipotezu o psihofizičkom jedinstvu čoveka i prosuditi odgovara li ona racionalnom pogledu na svet. Hipokratovo ime pojavljuje se ovde kao oličenje tradicionalnog, opšte priznatog autoriteta koji treba kritički preispitati u duhu sokratskog dijalektičkog metoda. Ugled lekara sa Kosa dalje naglašava okolnost da se u dijalogu neposredno pre njegovog pomena govori o Periklu kao savršenom govorniku i povlači paralela između retorike i medicine. Implicitno se zaključuje da je Hipokrat u oblasti medicine ono što je najveći atinski državnik u govorništvu – vrhunac koji se teško može dostići. Na njegovi duhovnu veličinu ukazuje i Aristotel u *Politici*.¹⁰ Do vremena kada je ovo delo pisano, Hipokrat je već postao ono što je bio za helenističke pisce – oličenje same lekarske veštine, tako da Stagiranin može istaći da najslavniji Asklepijev potomak nije najveći kao ljudsko biće (u smislu fizičke veličine), ali jeste kao lekar (u smislu svog doprinosa medicini).

Tačan datum Hipokratove smrti nije poznat, ali je izvesno da je doživio duboku starost; izvori navode da je umro u 85, 90, 104. ili čak 109. godini života. Za sobom je ostavio dva sina, Tesala i Drakonta, kao i zeta Poliba;¹¹ svi oni takođe behu lekari, što naglašava ulogu porodične tradicije u opredeljivanju za lekarski poziv. Pretpostavlja se da su neki od spisa uvršćenih u *Hipokratski zbornik* njihovo delo.

Zakletva

Originalni tekst Hipokratove zakletve glasi:¹²

Ὁμνυμι Ἀπόλλωνα ἱητρον, καὶ Ἀσκληπιόν, καὶ Ὑγείαν,
καὶ Πανάκειαν, καὶ θεοῦς πάντας τε καὶ πάσας, ἴστορας

---

8 Platon, *Protagora*, 311 B.

9 Platon, *Fedar*, 270 C.

10 Aristotel, *Politika*, VI, 1326a.

11 W. Smith, *A dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, p. 483.

12 <http://www.answers.com/topic/hipocratic-oath>.

ποιεύμενος, ἐπιτελέα ποιήσῃν κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμήν ὄρκον τόνδε καὶ συγγραφὴν τήνδε.

Ἠγήσασθαι μὲν τὸν διδάξαντά με τὴν τέχνην ταύτην ἴσα γενέτησιν ἐμοῖσι, καὶ βίου κοινώσασθαι, καὶ χρεῶν χρηρίζοντι μετάδοσιν ποιήσασθαι, καὶ γένος τὸ ἐξ αὐτέου ἀδελφοῖς ἴσον ἐπικρινέειν ἄρῃσι, καὶ διδάξῃν τὴν τέχνην ταύτην, ἣν χρηρίζωσι μανθάνειν, ἄνευ μισθοῦ καὶ συγγραφῆς, παραγγελίης τε καὶ ἀκροσήσιος καὶ τῆς λοιπῆς ἀπάσης μαθήσιος μετάδοσιν ποιήσασθαι υἱοῖσι τε ἐμοῖσι, καὶ τοῖσι τοῦ ἐμὲ διδάξαντος, καὶ μαθηταῖσι συγγεγραμμένοισι τε καὶ ὠρκισμένοις νόμῳ ἠτροικῶ, ἄλλῳ δὲ οὐδενί.

Διαιτήμασί τε χρήσομαι ἐπ' ὠφελείῃ καμνόντων κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμήν, ἐπὶ δηλήσει δὲ καὶ ἀδικίῃ εἰρῆξειν.

Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγήσομαι ξυμβουλίην τοιήνδε. Ὅμοιως δὲ οὐδὲ γυναικὶ πεσσὸν φθόριον δώσω. Ἄγνῳς δὲ καὶ ὁσίως διατηρήσω βίον τὸν ἐμὸν καὶ τέχνην τὴν ἐμήν.

Οὐ τεμέω δὲ οὐδὲ μὴν λιθιῶντας, ἐκχωρήσω δὲ ἐργάτησιν ἀνδράσι πρῆξιος τῆσδε.

Njen prevod na srpski jezik glasi:¹³

Kunem se Apolonom lekarom, Asklepijem, Higejom, i Panakejom, i za svedoke uzimam sve bogove, i sve boginje, da ću se u skladu sa svojim sposobnostima i svojim rasuđivanjem držati ove Zakletve.

Da ću smatrati dragim kao roditelja onog koji me je naučio ovoj umetnosti; da ću živeti u slozi sa njim i, ukoliko je to potrebno, deliti svoja dobra sa njim; da ću njegovu decu gledati kao svoju braću, da ću ih, ukoliko to zažele, podučiti ovoj umetnosti bez naplate ili pisane obaveze, da ću podeliti sa svojim sinovima, sinovima učitelja i učenicima koji su se upisali i prihvatili pravila profesije, ali samo sa njima, pravila i instrukcije.

Prepisivaću lečenje na dobrobit svojih pacijenata u skladu sa svojim sposobnostima i svojim rasuđivanjem i nikada nikome neću naneti zlo.

Nikome neću, čak i ako me zamoli, prepisati smrtonosan otrov niti ću mu dati savet koji može prouzrokovati njegovu smrt.

Niti ću dati ženi sredstvo za pobačaj.

Održaću čistotu svog života i svog umeća.

Neću operisati kod kamena (kamen u mokraćnoj bešici – P. V.) čak i ako je bolest očigledna kod pacijenta; ostaviću ovu operaciju specijalistima tog umeća.

U koju god kuću da uđem, ući ću samo za dobrobit svojih pacijenata, držeći se podalje od bilo kakvog namernog nedela i od zavođenja žena i muškaraca zarad ljubavnih zadovoljstava, bilo da su slobodni ili robovi.

13 www.re-akcija.org/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=34&Itemid=58

Sve što saznam prilikom vršenja svoje profesije ili svakodnevnog poslovanja sa ljudima, a što ne treba širiti dalje, čuvaću kao tajnu i nikada neću otkriti.

Ukoliko se verno držim ove zakletve, neka uživam u svom životu i praksi svoje umetnost (upražnjavanju svoje veštine – P. V.) i, poštovan od strane svih ljudi za sva vremena; ali ukoliko zastranim sa nje ili je prekršim, neka me sve suprotno zadesi.

Najpre upada u oči kvaziporodična priroda odnosa unutar lekarskog staleža. On, naime, predstavlja nešto više od zajednice ljudi koji se bave istim pozivom u modernom smislu reči. Lekari imaju obaveze ne samo prema svojim kolegama već i prema njihovoj deci, kojoj moraju obezbediti pristupanje lekarskoj zajednici ukoliko to žele. Ovde treba pažljivo razlikovati međusobne odnose učitelja i učenika, koji su definisani pozivanjem na odnose roditelja i dece samo zato što je to bio najjasniji način izražavanja međulekarske solidarnosti u društvu u kojem je van porodice još uvek bilo malo primera solidarnosti i međusobnog pomaganja, od težnje da se lekarska profesija utemelji kao nasledni društveni stalež tako što će se deci lekara dati povlašćen položaj pri stupanju u lekarsku zajednicu u odnosu na druge ljude. Prvi zahtev je univerzalne prirode i proističe iz rizika i neizvesnosti svojstvenih lekarskom pozivu kao takvom. Pacijent lekaru poverava ono što mu je najdragocenije – zdravlje i život, ali nema apsolutne garancije da će lekarska intervencija dovesti do željenog ishoda. Da bi se zaštitili od nezadovoljstva i gneva pacijenta i/ili njegove rodbine, lekari se i danas, kao i u Hipokratovo doba, moraju zaštititi kako od nerealnih očekivanja laika tako i od nelojalne konkurencije u vlastitim redovima. Ta potreba ima polazište u neshvatljivoj kompleksnosti i rezidualnoj indeterminisanosti bioloških procesa što leže u osnovi svih medicinskih fenomena, beskrajno složenijih od interakcija četiri telesne tečnosti, na koje je humoralna teorija – čiji je začetnik upravo Hipokrat – svodila tajne zdravlja ili bolesti u ljudskom organizmu. Na paradoksalan način, savremena medicina je dalje od idealno racionalnog uređenja svojih saznanja no što se činilo nestrpljivo racionalističkom umu starih Grka. Ona se ne može zadovoljiti praktičnim aproksimacijama kojima njutnovska mehanika premošćuje kvantno-relativistički bezdan otvorenih mogućnosti; ishod genetskog inženjeringa nije nimalo izvesniji od ishoda nameštanja kostiju u preistoriji – može se pokušati, ali garantovanog uspeha nema. Suočeni sa takvim neizvesnostima poziva, lekari se i danas, kao i pre 2.500 godina, moraju zaštititi od globalnog društva, moraju ograničiti svoju odgovornost za ishod lečenja.

Ograničiti, ne i ukinuti. Druga strana hipokratovske deontologije tiče se zahteva da lekar dobrobit pacijenta postavi kao jedini imperativ svoje delatnosti. Za razliku od slobode prema društvu, koje u svojoj celovitosti

uvek obuhvata pacijenta i njegove bližnje, uvek relativne i uslovljene opštijim pravnim i moralnim normama, obaveza da se uvek i svuda unapređuje fizičko i duševno blagostanje pacijenta je bezuvetna, apsolutna i neotklonljiva; ona lekara postavlja u ulogu sveštenika koji vrši službu svom jedinom božanstvu – ljudskom životu. Položaj lekarske profesije uvek su određivala ta dva zahteva, koja se naizmenično i istovremeno mogu posmatrati kao suprotstavljeni i komplementarni.

Apsolutnost zaštite života vodi nas do dve aporije izričito pomenute u Zakletvi, čija aktuelnost svedoči ne toliko o nadljudskoj mudrosti njenog sastavljača koliko o biološkim konstantama čovekove egzistencije. Prva se tiče zarane eutanazije. Hipokratov tekst je sasvim određen i ne ostavlja mesta slobodnim interpretacijama: pacijentu se ne sme, **čak ni na njegov izričit zahtev**, prepisati smrtonosni otrov niti preporučiti postupak koji će dovesti do smrti pacijenta. Lekar ni pod kojim okolnostima ne sme postati saučesnik u samoubistvu. O opravdanosti ovog stava raspravlja se još od antičkih vremena bez izgleda da se spor okonča rešenjem prihvatljivim za sve. Naravno, antički lekar nije mogao znati za “cerebralnu smrt”, trajni prestanak moždanih funkcija uz veštačko održavanje krvotoka i rada pluća; sva je prilika da bi on, budući pristalica konzervativnih, neinvazivnih metoda lečenja i stava da lekarska veština treba da saraduje sa prirodom u procesu izlečenja, bio primoran da revidira apsolutnost zabrane eutanazije. Ipak, nema nikakvog smisla postavljati Hipokratu pitanja koja zauvek ostaju izvan njegovog duhovnog vidokruga; mnogo je lakše i svrsishodnije apstrahovati potonji razvoj medicine i ograničiti se na znanja koja su tada stajala na raspolaganju kliničkoj praksi nego spekulirati o njegovom odgovoru na pitanja koja će biti postavljena dva i po milenijuma kasnije.

Zabrana eutanazije ima fundamentalan i trajan značaj za deontologiju lekarskog poziva; ona nalaže svima koji su se za njega opredelili da uvek i svuda budu na strani života, da se bore protiv svega što ga ugrožava. Taj zahtev ima najuniverzalniju moguću prirodu: da li se on odnosi i na robove? Zakletva ne daje neposredan odgovor: mesto gde se pominju slobodni ljudi i robovi odnosi se na zabranu zloupotreba pacijentovog poverenja zavođenjem njegovih ukućana, bili oni slobodni ljudi ili robovi. Treba podsetiti da čuveno Aristotelovo određenje čoveka kao bića koje živi u polisu isključuje iz pojma čoveka ne samo robove već i slobodne varvare. Međutim, opšti duh Zakletve je takav da su njenim uopštenim izrazima “pomoći svakome”, “ne nanositi zlo nikome” obuhvaćeni kako Heleni tako i varvari, kako slobodni ljudi tako i robovi. Taj podvig univerzalizma iz vremena pre nego što se Hrist obratio celokupnom čovečanstvu znači beskrajno više od izričite zabrane diskriminacije po svim mogućim osnovama u savremenim pravnim tekstovima. Dragoceniji su prvi proplamsa-

ji revolucionarno nove ideje ili shvatanja od njihove potonje kazuističke razrade u delima epigona.

Još jedna i danas sporna posledica univerzalnog stajanja na strani života, izričito pomenuta u Zakletvi, jeste zabrana pobačaja: lekar ne sme dati ženi sredstvo za njegovo izazivanje. Ona se ovde javlja kao logična posledica opšte zaštite života, kojom su obuhvaćena i nerođena deca. Pono-vo smo suočeni sa nemogućnošću potpunog uživanja u egzistencijalnu situaciju suviše različitu od našeg sopstvenog iskustva; Hipokrat nije mogao predvideti da će se u kliničkoj praksi javiti slučajevi u kojima je pobačaj jedini način da se očuvaju život i zdravlje trudnice. Čak ni najokoreliji protivnici abortusa, sem nekoliko fundamentalističkih ludaka, ne negiraju opravdanost prekida trudnoće kad njeno održavanje ugrožava život i zdravlje žene. Zabrana pobačaja danas ne može biti tako jednostavna i nedvosmislena kao u Hipokratovoj zakletvi; razvoj medicine to ne dozvoljava. Sa gledišta obaveze da se zaštiti život, zabrani uništenja ploda (potencijalnog života) suprotstavlja se imperativ održanja aktuelnog života žene. Aktuelno mora odneti prevagu nad potencijalnim u svim etičkim sistemima. Naravno, to ne uklanja osećaj nelagode: pobačaj ostaje uništenje nečeg što je moglo da se razvije u život, ali se spor oko abortusa vraća u razumnije granice. Međutim, suviše često se iza borbe za pravo na život nerođenog deteta krije antihumanistička ideja da odlučivanje o ljudskom životu treba prepustiti božjoj volji, ako ne i mnogo prizemnije računice o povećanju nataliteta u nacionalnom interesu i uterivanju seksualne discipline kao delotvornom načinu moralnog ozdravljenja.

Zakletvom se ustanovljava obaveza čuvanja lekarske tajne: lekar ne sme otkriti nikom ono što sazna prilikom vršenja svog poziva “a što ne treba širiti dalje”, kako se doslovno kaže u tekstu. Ovo je, koliko mi je poznato, prva formulacija pojma lekarske tajne u istoriji. Ona je nezamisliva na Starom Istoku, u državnim uređenjima sa nejasnim i neodređenim granicama između sakralnog i svetovnog, vere i države, upravljača i sveštenika, bez minimalnih uslova za autonomiju lekarskog poziva u odnosu na moćne političke i, naročito, verske strukture. Ustanova lekarske tajne predstavlja važan element u konstituisanju građanskog društva; ona, zajedno s autonomnim sudstvom, zabranom samovoljnog hapšenja i uređenim krivičnim postupkom čini osnovu lične bezbednosti građana. S druge strane, ona je temelj na kojem se gradi poverenje između lekara i pacijenta i nezamenljiv uslov samostalnog bavljenja lekarskom veštinom u vidu životnog poziva.

Naravno, ni ovde stvari nisu tako jednostavne kako se Hipokratu činilo. Zakletva ne kaže ko određuje sadržaj onoga što ne treba širiti. Načelno su moguća tri odgovora: lekar, pacijent i država/društvo. Ako bi sadržaj lekarske tajne određivali sami lekari, bilo pojedinačno bilo preko svojih

organizacija, ovaj institut bio bi unapred obesmišljen, pošto bi i bez njega lekari po sopstvenom nahođenju zadržavali ili širili informacije. Ukoliko bi to činila država, ona bi dobila opasno sredstvo kontrole; lekari bi, bez obzira rade li u privatnom ili javnom sektoru, postali deo činovničkog aparata, izloženi opasnosti da njihov rad posluži svrhama stranim lekarskom pozivu. S druge strane, ne može se sporiti da postoje informacije koje svojim značajem daleko nadmašuju privatne interese pojedinca – pacijenta na koga se odnose. Kao i uvek kad je reč o bezbednosti i slobodi, nema lakih rešenja, primenljivih na sve situacije; lekari uvek iznova polažu ispit iz tog dela medicinske etike.

Na kraju, treba pomenuti jedna zabranu koja odavno nema nikakav značaj i ostaje svedočanstvo o stanju medicine u konkretnom vremenu i mestu. Lekari se, naime, zaklinju da neće operisati kamen u mokraćnoj bešici čak ni ako to nalaže stanje zdravlja pacijenta, već će operaciju prepustiti specijalistima za tu oblast. Iznenađenje se ne odnosi toliko na činjenicu da je hirurški poziv izdvojen iz lekarskog; takvo stanje preovlašivalo je u srednjevekovnoj, pa i renesansnoj Evropi, gde je posao hirurga – zaista rudimentaran u odnosu na savremene operativne zahvate – obično poveravan berberima, licima bez stručne sprema koja se tražila za lekarski poziv. Ali zašto je Hipokrat zabranu mešanja u hirurški posao ograničio na jednu jedinu operaciju. Uprkos zaostalosti helenske hirurgije, o kojoj najbolje svedoči Herodotovo divljenje persijskom zbrinjavanju ranjenih ratnika,¹⁴ teško je zamisliti da bi to bio jedini zahvat koji su tadašnji Grci poznavali. Postoji ideja da je ovde reč o eufemizmu: u Zakletvi piše da je zabranjena litotomija, a zapravo se misli na zabranu kastracije.¹⁵ Relativna blizina Kosa maloazijskom kopnu, gde se kastriranje upražnjavalo kao deo verskih obreda u čast Kibebe, govorila bi u prilog ovoj pretpostavci. Ali Heleni ne behu naročito stidljivi kad je seks u pitanju; nije jasno zašto bi Hipokrat pribegao eufemističkom izražavanju u jednom spisu koji treba da odiše jasnoćom i sažetošću. Ovaj eufemizam bio bi jedinstven u tekstu Zakletve. Uostalom, Džordž Sarton (George Sarton) napominje da predrasude protiv lekarskog bavljenja hirurgijom pripadaju pre srednjevekovnom nego antičkom idejnom svetu. Nedovoljno poznajemo prilike u lekarskoj školi sa Kosa, kao i istorijske okolnosti na samom ostrvu, da bismo razumeli pravo značenje ove zagonetne zabrane.

Modernizacija

Hipokratova zakletva, u obliku u kojem je sačuvana, nije primenljiva u savremenosti. Najmanji problem je u Apolonu i drugim božanstvima

14 Herodot, *Istorija*, VI, 181.

15 George Sarton, *Ancient Science through the Golden Age of Greece*, Courier Dover Publications, 1993, p. 376.

kojima su se lekari s Kosa zaklinjali da će ispravno vršiti svoj poziv; adresa kojoj je zakletva upućena može se proizvoljno menjati, čak laicizirati i učiniti verski neutralnom, a da takve promene ne utiču na njen sadržaj. Iz prethodne analize, međutim, jasno se vidi da je veći deo Zakletve danas neprihvatljiv. Pored zabrane litotomije, koja nije morala biti razumljiva čak ni Hipokratovim savremenikima iz različitih delova prostranog helen-skog sveta, radikalno negativni stavovi prema eutanaziji i abortusu ne odgovaraju današnjim društvenim prilikama, niti mogu računati na podršku ogromne većine lekara. Ne dolazi u obzir ni zasnivanje solidarnosti unutar lekarskog poziva na kvaziporodičnom obrascu ponašanja, mada se i dalje oseća izvesna potreba za jedinstvenim stavom pripadnika lekarske profesije prema zahtevima i interesima globalnog društva. Ono što ostaje trajno aktuelno u tekstu Zakletve svodi se na univerzalnu zaštitu ljudskog života i institut lekarske tajne.

S druge strane, pored tradicionalnog uvažavanja Hipokrata kao osnivača naučne, racionalno zasnovane medicine, koji ju je jednom zauvek odvojio od svih oblika nadrilekarstva, i danas kao i u Hipokratovo doba postoji potreba da se simboličnim činom naglasi specifična odgovornost onih koji stupaju u lekarski poziv prema pacijentima, njihovim bližnjim i društvu u celini. Rizici profesije – uprkos ogromnom napretku svih grana medicine ili upravo zbog njega – danas nisu nimalo manji no što behu pre 25 vekova; lekar je i sada suočen sa neizbežnom neizvesnošću ishoda svojih postupaka u procesu lečenja. On u najtežim slučajevima, u situacijama kritičnim po život, ne može pacijentu unapred garantovati uspeh određene terapije. Zato on mora biti zaštićen od pozivanja na odgovornost za ishod lečenja, naravno ako je prethodno preduzeo sve ono što mu nalaže struka. Laička javnost, zahtevajući odgovornost lekara, previđa fundamentalnu nepredvidljivost bioloških procesa na koje se oslanja lečenje, dok lekari koriste tu nepredvidljivost da izbegnu odgovornost za nesavesno lečenje. Zbog toga profesionalna solidarnost lekara, koliko god bila opravdana rizicima poziva, ima i negativan vid. Lekarsku grešku može da utvrdi samo drugi lekar; ako kod njega solidarnost prema pripadniku profesije koji je pogrešio prevagne nad odgovornošću prema pacijentu, greška će ostati nekažnjena.

Zanimljivo je da se u Hipokratovoj zakletvi kolegijalna solidarnost nalazi ispred lekarske dužnosti prema pacijentu. Pre no što se podsmehne-mo ovoj trapavosti antičke medicinske deontologije, setimo se da je Zakletva polagana lekarskoj školi, ne polislu. Danas je situacija nesumnjivo promenjena: mada se polaže na medicinskim fakultetima i srodnim obrazovnim ustanovama, pravi adresat današnje zakletve je globalno društvo, čemu se mora prilagoditi i redosled obaveza koje se preuzimaju zakletvom.

Nasuprot jedinstvenom tekstu antičke zakletve, danas postoje nje-ne mnogobrojne moderne verzije. To je razumljivo: nijedan moderan pi-sac ne može se nadati autoritetu i univerzalnoj prihvaćenosti koju uživa, s pravom ili ne, “otac medicine”. Intervencije se kreću od minimalnih, najneophodnijih zahvata u antički tekst do potpuno novih tekstova koji sa Hipokratovim zaveštanjem imaju zajedničko samo najopštije nadahnu-će. Tekst koji nastoji da se, koliko je moguće, drži oblika Hipokratove za-kletve usvojila je Generalna skupština Svetskog medicinskog udruženja (World Medical Association) na zasedanju u Ženevi 1948. godine i poznat je kao Ženevska deklaracija. Njen prvobitni tekst glasi:

U času kada stupam među članove lekarske profesije svečano obeća-vam da ću svoj život staviti u službu humanosti.

Prema svojim učiteljima sačuvaću dužnu zahvalnost i poštovanje.

Svoj poziv ću obavljati savesno i dostojanstveno.

Najveća briga će mi biti zdravlje mog bolesnika.

Poštovaću tajne onoga ko mi se poveri.

Održavaću svim svojim silama čast i plemenite tradicije lekarskog zvanja.

Moje kolege će biti braća.

U vršenju dužnosti prema bolesniku neće na mene uticati nikakvi ob-ziri, vera, nacionalnost, rasa, politička ili klasna pripadnost.

Apsolutno ću poštovati ljudski život od samog početka (od njegovog začeca – kako stoji u engleskom tekstu deklaracije).¹⁶

Ni pod pretnjom neću dopustiti da se moja medicinska znanja isko-riste suprotno zakonima humanosti.

Ovo obećavam svečano, slobodno pozivajući se na svoju čast¹⁷

Pored neophodne modernizacije izraza, izričitog naglašavanja načela univerzalnosti lekarske dužnosti prema svim ljudima, bez obzira na veru, nacionalnost, rasu, političku ili klasnu pripadnost, kao i posebnog obeća-nja da se medicinska znanja neće koristiti suprotno zakonima humanosti – direktna posledica nacističkih medicinskih eksperimenata, u Ženevskoj deklaraciji zadržan je princip apsolutnog poštovanja ljudskog života, čime se implicitno zabranjuju eutanazija i abortus u svim njihovim oblicima. Šta-više, umetanjem odredbe da se poštovanje duguje ljudskom životu od nje-govog začeca abortus je i eksplicitno zabranjen jednako nedvosmisleno kao što je to učinio Hipokrat. Stoga se ne čudimo što je tekstu Deklaraci-je iz 1948. godine dano istaknuto mesto na sajtu Svetske federacije lekara

16 <http://www.euthanasia.com/belgium.html>

17 www.re-akcija.org/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=34&Itemid=58

koji poštuju ljudski život (World Federation of Doctors Who Respect Human Life), međunarodnog udruženja lekara koje se bori protiv legalizacije abortusa. Zadržan je formalni okvir Hipokratove zakletve – posledica namere da tekst deklaracije bude njena modernizovana verzija,¹⁸ ali i najvažniji elementi koji onemogućuju njenu primenu u savremenim uslovima – rigidnost u tretiranju problema abortusa i eutanazije.

Tekst tako “modernizovane” verzije lekarske zakletve menjan je 1968, 1984, 1994, 2005 i 2006. godine. Učestalost izmena njenog teksta svedoči koliko o brzini naučno-tehnološkog razvoja u medicini i brojnosti etičkih pitanja koja takav razvoj nameće lekarskoj profesionalnoj zajednici, toliko i o teškoćama u nalaženju formulacija koje bi zadovoljile sve verske i ideološke pozicije. Sadašnji tekst izjave glasi:

U času kada stupam među članove lekarske profesije: Svečano obećavam da ću svoj život staviti u službu humanosti.

Prema svojim učiteljima sačuvaću dužnu zahvalnost i poštovanje.

Svoj poziv ću obavljati savesno i dostojanstveno.

Najveća briga će mi biti zdravlje mog bolesnika.

Poštovaću tajne onoga ko mi se poveri, čak i nakon što pacijent na koga se tajne odnose umre.

Održavaću svim svojim silama čast i plemenite tradicije lekarskog zvanja.

Kolege i kolegice će mi biti braća i sestre.

U vršenju dužnosti prema bolesniku neće na mene uticati nikakvi obziri, uzrast, bolest ili invalidnost, vera, etničko poreklo, pol, politička pripadnost, rasa, seksualna orijentacija, društveni položaj, niti ma koji drugi činilac.

Apsolutno ću poštovati ljudski život.

Ni pod pretnjom neću dopustiti da se moja medicinska znanja iskoriste za kršenje ljudskih prava i građanskih sloboda.

Ovo obećavam svečano, slobodno pozivajući se na svoju čast.¹⁹

U odnosu na prvobitnu verziju, tekst sadrži nekoliko korisnih dopuna i preciziranja, koja se duguju ideologiji ljudskih prava. Bitno su dopunjeni osnovi diskriminacije u vršenju lekarske dužnosti prema ličnom svojstvu pacijenta koji su izričito zabranjeni, a dodana je i opšta odredba koja zabranjuje tu diskriminaciju na osnovu bilo kojeg drugog ličnog svojstva nepomenutog u zakletvi. Time se unapred zabranjuju oblici diskriminacije u ostvarivanju pristupa zdravstvenim uslugama koji bi se mogli pojaviti

---

18 Ta namera izražena je, na primer, u saopštenju za javnost Svetskog lekarskog udruženja od 12. maja 1997. godine.

19 <http://www.wma.net/e/policy/c8.htm>

u budućnosti. Zabrana korišćenja medicinskih znanja u neprihvatljive svrhe precizirana je utoliko što je kršenje ljudskih prava i građanskih sloboda mnogo određenije od bezobalno širokih zakona humanosti. Ipak, glavni problem savremene medicinske deontologije – stav prema eutanaziji i abortusu – ostao je netaknut; čak bi se moglo reći da ga najnovija verzija zakletve svesno zaobilazi. Istina, iz opšte formulacije zaštite ljudskog života kao osnovne obaveze lekara izostavljena je odredba da se on štiti još od njegovog začeca, što bi se moglo shvatiti i kao implicitno odobravanje abortusa, ali i kao svesno ostavljanje po strani jednog pitanja o kojem ne postoji saglasnost ni u samoj profesiji, ni u laičkoj javnosti. Ipak, budimo pravedni prema autorima ovog teksta: svaki pokušaj sažetog formulisanja osnovnih etičkih načela lekarskog poziva mora početi od zaštite ljudskog života kao jedinog razloga postojanja medicine, a teško je u skućenom okviru zakletve izneti bilo kakav smisleni stav prema abortusu ili eutanaziji.

Polaganje neke vrste zakletve dosta široko se primenjuje na medicinskim fakultetima i školama širom sveta. Studija koja je istraživala primenu Hipokratove zakletve u medicinskim školama i fakultetima SAD i Kanade u XX veku na uzorku od 157 obrazovnih ustanova tog profila pokazala je da se u prošlom stoleću znatno povećao broj škola koje su od svojih svršenih učenika zahtevale polaganje izvesnog oblika zakletve: 1928. godine bilo je samo 26% takvih škola, a 1993. 98%.²⁰ Nasuprot takvoj ekspanziji običaja polaganja zakletve u američkim i kanadskim medicinskim školama, pada u oči podatak da je u istraživanom uzorku samo jedna škola primenjivala originalni tekst Hipokratove zakletve, dok je u 68 škola na snazi njen revidirani, modernizovani oblik. Iako je u svim školama bez izuzetka zakletva sadržala obavezu savesnog obavljanja dužnosti prema pacijentima, samo 43% škola traži od svojih svršenih učenika da se obavežu da će odgovarati za svoje postupke u toku lečenja. Ovaj raskorak između preuzimanja obaveze i nespornosti da se prihvati odgovornost bio bi neshvatljivo licemeran da nije posledica već pomenutih profesionalnih rizika kojima su lekari izloženi. On, međutim, jasno ilustruje podeljenu etičku svest unutar same lekarske zajednice.

Ovo istraživanje indikativno je za odnos prema eutanaziji i abortusu: samo 14% analiziranih tekstova sadrži izričitu zabranu eutanazije, a 8% zabranu abortusa. Pri procenjivanju značaja ovih podataka za utvrđivanje stava lekarske zajednice u SAD i Kanadi prema eutanaziji i abortusu moraju se uzeti u obzir dva ograničavajuća faktora: nespominjanje izričite zabrane ne znači automatsku podršku eutanaziji ili abortusu, po-

20 Robert D. Orr, M.D. i Norman Pang, M.D., "The Use of the Hippocratic Oath: A Review of 20th Century Practice and a Content Analysis of Oaths Administered in Medical Schools in the U.S. and Canada in 1993". Rezultati studije dostupni su na sajtu <http://www.imagerynet.com/hippo.ama.html>

što je većina škola, sledeći primer Ženevske deklaracije, radije izbegla opredeljivanje u ovim spornim pitanjima. S druge strane, podaci potiču iz vremena pre Bušove “konzervativne revolucije” i kampanje hrišćanskih fundamentalista protiv abortusa. Ipak, i takvi kakvi jesu, oni ukazuju na akutnu potrebu redefinisanja zaštite ljudskog života kao osnove medicinske deontologije.

Zbog toga se ne čudimo što su sve glasnije pristalice radikalne revizije Hipokratove zakletve, zapravo ponovnog pisanja temeljnog akta medicinske etike i njegovog razvijanja u celovit i sveobuhvatan etički kodeks, koji će uzeti u obzir savremene političke, kulturne, verske i ideološke okolnosti, kao i naučno-tehnološku moć današnje medicine. Primer takvog razrađenijeg i šireg pristupa osnovnim pitanjima medicinske deontologije, istina samo na planu medicinskih istraživanja – ne i kliničke prakse, predstavlja dokument Svetskog lekarskog udruženja pod naslovom “Etička načela medicinskih istraživanja koja obuhvataju ljude”, poznatiji pod imenom Helsinška deklaracija.²¹ Dokument je usvojen na XVIII zasedanju Generalne skupštine Svetskog lekarskog udruženja juna 1964. godine i do sada je više puta menjan i dopunjavan. Analiza njegovog sadržaja prelazi okvire ovog priloga; na njega ukazujem samo kao na obrazac koji će verovatno slediti buduća temeljna revizija Hipokratove zakletve.

Mnoga lekarska udruženja na nacionalnom nivou donose sopstvene kodekse sa znatno razrađenijim pravilima koja regulišu:

- definiciju lekarskog poziva;
- lekarska profesionalna udruženja i njihov odnos kako prema pojedinačnim lekarima tako i prema državnoj vlasti;
- dužnosti prema pacijentima;
- načela odnosa među pripadnicima lekarskog poziva, kao i
- specifična ograničenja u pogledu primene izvesnih medicinskih postupaka nespojivih sa pravnim i/ili moralnom poretkom.

Forma kodeksa i nacionalno važenje ovih dokumenata koje usvajaju nacionalna lekarska udruženja omogućuju da se osnovna načela medicinske deontologije u njima izraze neuporedivo potpunije i preciznije no što je to slučaj u bilo kojem revidiranom tekstu Hipokratove zakletve ili nekom drugom deontološkom dokumentu koji pretenduje na međunarodno važenje. To je neizbežno, jer multikulturalnost koja leži u osnovi takvih kodifikatorskih nastojanja povlači za sobom veliku uopštenost odredbi i uzimanje u obzir samo zajedničkih elemenata različitih kulturnih tradicija, što dovodi do sadržajnog osiromašivanja takvih dokumenata.

Primer iscrpnog nacionalnog kodeksa etike, istina spojenog sa nekim upravno-pravnim, radno-pravnim i organizacionim normama koje regulišu

---

21 <http://www.wma.net/e/policy/b3.htm>

odgovornost lekara prema lekarskoj komori i nekim drugim elementima koji ne spadaju u medicinsku deontologiju, predstavlja Kodeks profesionalne etike Lekarske komore Srbije, koji je Skupština Lekarske komore Srbije usvojila 28 septembra 2006. godine.²² U ovom radu biće naznačeni samo oni delovi Kodeksa koji su u neposrednoj vezi sa sadržajem Hipokratove zakletve.

Već je istaknuto da je zaštita ljudskog života nepromenljiva osnova lekarskog poziva. Ona je u Kodeksu formulisana najpre u čl. 4:

“Časna životna dužnost lekara je da ***svoju profesionalnu aktivnost*** što savesnije, požrtvovanije, humanije i prema svom najboljem znanju ***posveti zaštiti zdravlja i lečenju ljudi***. U skladu s tim, ***lekar poštuje ljudski život od njegovog početka do smrti***, pruža zdravstvenu zaštitu i poštuje ljudsko telo i privatnost i posle smrti” (podvukao P. V.).

Isti stav, drugačije izražen, ponavlja se i u čl. 40:

“Lekar dobrobit pacijenta smatra svojom prvom i osnovnom brigom.”

Zaštita ljudskog života je univerzalna:

“Lekarsku pomoć (lekar) pruža svima jednako, bez obzira na njihove godine života, pol, rasu, nacionalnu pripadnost, veroispovest, društveni položaj, obrazovanje, socijalno poreklo ili drugo lično svojstvo. Pri tome (lekar mora da) poštuje ljudska prava i dostojanstvo svakog.”

U navođenju osnova po kojima je diskriminacija u pružanju zdravstvene zaštite izričito zabranjena Kodeks ne sledi najsavremenije trendove, već se oslanja na starije formulacije. Tako je izostavljena diskriminacija po osnovu invalidnosti ili bolesti, osobito aktuelna zbog diskriminatorskih postupaka prema licima zaraženim HIV-virusom. Na normativnom planu šteta nije nenadoknadiva, pošto se Kodeksom zabranjuje diskriminacija po svakom drugom ličnom svojstvu, što uključuje i zabranu diskriminacije po osnovu invalidnosti ili bolesti. Ipak, zbog specifične društvene opasnosti i znatne raširenosti takve diskriminacije, edukativno dejstvo uključivanja takvih osnova diskriminacije u niz koji nabraja izričito zabranjene osnove ne treba potcenjivati, bez obzira na činjenicu da to nabrajanje nije iscrpno.

Stav prema zabrani prekida trudnoće – danas verovatno najspornijoj posledici načela univerzalne zaštite ljudskog života “od njegovog početka do smrti”, nije zaobiđen u Kodeksu, kako je učinjeno u nekim reviziranim verzijama Hipokratove zakletve, što treba pozdraviti. Problem, naime, neće nestati ako se proglasi nepostojećim. Autori Kodeksa su se, međutim, poslužili svojevršnom mimikrijom: stav prema abortusu sadržan je u odeljku Kodeksa naslovljenom “Korišćenje oplodjenog jajeta, embri-

22 www.lks.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=51&Itemid=43

ona i fetusa”, što ne implicira abortus. Sam stav je ambivalentan: u čl. 26, st. 1 kaže se da “oplođeno jaje, embrion ili fetus treba smatrati za biće čoveka, koje je živo ili je bilo živo i treba mu obezbediti poštovanje i zaštitu”. Iz ovog stava moglo bi se zaključiti da Kodeks načelno zabranjuje abortus. Ali u poslednjem stavu istog člana čitamo da “na odluku o prekidu trudnoće i o uslovima pod kojima će se prekid obaviti ne sme nikada uticati želja da se embrion ili fetus upotrebe za bilo koje namene”. Ovaj stav nije moralno sporan, ali on podrazumeva da je abortus legalan u granicama i pod uslovima utvrđenim zakonom. Suoči li se taj zaključak sa prethodno navedenim stavom 1, sledi da zakonske odredbe mogu derogirati odredbe Kodeksa, što je ravno brodolomu celokupne medicinske etike. Jedini izlaz iz ove blago rečeno neugodne situacije jeste eksplicitno i precizno zauzimanje stava Lekarske komore prema abortusu. Taj stav materijalno može biti istovetan sa pozitivnim pravnim rešenjima, ali mora biti nezavisno formulisan i branjen argumentima medicinske deontologije. U protivnom, došlo bi do podređivanja medicinske etike pozitivnom pravu i gubitka moralne autonomije lekarskog poziva. Koristan putokaz u tom pravcu može pružiti čl. 44 Kodeksa medicinske etike i deontologije Francuske lekarske komore iz 2002. godine, koji kaže da je lekaru zabranjeno da vrši prekid trudnoće i sterilizaciju, sem u slučajevima predviđenim zakonom i za koje postoje medicinske indikacije.²³

Problem eutanazije, s druge strane, u Kodeksu Lekarske komore Srbije nije ni posredno pomenut, dok navedeni francuski dokument, pored zaštite života, predviđa i umanjenje patnje kod umirućih pacijenata kao jednu od dužnosti lekara. Istina, time sama eutanazija još nije dozvoljena, ali je bar načelno otvoren prostor za njeno razmatranje u sklopu ukupne medicinske deontologije.

U sastav savremenih etičkih i deontoloških dokumenata ulaze i manje sporne odredbe o međusobnim odnosima lekara, poštovanju medicinske tradicije i primeni novih naučnih dostignuća, zabrani reklamiranja medicinskih usluga, zabrani nadrilekarstva i druge odredbe koje pojačavaju solidarnost unutar lekarske struke. Takve odredbe u punom su skladu sa hipokratovskom tradicijom i ne treba ih posebno komentarisati. Slično važi i za ustanovu lekarske tajne, uz ranije pomenute ograde u pogledu njene apsolutnosti. Zabrana seksualnih odnosa između lekara i bolesnika i/ili članova njegove porodice, koja zauzima tako istaknuto mesto u originalnom tekstu Hipokratove zakletve, izostavljena je iz savremenih deontoloških propisa. To, naravno, ne znači da današnji lekar može na takav način zloupotrebiti poverenje svog pacijenta, ali je zabrana navedenog ponašanja podvedena pod nesumnjivo sveobuhvatniju obavezu striktnog poštovanja integriteta i dostojanstva pacijenta, kao i njegovih ljudskih prava.

---

23 http://portale.fnomceo.it/Jcmsfnomceo/cmsfile/attach_5902.pdf

Može se zaključiti da je iznenađujuće veliki deo Hipokratove zakletve zadržao svoju relevantnost i u savremenim uslovima. Ta okolnost opravdava nazivanje savremenih modernizovanih verzija zakletve Hipokratovim imenom. Ona je direktna posledica činjenice da je Hipokratovo određenje primarne dužnosti lekara – zaštita ljudskog života, uprkos sporovima oko abortusa i eutanazije, ili upravo zbog njih, zadržalo neumanjenu aktuelnost.

Predrag Vukasovic

HIPPOCRATES AND THE CONTEMPORARY RELEVANCE OF HIS OATH

Summary

This contribution deals with Hippocratic oath and with the relevance of its content for the contemporary world. It is the only part of Ancient Greece's medical legacy that has retained the importance for post-Renaissance medicine. Contrary to the continued presence of the Hellas' achievements in mathematics, mechanics, descriptive biology, even in astronomy – in spite of prevailing geocentric prejudice and lack of telescopes, her impact on modern medical science has predominantly negative aspect; the high esteem and authority of ancient medical writers were obstructing the advance of modern experimental researches. Hippocrates' foundation of medical deontology has inspired much of the contemporary endeavors in this field. Cynics would put a remark that this result is included rather in philosophy – a sphere in which European debt to Greeks is inestimable – than in medical science. The present work has tried to define more precisely the extent and limits of Hippocrates' influence on modern deontological thought.

Beside these principles that are of lasting impact on the medical profession in any time or land, the oath contains the pledge of physicians not to recourse the operative elimination of a stone from bladder – a provision that have no anything to do with contemporary medicine. This work also discusses the modern revisions of the Hippocratic oath with particular reference to the attitudes towards abortion and euthanasia – the most controversial questions of contemporary medical ethics. The Geneva Declaration of 1948 adopted by General Assembly of World Medical Association and Code of Medical Ethics adopted by Serbian Medical Chamber are analyzed in more details.

Keywords: Hippocrates, Hippocratic oath, medical deontology

UDK 323.1(=163.41)(497)(091);
323.1(=163.41:=18)"19";
323(497.115)"19"

Milojica Šutović

Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica

OSLOBOĐENJE KOSOVA /ILI IZLAZAK SRBIJE NA MORE

Rezime: Slabljenjem Otomanske imperije, srpski nacionalni pokret nastojao je da ostvari program nacionalnog ujedinjenja, stvaranjem nacionalne države srpskog naroda, oslobođenjem Kosova i pripajanjem matici Srbiji starih srpskih zemalja, širenjem ka jugu i jugozapadu, severu i severozapadu, na prostorima štokavštine i pravoslavlja. Ovakav nacionalizam prihvaćen od velikog dela intelektualaca nije počivao samo na pukoj osećajnosti, uprkos potpore iracionalnih argumenata "široke duše", nematerijalnih "zapadnjačkih" interesa, blagorodnosti kolonizatorskih uticaja, žrtvovanja za slobodu neoslobođene "braće", već je bio i ostao sasvim racionalan politički koncept spoja nacionalnog identiteta i političke moći u skladu s državopolitičkim potrebama Srbije, kao ekonomske nužnosti, radi napretka "velike" države, koji se nije mogao zamisliti bez njenog izlaska na more. U "uzrujanom vremenu" na početku XX veka, ova "posebna potreba" postala je imperativ kako srpskih političara tako i intelektualaca, koji su naučnim vratolomijama objašnjavali nenarodnosnu tradiciju Albanaca, i potrebu njihovog uključivanja u srpsku državu.

Ključne reči: ujedinjenje Srba, oslobođenje Kosova, izlazak Srbije na more, civilizovanje Albanaca, ekonomska nužnost, državna potreba.

"Zabavljalo me je da mučim, a bio sam mučen kad je došao red na mene."

Šarl Bodler

"Morao bih se zakleti da sve dok nisam dobio gospodara nisam ni znao šta to znači želeći da uradiš nešto kako ti hoćeš."

Žan-Žak Ruso

Istorijsko tkanje ima mnogo prevara. Njenim nelinearnim tokom svi su varali, tako da sa skepsom uvek moramo zazirati od svega onog što tvrde istoričari, s obzirom na to da nam uvek nedostaje dovoljno teksta koji osporava i potvrđuje tačnosti informacija. Što bi bilo kad još uvek nema ničega, ili kad ne postoji ništa? Na to drevno pitanje još su Grci "odgovarali pričama i mitovima" (Vernan, 2002:12), stoga se najviše govori(lo) o

onome, čega je u stvarnosti ponajmanje bilo: slobodi, pravdi, jednakosti, bratstvu, ljubavi. Kosovski srpsko/albanski lavirint mešavine nacionalizma, autoritarizma i despotskog mentaliteta, u kome sukobljene strane govore o “ratu do istrebljenja” i “potpunom uništenju”, nije izmakao ovom usudu životnog košmara, čiji je bilans otrcan i užasan osećaj teskobe, rušilačkih instikata i mržnje, koje ljudi gaje prema sebi i prema drugima, ostajući usamljeni u “prenaseljenoj pustinji” (E. Jonesko). Oni oživljavaju ideje, odslikavajući u njima svoje strasti i mahnitosti, pretvarajući ih isprljane u ubeđenja, koja se gnezde u vremenu, poprimajući oblik zbivanja prelaskom od logike ka epilepsiji. Na toj osnovi nastaju učenja, ideologije i krvave lakrdije, u kojima idolopoklonici predmete naših priželjkivanja i snova preobraćaju u neopozivu bezuslovnost, pretvarajući istoriju u “defile lažnih Bezmernika, beskrajni niz hramova podignut sumnjivim povodima, te ponižavanje duha pred Neverovatnim”, zasnovan na čovekovo potrebi za izmišljotinama i mitologijom, jačoj od očiglednosti i ismevanja, i sposobnosti obožavanja, kao i spremnosti na satiranje svega onog što se opire svakoj netrpeljivosti, ideološkoj nepomirljivosti ili obraćanju u kome je vidljiva “životinjska gustina zanosa”. Ubija se u ime boga ili njegovih lažnih zastupnika; “nasilja koja je podstakla boginja Pravda, te ideja nacije, klase ili rase, ravna su nasiljima Inkvizicije ili Reformacije. Razdoblja duhovne usrdnosti povezana su sa krvavim podvizima: sveta Tereza morala je biti savremenica spaljivanja jeretika, Luter – pokolja seljaka, u mističnim krizama mogu se istovremeno čuti cviljenje žrtava i uzdasi fanatika”. Pod okriljem vere “cvetaju vešala”, nastaju ćelije i tamnice, “izopačene sanjalice koje su se zabavljale pokoljima”. Otuda “upoređen sa čovekom koji raspolaže jedinom istinom – svojom istinom” i sam “đavo izgleda prilično jadno” (Sioran, 2001:7–8).

Srbi i Albanci na Kosovu pretenduju na neopozivost svoje istine, krčeći put od priznanja njene namere do konačnog ostvarenja, koje nameće obaveza apsolutizovanja nacionalnih osećanja zlo/upotrebljenih u političke svrhe, kao vrsta pedagogije, kako bi se duboko urezala u svest ljudi kao politička poruka ili negacionistička teza, koje uobičajeno prate predrasude i razdražljivost kao Pavlovljev refleks “reagujućeg” pokreta na protivničku stranu, njegovo razumevanje jeste neophodno u objašnjenju njihovog antagonizma, ali ne bi smelo voditi tome da se izgubi iz vida osobenost njihovih svagdašnjih pobuda i zločina u kojima su prosvećena svest, religija, metafizika i istorija igrali i još uvek igraju ulogu autoriteta, a jezik kao zagađena reka, “prenosi sa sobom elemente minule patnje”, jer “reč ne može da izbriše trag nasilja koje neprestano proizvodi strah”, izražavajući “trajni užas kojim preti i suviše moćna prošlost” (Klausen, 2003:6). Ona uvek ima udela u “nastajanju” kosovske stvarnosti, koja, da se poslužim iskazom Roha Sulima (Roch Sulima) “uvek ima svoj trenu-

tak: dan, sat, čas, minut; ima svoj korakom meren – 'kilometar', ima svoje atmosfere prilike. Ali isto tako ima svoju biblioteku, a u njoj svoje fikcije, u koje se svakodnevica upliće čim o njoj počnemo da govorimo" (Sulima, 2005:12), mada realnost istorije pokazuje da je u stanju da nadmaši i najveće domete književne fikcije (što izgleda neverovatno) pretvarajući revolucije za pravdu i slobodu u "diktature kriminala" (E. Jonesko). Regionalni kontekst povećava ovaj rizik "dobrovoljnog ropstva", na kome počiva moć gospodarenja, neodvojivog od volje za služenjem i, paradoksalno, želje za ropstvom. "Tako je narod uvek sebi glupo izmišljao lažne priče da bi u njih kasnije verovao. Mnoge od tih priča su napisane, ali takvim stilom da im se poreklo može pronaći u gradskim tračevima i ispraznim pričama svetine" (La Boesi, 2001:42), u koje su, po njemu, "mogli da poveruju jedino oni koji su bili slepiji od onih koji su lečeni".

Hiperbolička slikovitost nije prijatelj preciznosti. Ali teško možemo odoleti osećanju neverice, čuđenja i verbalne frustracije kada se suočimo sa prirodnom sklonosti ljudi ka obmanjivanju i samoobmanjivanju i štetom i patnjom koje ona može izazvati, krećući se od sjaja do bede. Proživljeno kolektivno iskustvo u ljudskoj zajednici daje najuzasnije primere, poput nemačkog nacizma "kao jedno prokletstvo nemačke istorije" i "najzagonetniji fenomen 20. veka" (Fire, u: Nolte i Fire, 2006:46) "apsolutizovanja" (R. Nolte) nacionalnih osećanja. Dok je Hitler poverio svom bliskom saradniku svoje "sasvim naročito tajno zadovoljstvo gledajući kako ljudi oko nas ne uspevaju da shvate šta im se stvarno događa", njegov ministar kulture, mefistofelski Gebels, hvalisao se time da svira po duši nemačkog naroda "kao po klaviru". Sa njima je aktivno saradivao egzistencijalistički filozof Martin Hajdeger "pokušavajući da spreči buržoasku degradaciju *Dasein*-a". Drugi, koji su čuli muziku vlastite obmane, poput dirigenta Furtvanglera, "najsajnije zvezde nemačke klasične muzike tog vremena, imao je druge planove: on je iskreno zamišljao (tako se barem čini) da će moći da omekša tvrdoću režima bombardujući nacističke vođe briljantnim izvođenjem besmrtnih radova Baha, Betovena i Vagnera" (Đaneti, 2006:63–64; v. Fest, 1979). On se, raspravljajući o umetnosti samoobmanjivanja i njegovoj logici, pita "šta bi Didro rekao kada bi se suočio sa grotesknom scenom SS vođa koje Furtvenglerova dirigentska palica prenosi u razigrani, bukolički svet *Pastorale*?"

Međutim i "za laganje sebi i verovanje u tu laž treba poseban talent" (isto, 181). Oni koji su tragali za samospoznajom, izražavajući sumnju u lako opisivanje unutrašnjeg života, od psihoanalize do sociobiologije, došli su do osnovnog zaključka, čiji je sažetak jezgrovito iskazan u Vitgenštajnovoj misli: "Ništa nije tako teško kao ne obmanjivati sebe" (Wittgenstein, 1980:34), jer "mi ne bismo mogli da opstanemo ni jednu sekundu

bez zavaravanja; prorok u svakome od nas je ono zrnce ludosti koje nas čini srećnima u našem ništavilu” (Sioran, 2004:11).

I nacionalizam kao ideologija nacionalne države ima svoje “zrnce ludosti”, racionalno jezgro, koje ima raznovrsne puteve da dospe u iracionalno, ima svoje obmane i samoobmane, laži i legende, svoje proroke i lakrdijaše, svoje “čistunce”, idealiste i fanatike, svoje tragedije, žrtve i žrtvene jarce. U tome ne oskudeva ni prepotentni srpsko/albanski nacionalizam. Ova prepotencija pokazuje tragičnost, pošto iza nje ne stoji ništa, sem praznine, duboke kao ponor, neznanja, površnosti i neshvatanja suštine/odnosa *globalnog* i *partikularnog*, gde je posebnost na svakom koraku ugrožena od stvari na koje ne pristaje, dok univerzalizam nastoji da uništi i otme sva prava partikularizmu, što je Fransoa Fire označio kao “iluziju”. Nacionalistički diskurs lidera promaknutih u rang stručnjaka za pitanja nacije prikriva svoju stvarnu sociološku osnovu, a maštoviti pisci memoara, pesnici, novinari i spletkaroši još je više izobličavaju. “Nacionalizam nije ono što naoko izgleda da jeste, a još je manje ono što se njemu samom čini da jeste” (E. Gelner). On zahteva i suviše mnogo verovanja u ono što očigledno nije tako. Kako bi Renan kazao: “Pogrešno razumevanje sopstvene istorije deo je nacionalnog bića” (Renan, 1882:7–8), uopšte, a ne privilegija Srba/Albanaca, kako se to pomodno i neopravdano često ističe u analizi problema njihove demarkacije Kosova, “mesta izvan svih mesta”, koje na neki način koriste, i otkud često polaze signali o promenama u društvenim procesima “epohe prostora”, izvan njihovog lokalnog konteksta, čak i van domašaja njihovih država, koji “omogućuju da se reaktiviraju, i možda povrate oni prostori koji su do danas služili, kao prepreke između kultura” (Zanini, 2002:11). Kosovo sa svojim limitom granica je upravo mesto gde se ova “uporedna postajanja”, ove antinomije potpuno otkrivaju i konkretno manifestuju u susretu reprezentativnih i konstitutivnih identiteta koji se međusobno ne prihvataju, obavezanim podsticanjem neprijateljstva prema onom drugom, obeležavanjem razlika, bilo da su one stvarne ili zamišljene. Obeležavanje razlika predstavlja osnovnu karakteristiku granica koje imaju čvrste korene u zemlji, kao njenom iskonskom poreklu, o čemu sasvim jasno svedoče mnogi termini indoevropskih jezika (v. Milani, 1987:3–12). Pošto su struktura i sama definicija države u biti postale *teritorijalne, suverenosti naroda*, koja je nesumnjivo vezala naciju za određenu teritoriju, donoseći na svetlo dana rešavanje jednačine nacija = država = narod, o čemu su žestoko raspravljali (i srpski) teoretičari devetnaestog i početkom dvadesetog veka, gde je “stvaranje nacija predstavljalo osnovni sadržaj društvenog razvoja u kome su mnogi narodi sa skepsom, netrpeljivošću, mržnjom, i zebnjom u srcu gledali na zahteve drugih nacionalnosti ili država. U prvi plan došla je geografija, istorija i kultura kontroverznog nacionalnog pitanja koga nacionalna i rasna retorika, kako bi

rekao Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawn) nije učinila “išta manje kontroverznom” (Hobsbaum, 1996:6).

Percepcija srpsko/albanskih kontroverznih odnosa (sukoba) ništa manje nije lišena takve retorike epohe imperijalizma “sa svim onim popovima hodočasnicima, kolonizatorima, trgovcima, kriminalcima, 7. konjičkim pukom, a svi udruženi u lovu na Indijance i njihove teritorije”, radi izgradnje ogromnih kapitalističkih kolonijalnih imperija, koje će taj jezik učiniti “otvorenim jezikom” u doslovnom smislu reči (Zanini, 2002:24). Iz njega je proizlazila vizuelna poruka, iza koje nije stajala skrivena teorija u debelim i nepristupačnim tomovima knjiga, nego “lako prijemčive ideje i ideali koji su mogli biti oslonac nadolazećem dobu gomile. Ljudi su podjednako mogli da vide kliše lepog i ružnog, kao i nacionalnu zastavu i nacionalne spomenike”. Kao vizuelna ideologija klasifikacije ljudi, rasizam je počivao na klišeima i stereotipima, jasnosti i jednostavnosti, naglašenih osećanja, koji su u spletu različitih okolnosti, reakcije protiv prosvetiteljstva, pokreta romantizma i modernog nacionalizma, bili presudni za uspeh, tvoreći jednu od njegovih jačih strana. “Rasizam je podrazumevao da su nacionalizam i uređeno građansko društvo neophodni za koheziju društva i ostavljao je po strani sve one prema kojima je društvo imalo odbojan stav, smatrajući ih načelno drugačijim ili opasnim.” Legitimišući razlike između normalnog i abnormalnog, “kliše o pohotnom autsajderu spadao je u standardni inventar rasizma i bio je sastavni deo onog izokretanja priznatih vrednosti, koje je navodno bilo tipično za Jevreje (Albance) ili crnce, pri čemu su oni samim svojim postojanjem istovremeno ugrožavali postojeće društvo i potvrđivali njegove norme” i strahove od “bestidnosti, požude i lenjosti”, duhovnih i fizičkih obeležja, koja su pripisivana tim autsajderima (Mos, 2005:9, 10, 11). Na jednoj strani rasizam je izražavao specifičnost sklonošću ka sve užim definicijama, dok je na drugoj strani nastupao “kao sinteza svih onih osobina koje pravi narod mora da poseduje” (isto, 65).

Ovih ambivalentnosti nije (bio) lišen ni srpski nacionalistički diskurs “anti” stavova prema Albancima kao autsajderima. Zanimajući, ili, pak, ignorišući Albance “koji jasno poseduju neku proto-nacionalnu svest” (Hobsbaum, 1996:80), baštineći srpsku oslobodilačku tradiciju, veliki broj srpskih intelektualaca video je u Albancima, da se poslužim Monteskijevim izrazom, “trogloditski narod”, koji “je smatrao sebe za jednu jedinu porodicu; stada su gotovo uvek bila pomešana, jedina muka, koju obično nisu ni zadavali sebi, sastojala se u tome da ih razdvajaju” (Monteskije, 2004:31). Ta potreba višestruko je povezivana s genetičkom biologijom, praistorijom, arheologijom. Na delu je bio promenljivi savez između nauke i političkog interesa, koji nije bio ograničen samo na devetnaesti vek, u kome ne samo što je cvetala rasna biologija, već je nastala i teorija o

prirodnim granicama u okviru kojih ljudi treba da se kreću i razvijaju. Prirodna granica je podrazumevala nešto što sama “priroda” daje, nešto što je “predodređeno: ideal koji treba osvojiti i ostvariti” (Febvre, 1980:351), kao da se radi o nekakvom Božjem daru, koji po definiciji isključuje prisustvo “drugih”, i oblikuje se prema pretpostavljenoj naciji. Sam nacionalizam je “teorija političke legitimnosti koja zahteva da etničke granice ne bi trebalo da presecaju političke, a naročito da etničke granice u okviru date države – što je jedna kontingentalnost koju princip svojom opštom formulacijom već isključuje – ne bi trebalo da razdvajaju one koji imaju veću moć od ostalih” (Gelner, 1997:12). Sledstveno toj legitimnosti u stvarnom životu, “teritorijalna politička jedinica može postati etnički homogena samo u slučaju da ubija, ili proteruje ili asimiluje sve pripadnike druge nacije. Njihova nespremnost da podlegnu takvoj sudbini može učiniti mirnu implementaciju nacionalističkog principa teškom” (isto,13). I bez većeg teoretisanja, ova nespremnost Srba/Albanaca na Kosovu je očigledna, tako da je ne treba posebno dokazivati, i pored pokušaja njenog nipodaštavanja ili čak inkriminisanja u nastojanju da se učini pojmljivim “konačno rešenje” kosovskog čvora, kao ostvarenje pobede i sastavnog dela duha vremena mesijanskog nacionalizma. On smatra da su država i nacija predodređeni jedno za drugo, da je jedno bez drugog nekompletno, tragično, i pre nego što su osuđeni da idu zajedno, prvo su morali nastati. Taj nastanak bio je kontingentan i nezavisan. “Država se sigurno javila bez pomoći nacije”, a “neke nacije su se sigurno javile bez blagoslova svoje države” (Gelner, 1997:18). Prvobitna srpska država nesumnjivo je nastala bez pomoći nacije, dok se albanska nacija javila zasigurno bez blagoslova vlastite države, slaveći svoju preindividualističku “organsku” zajednicu. Kao što pionir albanske nacionalnosti Naim Frašeri (Naim Frashëri, 1846–1900) izvođeći eksplicitnu teoriju o potrebi harmonizovanja religijskih verovanja s patriotizmom, kaže: “Svi smo mi jedno pleme, jedna porodica; mi smo jedna krv i jedan jezik” (cit. u: Hobsbaum, 1996:63). Ključ za razumevanje te harmonije međusobno suprotstavljenih religija ne treba tražiti samo u relativnosti tih uverenja kod Albanaca, već u njihovoj nacionalističkoj svesti o *albanstvu* kao neprikosvenoj veri, bez obzira na versko osećanje, koja ide dalje od religijskih parametara, preko kulturno-antropološke strukture tradicionalnog plemenskog sistema, zasnovanog na porodičnim i klanovskim vezama, koje dosežu trideset do četrdeset generacija unazad (Veiga, 2003:70). To je jačalo osećaj istorijskog kontinuiteta “drevne nacije” Albanaca, koji je omogućio da se u državi vidi produžetak ranijeg identiteta, što predstavlja delotvornu ideološku formu bez koje poziv na patriotizam ne bi bio tako uspešan u izgradnji nacionalne zajednice. Jer, iako “proizvedene”, “moderne nacije ne iskravaju iz ništavila već se uklapaju u jednu istoriju dugog trajanja” (Putinja i Stref – Fenar, 1997:55). Stoga

nacije nisu entiteti bez presedana, s obzirom da su etnije pre njih razvile osećaj zajedničkog kulturnog nasleđa i istorijske sudbine. Pojedine etnije uprkos promenama koje trpe traumatskim događanjima, kao što su osvajanja, porobljavanje, raseljavanja stanovništva, preobraćenje na novu veru, uspele su sačuvati osećanje kontinuiteta, razvijajući sistem simbola i mitova, koji njihovim pripadnicima daju ubeđenje da kroz niz generacija ostaju pripadnici istog naroda. Same nacije pribegavaju istim, a često se koriste starim sredstvima koja su protokom dugih razdoblja omogućavala opstanak i preživljavanje prednacionalnih zajednica, čiji nacionalni programi zadobijaju masovnu podršku, ili bar nešto od nje, za koju nacionalisti uvek tvrde da u njoj ne oskudevaju.

U svojoj kompaktnosti, otpornoj snazi to potvrđuju i albanski nacionalisti, koji u jeku nacionalističkog vrenja nisu mogli računati na svoje susede, pa ni na Srbe. Nastojeći da konsoliduju i zaokruže svoje nacionalne države po “principu nacionalnosti” (svaka nacija jedna država i samo jedna država za svaku naciju (Mazzini), oni su odricali pravo Albanaca na ovaj princip, pretendujući na teritorije na kojima Albanci žive kao starosedeooci “od vajkada”, podsećajući ih kako su albanska plemena najefikasnije služila sultanu u borbi protiv oslobodilačkih težnji drugih balkanskih naroda i održanja bolesnog i slabog tela njegove carevine. Pri tom se ćutalo da su Albanci “kroz sve najezde, pod svima vladavinama koje su gospodarile nad ovim oblastima, izneli i sačuvali svoj tip i karakter. Oni su prošli ispod navale Romanske koja je za njih bila toliko opasna sa svoga kulturnoga nadmoćija: prošli su ispod guste navale Slovena, koji su im zahvatili sve ravnice, polja i reke”. Oni koji su prebrojavali njihova plemena: Mirdite, Ljume, Malisore itd., nisu znali “da su to oblasna imena ista onakva, kao što su imena Kosovo, Podrimnja itd.” I “da je svako ko živi na Kosovu Kosovac”, i ako na njemu “mogu živeti i dva i tri plemena”—fisa, sa čime nikada nisu bili načisto ni naši na strani pisci. “Ti se fisovi biva međ sobom i tuku i ne slažu, no, kad se tiče opšteg, zajedničkog, oni staju jedan uz drugog, bore se zajednički, i otud pojava koja se beleži: ‘Malisori su rešeni da se odupru tome i tome’, ‘Malisori su se pobunili’, a otuda i pogreška koja Malisore smatra kao jedno pleme, a ne kao stanovnike jedne zajedničke oblasti, ili bolje reći jedne planine, što ih goni da brane zajedničke interese” (Nušić, [1902] 2005:73, 77–78).

Poučeni životnim iskustvom, Albanci tradicionalno ispoljavaju strah ne samo od suprotstavljenih kulturnih uticaja drugih naroda, već i od ne-skrivenih teritorijalnih pretenzija novooslobođenih susednih nacionalnih država. One, oslobođenjem od Turaka (1912) taj strah čine racionalnim, zaposedajući teritorije na kojima su živeli Albanci, koji su postali predmetom njihovih ekspanzionističkih težnji. Slično Makedoniji, i Albanija je bila, kako se govorilo o Balkanu “ključ za Bliski Istok”, ali i jabuka razdo-

ra između balkanskih nacija, koje su komunicirale jezikom nacionalizma i pretenzija, pre svih Austrije i Italije i drugih velikih sila. One i danas deluju kao nekad nemački državnik Bizmark. “On je jednom prilikom rekao da je u nemačkom interesu da na Balkanu vladaju nemiri i sukobi, jer to nemačke suparnike drži neprestano u napetosti” (Vili Vimer, *Nin*, 8.02.2007.:15). Ova politika ostaje u kontekstu tradicije romantizma i evolucionizma, njihove metodike proučavanja i traganja za specifičnostima balkanizma, koji su u naučnim krugovima XIX/XX veka fiksirali Balkan na rane, primitivne stupnjeve čovečanstva. Tako je još Imanuel Kant u svojoj *Antropologiji* tvrdio da se prikazivanje stanovnika Poljske i Rusije, kao i “stanovnika evropske Turske”, može mirno preskočiti upravo što “oni nikad nisu imali niti će ikad imati preduslove za sticanje konačnih odluka naroda” (v. Kant, 1977). Kasnije će ih i Hegel isključiti iz istorijskog proučavanja. Mereći istorijsku vrednost neke grupe prema tome da li je “nastupila kao samostalan moment u nizu oblika uma”, u kome je vrhunsko dostignuće država, on je priznao određenu ulogu Istočnoj Evropi kao prethodnici “borbi između hrišćanske Evrope i ne-hrišćanske Azije”, čime su Sloveni postali deo političke istorije Evrope, ali uprkos tome nisu vredni istorijskog proučavanja, zato što su ostali puki “posrednici između evropskog i azijskog duha” (v. Hegel, 1951).

Njihov sunarodnik, uticajna ličnost u filozofiji samospoznaje, osnivač “Škole mudrosti”, oženjen Bizmarkovom unukom, Herman grof od Kajzerlinga (Hermann Count Keyserling), poznat po doseci “da Balkana nema, trebalo bi ga izmisliti”, Srbe, Bugare i Albance nazvao je “primitivnim rasama ratnika i razbojnika” nedostojnim pažnje. Posmatrajući Balkan kao “evropsko bure baruta” i mesto postojanja “neobično duboke, iskonske, i nepromenljive rasne mržnje”, on je opisao tadašnji Balkan kao “karikaturu davnašnjeg Balkana”, “duh beskonačne nesloge”. “Kako ga naseljavaju primitivne rase, on je pra-slika pra-borbe jednog protiv svih”, kod nadarenih i visokoobrazovnih nacija i pojedinaca “ova slika javlja se kao duh *agona*” (Keyserling, 1928: 319, 321–322). Time se *Balkanici* stavljaju na niže mesto urođenika, u veličanstvenom lancu postojanja žigošu kao varvari, kojima su potrebni vaspitači i gospodari. S odbojnošću i osećajem nečistote i dva Engleza razmišljaju o neminovno “hibridnoj rasi” stanovnika Makedonije, koja ide pod ruku sa “nezrelim, neprosvećenim intelektom... lukavošću i prirodnom težnjom ka divljaštvu” (Goff i Fawcett, 1921: XIV, 10).

Nastojanjem da ponovo oživi viziju Dušanovog carstva i uspostavi teritorijalno jedinstvo dijasporičnog srpskog etničkog elementa, srpski nacionalistički diskurs, naročito na prelazu vekova (XIX-XX), stavljao je Albance (Arnaute, Arbanase) na mesto urođenika, stalnih predstavnika “nereda i bezvlašća”, koji su u istoriji, narodnoj tradiciji, u prošlosti i sa-

dašnjosti, za hrišćansko stanovništvo u Makedoniji, u Staroj Srbiji i u Sandžaku bili sinonim za “nasilnika i pljačkaša”, kako za vreme mira tako i za vreme rata. Za vreme mira “oni su bili hajduci, pljačkaši palikuće po mirnim krajevima” (Tomić, [1913] 1995:13). Otuda se rođenje Albanije (1912) hronološki podudaralo sa nestajanjem Otomanskog carstva i oslobođenjem ugnjetene braće, gde će “nekadašnje roblje i doskorašnji vazali” podeliti “evropsku Tursku i uspostaviti u glavnom staro, nekadašnje stanje na Balkanskom Poluostrvu” pravilnim rešenjem balkanskog pitanja, koje ometa “samo jedna stvar”, podstaknuta od strane Austro-Ugarske, “pitanje avtonomne Arbanije”, čime Austrija “zaboravljaajući na usluge srpskoga naroda” (u čemu je uvek dosledna), “sprečava Srbiji slobodan izlazak na more, dok se kod svoje kuće rukovodi sasama drugim principima, koji su daleko od toga da zadovolje ondašnje mnogobrojne narodnosti” (Radonić, 1912:27–28). On smatra da Albanci živeći vekovima “izdvojenim plemenskim načinom života”, ne osećaju ni najmanje potrebe, niti imaju smisla za “kakvu širu zajednicu”, a ni “sposobnosti da se uzdignu do pojma narodnosti”, da “od kako istorija zna za njih nisu pokazivali apsolutno nikakvih kulturnih težnji; nikakve volje ni podobnosti za stvaranje kakve iole veće državne celine”, za “kojom oni apsolutno ne osećaju potrebu, niti je sami mogu obrazovati” (isto, 21, 28).

I Tomo Oraovac, sređujući “na brzu ruku” *Arbanaško pitanje i srpsko pravo* kao “svestrani poznavalac” “opažanja o Arbanisima”, čudio se (“divno je čudo”) kako na “jedan zdrav, duhovit i bistar narod” nije mogla uticati kultura i napredak tolikih naroda s kojima su neprekidno dolazili u dodir, već su “dosledni sebi”, živeli “prastarim nekulturnim i necivilizovanim životom i zbog toga se ovaj narod nije ni mogao dozvati pameti ni pokušati ni stvoriti državu”, “kad nema pojma o svojoj narodnosti i o potrebi bića narodne države i samostalnosti”. Za odsustvo manifestacije u “najužem pojmu o državi”, koju Albanci nisu ni “pokretali”, Oraovac daje “lak odgovor”. Njegov ključ leži u “ličnoj i plemenskoj slobodi u Albanaca, “slobodi svoga plemena – fisa ili barjaka”. “To nije sloboda kakvu mi (Srbi, M.Š.) i cio svijet pojmimo i razumijemo”, nego sloboda “vršenja čefa, ličnih prohtjeva, otimačine, ubistava, razbojništava i nasilja svake vrste, a da se za takva djela nikad i nikome ne odgovara”. Stoga se “rađaju svakodnevna i neprekidna ubistva, pljačke i otimačine...”, ratuje pleme sa plemenom, fis sa fisom i barjak sa barjakom. “Ove međusobne bojeve i trvenja niko nije mogao suzbiti niti je ko od propasti srpske uprave nad njima i pokušao da to uradi, jer i da je ko pokušao, da to učini ostalo bi samo kao pokušaj i ništa više” (Oraovac, 1913:4, 10–11). Kao i danas i tada se govorilo da su Srbi “radeći na oslobođenju svoga naroda bili izlagani najvećim nepravdama, naročito prilikom ugovora o miru i radu raznih kongresa na kojima se tretiralo i rješavalo o srpskom pitanju, kao što je u

izgledu da će i sada biti...”, da su “Srbi bili pastorčad, a Jevropa maćeha”, iako su je Srbi svojim viteškim i besprimernim otporom, odolevajući “azijskoj navali”, kao ni jedan narod na istoku i zapadu, “zadužili i obavezali, da prema nama i u opšte prema srpskom pitanju bude spravedljivija i uvidavnija, nego što je to do sada bila” (isto, 5).

Međutim otpor Albanaca izlasku Srbije na more zahtevao je borbu srpske vojske sa “najtežom prirodom, s crnim vremenom a još crnijim neprijateljem, koji je neviđen, sakriven i spreman očekivao, dočekivao i s lijeva i desna napadao srpsku vojsku”. Ali ni takvi neprijatelji (ni njihove “krvničke zasjede”), “kojima Jevropa”, kako piše Oraovac, “daje autonomiju i stvara državu, nijesu mogli omesti Srbina i srpsku vojsku, da do svoje cijelji, do svoga mora ne dođe... i došao (je) Draču i Lješuu, pokloniv se grobovima srpskih vladara... mačem more prekrstio... zahvalio Bogu na pomoći i zakleo se pred Bogom, pred sobom, pred ljudima i pred cijelim svetom da ga niko više od mora razdvojiti neće” (Oraovac, 1918:49).

Svet ni onda nije odobravao ciljeve Srba, ograničene interesima velikih sila, koje su instrumentalizovale ne samo albansko pitanje, poput Austrije, koja je “ovakvim pitanjem i stvaranjem Arbanije sjela... pod gušom svakome Srbinu u tolikoj meri da se dalje snositi ne može...” (isto, 72). Srbija se teško mirila da se u njenom susedstvu stvara nezavisna država Albanija. Za Nikolu Pašića ona je bila “Ahilova peta Srbije”, odnosno “ranjivi bok Srbije veoma opasan za njenu bezbednost” (Politika, 26.12.1993). Pašić je kod svojih pristalica i simpatizera “postao simbolička ličnost Radikalne stranke, dignut na visinu jednog Bizmarka i Kavura, čak kao neka vrsta političkog božanstva”, dok su oni koji se nisu klanjali pred radikalskim idolom, stavljajući njegov rad pod “svetlost sumnje i kritike”, smatrali da “Pašić nije dorastao situaciji na koju ga je slučaj istorije metnuo”, “kako je Srbija u taj mah bila potpuno usamljena... kako nigde nije imala prijatelja i saveznika”. Zamerano mu je “što je bio *nerešljiv i neodlučan, što nije znao upravo šta hoće, što je pustio da ga događaji vuku i preteku, i što je pasivno i fatalistički očekivao da vreme reši sva ta teška pitanja*”. Pašiću je prebacivano “što je *njegova politika bila stalno pasivna; što joj je oskudevala moć predviđanja; što je on ostavljao da ga nose događaji, a nije umeo da ih predvidi i upotrebi*”. U albanskom pitanju Pašić je imao “jednu aktivnu ideju”. “Njegova velika misao – to je okupacija Albanije”, koju je Jovan Skerlić, kritikujući politiku srpske vlade za vreme rata 1912–1913, ne upotrebljavajući “težu reč”, samo nazvao “njegovom velikom albanskom pogreškom” (Skerlić, 2000:214, 215; 217, 219), i najskupljom i najopasnijom srpskom operacijom u toku ovog rata. Sve dok Srbija “najzad nije digla ruke od Albanije” i nakon svojih ratnih uspeha “morala pretrpeti jedno poniženje i dočekati da bude izbačena iz Albanije”, a da Pašić srpskoj javnosti nikada nije objasnio svoju “misao o okupaciji Albanije”. On je to

pokušao u engleskom listu *Tajms*. Njegovo pismo doprinelo je “poražavajućem utisku” samog Pašića i srpske vlade (isto, 219).

U vremenu kad se stvarala nova karta Balkanskog poluostrva, kad se ponovo opredeljivao međunarodni položaj srpskog naroda, teritorijalnim proširenjem Srbije uz “lojalnu i popustljivu opoziciju”, sam Pašić, bez obzira na odugovlačenje ili inicijativu “mogao je raditi što god mu se htelo i što god mu je na pamet palo”. U vreme balkanskih ratova “Srbija je stvarno bila u njegovim rukama” (Skerlić, 2000:207, 219). Ovakvo samodržavlja pokrивao je formalistički parlament, koji je srpska vlada “*sazivala onda kada je trebalo glasati kredite, i to glasati već angažovane*, a često i *već utrošene kredite* (isto, 209). Za drukčiji rad parlamenta vlada “nije imala ni volje ni vremena”. Niti je ta pojava u ono vreme (kao ni danas) predstavljala srpski izuzetak “demokratičnosti”. Opšte je poznato “da su na prelazu iz devetnaestog u dvadeseti vek svi narodi bili opsednuti ambicijom da svoju političku golotinju prekriju parlamentarnim smokvinim listom”, obožavanjem engleskih političkih institucija, kao što je obožavanje italijanske kulture na prekretnici petnaestog u šesnaesti vek bilo “posebno ilustrativno za Engleze kroz činjenicu da je više od tri četvrtine Šekspirovih komada zasnovano na italijanskim pripovestima”. Šekspir u Ričardu II “aludira na italomaniju i istovremeno je ismeva. Poštovanja vredni grof od Jorka tako u komadu izjavljuje da ludi mladi kralj zastranjuje jer ga zanose izveštaji o ’modi u ponosnoj Italiji koju naš spori narod voli ponosno da imitira’...” (Tojnbi, 2002: 209).

Nema sumnje da su i Srbi skloni imitaciji, naročito imperijalnoj, ali još uvek ostaje tajna koliki je bio realpolitički uticaj (osobito Engleske) velikih sila na Pašićevu “albansku pogrešku”, s obzirom na zatvorenost njihovih arhiva i nedostupnost dokumenata. Oni koji su poslednje tri decenije istraživali ličnost Nikole Pašića, Srbije i Jugoslavije (poput istoričara Đorđa Stankovića), u arhivama gotovo svih velikih sila koje su uticale na zbivanja na Balkanu imali su “samo neprijatne trenutke”. Stanković je u Londonu u arhivu Ministarstva inostranih poslova dobio fasciklu ličnog dosijea Nikole Pašića, bez ijednog papira, osim “službenog obaveštenja da će dokumenta biti dostupna 2026. godine – sto godina posle Pašićeve smrti”. Slično je bilo i u bivšem Sovjetskom Savezu; nasuprot preterane ljubaznosti, nije dobio nijedan dokument iz Pašićevog dosijea, dok u Parizu i pored vožnje luksuznim automobilom, karata za sve muzeje i pozorišta, pristojnih mesečnih primanja, u Arhivu nije dobio “ništa osim zvaničnih izveštaja francuskog poslanika i ambasadora iz Beograda, Niša, Krfa”. U Rimu mu je rečeno hladno da je to već objavljeno u seriji *I documenti diplomatici italiani!* U bečkom Državnom i ratnom arhivu “bili su začuđeni” zašto je uopšte sa takvom temom došao kod njih (Stanković, 2006: 19–20).

Politika (velikih sila) se uvek služila pomoćnim sredstvima i veštačkim štakama, često prisutnim u nacionalističkim ideologijama kulturnih i rasnih predrasuda, koje društvenu i kulturnu stvarnost predstavljaju karikaturno. Neprijatna bliskost između zvaničnog i antrološkog (naučnog) mišljenja nije samo balkanski (srpsko/albanski) izum. I danas, kao nekad, postoje studije koje smelo ne uvažavaju diskriminatorni položaj Roma u britanskoj društvenoj birokratiji (v. Okely, 1994), otkrivaju kontinuitet takve neprijatnosti i opasne igre s ugledom naučne profesije. Ona nije strana ni srpskim intelektualcima u proučavanju albanskog nacionalnog karaktera, izrazito obojenog nacionalističkom ideologijom, čiji se politički zahtevi obrazlažu epskom poezijom, istorijom, etnosom, rasom, ekonomskom nužnošću, oslobođenjem svoje hrišćanske srpske braće, iza kojih su stajali stvarni ciljevi ekspanzionističke i strateške prirode, bez sagledavanja sveukupne vlastite političke situacije i njene složenosti, onakve kakva je bila. To je “nužno dovelo do brojnih iluzija koje su dobile važnost činjenica i koje su tada smatrane činjenicama” (Masleša [1945] 1990: 51–52). Nacionalni stereotipi su i do danas ostali, mada su se intelektualci promenili. Država i nacionalistički ideolozi za tren oka mogli su osmisliti teritorijalne zahteve. “Ali, ključ za razumevanje ovih zahteva ležao je u mešavini lukave politike i gole slike” (Glen, I, 2001: 250). Sam Jovan Cvijić u svom poznom zapisu priznao je, da živeći u “uzrujanom vremenu”, nije uvek išao za naučnom vokacijom baveći se praktično teritorijalnim i nacionalnim pitanjima. Takva “dugotrajna skretanja nisu bila povoljna za razvijanje naučne ličnosti, kao što su u nekoliko ometala i formiranje naučnih pogleda” (Cvijić, 1924: 344).

On je u članku *Balkanski rat i Srbija*, napisanom za englesku publiku u časopisu *Review of Reviews* (sveska za novembar 1912.) objašnjavajući ciljeve tog rata (koji “nije naročito predviđen, nije se smatralo da će tako brzo izbiti, nije izazvan, i Srbija je sada bila primorana da uđe u rat. Šta više, rat je za Srbiju došao u nevoljno doba, jer njime može biti zaustavljen i kompromitovan ekonomski razvoj Srbije, koji je poslednje decenije bio dobro upućen”), dokazivao da “... Stara Srbija izlazi uzanim pojasom na Jadransko more oko Skadra, Lješa (Alessio) i Drača” (Cvijić, 1912: 3–4,7). Cvijić, pored “opisane teške nacionalne nevolje”, smatra da “Srbija ima još jedan, osobito jak uzrok koji je goni da se interesuje za teritoriju Stare Srbije”, iz čisto ekonomskih interesa i nužnosti. Pošto je Srbija najgušće naseljena oblast na Balkanu, s relativno najgušćom željezničkom mrežom, što je “više ekonomski napredovala, sve se jače osećalo kako je ona bez ekonomskog daha, bez *pluća*, jer nema izlaz na more”. Zbog tog nedostatka, kako je objašnjavao Cvijić, Srbija se u tadašnjim granicama nije mogla razvijati. “Ona tek sa Starom Srbijom čini celinu koja ima uslova za život i za ekonomsko razvijanje. Jer iz Stare Srbije vodi udolinom

oko reke Drima najkraći put na Jadransko more, i njime se može sprovesti željeznica koja najpovoljnije vezuje Srbiju s morem, sa obalom od San Đovani do Lješa i do Drača. Zbog te Srbije potrebe i postao je projekat o *dunavsko-jadranskoj željeznici*” (podvukao M.Š.), za koji je Srbija uspjela “zainteresovati kapital zapadnih evropskih država; ali su višegodišnji pregovori i transakcije ostali bez rezultata, zbog turske tromosti i arbanaškog divljaštva! Tek izlaskom na Jadransko more”, prema Cvijiću, “Srbija bi imala uslova za ekonomsku samostalnost i bila bi zadovoljena. To je jedna od glavnih težnji rata (prvog balkanskog. O. A.) koji je započeo” (Cvijić, 1912: 12–13), s obzirom na to da je “svaki seljak na svojoj koži osetio ono što su, čini mi se”, piše Cvijić, “najpre utvrdili engleski publicisti: da je Srbija opkoljena zemlja, a Srbi uhapšen narod” (isto, 12). Jer, Srbija je bez mora “izgledala kao izbačena na obalu riba, još privezana za kolibu ribara” (Cemović, 1913: 10).

Tokom Prvog balkanskog rata Jaša Tomić (1856–1922), političar, novinar, pisac i osnivač Radikalne stranke u Vojvodini (1891), pisao je da “ono što rade ljudi i narodi, ne biva zato što su to neki hteli da tako bude, nego je to tako moralo biti, prema stanju prirode i prema stanju njihovog umnog razvika”. Tražeći “uzroke istorijskim događanjima”, on ih je nalazio u “duši i karakteru celine”, a ne u “duši i karakteru pojedinca”. “Zato se istorija bavi sve manje pojedincem, a sve više masama.” I kao što “drvo koje je u sklopu” teži da “izađe iznad krovova na slobodan zrak”, “tako i narodi u izvesnom dobu svoga razvitka bezuslovno teže na more, što je”, po njemu, “sasvim prirodno”. Čim se upozna “važnost sa ekonomskog razvitka”, čovek gonjen životnom potrebom “pruža ruku da ga (more, O. A.) domaši”. Pišući o Srbiji kao “balkanskoj pepeljugi” na koju je zinulo “nekoliko usta da je proguta”, o Srbinu sa “onakvom dušom i snagom kakvu je doneo sobom na Balkan” i “nije mogao da primi hrišćanstvo kakvo mu nudiše Rim i Vizantija”, čemu se “opirao vekovima”, o Albancima kod kojih je “vera bila uvek stvar trgovine”, o “krvnim i otimačkim zverstvima Arnauta”, mada u “poslednje vreme nisu Arnauti dirali ni crkvu ni narod”, o neverovanju Srba Albancima i njihovom pričanju: “Osvanućemo u Vranji a omrknuti u Beogradu”, o tome da mu ne bilo “ni najmanje žao da smesta umre, samo kad je dočekao dan oslobođenja tih najvećih mučenika u Evropi”, Tomić je optimistički završio svoju knjigu rečima: “ta nisam tek od jednoga slušao: kakav Karlsbad i kakva Abacija i Vrnjci, dogodine ćemo letovati na Kosovu ili u Draču ili Medovi” (Tomić, 1913: 15, 19, 34, 127–128, 199).

Oslobođenjem Kosova, izlaskom Srbije na “Sinje more”, “srpsko more” i “srpsko primorje”, bilo je ostvarenje jednog sna (ne samo srpskih intelektualaca i političara) i osveta Kosova, kao simbol skoro (nad)prirodnog kontinuiteta između srednjevekovne srpske države, carstva Dušana

Silnog i moderne Srbije. On je premašio očekivanja i najvećih optimista, jasnim shvatanjem opštih interesa, položaja zemlje i dužnosti ljudi. “Izgledalo je da naročito pametni i patriotični ljudi nisu potrebni, jer su svi ljudi postali pametni. Mislilo se poglavito na to da se ovako odlično inaugurisani opšti razvitak i povoljno stanje duhova održi i dalje upotrebi na ekonomski i kulturni razvitak Srbije” (Cvijić, 1912: 4). Ogromna armija iskrenih i nesvesnih sanjara nije ni slutila da će njihov san, poput mnogih drugih, završiti u košmaru političke mitologije o Zlatnom dobu. Njeno osnovno svojstvo je “stalno i bolno osciliranje između nemoći da se obnovi ono što je bilo i čvrsto uvrežene nade, zahvaljujući neugaslim uspomnama, da će izgubljeno povratiti” (Žirarde, 2000: 159).

Međutim, stvarno stanje u Staroj Srbiji daleko je bilo od najprijetnijeg moralnog stanja zemlje” (J. Cvijić) Srbije, čije je samopouzdanje raslo, opijeno rečima i ispraznim obećanjima, vraćanjem na njeno rodno mesto, poput boga Dionisija, kako bi u Staroj Srbiji bio priznat njen (njegov) kult. “Ali podozrivi ljubomorni bog Dionis ostaje preteći prisutan” (Ž. Žirarde). To pokazuje opširan izveštaj *Srpska stvar u Staroj Srbiji* Pere Todorovića (1852–1907), jednog od najplodnijih i najdarovitijih srpskih pisaca i novinara u drugoj polovini 19. veka, osnivača Narodne radikalne stranke, bliskog sledbenika socijaliste Svetozara Markovića, upućen 7. decembra 1898. dr Vladanu Đorđeviću (1844–1930), tadašnjem predsedniku srpske vlade (i ministru spoljnih poslova), poznate kao “vladanovština”. Korišćen i osporavan, Pera Todorović je prešao put “od religijske vere do sumnje, od fanatika do kritičara”. Bio je “precizan u činjenicama, slobodan u mislima”, dajući sposobnošću istorijskog mišljenja i književnog dara svojim spisima “atmosfera, situacije, karaktere, ironiju (...) ljudsku dimenziju koja izmiče suvoj istoričnosti” i nedostaje drugim izvorima, ostavivši dragocen materijal, čija je okosnica stvarna istorija, ne samo o socijalnim i političkim idejama, pokretima Srbije krajem 19. i početkom 20. veka, njejoj organizaciji, kraljevima, političarima, partijskim vođama, odnosima sa velikim silama, već i o svakodnevnom životu ljudi i, “što je najređe”, o njihovom mentalitetu (Perović, predgovor, u: Todorović, 1997: 8–9, 6). Dakle, sve ono što je kasnije smatrano vrlinom jednog Slobodana Jovanovića, koji je, ocenjujući Peru Todorovića, “kao novinara koji predstavlja najprljavije strane novinarskog zanata...”, čoveka od “para i pera”, stila i političkog temperamenta, demagoškog temperamenta, novinarske kuraži, slobodnjačke naivnosti i slobodnjačke nadmenosti, pisao o “njegovim mladim godinama socijalističke propagande i o njegovim starim godinama novinarskog najamništva” u kome se “njegova prošlost načelnog političkog pisca malo slagala sa ovim najamničkim piscem”, jednim čovekom od dara, “uvek u cilindru i rukavicama, sa cvikerom i, kako se pričalo sa vrlo visokim štiklama”, koji je više izgledao na jednog stranog dopisnika nego

na “otačestvenog” novinara. “Njegovo bledunjavo lice, užagren pogled, senzualne usne, mesnate i jako crvene, kosa i brada ugljeno crna, bujna i kudrava”, činila je utisak, kako ga slikovito opisuje Slobodan Jovanović, “jedne muške lutke, nabeljene, narumenjene, nakudrovane”, u čijem je držanju i ponašanju uopšte bilo “nečeg mekušnog, gizdavog, kaćiperskog, – i niko ne bi rekao da je taj mazni lepuškasti gospodičić prvi zastavnik ‘narodne radikalne stranke’”, kome “nije bilo suđeno da postane jedna vrsta sveca u radikalnom kalendaru”. Prema Jovanoviću, Todorović je kao novinar “zauzimao prvo mesto” i “bio megdandžija od zanata”, na koga se “pokazivalo prstom kao na glavnog predstavnika novinarske beznačajnosti, neskrupuloznosti, podmitljivosti, kao nekoga koji je naše novinarstvo razvratio, načinio od njega posao bez savesti, jedan stidan zanat propalih ljudi, od koga bi samo još javni blud bio niži”. Todorović je “znao svoju publiku kao niko drugi, umeo da posmatra političke ljude i događaje kao što ih posmatra čovek iz čaršije...” On “nikada nikome nije ostao dužan odgovora, nije bilo toga čoveka koga nije smeo napasti, ni toga mišljenja koje nije smeo zastupati”, čak i uprkos struji celokupnog javnog mnjenja, kad je za jedinog saveznika imao samo “svoje pero kao svoj mač”. I onda kad su iščilili njegovi socijalistički snovi, politički planovi i radikalni fanatizam, “njegova narav bujna, neukročena, prkosna, nije ga ostavila nikada”. Njegov ceo život prošao je u “buni, inatu, kavzi. Kao socijalist, on se buni protivu državne vlasti: kao radikal, on se bori protivu kraljevske vlasti; kao oportunist, on se svađa i inati sa svojom vlastitom strankom. Kad je izgubio sva načela i uverenja koja su ga oduševljavala za borbu, on se bori i tuče kao prost najamnik, jedan dobar ‘Švajner’, koji uleće u borbu, možda za tuđe pare, ali se posle bije za svoje vlastito zadovoljstvo” (Jovanović [1908] u: Todorović, 2000: 504–538).

Ova nepravedna ocena najautoritativnijih savremenika Pere Todorovića, po inerciji, održala se kroz čitav vek, počivajući na nepolitičkoj surevnjivosti, nepromenjenom sistemu vrednosti i načinu vrednovanja njegove političke ličnosti i vrednosti njegovog dela. O čemu se nije pravila različita ocena (Perović, 1997:9–10). Pišući o Staroj Srbiji, pod kojom je podrazumevao sve zemlje u Turskoj koje su ulazile u sastav Dušanove Srbije (naziv Makedonija novijeg je porekla, nastao “zloupotrebom Bugara”), Todorović ([1898] 1997:25) je, kao što i pomenuti naslov sugeriše, dao jednu studiju (i putopis) *metodičnu i istraživačku*, zasnovanu na posmatranju društva, koje ga je uvek interesovalo. Videći ono što je izmicalo polupismenim i primitivnim službenicima srpske propagande u Makedoniji, on je tu propagandu upoređivao sa bugarskom i grčkom propagandom, nalazeći da je ona inferiorna, “zasnovana na lažnoj istoriji i često prepuštena problematičnim ljudima”, tako da izaziva suprotne efekte. Shvatajući propagandu u modernom smislu, Todorović je smatrao da srpska propaganda

u Makedoniji (Albaniji, M.Š.) “treba da se temelji na radovima naučnika Stojana Novakovića i Jovana Cvijića, a ne na radovima diletanata Stefana Verkovića, samouka Vuka Vrčevića, mitomana Miloša S. Milojevića i publiciste, astronoma Spiridona Gopčevića (Perović, 1997:15), do Ivana Ivanića¹. Svi su se oni “starali da sami sebe dokažu kako su Mačedonci Srbi” (kao što su videli i okarakterisali albanski narod Arbanase) “Kao srpski po porijeklu, jeziku, narodnoj poeziji i običajima...” (Oraovac, 1913:4). “Takva “literatura”, kaže Todorović, “više nikome ne treba”. Osim “škole i čiste propagande”, *srpska stvar u Staroj Srbiji* treba da počiva na metodskom naučnom radu utvrđivanja “fakata i činjenica” bez ikakve polemike, na osnovu koga će kasnije naučnici izvoditi “svoje naučne sisteme i teorije” (Todorović, [1898] 1997:113–114). Drugi pravac bi prema Todoroviću bio *politički*, i činili bi ga “političko polemički spisi” štampani na stranim jezicima i pisani za strance, kao i “izdavanje jedne popularne narodne biblioteke”, zbornika za prikupljanje naučne građe. Stoga bi, kako je predlagao Todorović, “naše ljude od pera” (naučnike, akademičare, stručnjake) trebalo “pokrenuti na veći i življi rad”, i krenuti ih “s toplih i mekih fotelja, pa ih gurnuti u narod” (isto, 115). Na drugoj strani, u praksi, Todorović je najbolju propagandu video u obavljanju svog posla na “najbolji mogući način” od strane učitelja, sveštenika, lekara, činovnika, diplomata. Opisom srpske propagande, Pera Todorović je, kao u ogledalu, ukazao na neke karakteristike srpskog mentaliteta: osionost i naglost, nerad, podmišljivost, kao pojave dugog trajanja i rđavih navika.

“Poznata je naša nevolja, da gde god smo zakopali malo temelja u Staroj Srbiji, morali smo to da radimo prvo s plaćenicima. Na njima se i danas drži skoro cela stvar. Na žalost, opazio sam i to, da su naši plaćenci mahom ljudi nižega reda, sirotnijeg stanja, često sumnjive moralnosti i prošlosti” i “slaboga glasa i ugleda” (Todorović [1898] 1997: 110). Menjajući crkvu i narodnost, oni su “juče bili Grci i držali s Patrijaršijom; danas prešli Egzarhiji i postali Bugari; sad opet da se proglašavaju za Srbe i opet da se vraćaju Patrijaršiji. To je teško” (isto). Bogate ljude (“one velike”) nije bilo moguće pridobiti. A mnogi starosrbijanci (što je “žalostan fakat”) koji su dugo živeli u Srbiji “stekli lepe sume”, nisu postali “oduševljeni Srbi”, niti su ostali “onako indiferentni kakvi su došli”, već su, naprotiv, po povratku “s gurbeta” (s rabote u Srbiji) postali “bugaraški opštinar i strasni gonioci Srba!?” (isto, 116). No uprkos prvih neuspeha i “deficita” u upravi, Todorović nije pesimista, i veruje da “na polju trgovačkih veza i na polju kolonizacije” Srbi mogu “raditi uspešno”, čak je ponudio izradu detaljnog predloga “kako da se rad otpočne i dalje vodi”, uvažavanjem onog mišljenja “da bi Društvo Svetog Save svoj mrtvi kapital moglo korisno

1 Konzularni činovnik u Budimpešti, Prištini, Bitolju, Carigradu.

upotrebiti dajući zajmove našim opštinama, crkvama i manastirima” i “da bi tamo uspešno mogli raditi filijali bankarski, otvoreno pod imenom privatnih pojedinaca” (isto, 117), što je i danas kao pojava vrlo aktuelno.

Polazeći od toga da je “pametnome i komarac muzika”, Todorović je kratko predložio uspostavljanje “veza s Arnautima”. U vreme kad se još nije znalo “hoće li se uopšte ulaziti u taj posao”, on je taj posao smatrao toliko korisnim, da to i “nije potrebno tek dokazivati”, niti o tome govoriti “dugo i mnogo”, jer “to već svak zna”. Todorović je nalazio da to nije samo “posao i pitanje” srpske propagande, već da je to prvenstveno “pitanje političko–vojničko i diplomatsko”, koje zavisi od opšteg položaja, a ne samo od potreba srpske propagande. Zalagao se da taj posao metodično i sistematski vodi naročiti, zaseban odbor, koga bi predvodila “kakva krupna i veoma autoritativna ličnost”. “A početak početka”, ukoliko se uopšte nešto želi raditi na tom planu tešenja zbog srpske “arnautske pogreške”, “imao bi biti srpski konsulat u Skadru”, s obzirom na to “da se u onom ‘Veštačkom loncu’ što se zove cetinjski dvor”, kako se čini Todoroviću, “neki đavo kuva i vari, te ne bi zgorega bilo malo dublje u njega zaviriti”. On ne bi “mario kad bi tu umakali svoja krila samo ‘lovčenski sokoli’”, ali (mu) se neprestano vrze po pameti “tradicionalno prijateljstvo i pokroviteljstvo braće Rusa prema nama Šumadincima”. To je prema Todoroviću razlog više, da se to “malo bolje” drži “na oku, a iz Skadra to se najbolje može! Čak bolje no na Cetinju”! (Todorović, 1997: 119–121)

Želeći da “pozna pravo stanje stvari” i “sudi što pravednije, nepristrasnije, pravilnije”, Todorović nije imenovao “pojedine zavode i ljude”, već je opisivao društvene pojave, čijoj “oceni uvek smeta kad dođu ličnosti po sredi”, koje se uzajamno tužakaju “jedna drugu krive”. Na takav način on je “ostao u ulozi izveštača”, kako se ne bi pretvorio u nekakvog “državnog tužitelja” (isto, 121–122). Njegov izveštaj *Srpska stvar u Staroj Srbiji (putovanje Pere Todorovića)* skoro čitav vek ležao je neobjavljen u rukopisnoj ostavštini dr Vladana Đorđevića, u Arhivu Srbije (Perović, 1997: 13). Za razliku od Todorovića, Đorđević se nije ni malo vajkao ni tešio zbog srpske “arnautske pogreške” nasilnog iseljavanja Albanaca iz novooslobođene Srbije radi ostvarenja programa nacionalnog ujedinjenja i povratka Kosova, što je verovatno prouzrokovalo trajno neprijateljstvo u istorijskom pamćenju srpsko/albanskih akcija/reakcija konceptata nacionalne države o čijem “temeljnem stanovištu volje ne može se odlučivati sredstvima nauke” (M. Veber), pošto istorijski zadaci srpsko/albanske nacije u osnovi stoje iznad svakog pitanja *državne forme*. Stoga su i mnoge literate fabrikovale “ideje” za koje se, kako oni misle, gine i krvari na bojnim poljima. Dok su pojedini srpski autori, štedeći od kritike i ulagujući se državnim organima, njihove političke zahteve prema albanskom pitanju i njegovo “konačno” rešenje obrazlagali argumentima epske poezije,

istorije, etnosa, ekonomske nužnosti, Vladan Đorđević, je u obrazloženje “državnih potreba” uključio i rasne teorije. Kako bi pokazao i dokazao (pozivajući se na strane pisce i putopisce) nesposobnost Albanaca za državni život, on je napisao celu knjigu.

Đorđević među onima “koji se zovu Arnauti” pravi razliku između dva tipa: 1) “pravi arnautski tip”, 2) “slovenski i rimski tipovi”, koji i nisu Arnauti mada govore arnautski, već su “poslovenjeni i romanizovani Dardanci, Skordisci, Besi, Trivalci itd”. I samo “ime Albanija” po njemu je “upravo grčki falsifikat, kojim se htelo postići da se cela zemlja prozvala po grčkoj varoši “Alvanon”, iz kojeg je imena docnije postalo Albanon, Arbanon, Elbanon, Elbasan”, tako da je njeni stanovnici nikada nisu zvali “Arbanija ili Albanija”, koje su joj “pridavali samo stranci”, za koje oni “ne znaju”, već je na severu “zovu *Skiperja* i na jugu *Sjipenja*”. Zanimljivo, ova razlika u imenu dovedena je u vezu s anatomsom razlikom “u kroju glave”, jer “severni Arnauti su *brahicevali*, dokle su oni koji žive južno od reke Skumbe, *dolihocefali*”. “Pravi Arnautski tip”, Đorđević opisuje kao “mršav i sitan”, u kome “ima nešto cigansko, feničansko”, i podseća “ne samo na Feničane, nego čak i na pra-ljude iz praistorijskog doba, na one ljude koji su zbog straha od divljih zverova spavali na drvima, za koja su se držali svojim repovima da ne padnu”. Tokom hiljada godina zbog neupotrebe taj rep je zakržljao u “nekoliko koštica u trtici, jedino među Arnautima”, kako piše Đorđević, pozivajući se na austrijskog konsula Hana, “izgleda kao da je i u XIX veku živio još po koji repat čovek (...) s malim konjskim i kozjim repom” (Đorđević, 1913: 5, 7). On smatra da su Srbi i Bugari vladali Albanijom od XII do XV veka, tako da izmešani sa osvajačima, Albanci i “nisu mogli očuvati svoj narodni tip”, što se ogleda i u nazivu nastanjenih mesta, (od kojih dve trećine i danas imaju slovenska imena), jeziku, običajima i nepostojanju “*svesti o svojoj zajednici*”. Đorđević, i “pored najbolje volje”, drugo ništa nije navodio od “arnautskih umotvorina” do “nekoliko ljubavnih pesmica i... nekoliko poslovice”, o nuđenju moneta za “jednu noć”, “istinskom pranju” (“Arnauti se boje pranja i kupanja, jer se od njega ’dobija groznica”), lajanju “kao pas”, “da možemo prisloniti koleno na koleno”, i druge pesme “drastičnih proba arnautskog ljubavnog života”, posvećene “ljubavi – prema muškarcima i dečacima”, od čega se Đorđević prvo “uplašio”, a potom “se zgadio” (isto, 26–27). Bežeći od ovih “pesama”, Đorđević je analizirao i “filosofiju arnautskoga naroda”, navodeći narodne izreke (koje se sreću i kod drugih naroda), a naročito “arnautsko načelo” “gde je mač tu mu je i vera” (“tj. čija je vladavina onoga je i vera, *cujus est regio ejus est religio*”), koje se po njemu “veoma dopalo jezuitima, kad su se ponadali da će iz buduće arnautske države moći pokatoličiti celo Balkansko Poluostrvo”, uprkos tome što je “svirep arnautski element” u “najvećem stepenu nesposoban za obrazo-

vanje”, koji je i tursko ime prekrrio stidom i sramom i u ratu i u miru, a pri tom je uvek pokazivao “savršenu nesposobnost” da se razvije “do kakvog višeg društvenog reda” (sic), tako da i “fizička Arbanija ne sastavlja nikakvu organsku celinu”, kao što Albanci ne sastavljaju “nikakav narod” (Đorđević, 1913: 28–30), niti imaju zajedničku istoriju. Nju čine “jedino tuđinska osvajanja”, od kojih je najvažnije “srpsko osvajanje Arbanije”, koja, kako kaže Đorđević, “720 godina beše srpska provincija” i organska celina sa Starom Srbijom, pod nazivom “Srpsko Primorje” (isto, 33).

Dokazujući nesposobnost Albanaca za državni život, za razliku od Srba koji su uspeli da “izvojuju dve narodne države”, Arnauti “nisu preduzeli ni jedan jedini pokušaj da zbate sa sebe turski jaram, nisu na to čak ni pomislili” (sic), i bili su “jedini Balkanci koji nisu hteli da poštuju odluke celokupne Evrope” nakon Berlinskog kongresa. A čim je počela borba za oslobođenje Balkanskog poluostrva od Turske imperije, “odmah 60.000 Arnauta, s puškama koje im behu poklonili Srbija i Crna Gora, stadoše uz Turke i borili su se protivu obeju srpskih država na svoj divljački, podmukli i izdajnički način” (Đorđević, 1913: 40–41). Uz to “prosto *po nomadskom nagonu svome*”, pritiskaju ostavljena srpska imanja u Staroj Srbiji i “sistematski rade na istrebljenju Srba”. To “arnautsko besnilo za iseljavanje, koje već traje toliko hiljada godina, učinilo je”, objašnjava Đorđević, “da su se oni *rastrkali* po celom Balkanskom Poluostrvu”, čak i u Austro-Ugarskoj. On navodi “Nikince i Herkovce, koji se nalaze na granici Srema blizu Mitrovice” (isto, 44–45), sela u kojima “Arnauti stanuju”.

Arbitrarno sumirajući ove svoje poglede, Đorđević je nedvosmisleno, bez pogovora zaključio da “Arnauti nemaju nikakvog narodnog tipa, nemaju nikakvoga jednostavnog jezika narodnog, nemaju nikakvu narodnu istoriju, nisu nikada sastavljali narodnu državu, nisu nikada ni pokušali da dođu do svoje narodne države. Prema tome pozivati se na našu devizu: ‘Balkan balkanskim narodima’, da bi se osnovala nezavisna arbanaska država, nema nikakve osnove” (isto, 45–46). Za njega Albanci “nisu samo razbojnici, nego često i prosti lopovi”, od kojih “su čak i Turci bolji narod”, iako sami muhamedanski Arnauti “etički prevazilaze katoličke Arnaute”. Jer “Muhamedova vera bila (je) sposobnija da ovim”, kako ih rasno opisuje Đorđević, “*divljim evropskim crvenokožama* nakalemi po koju ljudsku osobinu, nego svemoguća katolička propaganda koju dve velike sile (Austrija i Italija, O. A.) tako obilato pomažu”, što je po Đorđeviću “lep izgled za efharisitiju, koja hoće da od Arnautluka napravi Vatikansku državu” (Đorđević, 1913: 119). Ovaj argument preživio je svoga autora i aktuelan je i u današnjim raspravama o statusu Kosova, kao nekad o autonomiji Albanije.

Uvidevši da u postojećoj konstelaciji odnosa velikih sila neće biti moguće osujetiti stvaranje autonomne (nezavisne) Albanije, Vladan Đor-

đević iz praktičnih razloga obezbeđenja izlaska Srbije na more (“životno pitanje Srbije”), na priloženoj karti, uprkos “teorijskog” osporavanja ma kakve Albanske države, povukao je granice “za buduću Arbaniju, koja će je deliti od Srbije, vododelnicom između Jadranskog mora s jedne i Prepsanskog, Ohridskog jezera i Belog Drima s druge strane. To je, kako ističe Đorđević, “jedina prirodna i racionalna granica kako za Arbaniju tako i za Srbiju”. Stoga su punomoćnici Srbije na Londonskoj konferenciji mira (1913) govorili, ne pominjući ono “životno pitanje”, o “*stvaranju avtonomne Arbanije ne samo kao o jednoj načelnoj odluci velikih sila, nego kao o svršenoj činjenici*”, nastojeći svim sredstvima “da toj državi dadu granice, koje *ne bi ugrožavale životnim interesima srpskog naroda*” (podvukao M.Š.). U opravdavanju te granice Đorđević je navodio: etničke razloge, slovenske toponime, zversko nasilje Albanaca, uzurpaciju srpske zemlje, istorijska prava (“moralna prava”), ali i kulturne razloge, koje Srbima kao “kulturnom narodu” daju veće pravo “da Arnautu napravimo našim sugrađanima, da ih mi vodimo naravno pod garantijama koje daje svaka prosvetljena administracija svojim građanima, nego što bi ga imali neobrazovani i u građanskom i u političkom smislu neuki Arnauti da oni uzmu Srbe pod svoju upravu”. Pravo kulturnog naroda da kroz “svoju kulturnu misiju među nekulturnim narodima... nametne svoju administraciju”, prema Đorđeviću, ne predstavlja nikakvu novost. Usled toga on traži, da sve one zemlje, koje su prema njegovoj karti “ostavljene izvan granica *buduće avtonomne Arbanije, moraju se dati srpskome narodu, bez obzira na to da li su Arnauti u njima u većini ili u manjini*” (podvukao M.Š.), kako bi Srbi zadržali zemlje koje su osvojili od “arnautske uzurpacije” pod “turskom državnom politikom”. Takav zahtev, kako smatra Đorđević, i nije “ništa drugo, nego da nas Evropa prizna kao kulturnu naciju koja je sposobna da uzme na sebe kulturnu misiju”, s obzirom na to da cela srpska istorija “dokazuje da su interesi srpskog naroda uvek bili u harmoniji s interesima Evrope”. Otuda bi razgraničenje Srbije i Albanije, onako kako predlaže Đorđević, zadovoljilo “istorijska prava i opravdane interese srpskog naroda i dalo bi mu mogućnosti da postane jedan od glavnih jemaca za mir, red, kulturni i privredni napredak na Balkanu, a to je glavna i najmilija aspiracija našeg naroda. To je naš interes, ali to je ujedno i interes Evrope” (Đorđević, 1913: 176–179).

U svemu tome za Evropu je glavno da ona “može slobodno raspolagati Valonom (jer samo između Valone i Otranta se može zatvoriti Jadransko more) a da ne naiđe na otpor nijedne Balkanske države”, pa ni Srbije, koja samo traži “*jedan mali deo Arbanije i jedno malo parče morske obale od Lješa do Drača, traži samo svoje nekadašnje pristanište da bi izbila na more*” (podvukao M.Š.). Pošto se srpski zahtevi tiču “samo Severne Arbanije u kojoj Gege žive, a druge balkanske države ne traže na tom

kraju ništa za sebe, to bi”, zaključuje Đorđević, Evropa mogla “slobodno raspolagati celom južnom Arbanijom u kojoj žive Toske zajedno sa Valonom”, koju je inače privremena vlada Albanije izabrala za svoje sedište. Polazeći od tog srpskog interesa, Đorđević se na kraju pita: “Zašto onda ne bi Evropa tu žuđenu arnautsku državu napravila od južne Arbanije s Valonom kao prestonicom, pa da ceo svet (srpski, M.Š.) bude zadovoljan utoliko pre, što Toske nisu takvi divljaci kao što su Škipetari i što bi se moglo lakše učiniti da njihova država postane za život sposobna?” (Đorđević, 1913: 181–182).

Osim toga, u realizaciji srpskih interesa, srpska politika i njena intelektualno–ideološka racionalizacija, u svojim zavojevačkim zahtevima prema Albaniji, oslanjala se na sukobljene interese velikih sila u albanskom pitanju, izražene stihovima spevanim među srpskim vojnicima: “Aoj Draču, ti varoši lepa./ Zbog tebe se sva Evropa cepa...” (cit. u: Imami, 2000: 195). Nakon što su velike sile Londonskim ugovorom o miru 30. maja 1913. potvrdile nezavisnost Albanije, s nekim otvorenim graničnim pitanjima, već sutradan (1. juna 1913.) “Srbija i Grčka sklopile (su) tajni sporazum (Pašić i Vanizelos) po kome bi severni deo Albanije, do reke Skumbine, trebalo da pripadne Srbiji a južno od nje Grčkoj”. Zbog sukobljenih interesa, mnogima u Evropi bilo je sasvim jasno kako “Albanija postaje glavni činilac ravnoteže na tom delu Balkana i Jadranskog mora”, s primedbom da je ona i “stvorena da bi se izbegli evropski zapleti”. Kako je izjavio ruski ambasador na Londonskoj konferenciji: “Ni manje države ni većih muka” (isto, 2008). Dok u francuskoj knjizi *Albansko pitanje*, prikazanoj u *Srpskom književnom glasniku* (1913), Anri Šeridan piše: “što teritorije Albanije bude manje, utoliko će evropskoj diplomatiji biti lakše u budućnosti... Ne treba se varati, buduća arbanaska država biće ognjište intriga, austrijskih, talijanskih, crnogorskih, srpskih, grčkih, albanskih, nad kojima treba stalno da se vrši kontrola i garantija, šest velikih sila! Kakva perspektiva!” (Imami, 2000: 200).

Srbija je u, kako se pisalo, “podloj sili Austrijskoj” (“monstruoza država” i “krvomutna Austrija”) (Oraovac, 1913: 117, 118) videla glavnu prepreku svojim zahtevima, kad je “stekla pravo da prednjači i da uživa plodove krvlju stečene”, ali nije verovala “da će rimskim slugama poći za rukom da dobrog cara Franca Jozefa I, koga su oni proklamovali za cara Evrope”, uvuku u rat zbog Albanije i “da veče njegovoga života nanovo zagorče” (Đorđević, 1913: 185). Protiv mogućnosti rata Austrije sa Srbijom on je istakao sledeće razloge: 1) “narodi austrougarski” neće taj rat, ni Sloveni ni Nemci, 2) Mađari zbog svoje unutrašnje politike “duplo će razmisлити” da li u slučaju propasti monarhije da “napuste svoju *poslednju dasku za spasavanje*” oličenu u staroj mađarskoj ideji *o dunavskoj federaciji s Rumunima i s Balkancima*”; 3) rat bi mogao, dakle, doneti nekakvu

“katastrofu” Austro-Ugarske. (“Pa, Bože moj, stvar nije tako nemoguća”.) Jer “Srbija u jednom odbrambenom ratu protiv Austrougarske ne bi ostala sama...” (isto). Srpski narod doteran “do duvara”, šikaniran, porobljen, opljačkan, ponižen, dalje ne može odstupati i, kako piše Toma Oraovac, mora reći Austriji: “Stoj, dalje se odstupati ne može i ne smije”. To može po mir Evrope biti “kobno a po opstanak Austrije može biti sudbonosno, fatalno i ubitačno”. Ali ako se hoće očuvati evropski mir i zaustaviti Austrija u svome “bijesnome potrcu”, onda, po Oraovcu, “pravo je, potrebno je i spasonosno je da naša vjekovna zaštitnica i ovom prilikom spase Austriju i da joj kaže diplomatskim putem – Stoj, kako ne bi srpski narod i srpski mučenici bili prinuđeni to učiniti, preko jedinog lijeka u borbi protiv Austrije, a to je: mač i brzometka”. Tim pre, što postoji dvestogodišnji savez “Srba s Rusijom, koji je krvlju napisan i potpisan; a koji kazuje prijateljima i neprijateljima da su Srbi i Rusi jedan te isti narod...”, “da je naš Bog i ruski Bog, da je naša vjera i ruska vjera, da je naša krv i ruska krv i da je naš savez nerazdvojan...” U ime toga savezništva Oraovac zaključuje da Rusija treba da stane u “odbranu našeg prava (na Skadar, M.Š.), njene dužnosti i časti”, kako bi se čuo njen “dostojni glas (...) koji treba da je zapovest za sve njene i naše krvnike”, ako je svesna svoje veličine, slavne prošlosti, nedostižne sile i moći; “ne možemo ni posumnjati da će nas Rusija zaboraviti i svoju dužnost ne izvršiti: zato vedra čela, vesele duše i radosna srca, ne bojeći se javnih i tajnih krvnika iz dubine srpskoga srca kličemo: ‘Bože carja hrani’ (i danas Bože Putina hrani. M.Š.), a sa carom (Putinom) i našu milu braću i svetu Rusiju, na dobro slovenstva a na strah vragam” (Oraovac, 1913: 119, 124, 125).

Jedan od retkih kritičara ovih intelektualnih “racionalizacija” politike srpske vlade prema albanskom pitanju bio je srpski socijalista Dimitrije Tucović (1881–1914). On se “više iz praktičnih potreba nego iz teorijskoga interesa” pozabavio albanskim prilikama, o kojima je tadašnja srpska štampa u “pogubnoj utakmici da pomogne jednu rđavo upućenu i rđavo izvođenu politiku, mesecima i godinama rasprostirala o arbanskom narodu tendenciozna mišljenja”, a “takvim mišljenjima i sama vlada pokušavala (je) da opravda svoju zavojevačku politiku u Arbaniji” (Tucović, 1914: 3–4). Suprotstavljajući se najodlučnije protiv zavojevačke politike srpske buržoazije i vlasničkih krugova, Tucović se zalagao za stvaranje boljih odnosa između srpskog i albanskog naroda u okviru prijateljstva, saveza i najpunije zajednice svih balkanskih naroda. U prodiranju Albanaca “na Istok”, o čemu se u Srbiji (kao i danas) mnogo pisalo, Tucović je video “glavno sredstvo kojim šovinistička štampa izaziva kod srpskoga naroda mržnju prema ‘divljim’ Arnautima, prikrivajući kao guja nokte divljaštva koje je srpska vojska prema njima počinila” (isto, 7). Tucović se prema vlastitom priznanju nije bavio pitanjem: “u koliko je proređenost srpsko-

ga elementa u ovim krajevima neposredan rezultat arnautske navale, a u koliko je posledica opštega, utvrđenoga kretanja srpskoga naroda s juga na sever? Naseljavanje Šumadije je bez svake sumnje došlo raseljavanjem jugozapadnih krajeva... Zar slovenska plemena nisu potisla starosedeoće ovih zemalja sredstvima o kojima istorik nema ni malo lepo mišljenje”? (Tucović, 1914: 8)

On smatra da su se Albanci “rasprostirali na istok na račun Slovena”, ali takav prodor ne daje za pravo osvetničkom držanju prema njima. Stojeći na nižem kulturnom razvitku od drugih susednih naroda, Albanci nisu imali uslova za pretapanje i asimilaciju tuđih elemenata, koji su “silom ili milom” napuštali svoju imovinu i ognjišta. “To napuštanje je, nema sumnje”, kako piše Tucović, “vrlo velikim delom posledica nesnosnoga susedstva primitivnih pljačkaških, neobuzdanih arnautskih plemena ili čak njihova gruba pritiska”. S druge strane, u čestim migracijama, Tucović je video odliku života u Turskoj, tražeći uzrok tako “lakom i čestom seljakanju” u “begovskom sistemu privrede”, “nomadskim navikama”, feudalnom sistemu svojine zemlje, u kome “starinci” nisu bili vezani za zemlju *svojinom*, najčvršćom vezom koju društvo poznaje, pa su se lakše rešavali na seobu (Tucović, 1914: 9). Kosovski krajevi bili su “eldorado begovske eksploatacije”, i još uvek žive plemenske organizacije Albanaca, koje od kulturnog sveta dele čitavi vekovi brzog napretka i dubokih društvenih preobražaja.

Međutim, primitivizam i nizak stepen razvoja, prema Tucoviću, “nije merilo sposobnosti za kulturni život i razvitak uopšte, kao što se to u političkoj književnosti imperijalističke buržoazije rado uzima. Jer, ako su neki narodi, *blagodareći povoljnim istorijskim prilikama*, činili brže napretke od drugih, ako idu na čelo ljudske civilizacije dokle drugi ostaju u primitivnom stanju, to ne daje pravo braniocima zavojevačke kapitalističke politike da te zaostale, slabe, bezotporne narode smatraju za slabiju, nesposobniju, nižu, *inferiornu rasu*, da im odriču svaku kulturnu sposobnost i da ih oglašuju za večitoga maloletnika kome je potrebno njihovo ‘kulturno’ tutorstvo”. Tucović smatra da “ta izobličena reakcionarna odbrana kapitalističke, zavojevačke politike gubi iz vida da su kroz oblik plemenske društvene zajednice i primitivna stanja prošli svi kulturni narodi... Pa ipak Balkanicus (Stojan Protić) i Dr. Vladan (Đorđević) napisali su po jednu čitavu knjigu sa očitom željom da smožde ovaj bedni arbanski narod i da dokažu njegovu nesposobnost za kulturni i nacionalni život” (Tucović, 1914: 26–27). Prema Tucoviću, pojava ovih spisa čini eru u srpskoj književnosti “kao što pohod srpske vojske na Arbaniju, čini eru u politici Srbije” (isto, 28), čiji pisci i političari o “Arbanasima vole da stvaraju iluziju potrebnu za opravdavanje zvanične politike...” (isto, 42).

Tucović je razlike u jeziku, religiji, političkim težnjama i uticajima Albanaca razumeo kao razdrobljenost njihovog života i *ogledalo plemenske otuđenosti i nemanja uzajamnosti i saobraćaja u životu Arbanasa*, ali, za razliku od drugih, na osnovu toga stanja stvari nije negirao sposobnost Albanaca da u budućnosti postignu drukčije rezultate samostalnim razvojem. Otvoreno i oštro kritikujući i suprotstavljajući se tim negacijama, on je eksplicite istakao potrebu da se rasčisti sa “jednom ’naučnom’ laži koja nam se od pohoda srpske vojske u Arbaniju na hiljadu načina nameće, ma da je u nauci odavno otišla u staru gvožđuriju. *Elemente koji čine naciju nacijom i faktore koji određuju uslove zajedničkoga državnog života ni jedan ozbiljan čovek ne iznalazi danas merenjem lobanja i proučavanjem rasa, već ih određuju istorija i sociologija*” (Tucović, 1914: 45). Pišući o društvenim prilikama kod Albanaca, Tucović nije uzeo sebi za cilj samo da ih izloži, već je ukazujući na njih pokazivao “da Arbanija, i ovako zaostala i primitivna kakva je, ne stoji ni izvan sveta, ni izvan istorije i da pokreti i borbe u njoj nisu ni pobuna ’divljaka’ protiv ’civilizacije’, kao što predstavljaju jedni, ni plod tumaranja i namera tuđih agenata, kao što predstavljaju drugi. Ti pokreti i borbe su pripremljeni i uslovljeni opštim promenama u društvenim odnosima i uslovima života u Arbaniji, koje su u svoje vreme davale slične borbe i pokrete i u drugih naroda” (isto, 53). Takav “narodni materijal” predstavlja autonomnu Albaniju. “O njegovoj podobnosti za samostalan državni život ništa nam nisu u stanju reći oni koji u njegovoj ’arnautskoj krvi’ unapred vide antidržavni, antikulturni, antisocijalni element” (isto, 54). Samostalan državni život “novoga člana balkanskih državnica”, Tucovića zanima, pre svega, iz obzira prema srpskoj budućnosti. Albanija ko i svaka mala državnica izložena je “udarcu jačih”. Mnogo su opasniji po njenu egzistenciju uticaji koji dolaze *spolja* nego potresi koji se kriju *unutra* pod uticajem plemenskih i religioznih suprotnosti grozne društvene dezorganizacije, koje je moguće savladati kao što su slomljene “autonomske težnje knežina pri organizovanju nove srpske države”. Stoga će Albanija “mnogo teže odolevati opasnostima koje se kriju u pogodbama pod kojima je postala i pod kojima ima da se razvija” (Tucović, 1914: 55). Ta opasnost pratila je osnivanje svih balkanskih državnica, po kojima je “tumaralo toliko tuđinskih agenata”, a naročito po Albaniji, bilo slabijih suseda ili udaljenijih velikih sila. “Svojom zavojevačkom politikom Srbija, Grčka i Crna Gora nisu uspele da Arbaniju podele, ali su uspele da je smanje i očerupaju. Formalno”, kako je zapazio Tucović, “Arbanija dobija autonomiju, ali je ta autonomija *hroma*, forma bez sadržine, pravo bez najbitnijih uslova da bude ostvareno, autonomija močvarnoga primorja i besplodnih krajeva, odsečena od plodnih krajeva na istoku i jugu. *Londonska Konferencija je bila prema Arbaniji još svirepija nego Berlinski Kongres prema Srbiji*” (Tucović, 1914: 56) (podvukao

M.Š.). Svojim odlukama ona je nesumnjivo najviše štete, po Tucovićevoj proceni, nanela albanskom narodu, obezbeđujući dobit zainteresovanim kapitalističkim krugovima velikih sila (Austro-Ugarske i Italije). Neprijateljsko držanje vlada susednih država, odgurnulo je Albaniju u ruke ovih velikih država, pretvarajući je u njihovo oruđe, utoliko pouzdanije što je slabije i za život nesposobnije, ekonomski zavisnije, na čemu se stvara osnova buduće države, jedne nesigurne političke tvorevine, čije “porobljavanje neće ići posredstvom državnih dugova već putem neposredne *kolonijalne pljačke*” (isto). Radi ostvarenja svojih planova srpski vlasnički krugovi radovali su se sporovima i novim metežima u Albaniji. Videći u njima pogodno sredstvo za realizaciju svojih pretenzija, oni su izgubili iz vida da se na Jadranskom moru, kome su težili, počela utvrđivati najveća evropska sila, kapitalizam, “koji neće zadocniti”. U borbi protiv osvajačke politike Austro-Ugarske i Italije, intelektualni krugovi Srbije svojom “velikom bibliografijom”, koja nije mimoišla ni štampu *socijalne demokratije*, došli su u apsurdan položaj, preporuke i odbrane zavojevačke politike vladajućih krugova Srbije. Njihovo objašnjenje je “očajno prosto: Arbaniju hoće da porobe te hoće da porobe, pa kad joj je to suđeno, onda je bolje da taj porobljivač bude Srbija nego ove dve velike sile” (Tucović, 1914: 73), koje predstavljaju glavnu smetnju izlaska Srbije na Jadransko more, kao glavni cilj njene sveukupne politike, mnogo viši od jednog *trgovačkog* pitanja, od koga umnogome zavisi ceo privredno-finansijski sistem Srbije, strani krediti i opstanak režima. O posledicama takve politike malo je ko mislio. Državni dugovi petostruko su rasli brže od državnog budžeta. Njegov porast su gutali neproduktivni izdaci na dugove i vojsku, a najveći deo državnih zajmova korišćen je za pokrivanje budžetskih deficita i vanrednih rashoda militarizma. Ovaj “raspičkuski sistem gazdovanja”, kako ga je slikovito nazvao Tucović, jasno je pokazivao svu težinu dužničkoga ropstva. “Da bi se taj bankrotski sistem gazdovanja održao, Srbija je padala u sve nove i nove dugove, njima bankrotstvo odlagala i terete svoje sadašnje politike sve više prenosila na buduće generacije” (Tucović, 1914: 83).

Albanska politika srpske vlade, za Tucovića, bila je “oličenje avanturističkoga lutanja jednoga očajnika koji bez ikakvih izgleda na uspeh i bez jasnoga cilja rasipa dragocenu snagu, da bi izbegla bankrotstvo pred kojim stoji ceo njegov privredni i politički pravac” (isto, 88). U veku imperijalističke politike, osvajačka politika male i nerazvijene Srbije, upućene na zajednicu a ne davljenje drugih, pokazala je *ekonomsku i političku* apsurdnost, kao protivrečna i nemoguća politika, čija će senka “dugo vremena pomračivati nebo nad srpskim narodom. Srbija je htela i izlazak na more i jednu svoju koloniju, pa je ostala bez izlaska na more, a od zamišljene kolonije stvorila je krvnoga neprijatelja. Htela je da istisne tuđi uticaj iz Arbanije, a postigla je da ga još više učvrsti. Osvajačkim hicem

htela je jedno radikalno, definitivno rešenje u korist svoga gospodarstva na jadranskoj obali, a uspela je da se tuđe gospodarstvo definitivno utvrdi. Njena težnja ka moru dala je naopake rezultate, jer je sprovedena naopakim sredstvima, to jest: *ono što se moglo postići samo u sporazumu i prijateljsko saučešće oslobođenoga arbanaskoga naroda htelo se postići protiv njega*. Težnje izlaska na more metodama zavojevačke politike pretrpele su potpun poraz” (isto, 94), koje je Tucović osuđivao ne samo kao zločin prema srpskom narodu, već i kao “jedan zločin za tuđ račun” (isto, 92), u kome su naizмениčno radile “slepe sile: glad i iznemoglost, batine i revolver”! (isto, 97) Albanci su i tada mirno čekali rešenje Evrope. Čak i “divlja” albanska plemena znala su bolje proceniti presudan uticaj tog rešenja po Albaniju od same srpske vlade, koja je “stajala pod zlokočnom sugestijom ruskog uticaja” (isto, 102–103), i idolopokloničkog verovanja u moć oružja, kao jedinog radikalnog i rešavajućeg sredstva, podižući uz pomoć štampe paklenu poviku protiv “arnautskih divljaštava”. Ona je rasla s nemoći srpske vlade, da odoli pritisku svojih moćnih suparnika oko Albanije (isto, 104). Narodu je na vrat natovareno teško breme ugušivanja izazvanih buna “primernim kažnjavanjem Arbanasa”. Kontrolisana štampa tražila je “istrebjenje bez milosti, a vojska je izvršavala. Arbanaska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta. To buhu u isto vreme varvarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece(...) Još jednom se potvrdilo”, kako piše Tucović, “*da je narodna pobuna najprimitivnijih plemena uvek humanija od prakse stajace vojske koju moderna država protiv pobune upotrebljava*. Srpski vlasnici su otvorili svoj registar kolonijalnih ubijanja i grozota i mogu već dostojno stupiti u vlasničko društvo Engleza, Holanđana, Francuza, Nemaca, Talijana i Rusa” (Tucović, 1914: 107–108).

S obzirom na to da su nakon oslobođenja od turskog gospodarstva balkanske državnice stupile sa “punim šakama planova i diobi zadobivenih oblasti na osnovu istorijskih i nacionalnih prava, ekonomskih i političkih nužnosti”, što je vodilo i novim sukobima, zbog nemogućnosti podela, “a da se ne pogazi nacionalni princip, ne ugrozi državni opstanak, ne povrede stvarni privredni interesi i uobražena i preživela istorijska prava”, u “masi stvarnih i uobraženih pitanja, istinskih i lažnih interesa, koji su sa uništenjem turske vlasti potekli kao voda iz razbijena suda”, Tucović je povoljno rešenje video samo u *stvaranju jedne nove zajednice, jedne nove celine više forme, zajednice balkanskih naroda*. Ona bi bila rešenje složenoga “balkanskog pitanja”, kako bi se sačuvala davno izgubljena nacionalna sloboda od krvavog pira oko podele zadobijenih oblasti. Podele su najveća nesreća za slobodu balkanskih naroda. Otmičarski grabež osvojenih oblasti tu slobodu je udavio pre nego što je rođena. Time se istorijski potvrđuje “gledište socijalne demokratije (čiji je gorljivi zagovornik Tucović)

da *nacionalno oslobođenje balkanskih naroda nije moguće bez ujedinjena celoga Balkana u jednu opštu zajednicu*” (Tucović, 1914: 110–111). Ona bi svima otvorila slobodan izlazak na more, slobodu saobraćaja, osiguranje privrednih potreba, brži privredni razvoj, u okviru prostrane privredne oblasti, jer *“istinska ekonomska emancipacija balkanskih naroda leži u privrednoj zajednici Balkana”* (isto, 112). Posmatranje stvarne situacije na Balkanu, ako postoji politički realitet, nužno nameće, kao iz *“otvorene knjige koja tako precizno ocrtava našu budućnost”*, načelo zajednice, kao *rukovodno načelo* politike balkanskih državnica. Zavojevački pohod Srbije prema Albaniji je *“najgrublje odstupanje od načela zajednice balkanskih naroda, a u isto vreme odstupanje koje je plaćeno najočiglednijim porazom”*. Politiku sporazuma i prijateljstva očigledno je polupao mnogo više *“jedan osion osvajački gest Srbije nego sirovost albanskih plemena. Srbija nije ušla u Arbaniju kao brat nego kao osvajač. Šta više ona nije ušla ni kao političar već kao grub soldat”* (Tucović, 1914 : 115). Politika koja je sadržala naređenje vojnicima: *“idite i osvojite! Ili pokoriti ili propasti!”* i nije vodila računa o ljudima, plemenima i narodu koji prirodno teži sticanju albanske samostalnosti, dovela je do toga, da je Srbija *“izgubila svaki dodir sa predstavnicima arbanaskoga naroda i njega odgurnula u očajnu mržnju prema svemu srpskom”*, opravdavajući je *“lažnim teorijama o nesposobnosti Arbanasa za nacionalni život”*. Skup i potpun poraz takve politike koja se borila protiv albanske autonomije *“stoji pred nama kao svršen čin i zvoni kao jedna fina istorijska ironija na teoriju nacionalne ‘nesposobnosti Arbanasa’*. Taj poraz, kako je anticipirao Tucović, nije okončao lanac opasnosti i žrtava po slobodu srpskog naroda i budućnost Srbije. Stoga je on predlagao da se napuste predrasude, pogleda istini u oči i prizna borba koju su tada vodili Albanci za jedan drukčiji politički život, drukčiji od onog *“što mu ga nameću njegovi svirepi susedi”* (Srbi, Grci, Crnogorci) kao *“prirodna, neizbežna i istorijska”*. *“Slobodan srpski narod treba tu borbu da ceni i poštuje koliko radi slobode Arbanasa toliko i svoje i da svakoj vladi odriče sva sredstva za zavojevačku politiku”* (isto, 115, 117–118).

Braneći pravo albanskog naroda na samostalan državni život i slobodan unutrašnji razvitak, Tucović je ostao usamljen. To ne umanjuje vrednost njegovih pogleda. Uprkos zaborava, njegova knjiga *Srbija i Arbanija* *“dokaz je da je Srbija uvek imala ljude i pokrete koji su znali da brane i odbrane njenu čast i njene stvarne interese od napadnutih vladajućih krugova, kad god su išli za tim da pokrenu narodne mase da služe njihovim interesima, bilo na štetu drugih naroda, bilo samog srpskog naroda”*. To *“potvrđuje da savjest srpskog naroda nije bila umrla, čak ni u vrijeme kad su svi vladajući slojevi i sve partije, opijeni brzim i relativno lakim pobjedama nad Turskom, jednodušno odobravali zavojevačku politiku Pašićeve*

vlade i trovali narodne mase šovinizmom i mržnjom prema malom albanskom narodu, koji je tek stupio u borbu za stvaranje svoje nacionalne države". U vreme kad je bilo vrlo rizično propovedati potrebu zajedničkog rada s Albancima, bliskih veza, i njihovog samostalnog razvoja, "iz čitavog pobjedničkog šovinističkog pijanstva toga vremena", Tucović "se uzdigao kao budna savjest naroda" (Đilas, uvod u: Tucović, 1945 : 5, 14). Ona je bila (i ostala) kap u moru istorije, geografije, sukobljenih interesa Srba i Albanaca, koji nisu uspeli (ili nisu hteli) da naprave, kako bi rekao De Gol, "istinski dobro savezništvo". Skoro jedan vek kasnije propovedanje tog savezništva postalo je još rizičnije. Oslobođenjem Kosova i izlaskom Srbije na more nije rešeno "albansko pitanje", ostao je srpsko/albanski problem, tek što je otvoren. Izveštavajući 1912. godine s balkanskog ratišta, Lav Trocki je lucidno primetio: "Srbija je pripajanjem Kosova dobila mlinski kamen na vratu svog razvitka". Nacija je pretendovala na apsolutna prava suverenosti, dok je pojedinačni građanin ostao stešnjen u granicama najtešnje zavisnosti, od koga se zahtevalo svojstvo pokornog sluga. "Izgledalo je kao da ljudi vole slobodu, a ispostavilo da samo mrze gospodara. Ono što narodi stvoreni da budu slobodni zaista mrze jeste samo zlo koje izvire iz zavisnosti" (Tokvil, 1994 : 168).

L i t e r a t u r a

- Cemović, M. 1913. *Makedonski problem i Makedonci*, Beograd: Izdanje uredništva "Dela".
- Cvijić, J. 1912. *Balkanski rat i Srbija*, Beograd: Nova štamparija "Davidović".
- Cvijić, J. 1924. "Posle trideset i pet godina naučnog rada", u: *Srpski književni glasnik*, knj. XIII, br. 5.
- Đaneti, E. 2006. *Laži od kojih živimo*, Beograd: Draganić.
- Đorđević, V. 1913. *Arnauti i velike sile*, Beograd: Izdanje Jefte M. Pavlovića i kompanije.
- Fest, J. C. 1979. *The Face of the Third Reich*. Rc. M. Bullock, Harmonds worth: Penguin.
- Febvre, L. 1980. *La terra e l'evoluzione umana. Introduzione geografica alla storia*, Torino: Einaudi.
- Gelner, E. 1997. *Nacija i nacionalizam*, Novi Sad: Matica srpska.
- Gleni, M. 2001. *Balkan: 1804–1999. Nacionalizam, rat i velike sile*. Deo 1. Beograd: Samizdat FREEB92.
- Goff, A. and Hugh, A. Fawcett, 1921. *Macedonia: A Plea for the Primitive*, London and New York: John Lane Company.
- Hegel, G. V.F. 1951. *Filozofija povijesti*, Zagreb: Kultura.
- Hobsbaum, E. 1996. *Nacije i nacionalizam od 1780*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kant, I. 1977. "Der Charakter des Volkes", *Shriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Paedagogie*, Vol. XII, Frakfurt: Suhrkamp Verlag.

- Keyserling, C. H. 1928. *Europe*, Translated by Maurice Samuel, New York: Harcourt, Brace&Company.
- Klausen, D. 2003. *Granice prosvetiteljstva*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Nolte, E. i F. Fire, 2006. *Neprijateljska bliskost*, Beograd: Plato.
- La Boesi, E. de. 2001. *Rasprava od dobrovoljnomo ropstvu*, Beograd: Filip Višnjić.
- Masleša, V. 1990. *Mlada Bosna*, Sarajevo.
- Milani, C. 1987. "Il 'Confine': note linguistiche", u: M. Sordi, (ur.) *Il confine nel mondo classico*, Milano: Universita Cattolica.
- Monteskije, S. 2004. *Persijska pisma*, Beograd: Utopija.
- Mos, Dž. L. 2005. *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd: Službeni glasnik.
- Nušić, B. Đ. 2005. [1902]. *S Kosova na sinje more*, Beograd: Čigoja štampa.
- Okely, J. 1994. "Thinkin Through Fieldwork", u: *Analizing Qualitative Data*, ur. A. Brumen i R. G. Burgess, 18–34, London and New York: Routledge.
- Oraovac, T. P. 1913. *Arbanaško pitanje i srpsko pravo*, Beograd: Izdanje knjižare Rajkovića i Ćukovića.
- Putinja, F. i Stref-Fenar, Ž. 1997. *Teorije o etnicitetu*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radonić, J. 1912. *Prošlost Stare Srbije*, Beograd: Nova štamparija "Davidović".
- Skerlić, J. 2000. *Srpske teme*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stanković, Đ. 2006. "Prošlost na lomači", Beograd: *Nin*, 21.12. str.19–20
- Sulima, R. 2004. *Antropologija svakodnevnice*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Renan, E. 1982. *Qu'est ce que c'est une nation?* Paris: Conference faite en Sorbonne.
- Todorova, M. 1999. *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Todorović, P. (priredila L. Perović), 1997. *Srpska stvar u Staroj Srbiji; Uspomene na kralja Milana*, Beograd: Službeni list SRJ.
- Todorović, P. (priredila L. Perović) 2000. *Pisma ličnosti i ličnost*, Beograd: Službeni list SRJ.
- Tojnbj, A. 2002. *Proučavanje istorije*, Beograd: Službeni list SRJ, Podgorica: CID.
- Tokvil, A. de. 1994. *Stari režim i revolucija*, Sremski Karlovci. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Tomić, J. 1913. *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji*, Novi Sad: Električna štamparija Dra Svetozara Miletića.
- Tomić, J. N. 1995 [1913] *O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku*, Priština: Grigorije Božović.
- Tucović, D. 1914. *Srbija i Arbanija*, Beograd: Nova štamparija Save Radenkovića i brata.
- Veiga, F. 2003. *Balkanska zamka (1804–2001)*, Beograd: Španska ambasada.
- Vernan, Ž. P. 2002. *Vaseljena, bogovi, ljudi*, Čačak: Gradac.
- Wittgenstein, L. 1980. *Culture and Value*. Tr. P. Winch. Oxford: Blackwell.
- Zinani, P. 2002. *Značenja Granice*, Beograd: Clío.
- Žirarde, R. 2000. *Politički mitovi i mitologije*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Milojica Sutovic

LIBERATION OF KOSOVO
/OR SERBIA'S ACCESS TO THE SEA

Summary

By the weakening of Ottoman Empire, the Serbian Nationalist Movement attempted to achieve a program of nationalist unification by founding the Serbian state, liberating Kosovo and joining the old Serbian land to the centre as well as by expanding to the south and south west, north and north west, to Orthodox lands. This nationalism, accepted by a majority of intellectuals did not rely on pure sensitivity (despite the irrational arguments of 'deep souls', non-material western interests, open hands of colonizers, sacrifice for freedom of un-free brothers) but remained a rational political concept of bringing together the national identity and political power in accordance with the political needs of Serbia. It was also an economic necessity in order to for a 'large state' to make progress which could not be imagined without its access to the sea. In a time of turmoil at the beginning of the twentieth century this special need became an imperative of Serbian politicians and intellectuals who tried by using impossible means to explain the traditions of Albanians and the need for their inclusion in the Serbian state.

Key words: unification of Serbs, liberation of Kosovo, access to the sea, civilizing Albanians, economic necessity, state need.

Boško Risimović – *Planeri*, 1966.

.....

PREVODI

.....

*Joachim Fest*¹

profesor političkih nauka, Hanover

BIOGRAFIJA HITLERA²

Prva razmatranja: Hitlerova istorijska dimenzija

*Nije slepilo, nije neznanje ono što kvari ljude i države. Ne ostaje zadugo skriveno kuda vodi put kojim su krenuli. Ali, postoji u njima jedan nagon kome ne mogu da odole, a koji je podržan njihovom prirodom i ojačan navikom, koji ih vuče sve dalje, dokle god u njima postoji trunka snage. Božanski je onaj koji se suprotstavi sam sebi. Većina vidi propast pred sobom, ali ipak srlja u nju.*³

Leopold F. Ranke

Poznata istorija ne beleži pojavu kao što je on; da li se može nazvati “velikim”? Niko nije probudio toliko oduševljenje, histeriju i nadu kao on; niko toliku mržnju. Niko pre njega nije u periodu od samo nekoliko godina samostalnog delovanja dao istoriji tako neverovatno ubrzanje i tako promenio svet kao on; niko nije ostavio tolike ruševine iza sebe. Tek ga je koalicija svih svetskih sila, u ratu koji je trajao skoro šest godina, sraznila sa zemljom: ubila, kako reče jedan oficir nemačkog pokreta otpora, “kao besnog psa”.⁴

- 1 Joachim Fest (1926–2006) je odrastao u porodici u kojoj je negovano obrazovanje i pruska i katolička tradicija. Fest je studirao istoriju, prava i germanistiku na univerzitetima u Frajburgu, Frankfurtu i Berlinu. Radio je u različitim dnevnim novinama i na radio stanicama. Od 1963. do 1968. bio je glavni i odgovorni urednik Severnonemačkog radija, 1965/66 je vodio televizijski magazin “Panorama”, a od 1973. do 1993. je bio jedan od izdavača dnevnih novina *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Pored Hitlerove biografije Joachim Fest je objavio brojna dela iz oblasti istorije, književnosti i istorije umetnosti.
- 2 Velika Hitlerova biografija Joachima Festa pojavila se 1973. u izdavačkoj kući Propileji (Propyläen) i odmah postala svetski bestseler. Ovo delo je ključno za istraživanje Hitlerove ličnosti i njegovog okruženja i do danas je ostalo merodavno u ovoj oblasti. Pored briljantne analize diktatora ovu biografiju odlikuje i veoma visok književni nivo. (prim. prev.)
- 3 Ovaj Rankeov citat preuzet je iz jednog dela Konrada Hajdena (Konrad Heiden).
- 4 Tako je govorio oberst fon Gersdorf (von Gesdorff) obraćajući se genaralfeldmaršalu fon Manštajnu (von Manstein). Citat je uzet iz dela Ditera Elera (Dieter

Hitlerova svojevrsna veličina je suštinski povezana sa njegovim ekscesivnim karakterom: jednim monstruoznim, van svih okvira kuljajućim izlivom energije. Pojava takvih predimenzioniranih razmera nije preduslov za istorijska veličina, ali se ne sme zaboraviti da je i trivijalno moćno. Hitler nije bio samo pojava preuveličanih osobina, niti je bio isključivo trivijalan. Erupcija koju je on prouzrokovao pokazivala je u svakom od svojih stadijuma, sve do poslednjih nedelja propasti, njegovu upravljačku volju. U brojnim govorima, odsudnim tonom, sećao se svojih početaka, kada nije “iza sebe imao ništa; ništa: ni ime, ni posed, ni štampu, ništa, baš ništa”, i kako je iz sopstvene snage, od “jadnika” došao do vladara Nemačke, a zatim do vladara čitavog dela sveta: “To je bilo nešto čudesno!”⁵ Zaista, on je bio jedinstvena tvorevina: sve iz sebe samog i sve u jednom: svoj sopstveni učitelj, organizator partije i njen ideolog, taktičar i demagoški iscelitelj, Firer, državnik i decenijama centar oko koga se svet kretao. On je pobio mudrost istorijskog iskustva da revolucija jede svoju decu; on je bio “Ruso, Mirabo, Robespjer i Napoleon svoje revolucije, bio je njen Marks, njen Lenjin, njen Trocki i njen Staljin. Iako je po karakteru i biću bio većini pomenutih nedostojan, ipak mu je uspelo ono što nijednom od njih nije: vladao je svojom revolucijom u svakoj njenoj fazi, pa čak i u trenucima poraza. To govori o zavidnom razumevanju sila koje je prizvao”.⁶

On je posedovao izuzetan osećaj za to koje snage uopšte mogu biti mobilisane i nije dopuštao da ga ometaju vladajuće tendencije. Vreme u kome je on ušao u politiku bilo je sasvim u znaku liberalno građanskog sistema. On je uspeo da oseti i razume skrivene otpore i da od njih načini, u smelim i prenapregnutim konstrukcijama, svoj program. Političkom razumu se njegov stav činio besmislen dok ga arogantan duh vremena godinama nije uzimao za ozbiljno. Pa ipak, iako je oko sebe izazivao podsmeh koji se odnosio na njegovu pojavu, na njegove retoričke egzaltacije i njegove pozorišno inscenirane nastupe: uvek je uspevao, na jedan teško opisiv način, da se izdigne iznad svojih banalnih i dosadnih obrisa. Njegova posebna snaga je, između ostalog, ležala i u tome, da je mogao sa neustrašivom i oštrom racionalnošću da gradi kule u vazduhu: to je ustvrdio jedan rani Hitlerov biograf koji je 1935. u Holandiji objavio knjigu pod naslovom “Don Kihot od Minhena”.⁷

Ehler): “Tehnika i moral jedne zavere” (Technik und Moral einer Verschwörung), str. 92.

5 Hitlerov govor od 24. februara 1937., održan u Minhenskoj dvorskoj pivnici, citiran po Hildegard Koce (Hildegard v. Kotze) i Helmutu Krauzniku (Helmut Krausnick) “Govori vam Firer” (Es spricht der Führer), str. 107.

6 Hju Trevor-Roper (Hugh R. Trevor-Roper) “Politički testament Hitlera” (Le Testament politique de Hitler), Predgovor, str. 13.

7 Autor knjige je bio izvesni Frateko (Frateco); francuska verzija pojavila se iste godine u Parizu pod naslovom “M. Hitler, Dictateur”.

Deset godina pre toga Hitler je kao neuspeli bavarski lokalni političar sedeo u jednoj nameštenoj sobi u Minhenu i skicirao trijumfalne lukove i hale sa kupolama na svom smešnom arhitektonskom konceptu. Uprkos srušenim nadama posle pokušaja puča, novembra 1923. nije povukao nijednu svoju reč, niti ublažio ijednu ratobornu izjavu i nije dopustio bilo kakve intervencije u svojim planovima da zavlada svetom. Svi su mu se tada suprotstavljali, primetio je kasnije, govorili da fantazira: "Govorili su da sam lud." Samo nekoliko godina kasnije, sve što je želeo, postalo je stvarnost, ili bar projekt koji je bilo moguće realizovati, a one sile koje su do tada polagale pravo na dugovečnost i svevažnost: demokratija i partijska država, sindikati, međunarodna radnička solidarnost, evropski sistem saradnje i saradnja među narodima, doživele su poraz. "Ko je dakle bio u pravu", trijumfovao je Hitler, "fantazer ili drugi? – Ja sam bio u pravu."⁸

Jedan od elemenata istorijske veličine je sigurno nepokolebljivost, samostalna artikulacija duboke saglasnosti sa duhom i tendencijom epohe, kao i sposobnost otkrivanja ove tendencije. Jakob Burkhard je u jednom čuvenom eseju iz knjige "Ogledi iz svetske istorije" napisao: "Izглеda da je preduslov veličine u istrajavanju volje nad individualnim", a pri tom se govori o "tajanstvenoj koincidenciji" između egoizma značajnog pojedinca i opšte volje: Hitlerov životni put, u njegovoj opštoj predodređenosti kao i u posebnim životnim fazama, se pojavljuje kao potpuna demonstracija ove misli, a poglavlja koja slede sadrže brojne dokaze za to.⁹ Slično se ovaj esej odnosi prema Hitlerovom životnom putu i u pogledu ostalih preduslova koji po Burkhardu čine istorijski karakter. Nezasitost ovakvog karaktera je u tome da prevodi jedan čitav narod iz prethodnog stanja u jedno novo stanje koje se više ne može zamisliti bez tog karaktera; da se fantazija čitave jedne epohe njime bavi; da on ne otelotvoruje samo "program i bes jedne partije", nego jednu mnogo širu potrebu i da pokazuje sposobnost "da prejaše ponore"; takav karakter mora da poseduje sposobnost pojednostavljivanja, dar razlikovanja istinskih sila od samo njihovih privida, kao i konačno jednu ogromnu snagu volje koja je opremljena vrstom magične opsednutosti: "Suprotstavljanje iz blizine postaje sasvim nemoguće; ko hoće da mu se suprotstavi mora da živi izvan okruženja dotičnog, kod njegovih neprijatelja, a može da ga susretne još samo na bojnopolju."¹⁰

8 Govor maja 1937, citirano po Helmut Krauznik (Helmut Krausnick)/Hildegard f. Koce (Hildegard v. Kotze), "Govori vam Firer" (Es spricht der Führer), str. 223.

9 Ovo je prevod uvodnog poglavlja Hitlerove biografije, koja se proteže na osam knjiga, svaka sa po nekoliko poglavlja (prim. prev.).

10 Jakob Burkhard (Jacob Burckhardt), *Sabrana dela* (Gesammelte Werke) IV, str. 151 ff.

Gotfrid Ben se, govoreći o Hitleru u svom čuvenom pismu Klausu Manu, jasno poziva na Burkhardova posmatranja i piše: "Danas i ovde možete uvek izno-

Pa ipak, svako se usteže da Hitlera nazove “velikim”, a razlog za to nisu samo kriminalne crte njegovog psihopatskog lika. Svetska istorija se u suštini ne kreće po tlu na kome “moral ima svoje postaje” i Burkhard tada govori o “čudnoj dispenciji uobičajenog morala” koja postoji u svesti velikih individua.¹¹ Doduše može se postaviti pitanje da li počinjen zločin masovnog istrebljenja, koji je Hitler planirao i izvršio, nije jedne druge vrste i da li on prelazi granice moralne međuzavisnosti na koju su mislili Hegel i Burkhard; no, sumnja u istorijsku veličinu Hitlera ima jedan drugi motiv. Fenomen velikog čoveka je pre estetske, a samo u izuzetnim slučajevima moralne prirode, i koliko god on može da očekuje dispenciju na ovom polju, na estetskom ne može. Jedno staro pravilo estetike glasi: da za junaka nije podoban onaj koji je i pored svih izvrsnih karakteristika neprijatan čovek. Može se pretpostaviti, te za tu pretpostavku naći dokaza, da je Hitler bio u velikoj meri ovo, naime, neprijatan čovek. Svojtvene su mu bile brojne sumorne, za instinkt vezane crte: njegova nestrpljivost i osvetoljubivost, nedostatak velikodušnosti, njegov plitak i ogoljen materijalizam koji je uzimao u obzir samo motiv moći a sve ostalo proglašavao koještarijama u okviru kafanske runde – uopšte nezaobilazne ordinarne karakteristike odbijajuće običnosti su odličja njegovog portreta koji se više ne može podvesti pod uobičajen pojam velike ličnosti: “Onaj koga na zemlji poštujemo”, piše Bizmark u jednom pismu, “je uvek u srodstvu sa palim anđelom, koji je lep i bez svog mira, velik u svojim planovima i naporima, ali bez uspeha u njima, on je samo nadmen i tužan”.¹²

Pojam istorijske veličine je najverovatnije postao sam po sebi problematičan. U jednom od svojih pesimistički nastrojenih političkih eseja koje je pisao u emigraciji Tomas Man je, noseći se na Hitlerov trijumf, govorio doduše o “veličini” i “genijalnosti”, ali o jednoj “upropašćenoj veličini” i o geniju na inferiornom nivou:¹³ ovako protivrečan, pojam se opra-

---

va da čujete pitanje: da li je Hitler stvorio pokret, ili je pokret stvorio Hitlera? Ovo pitanje je značajno: naime, jedno od drugog se ne mogu razlikovati, pošto su identični. Ovo je dokaz one magične koincidencije individualnog i opšteg o kojoj Burkhard u svojim ogleđima iz svetske istorije govori kada opisuje velike ljude svetskih istorijskih epoha. Veliki ljudi – sve je tu: opasnost početka, njihovo pojavljivanje uvek i isključivo u užasnim vremenima, neshvatljiva izdržljivost, neobičajena lakoća u svemu, poimence i u organskim funkcijama, a onda i slutnja svih mislenih, da je samo on u stanju da izvrši stvari koje su neophodne, a za njega moguće.” Uporedi G. Ben (G. Benn), “Sabrana dela” (Gesammelte Werke) IV, str. 246 f.

11 J. Burkhard, *ibid.* str. 175. ff.

12 Bizmark u jednom pismu svojoj nevesti od 17. februara 1847, citirano prema: Hans Rottfels (Hans Rothfels), “Bizmarkova pisma” (Bismarck Briefe), Getingen 1955., str. 69.

13 Tomas Man (Thomas Mann), “Brat Hitler” (Bruder Hitler), Sabrana dela (GW) XII, str. 778.

šta sam od sebe. On već i potiče iz prošle istorijske epohe, koja je mnogo više bila orijentisana na aktere i ideje istorijskih procesa, a zanemarivala široku umreženost različitih dejstava.

Ovako gledanje nije opšteprihvaćeno. Ono pretpostavlja sužavanje značaja ličnosti u odnosu na interese, odnose i materijalne konflikte društva i upravo na primeru Hitlera vidi svoju tezu na neoboriv način potvrđenu: Hitler se pojavljuje kao “sluga”, ili “mač” krupnog kapitala koji je klasnu borbu organizovao odozgo i doveo u zavisnost mase koje su 1933. krenule u osvajanje svog političkog i socijalnog samoodređenja, pre no što je kroz razbuktali rat poslužio ekspanzivnim ciljevima svojih nadležnika. U ovim različito variranim tezama Hitler se pojavljuje u osnovi kao zamenljiv, kao “najobičnija olovna figura”, kako je zapisao već 1929. jedan levo orijentisani analitičar fašizma,¹⁴ u svakom slučaju samo jedan od faktora, ali nikako određujući razlog.

Da li je prigovor sticanju istorijskih spoznaja posredstvom biografskih istraživanja u osnovi uopšte svrsishodan? Prema ovom prigovoru niti jedna pojedinačna ličnost ne može ni približno autentično dočarati istorijski proces u njegovoj višeslojnosti i protivrečnosti. Strogo gledano, personalizovano pisanje istorije samo nastavlja tradiciju stare dvorske i pohvalne književnosti koja je sa 1945-om i sa propašću režima, koristeći u osnovi istu metodiku, samo promenila obrazac. Hitler je ostao sveopšti pokretač, neodoljiva snaga, te je “promenio samo svoj kvalitet: od spasioca je postao đavolski zavodnik”.¹⁵ Nastavljajući u stilu ovih prigovora na kraju zaključujemo da svako biografsko predstavljanje služi, hteli ne hteli, potrebama miliona pristalica koji se pred tolikom “veličinom” bez teškoće vide kao žrtve, ili svu odgovornost za ono što se dogodio smeju da prepuste patološkim raspoloženjima demonskog i nedostiznog gospodara, Firera; biografije, kratko rečeno, su prikriveni oslobađajući manevar u okviru opštije strategije ekskulpacije.¹⁶

14 Avgust Talhajmer (August Thalheimer), “Protiv struje. Organ Komunističke partije Nemačke” (Opozicija) (Gegen den Strom. Organ der KPD ((Opposition)), citirano prema Volkfangu Abendrotu (Wolfgang Abendroth) “Fašizam i kapitalizam” (Faschismus und Kapitalismus), str. 11.

Ovo nije prilika za predstavljanje različitih teorija i pokušaja interpretacije Hitlera. Jedan praktičan pregled pruža npr. Karl Dietrich Braher (Karl Dietrich Braher) “Nemačka diktatura” (Die deutsche Diktatur) str. 6 ff

Pre svih Klaus Hildenbrand (Klaus Hildenbrand) “Slučaj Hitler. Bilans i smerovi istraživanja Hitlera” (Der Fall Hitler. Bilanz und Wege der Hitler-Forschung) u “Novoj političkoj literaturi” (Neue politische Literatur) 1969/3, str. 375 ff.

15 Rajnhard Kinl (Reinhard Kühnl), “Nemački fašizam” (Der deutsche Faschismus) u: “Nova politička literatura” (Neue politische Literatur), 1970/1, str. 13.

16 Prigovor nije sasvim neosnovan. On pogađa sve one usko koncipirane biografije koje se bave izolovano, ali veoma opširno, ženama oko Hitlera i pridaju, na primer, veću važnost diktatorovom korišćenju opijata, ili meningitisu nego ideološkoj

Ovaj prigovor postaje još oštiji i u pogledu na činjenicu da Hitler teško da bi svojom individualnom posebnošću mogao mobilisati naše interese; njegov lik je kroz sve ove godine ostao iznenađujuće bled i bezizražajan. Tek u dodiru sa epohom on dobija na napetosti i fascinaciji. Hitler poseduje mnogo od onoga što Valter Benjamin zove “socijalni karakter”: jednu vrstu jedinstvenog spoja svih strahova, nemih protesta i nade tog vremena; ovo sve, naravno silno preterano, iskrivljeno i okićeno nastranim crtama, ali nikada bez odnosa ili kongruentnosti sa istorijskom pozadinom. Hitlerov život nije vredan opisa i tumačenja ukoliko se u njemu ne prepoznaje nadindividualne tendencije i odnosi i ukoliko njegova biografija nije kontinuirano biografija epohe. Pošto ona to jeste, sačinjavanje takve biografije je, protivno svim prigovorima, ispravno.

Ovakvo stanovište mnogo oštrije priorizuje pozadinu slike. Hitler se pomalja iz gustih šablona objektivnih faktora koji su uticali na njega, koji su ga pokretali, ali i sputavali. U to ubrajamo kako nemačko romantično poimanje politike, tako i svojevrsno, nevoljno “sivilo” nad Vajmarskom republikom; naciju koja je Versajskim ugovorom bila ražalovana, široke strukture stanovništva koje su socijalno bile dvostruko ražalovane kroz inflaciju i svetsku ekonomsku krizu; slabost demokratske tradicije u Nemačkoj; užas pred komunističkom revolucionarnom pretnjom, rat i pogrešne procene nesigurnog konzervativizma; na kraju opšti strah od prelaska iz jednog poznatog u jedan nepoznat poredak: a ovo sve prekriveno čežnjom za jednostavnim rešenjima neprozirnih, zamršenih razloga depresije i za jednim strogim autoritetom kao pribežištem od svih iritacija epohe.

Hitler je postao istorijska figura, kao tačka preseka mnogih čežnji, strahova i resentimana. Ono što se dogodilo ne može se ni zamisliti bez njega. U njegovoj ličnosti je još jednom demonstrirano kako pojedinac može raspolagati ogromnom snagom nad istorijskim procesima. Ova biografija bi trebalo da pokaže do kakvih pošasti i silovitih lomova mogu da dovedu suprotstavljena društvena raspoloženja jednog vremena kada se

---

tradiciji nemačkog razumevanja države. Isto važi i za ona ideološki koncipirana tumačenja koja žele Hitlera da predstave kao bezvoljnog kandidata prepariranog od strane nacističke klike industrijalaca, bankara i velikoposednika, a koja je u suštini ista kao i teza po kojoj samo muškarci prave istoriju, samo prevedena na kapitaliste. I u ovom slučaju se radi o literaturi negativnih pohvalnica koje imaju skriveni apologetski motiv. Sam Hitler, i u jednom i u drugom slučaju, ispada iz svakog istorijskog povezivanja i postaje apstraktna nesreća; uporedi npr. Eberharda Čihona (Eberhard Czichon), “Ko je pomogao Hitleru da dođe na vlast?” (Wer verhalf Hitler zur Macht?), kao i od istog autora “Primat industrije” (Der Primat der Industrie) u “Das Argument”, sveska 47; dalje sveske posvećene problemu fašizma, istog časopisa, npr. sveska 33 i 41. Obimnu bibliografiju o levim teorijama i njihovim teškoćama da se nose sa fenomenom Hitlera, vidi kod Ajke Hening (Eike Henning), “Industrija i fašizam” (Industrie und Faschismus) u “Novoj političkoj literaturi” (Neue politische Literatur), 4/1970, str. 432 ff.

pojavi pojedinac u kome se susreću demagoški genije sa taktičko-političkim talentom i sposobnost za one “magične koincidencije” o kojima smo napred govorili: “Istorija je do sada uvek volela da se iznenada zgusne u pojedincu, kome se onda ceo svet pokori.”¹⁷ Nedovoljno je samo insistirati na tome koliko je Hitlerov uspon bio uopšte moguć tek kroz posebnu koincidenciju presecanja individualnih i opštih pretpostavki, a kroz teško razumljivu korespondenciju dotičnog pojedinca sa njegovim vremenom kao i vremena sa dotičnim pojedincem.

Ova tesna međudredivost istovremeno udaljava Hitlera od svih tumačenja koja mu pripisuju nadljudske sposobnosti. Njegov put su odredile ne demonske nego primerne, istovremeno “normalne” karakteristike. Ova biografija će pokazati koliko su neodržive i ideološki sumnjive sve teorije koje Hitlera smatraju principijelnom suprotnošću epohe i njenih ljudi. On je mnogo manje bio suprotnost svog vremena nego njegovo ogledalo; stalno se spotičemo o tragove nekog skrivenog identiteta.

Odlučno premeštanje težišta na objektivne pretpostavke, koje ovaj rad, između ostalog i u dodatim međurazmatranjima pokušava i formalno da sledi, provocira pitanje u čemu se sastojao poseban uticaj Hitlera na tok događaja. Sigurno je da bi pokret nacionalnog udruživanja i bez njegove pojave u toku dvadeset godina imao odjeka i našao pristalice.¹⁸ Ali bi to bila najverovatnije manje-više značajna politička grupacija u okviru delovanja sistema. Ono što joj je Hitler dao je nezamenljiva mešavina fantastike i konsekvencnosti, koja, kako će se videti, jasno artikuliše svoju suštinu. Radikalizam Gregora Štrasera,¹⁹ ili Jozefa Gebelsa predstavljao je nepoštovanje važećih pravila i upravo je iz njega crpeo svoj značaj; Hitlerov radikalizam je nasuprot ovome stavljao van snage sve postojeće pretpostavke i unosio jedan nov, nečuvan element u igru. Brojna stanja opasnosti, kompleksi poraza tog vremena doveli bi svakako do krize, ali bez ličnosti ovog čoveka ne bi došlo do kulminacije i eksplozije čiji smo svedoci bili. Od prve partijske krize 1912. sve do poslednjih dana aprila 1945, kada je oterao Geringa i Himlera, Hitlerova pozicija je bila neprikosnovena; on nije podnosio čak ni autoritet ideje iznad sebe. U veličanstvenoj samovolji uticao je na istoriju na samo sebi svojstven način, anahrono, onako kako se istorija posle njega nikad više neće dogoditi: kao lanac subjektivnih napada, sa iznenađujućim manevrima i obrtima, neverstvom koje ostavlja bez daha, ideološkim samonegiranjem, ali uvek tvrdoglavo prateći svoju vizi-

---

17 J. Burkhard, *ibid.*, str. 166.

18 Ernst Nolte, “Fašizam u svojoj epohi” (*Faschismus in seiner Epoche*), str. 451.

19 Gregor Strasser, visoki funkcioner NSDAP-a, predvodnik socijalno ekonomsko političkih ideja levog krila. Dugo je važio za Hitlerovog rivala unutar partije. Hitler se sa njim obračunao u okviru “Noći dugih noževa” (*Röhm Revolte/ Putsch*). (prim. prev.).

ju. Nešto od njegovog jedinstvenog karaktera, od subjektivnog elementa koji je nametnuo toku istorije, može se naslutiti i iz formule “Hitlerovog fašizma”, pojma koji je bio proširen u marksističkoj teoriji sve do tridesetih godina prošlog veka; u ovom smislu nije bilo pogrešno nacionalsocijalizam definisati kao hitlerizam.²⁰

Pitanje je da li je Hitler bio poslednji političar koji je u toj meri mogao da ignoriše značaj odnosa i interesa; da li je prisila objektivnih faktora vidljivo jača, a time i istorijska mogućnost za pojavu velikih zločinaca sve manja; jer, nesumnjivo je istorijski rang zavisao od slobode koju činilac sebi uzima u odnosu na okolnosti: “Ne sme da zavlada princip”, izjavio je Hitler u jednom tajnom govoru proleća 1939, “da rešavanje problema ustukne pred prilagođavanjem okolnostima. Treba pre okolnosti prilagođavati zahtevima.”²¹ Po ovoj devizi je on, “fantasta”, u jednom avanturističkom, do krajnjih granica dovedenom i konačno ipak propalom pokušaju, imitirao uzor velikog čoveka. Većina činjenica stoji kao dokaz za to da je sa njim, kao sa mnogo ostalih stvari, svoj kraj našlo i sledeće: “Nikada više neće ni u Pekingu, ni u Moskvi ni u Vašingtonu sedeti niko kao on, ko će svet modelirati prema svojim suludim snovima... Pojedinač na vrhu nema više prostora da odlučuje sam. On modelira odluke. Igraće se po muzici kojoj neke druge ruke diriguju. Hitler je bio, tako se može smatrati, poslednji izvršilac klasične *velike* politike.”²²

Ukoliko muškarci više ne čine istoriju, ili mnogo manje no što je to dugo pretpostavljala pobožna literatura, ovaj jedan je sigurno mnogo više učinio nego ostali. Istovremeno je, u neuobičajenom stepenu, i istorija njega načinila. U ovoj “ne-osobi”, kako se naziva u jednom od sledećih poglavlja,²³ ne stiče se ništa što već nije postojalo; ali ono što se u njoj steklo dobilo je time do tada nezamislivu dinamiku. Hitlerova biografija je istorija jednog nesavršenog, intenzivnog procesa razmene.

Posle svega ostaje pitanje da li istorijska veličina može da ide u paru sa neuglednim individualnim okolnostima. Ne bi bilo bez smisla pokušati zamisliti Hitlerovu sudbinu bez onih istorijskih okolnosti koje su ga uopšte probudile i učinile glasnogovornikom kompleksa povređenog ponosa i osvetoljubivih fantazija miliona: jedno bitisanje koje se da ignorisati na marginama društva, koje ogorčeno i puno mizantropije čezne za velikom

20 Uporedi npr. Hans Frank: “Oči u oči sa vešalima” (“Im Angesichts des Galgens”, str. 137 i 291; dalje Helmut Hajber (Helmut Heiber), “Adolf Hitler”, str. 157.

21 Hitler 23. maja 1939. u kancelariji Rajha pred vrhuškom Vermahta, citirano prema Maksu Domarusu (Max Domarus): “Hitler. Govori i proklamacije” (Hitler. Reden und Proklamationen), str. 1197.

22 Rudolf Augštajn (Rudolf Augstein), “Hitler i šta je od toga ostalo” (Hitler, und was davon blieb), u “Der Spiegel”, 1970/19, str. 100 f.

23 Ovo je prevod uvodnog poglavlja Hitlerove biografija, koja se proteže na osam knjiga, svaka sa po nekoliko poglavlja (prim. prev.).

sudbinom i ne može da oprostí životu što mu nije dodelio ulogu sveočaravajućeg junaka: “Opterećujuće je bilo potpuno neprimećivanje zbog koga sam najviše patio”, pisao je Hitler o vremenu kada je upravo ulazio u politiku.²⁴ Tek slom poretka, strah i raspoloženje za promene koje je zavlдалo epohom mu je dalo mogućnost da izađe iz senke anonimnosti. Veličinu, kaže Jakob Burkhart, trebaju užasna vremena.²⁵

Da ova vrsta veličine može da ide ruku pod ruku sa individualnim siromaštvom ličnosti, je nauk koji do tada u tom stepenu nije nikada proizišao iz istorijskog iskustva, a proizilazi iz pojave Hitlera. Dugo vremena je ova osoba delovala kao razvodnjena, raspršena u irealnosti, a istovremeno je ovaj fiktivni karakter bio to što je mnoge konzervativne političare i marksističke istoričare navelo da u čudnoj saglasnosti rasuđivanja vide Hitlera kao instrument stranih ciljeva. Sasvim daleko od svake veličine i svakog političkog, ili istorijskog ugleda on je, čini se, idealno otelotvoravao tip “agenta”. Ali i jedni i drugi se varaju: upravo je Hitlerov taktički recept uspeha bio, da je on pravio politiku računajući na predubedenje u kome je delovao klasni resentiman prema malograđanštini. Njegova biografija je istorija postepenog otrežnjavanja sa svih strana; pa ipak ne dotiče ga ono ironično omalovažavanje, koje se mnogima u pogledu njegove pojave nameće, a u pogledu na njegove žrtve nestaje.

Tok ovog života, sled samih događaja će doneti sud. Pored toga, jedan misaoni eksperiment nalaže skepsu. Da je Hitler krajem 1938. podlegao nekom atentatu, sa veoma malom zadržkom bi bio proglašen najvećim državnikom Nemačke, možda čak i onim koji je upotpunio njenu istoriju. Agresivni govori i “Mein Kampf”, antisemitizam i koncept svetske vlasti bili bi verovatno zaboravljeni kao fantazma ranih godina i samo povremeno prezentovani jednoj zlovoljnoj naciji od strane njenih kritičara. Šest i po godina dele Hitlera od ove slave. Naravno, samo nasilan kraj mu je mogao pomoći da dođe do te slave; on je po svom biću bio stvoren za uništavanje pa čak i sam prema sebi. Ali ipak, bilo je moguće. Da li se može nazivati “velikim”?

Prevela:

Dr Jelena Volić-Hellbusch
Centar za nemačke studije
na Pravnom fakultetu Univerziteta Union

---

24 “Mein Kampf”, str. 388.

25 J. Burkhart, ibd. str. 166.

Boško Risimović – *Vašar u Čačku*, 1981.

.....

OGLEDI

.....

Neven Cvetićanin

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

CRITICA O INSTITUCIONALNOM NAČINU MIŠLJENJA KAO SRŽI EVROPSKOG IDENTITETA

Evropski sistem vrednosti nastaje kroz vekove u naporu da se, još od vremena stare Grčke i starog Rima, društveni život institucionalno precizno uredi. U tom razvitku institucionalne svesti se, uz povremene regresije, stalno napredovalo. Starogrčka filozofija i rimsko pravo postavili su temelj promišljanja o političkim i pravnim institucijama u Evropi, koji će do današnjih dana doživeti različite nadogradnje. Bez obzira da li je reč o Platonovim ili Aristotelovim spisima, poput *Zakona* ili *Politike*, ili o nastojanjima rimskih pravnika i filozofa, poput Cicerona, Ulpijana, Seneka ili Tacita, grčko-rimska civilizacija je isporučivala snažna i sistematska mišljenja o političkim i pravnim institucijama i čovekovom odnosu spram njih. Stoga se upravo u grčko-rimskoj civilizaciji začinjlje tzv. institucionalni način mišljenja kao svojevrsni *duh prava*, koji će biti osobenost našeg kontinenta sve do današnjih dana Evropske unije, kada će se taj *duh prava* definitivno potvrditi kao *duh Evrope* same.

Naime, evropski sistem vrednosti nastaje na obroncima grčko-rimske civilizacije – između Atine i Rima, odnosno između Rima i Konstantinopolja. Upravo se na relaciji Atina-Rim-Konstantinopolj rađa *duh prava*, koji će postati *duh Evrope*. Tačka u kojoj se susreću stara i nova Evropa, i tačka u kojoj je duh prava prešao iz antike, najpre u srednjevjekovnu, pa potom i u modernu Evropu, jeste jedan od najvažnijih dokumenata evropske istorije – Justinijanov *Corpus Iuris Civilis*, odnosno ono što će biti poznato kao *Justinijanova kodifikacija*. Justinijan, rimsko-vizantijski car, koji je podjednako pripadao i Istoku i Zapadu, biće važan zbog iniciranja uređivanja celokupne pravno-političke tradicije grčko-rimske civilizacije. On sa mnogim pravicima sređuje celokupnu zaostavštinu rimskog prava, što rezultira velikim *Zbornikom građanskog prava* (*Corpus Iuris Civilis*), koji će postati izvoriste i ishodište celokupne evropske institucionalne svesti sve do današnjih dana. *Corpus Iuris Civilis* će imati uticaja na sve važne evropske političke i pravne dokumente koji će doći iza nje-

ga – od *Magna Karte*, preko *Habeas corpus akta* i *Deklaracije o pravima čoveka i građanina*, sve do *Ugovora o Evropskoj uniji* – te će tako izraziti srž evropskog političkog identiteta i uspostaviti duh prava kao duh Evrope. Duh Justinijanovog *Corpus Iuris Civilisa*, a posebno njegovih *Digesta* kao internog sastavnog dela, koji donosi sređene i sistematizovane misli klasičnih rimskih pravnika, neće prestati da određuje evropski identitet sve do današnjih dana, budući da će se Evropa – od Justinijana do engleskog konstitucionalizma i od engleskog konstitucionalizma sve do moderne pravne države – napajati sa izvorišta koje je bilo postavljeno u grčko-rimskoj tradiciji, koja je svom snagom progovorila u navedenom spisu.

Nakon Justinijanovog *Corpus Iuris Civilisa*, duh prava kao duh Evrope oživljava tokom perioda renesanse, od 14. do 16. veka, kada se instituti klasičnog rimskog prava iznova otkrivaju, da bi sve do današnjih dana nastavili da žive u institutima savremenog građanskog prava. Novi vek u evropskoj istoriji donosi niz dokumenata, od kojih smo neke pomenuli, koji će učvrstiti duh prava kao duh Evrope i koji će Evropu legitimisati kao kontinent sa snažnom institucionalnom svešću. Možemo navesti i jedan dokument sa ovih prostora koji svedoči o tome koliko je duh prava zapravo duh Evrope, usled čega će i ovi prostori biti uvek bliže Evropi kada se približe tom duhu prava. To je crnogorski *Opšti imovinski zakonik* sa kraja 19. veka – remek delo velikog pravnika sa ovih prostora Val-tazara Bogišića, koji svedoči kako je duh prava kao duh Evrope dolazio i na ove naše prostore, spajajući se tu sa našim autentičnim običajnim pravnim obrascima.

U mejnstrimu evropske pravne i političke filozofije, zaslugom ljudi kao što su veliki nemački profesor Teodor Momzen, duh rimskog prava je obnovljen u savremenosti, te više i nije prestao da se od nje razdvaja. Momzen, na prelasku 19. u 20. vek, priređuje verovatno najbolje savremeno izdanje Justinijanovog *Corpus Iuris Civilisa*, u sklopu kojeg je i obilno komentarisana *Digesta*, te ovim kapitalnim izdanjem utiče na generacije novih naučnika, pravnika, istoričara i filozofa, kojima daje materijal za obnovu klasičnih evropskih vrednosti.

Konačno, nakon svetskih ratova, između kojih i u kojima je na snazi bio opšti politički i pravni nihilizam, definitivno se obnavlja, u drugoj polovini dvadesetog veka, duh prava kao duh Evrope, posebno u projektu evropskog zajedništva koje će počivati na postulatu o vladavini prava. *Evropska unija* će svedočiti da je duh prava zapravo duh Evrope, jer će ona zapravo počivati na nizu pravnih normi koje će regulisati živote evropskih nacija ne potirući njihov identitet, ali dajući institucionalni okvir za njihove svakodnevne aktivnosti. Stoga danas za Srbiju, prihvatiti evropske vrednosti o kojima se naširoko priča, znači pre svega prihvatiti taj duh prava, koji je duh Evrope, bez obzira na to da li ćemo i kada biti formalni

članovi Evropske unije. Za Srbiju, a i za celi Balkan, to je potrebno učiniti, pored niza praktičnih razloga, i iz jednog malenog simboličnog razloga – što se veliki Justinijan rodio u okolini Skoplja i što je ovaj zakonodavac zapravo Balkanac. Tako će usvajanje duha prava kao duha Evrope, evropskog duha, za Balkan zapravo značiti da se on vratio samom sebi – svojim najboljim tradicijama, čime više neće biti carstvo bezakonja, što je veoma često bio krajem protekloga veka. Jer ako je duh prava duh Evrope, onda je bezakonje čisto i otvoreno antievropejstvo.

Boško Risimović – *Balkanska krčma*, 1981.

Boško Risimović – *U slavu Sime Sarage*, 1967.

.....

TOKOVI

.....

Jaroslav Hašek*

FINANSIJSKI PROBLEM

Službenik banke “Prohaska i ortaci”, stari Šima, posle petnaest godina skupio je hrabrost i zakucao na vrata šefa Prohaske sa željom da mu se od Nove godine plata poveća za

dvadeset kruna.

Sede Šima pred gospodina Prohasku, jer mu je ovaj, čuvši njegovu molbu, rekao da sedne: gospodin šef šeta po kancelariji, gestikulira i govori: “Mogao sam odmah da vas izbacim sa vašom bestidnom molbom, ali pošto baš imam pola sata vremena, želim da sa vama po razgovaram, ovako prijateljski. Vi hoćete da vam podignem platu za dvadeset kruna mesečno, što znači 240 kruna godišnje. To zahtevate od mene u trenutku kada Damoklov mač, inflacija, visi nad tržištem novca. Znete li da alpinke padaju sa 772 na 759,60 kruna, da su akcije Bedžihovih postrojenja pale sa 940 na 938 kruna. Kurs Zbrojovke takođe rapidno pada, dragi gospodine Šimo, sa 728 pao je na 716,40 kruna. To je užas, a vi hoćete svojih dvadeset kruna povišice!”

Stavio je ruke iza leđa i nastavio da govori: “Berza ševrda. Vodećim papirima, akcijama austrijskog kreditnog preduzeća, pala je vrednost poslednjih dana i celokupan pad čini 5 kruna na 664,90, a vi hoćete dodatak od dvadeset kruna. Mađarska vlada nije dobila od Francuske pozajmicu od sto miliona kruna, a vi tražite od mene

dvadeset kruna povišice.

Nemačka prodaje železare, govori se o prodaji austrijskih državnih poseda, a vi ulazite kod mene i pričate kao da se to podrazumeva: ‘Služio sam vam, gospodine šefe, petnaest godina, usuđujem se zamoliti, a zbog finansijskog problema, sveobuhvatnog poskupljenja, desetero dece, pocepanih cipela i bolesti, za dvadeset kruna mesečne povišice’. Nesrećniče, u pravu ste. Finansijska tegoba je velika. Akcije Južnih pruga opadaju za 5 kruna po komadu, a ja ih imam toliko... Ali, zašto bih ja vama to govorio,

---

* *Jaroslav Hašek* (1883–1923), češki pisac, autor čuvenog romana *Dobri vojnici Švejk*. U crtici “Finansijski problem” dolaze do izražaja dve bitne odlike Hašeka kao pisca: oštra satira i visok stepen anticipacije.

čoveče. Znajte da se ni akcijama Buštéhadske železnice danas dobro ne piše. Vi ste nerealni kada mi tražite povišicu. Čoveče, vi ste poludeli! Idite samo na Prašku berzu. Na tržištu je toliko vrednosti, takva potražnja, ali džabe. Sve prognoze ukazuju na veliki pad. Nikakve akcije nisu više sigurne. Akcije Kreditne banke, koje sam ranije ugovarao za 760, pale su na 750,5. Šta kažete na to i da li još uvek želite povišicu, stari čoveče? Ustrajavate li na svojoj molbi i u trenutku kada ne postoji šansa ni da švajcarska vlada ovde pozajmi dva miliona koji su joj potrebni da bi radila? Da, starče! Mesečne analize razvoja nisu povoljne, ovogodišnji bilans će biti da čovek poludi. Rumunija, Turska, Bugarska, Grčka ne mogu da pozajme ni novčić, a vi hoćete

da vam podignem platu.

Španija, Portugalija i Italija nemaju gde da dobiju pozajmice. Banka Frans-frer u Lionu pretrpela je gubitak od 150 miliona franaka zbog krize u Maroku, a vi mrtav-hladan sedate i kažete: 'Molim vas, gospodine šefe, povišicu od dvadeset kruna.' Čoveče, znate li vi da se govori o fuziji rošičkih ugljenokopa sa Bedžihovim postrojenjima i znate li da kupovina koksa iz dola Marije Ane ima za posledicu smanjenje godišnjeg obrta za dvadeset hiljada kruna? Špekulacijama nigde ne ide dobro. Kupite akcije Podolske cementare, stari čoveče, i videćete kako ćete se lepo opustiti, ali krenite s njima na berzu! A, nećete, vrtite glavom. Dobro je da se čvrsto drže akcije Kolinske fabrike za veštačko đubrivo za koje ćete platiti 379, ali ja sam ih kupio po 382 krune – i tu sam izgubio tri krune po jednoj akciji. Verujte mi, ne mogu ni da vas pogledam, čoveče! Sedite tu kao drvo! Idite dođavola i sa akcijama šećernih kompanija! Kad vam kažem da i one vidljivo padaju i da nećete dobiti više od 261,50 makar se zapalili. Meni niko ne sme ni da ih ponudi, isto kao ni akcije fabrike doktora Kolbena, to znam sigurno. Ja bih takvog čoveka izbacio, stari čoveče. Znate li da je vineberška ciglana pred bankrotom i da su ljubljanske obveznice u stalnom padu? Znate li da se američki milijarder Braun ustrelio? Znate li da su se ubili milioneri Miler, Skalat, Kovner, Hibner, da su se obesili finansijeri Reš, Kinaj, Men, Bilšar, znate li da su skočili u reke i kanale Karelta, Morison i Komo i bankar Hamerles sa ortakom? Znate li da bankrot prati bankrot, da ugljenokopi na Aljasci gore i da se u njih bacio kralj istih? Znate li da su nalazišta sumpora na Uralu uništena zemljotresom? Da su oldenburške obveznice pale za 50% i da su bankrotirala železnička i tramvajaska preduzeća? Vi to sigurno ne znate, jer da znate, ne biste od mene tražili povišicu od dvadeset kruna mesečno..."

Finansijer Prohaska prodrmusu bespomoćnog Šimu i ovaj pade, ruku i nogu hladnih kao led, sa stolice na patos.

Zbog tih finansijskih problema prepuče mu srce.

(Preveo *Svetozar Ilić*)

.....

ZBIVANJA

.....

Vladimir Petrović
Institut društvenih nauka, Beograd

PREVLADAVANJE PROŠLOSTI U NEMAČKOJ 1989–2009*

U organizaciji Globalnog programa vladavine prava Fondacije Konrad Adenauer, sekretar redakcije *Hereticusa* je učestvovao u programu posete pravnih eksperata Nemačkoj posvećenog prevladavanju autoritarne prošlosti. Učesnici iz Egipta, Meksika, Kambodže i Srbije bili su u prilici da od 10. do 17. maja posete niz ustanova i razgovaraju sa vodećim ekspertima i nosiocima procesa prevladavanja komunističke i nacionalsocijalističke prošlosti. Sedmodnevna poseta Berlinu, Vajmaru, Buhensvaldu, Erfurtu, Lajpzigu, Tbingenu, Ludvigsburgu, Hajdelbergu i Štutgartu nije predstavljala samo trku kroz prostor, već i put kroz vreme i priliku za kritički osvrt na nastojanja izgradnje senzibilne kulture sećanja na zla vremena, koja je nakon ujedinjenja Nemačke postala integralni deo njenog političkog i javnog života.

Dvadeset godina nakon pada zida (1989), šezdeset godina nakon donošenja Osnovnog zakona na kojem se temelji nemačka demokratija (1949) i devedeset godina od osnivanja prve nemačke republike (1919), stekli su se uslovi za ono što bi se na nemačkom nazvalo *Zwischenbilanz* – prelaznu ocenu napora kojim Nemačka teži da uveri i sebe i ostatak sveta da njeno ujedinjenje ne predstavlja opasnost po Evropu i da prorađivanjem sopstvene autoritarne prošlosti utvrđuje osnove demokratije i vladavine prava. Tek na terenu postale su jasnije razmere ovog jedinstvenog pregnuća, koje se sa pravom ističe kao egzemplar tranzicione pravde. Takođe su postale jasnije i napetosti koje prate ovaj proces, kao i oštre kritike njegovih ranih faza, o kojima u ovom tematu piše Joahim Perels. Međutim, ako je prevladavanje prošlosti predstavljalo konstitutivni mit Savezne Republike Nemačke, osamdesete godine su postavile osnov za njegovo prevođenje u realnost. Suočavanje sa nacionalsocijalizmom, čiju dubinu i smisao Perels sa pravom dovodi u pitanje, zaoštreno je tada kroz

---

* Studijska poseta u okviru Globalnog programa vladavine prava Fondacije Konrad Adenauer.

javnu debatu koju je započeo Jirgen Habermas, upozoravajući na pokušaje revizije istorije i “normalizacije” nacističkog perioda. Ovi strahovi su bili produbljeni hitrim procesom ujedinjenja dve Nemačke 1989–1990. Po ispunjenju ovog velikog cilja, Nemačka je nastojala da otkloni svaku bojazan da njeno uvećanje predstavlja pretnju po evropsku stabilnost i upustila se u višestrani poduhvat otklanjanja posledica totalitarne i autoritarne vladavine, uz konsenzus vodećih političkih partija, čiji su lideri bili svesni važnosti ovog projekta za demokratsku konsolidaciju države. Tako je jednovremeno otpočelo suočavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću, suočavanje sa nesposobnošću Zapadne Nemačke da njome ovlada i suočavanje sa autoritarnim nasleđem Istočne Nemačke.

U pogledu nacionalsocijalističkog perioda, nastavljen je, ako ne i produbljen, proces pravnog suočavanja. Privremeno zaustavljen amnestijama nakon Drugog svetskog rata, posle kojeg su Saveznici osudili preko 5000 počinilaca, otvoren je 1958. suđenjem pripadnicima Ajnzacgrupa u Ulmu i procesom osoblju logora Aušvic u Frankfurtu 1963. Savezna republika je sredinom šezdesetih godina pokazala spremnost da se nosi sa ovim nedelima, ukidajući njihovo zastarevanje. Uporedo sa čuvenom posetom Vilija Branta Varšavskom getu 1970, nastavlja se proces restitucije i reparacije, poznat pod terminom Wiedergutmachung, kojim nemačka država nastoji da obešteti žrtve holokausta, prinudne radnike i druge oštećene nacističkim režimom. Podaci o počinocima prikupljani su u Centralnoj stanici za proučavanje nacionalsocijalističkih zločina u Ludvigsburgu. Ova stanica je prosledila nemačkom pravosuđu preko 7000 prijava, na osnovu kojih je osuđeno oko 1500 ljudi. Tako se i danas, više od šezdeset godina nakon završetka Drugog svetskog rata, odvijaju dva postupka pred nemačkim sudovima – Ivanu Demjanjuku i Jozefu Šeungraberu. Budući da se šansa za suđenje odgovornim iz dana u dan smanjuje, pravnike u ovom poslu smenjuju istoričari i sociolozi, koji svojim studijama ukazuju na razmere kriminaliteta u Trećem Rajhu, kao i na nesposobnost pravosudnih organa Savezne Republike Nemačke da ga blagovremeno procesuiraju. Naposljetku, kultura sećanja na Drugi svetski rat održava se kroz memorijalni rad. Kao simbol obaveze ujedinjene Nemačke izgrađen je memorijalni centar nedaleko od Brandenburške kapije u Berlinu, posvećen sećanju na ubijene evropske Jevreje. Čuvanje uspomene na njihove patnje predviđeno je i krivičnim zakonom, koji kriminalizuje poricanje i minimiziranje zločina nacionalsocijalizma. Istraživački rad se odvija i u spomen-logorima, od kojih smo posetili Buhenvald, kroz koji je tokom Drugog svetskog rata prošlo 250.000 zatvorenika, a u njemu 50.000 izgubilo život usled neljudskih uslova kojima su podvrgnuti. Ironijom istorije, prostorije ovog logora koristile su sovjetske trupe za surovu internaciju osumnjičenih nacista, ali i protivnika sistema koji je uspostavljan u istočnoj okupacionoj zoni.

Poučena ovakvim iskustvima, nova država je nakon 1989. uložila ogromna sredstva i veliku energiju u proces prevladavanja posledica komunizma u Istočnoj Nemačkoj. U suočavanju sa ovim nasleđem, Nemačkoj je u velikoj meri išlo na ruku ujedinjenje, koje je omogućilo diskontinuiranje najosetljivijih državnih službi bez opasnosti po paralizaciju zemlje. Tajna služba Štazi je rasformirana 1989. Interesantno je kako je njen broj rastao – od prvih 4.500, nakon ustanka 1953. taj se broj udvostručio, da bi se 1971. popeo na 53.000 i čak na preko 90.000 u vreme gašenja. Broju treba dodati armiju neformalnih doušnika, za koje se procenjuje da se za ceo period penje na 600.000 (u zadnjoj fazi rada službe 174.000 od 16 miliona stanovnika DDR-a). Uprkos pokušajima službe da prikrije svoju aktivnost i uništi dokumentaciju, ogroman broj papira je ostao, omogućivši stanovnicima uvid u preko 6 miliona ličnih dosijea koje je vodila. Na osnovu ovih podataka sprovedena je temeljna lustracija, tokom koje oko 40% zaposlenih u pravosudnim organima nije primljeno ponovo u radni odnos, a taj je procenat bio čak i veći u policiji, pa i u akademskoj zajednici. Mnoga odeljenja uglednih fakulteta našla su se pred gašenjem, uključujući i pravni fakultet čuvenog Humboldt univerziteta u Berlinu, a obnovljena su uz pomoć kadrova koji su pristizali sa Zapada.

Podaci iz državnih arhiva DDR-a značajno su upotpunili sliku o represivnom karakteru ove države, koje je na Zapadu dugo prikupljala Centralna stanica Salcgiter. Ova stanica je nastala kao odgovor na podizanje Berlinskog zida zarad prikupljanja informacija o kršenjima ljudskih prava iza njega. Prve spoznaje nastajale su na osnovu informacija od bivših zatvorenika koje je Zapadna Nemačka otkupljivala. Tokom hladnog rata otkupljeno je oko 34.000 ljudi, po ceni koja je varirala od 40.000 do 90.000 maraka i svojevremeno donela DDR-u preko 3 milijarde nemačkih maraka. Nakon nestanka DDR-a, podaci iz Salcgitera su dopunjeni otvaranjem arhiva Štazija i doveli do šokantnih saznanja o karakteru njene aktivnosti na nadzoru i kažnjavanju svojih sugrađana. Prvi rezultati istraživanja sistematizovani su radom dve anketne komisije Bundestaga, koje su se tokom devedesetih godina upustile u istraživanja razmera neprava u DDR-u i nastojale da daju preporuke za otklanjanje njegovih posledica.

Pored temeljne lustracije, preduzeto je krivično gonjenje, ograničeno restriktivnim tumačenjem vladavine prava, po kojem su suđeni procesuirani na osnovu zakona koji su važili u DDR. Pokrenuto je 62.000 istraga, kojima je obuhvaćeno oko 100.000 ljudi. Delikti koji su im stavljeni na teret odnosili su se na izborne krađe, mučenje u zatvorima, i pre svega pucanja na granici. U ovim postupcima osuđeno je između 1.000 i 1.200 ljudi (uključujući 350 iz pravosuđa), od kojih je samo pedesetak otišlo u zatvor, dok su ostali kažnjeni uslovno. Najteže kazne su dobili odgovorni za pucanja na granici, budući da se danas procenjuje da je na njoj, što oko

Berlinskog zida, što drugde, stradalo oko 2.000 ljudi koji su pokušavali da pređu na Zapad. Na nekoliko sudskih procesa, kojim su obuhvaćeni graničari i rukovodioci granične službe, ali i čelnici Politbiroa SED i visoki državni zvaničnici, odgovarali su za dokumentovane smrti 265 žrtava na Berlinskom zidu. I sam Erih Honeker, poslednji partijski šef, terećen je za ovo delo, ali je zbog starosti i bolesti pušten iz zatvora i uspeo da se domogne Čilea, gde je umro. U razgovorima sa tužiocem, sudijom i advokatom u ovom postupku uspeli smo da dobijemo nekoliko mišljenja o ovim procesima, u kojima su najteže, višegodišnje kazne dobili visoki funkcioneri, dok su graničari uglavnom osuđivani uslovno. Evropski sud za ljudska prava potvrdio je 2001. presude ministru odbrane Hajncu Kessleru, njegovom zameniku Fricu Štrelecu, i Egonu Krencu, predsednika državnog saveta, kao i njihove kazne na sedam i po, pet i po i šest i po godina zatvora. Odustajanjem od širokih krivičnih postupaka, Nemačka je prepoznala potrebu da se prevladavanju nepravda priđe sa pozicija koje nisu revanšističke, već daju prednost reparacijama i stvaranjem uslova za omogućavanje suživota. Od konfiskacije sredstava nekadašnje SED (Jedinstvene socijalističke partije) dobijeno je preko 70 miliona evra, sa kojima je osnovana Savezna fondacija za prevladavanje SED diktature, koja stimuliše i koordinira rad na pristupu ovom segmentu nemačke prošlosti. Mere restitucije bespravno oduzete imovine su preduzete bilo prirodno, bilo kompenzacijom. Posebna pažnja je posvećena nastojanju da se izvrši obeštećenje direktnih žrtava komunističke vladavine u Istočnoj Nemačkoj. Oko 190.000 od oko četvrt miliona političkih kažnjenika je rehabilitovano, a građanima koji su osuđeni za političke delikte (špijunažu, pokušaje podriivanja sistema, sabotazu, prebeg ili planiranje bekstva na Zapad) ponuđena je kompenzacija od 300 evra za svaki mesec proveden u zatvoru. U ove svrhe je do sada isplaćeno preko 660 miliona evra.

Naravno da materijalna obeštećenja, kolika god bila, ne mogu kompenzovati živote uništene iskustvom totalitarne i autoritarne vladavine. Otud i ne čude podeljena mišljenja o nemačkom putu ka prevazilaženju prošlosti. Pokušaj da se krivično kazne samo najodgovorniji izazvao je kritičke ocene. "Očekivali smo pravdu, a dobili smo pravnu državu", sažima svoje nezadovoljstvo jedan od savremenika ovih događaja. Bojazan da bi moćnici iz bivšeg režima uspeli da prenesu svoj politički kapital u finansijski i tako nastave da utiču na društveni život podstaknuta je negativnim iskustvom iz posleratnog perioda. Uprkos proklamovanoj denacifikaciji, za velikim brojem državnih službenika vukli su se tragovi totalitarizma, i pojavljivali na najneočekivanijim mestima u najgore vreme. Tako je prvi direktor Centralne stanice Ludvigsburg, tužilac Ervin Šule, bio prinuđen da napusti ovu funkciju 1965, kada se saznalo za njegovo nekadašnje članstvo u NSDAP i SA. Deset godina kasnije, ostavku je morao dati i Vili

Brant, nakon što se doznalo da je njegov lični sekretar bio dugogodišnji saradnik Štazija. Ovakvih iznenađenja ima i danas. Tako se ispostavilo da je u izgradnji spomenika ubijenim Jevrejima Evrope u centru Berlina učestvovala firma Degusa, koja je obezbeđivala specijalnu materiju za zaštitu spomenika od grafita. Skandal je nastao kada se doznalo da je ista kompanija bila angažovana u Hitlerovoj ratnoj industriji, čak proizvodila Ciklon B, otrov korišćen u gasnim komorama. Nationalsocijalistička i komunistička prošlost ostaju prisutne u nemačkoj stvarnosti, a pravo pokazuje svoja ograničenja u njenom prevladavanju.

Danas u nemačkim zatvorima više nema nikog ko služi kazne za delikte iz epohe Istočne Nemačke i sve je manje onih koji su u njima zbog zločina nationalsocijalizma. Berlinski zatvor Špandau, u kojem su tamnovali nirnberški osuđenici, srušen je do temelja 1987, nakon smrti njegovog poslednjeg zatočenika, Rudolfa Hesa, i danas na njegovom mestu stoji supermarket. Sa druge strane, Hoenšunhauzen, glavni zatvor Štazija u Berlinu, pretvoren je u muzej, kroz koji su nas sprovodili vodiči, nekadašnji zatvorenici u njemu. Sedišta ove službe su u mnogobrojnim istočnonemačkim gradovima pretvorena u muzeje posvećene totalitarnom nemačkom iskustvu u dvadesetom veku, a organizovane posete učenika ovim mestima ukazuju na integrisanje kulture sećanja u nemački školski sistem. Da građansko obrazovanje treba da dovrši zadatak koji su pravo i politika otpočeli, potvrdila je i kancelarka Angela Merkel, koja je u govoru kojem smo imali priliku da prisustvujemo ukazala na značaj smene generacija za dalji razvoj nemačkog društva. Toj novoj generaciji Nemaca, neopterećenoj direktno zlom prošlošću, prethodnici ostavljaju institucionalizovanu političku filozofiju zasnovanu na uverenju da prorađivanje prošlosti odražava brigu za budućnost.

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

IZAZOVI KRIZE I DEMOKRATSKO DRUŠTVO

Raspored političkih snaga nakon formiranja proevropski orijentisane vlade pokazao je da je došlo do velikog i značajnog pregrupisavanja u našem političkim životu. Bili smo svedoci i formalnog političkog pomirenja do juče najžešćih političkih protivnika, ali i velikog rascepa u najvećoj opozicionoj stranci, što je dovelo do formiranje Srpske napredne stranke. Sve je to doprinelo da se za nekoliko meseci iz osnova promeni naš politički pejzaž i načini nova politička konfiguracija. Jasno je da je dosegnuta neka vrsta nulte političke tačke i da mnoge političke ideje i način političkog govora više nisu funkcionalni i ne prate promenjenu političku situaciju. Obrazovanje vlade u kojoj su Demokratska stranka i Socijalistička partija Srbije označila je veliki zaokret u političkom životu Srbije. To je stvaranje koalicije koja ima dalekosežan značaj, jer više ništa nije isto, pređena je ona do juče nedostupna demarkaciona linija naših političkih podela i sukoba. Vreme će pokazati da li će ovaj potez doneti smirivanje naših političkih prilika ili će ostati samo kao još jedan iznuđen politički manevar, bez stvarne sadržine i smisla. U političkoj istoriji Evrope bilo je sijaset sličnih političkih dogovora i koalicionih vlada, ali najrečitiji je primer Nemačke, u kojoj je 1966. godine stvorena Velika koalicija, u kojoj je bivši nacista Kurt Georg Kizinger postavljen za saveznog kancelara, a antifašista i vođa socijaldemokrata Vili Brant za zamenika kancelara. Rascepom u Srpskoj radikalnoj stranci stvorena je mogućnost da i Srpska napredna stranka nakon novih parlamentarnih izbora bude prihvatljiv koalicioni partner. Srpska radikalna stranka ostaje i dalje kao stranka koja nije u stanju da postane deo sistema i na taj način postaje sve izolovanija i zatvorenija u svoju sve nedolotvorniju i anahroniju ideologiju srpskog nacionalizma. Ovo je vreme velikih i ubrzanih političkih promena i ko to ne shvati ostaće nemoćni zarobljenik svojih ideoloških iluzija i političkih fantazmagorija.

Zato i ponavljanje dosadašnje političke retorike iz vremena izborne kampanje nema nikakvog smisla, jer udara u prazan politički prostor. Ta retorika, kako radikalna tako i antiradikalna, više nema pokretačko i simboličko dejstvo u novoformiranom političkom polju, koje se sve više ukрупnjava i koncentriše oko nekoliko snažnih političkih grupacija. Zato se i opravdano može postaviti pitanje u kojoj meri se u analitičkim tekstovima i analizama prati i razumeva nova politička situacija, u kojoj se odi-

gravaju politički procesi koji u velikoj meri razbijaju i menjaju naše ustaljene političke pozicije, ocene i stavove. Raspored političkih snaga se danas neprestano menja i tim više je otežano donošenje preciznijih i osnovanijih zaključaka. Ceo dosadašnji prevladavajući ideološki koncept se urušio, a mi se ponašamo kao da su još uvek od najveće važnosti stranačke razmirice iz devedesetih godina i borba protiv srpskog nacionalizma. Dosegnut je određen stepen krhke političke ravnoteže, ali ne i pouzdana stabilnost vladine koalicije, jer se javlja politička asimetričnost u delovanju vlade, što uz hronični nedostatak političkog legitimiteta slabi uticaj i značaj vlade. Realni centar vlasti je izmešten iz vlade, koja ima ustavnu nadležnost da vodi unutrašnju i spoljnu politiku i nalazi se u rukama predsednika Republike i njegovog kabineta, kao neke vrste političkog i partijskog kontrolora. Očigledno je da jedino predsednik Republike ima tu moć da politički integriše i pomiri suprotstavljene interese u vladi. Zato i imamo slabu vladu bez autoriteta i uticaja i to u istorijskim prilikama kada nam je upravo neophodna efikasna izvršna vlast. Vlada je dodatno sputana blokadom parlamenta i njegovom nemogućnošću da donosi neophodne zakone.

Ali moguće je da upravo ta činjenica stalne političke blokade i sputanosti otvara realan prostor za drugačije promišljanje i oblikovanje političke scene. Veoma je važno za razvoj našeg političkog života da ne ostanemo ukopani u već oveštale stavove i ocene o devedesetim godinama. Time je značajniji i ozbiljniji posao naših stranaka da se sada profilisu politički, idejno i programski. Više niko ne može da se skriva iza retorike u kojoj se stalno ponavljaju ocene o tragičnim devedesetim godinama a da se ne vidi da je došlo do istorijskih promena u funkcionisanju savremenog kapitalizma i da se pred političkim strankama nalazi veliki izazov odgovora na pitanja nastalih kao posledice sloma liberalnog fundamentalizma. To naše stranke kao da ne primećuju, zaronjene u svoje svakodnevne političke borbe i održavanje političke ravnoteže neophodne za opstanak na vlasti i nastavak podele preostalog političkog plena. Nakon formiranja proevropski orijentisane vlade, što je i njen osnovni vezivni element stranke konačno moraju da krenu u jasno programsko profilisanje, fokusiranje na odgovarajuće političko telo i izmenu načina delovanja. Jer oligarhijsko ustrojstvo stranaka postaje sve uzaniji i neadekvatniji okvir za razvoj stabilnog demokratskog društva. Treba uzeti u obzir da su se dogodile izuzetno značajne promene u do sada vladajućoj trijumfalističkoj ideologiji slobodnog tržišta. U našim političkim prilikama dešava se svojevrsni paradoks da većina liberalno orijentisanih stranaka i dalje insistira na neoliberalnom modelu, iako je on na svom izvoru doveden u pitanje. Zalaganje za vraćanje na dostignuća klasičnog liberalizma s kraja devedesetih godina devetnaestog veka ne može da revitalizuje neoliberalni koncept, jer se država sada javlja kao snažan faktor regulacije u do juče najvećim bastio-

nima slobodnog tržišta. Sigurno je da se određene ideje socijalne države i socijalne solidarnosti i uzajamnosti vraćaju svom snagom u politički život. Naša situacija je tim teža, jer unutar naših stranaka ne postoji potreba za teorijskim promišljanjem nove slike sveta i osmišljavanjem novih političkih ideja saglasnih sa izmenjenim društvenim i ekonomskim odnosima. Naše stranke i dalje idu utabanim stazama pragmatizma i ne osećaju nadolazeći huk novih socijalnih i političkih izazova. One su suviše zaronjene u kaljugu političkih trgovina i nagodbi da bi mogle da artikulišu nove i adekvatne političke ideje. To je klasična situacija u kojoj stranke, posebno one na vlasti, imaju previše moći i posvećene su njenom očuvanju, a imaju veoma malo novih ideja, ili bolje rečeno i nemaju potrebu za stvaranjem konzistentnog korpusa ideja neophodnih u vremenima velikih i dramatičnih društvenih promena

Ne postoji ni u naznakama ozbiljan kritički dijalog i rasprava u našem društvu o najvažnijim i najaktuelnijim socijalnim, političkim i ekonomskim pitanjima i odnosima. Nasuprot našem idejnom mrtvilu odvija se burno preispitivanje do sada nedodirljivih dogmi savremenog kapitalizma. Cilj postojanja stranaka nije samo da osvoje vlast i da je što duže zadrže, već i da stvaraju korpus političkih ideja i načela pomoću kojih se utemeljuje i osmišljava određeni tip društvenih odnosa. Mora se dati odgovor na pitanja vezana za sve veću ulogu države u regulisanju društvenih i ekonomskih odnosa, sve teže socijalne probleme i rastuću nezaposlenost, stvaranje sve dubljeg jaza između bogatih i siromašnih slojeva, energetske sigurnost. Time je odgovornost stranaka veća, jer se ne može više voditi izborna i politička kampanja na strahu od povratka radikala ili devedesetih godina ili isključivo na odbrani Kosova u trenutku kada se ruše do juče naizgled stabilni i nedodirljivi ideološki svetovi i društveni odnosi. Mnogo toga se u politici može opravdati i objasniti zahtevom za poštovanjem i uvažavanjem realnih političkih odnosa ili nužnosti političkog pragmatizma, ali se ne može opravdati nedostatak svesti o tome da se moraju tražiti adekvatni politički i idejni odgovori u svetu koji se našao na velikoj političkoj i civilizacijskoj raskrsnici. Zato je i neophodno da se u našim strankama, naučnoj javnosti i medijima otvori velika politička i idejna rasprava o pravcu razvoja našeg demokratskog društva. Jer više se ne može vegetirati na velikim izbornim poredama dok se pred nama sve više otvara velika idejna i politička pustolina i sve realnija mogućnost socijalnih i društvenih lomova i promena. Za politiku je ipak potrebno nešto više od ogoljenog pragmatizma i ispraznog marketinga. Za vođenje politike uvek su bile i biće od presudne važnosti nove političke ideje i istrajna vera u osnovne demokratske vrline i načela. Tome se moramo vratiti, vrlini i odbrani i zastupanju opšteg dobra i javnog interesa, ako želimo da politika ne bude samo prostor beskonačnog smenjivanja partijskih i dvorskih ko-

terija i klika. Insistiranje na socijalno odgovornoj vladi je sve manje ubeđljiv odgovor na sve snažnije socijalne zahteve desetina hiljada otpuštenih radnika nakon neuspešne privatizacije. To je potencijalna socijalna bomba koja se već valja našim ulicama kao pravi odgovor na stvaranje društva u kome se razvija sve dublji socijalni jaz, jer sve manji broj ljudi poseduje sve veći deo društvenog bogatstva, dok se širi sve veći talas socijalnog beznađa i obespravljenosti. Ne videti tu prostu činjenicu svojevrsno je političko slepilo, izraz nespremnosti da se obuhvati i artikuliše burna socijalna dinamika našeg društva i na taj način ide u susret događajima. Ta općinjenost solidnim rejtingom i trijumfalnim izbornim uspehom može samo još više produbiti jaz između realnog života i političkih fikcija. Ovom prilikom navodim klasičan primer ovakvog načina mišljenja. „Međutim, važno je reći da DS ni na koji način nema problema. Mi smo trenutno stranka koja nikada nije imala bolji rejting, a siguran sam da bismo na novim izborima dobili više glasova tako da mi nemamo sekiraciju da li će se vlada raspasti ili ne, ali mislim da svi koji smo u vladi želimo da doprinesemo da ostvarimo dobar rezultat na izborima“, izjavio je nedavno potpredsednik DS-a Dragan Šutanovac. Međutim, razloga za brigu i sekiraciju ima mnogo, a najveći rejting, veoma promenljiva i krhka kategorija u našem savremenom političkom iskustvu, strožerne stranke u proevropskom bloku je jedinstvena prilika da se u Demokratskoj stranci u otvorenoj i kritičkoj raspravi razmotri politički odgovor na izazove savremene društvene krize i na taj način oblikuje njen jasniji i dosledniji politički profil i to u vremenima kada su mnoge do juče neprikosnovene političke ideje doživele sunovrat i poraz. U jednom od mnogobrojnih komentara povodom kraha liberalnog fundamentalizma dana je veoma interesantna ocena o Demokratskoj stranci kao licemernoj socijaldemokratiji, jer samo fingira pripadnost ovom političkom pokretu a u isto vreme, uz sporadično i prigodno pominjanje socijalne pravde, ostaje stranka bez prave i iskrene političke volje da se iz sadašnje ideološke neodređenosti i nedoslednosti transformiše u socijaldemokratsku stranku i tako pokrije već dugo napušteni prostor efikasne socijalne i društvene zaštite najugroženijih radnih slojeva društva, ali i stvori uslove za razvoj stabilne srednje klase i ekonomskih osnova za ozbiljan razvoj privrede. Ne može se u isto vreme voditi surova liberalna ekonomska politika, u kojoj je privatizacija samo pogoršala i otežala položaj radnika, i u isto vreme obilaziti prijemi na kojima se okupljaju najveći monopolisti i tajkuni i pri tome govoriti o socijalno odgovornoj vladi. Naprotiv, i dalje se uporno insistira na stanovištu da je delovanje slobodnog tržišta neprikosnoveni ekonomski i politički aksiom, u čiju nedodirljivost ne sme da se dira i to u vreme kada su osnovna polazišta klasičnog liberalizma ozbiljno dovedena u pitanje. Sve češće se može čuti, i to od najžešćih protagonista apsolutne svrhovitosti slobodnog tržišta, da

je uzrok sadašnje krize u ogromnoj i neobuzdanoj ljudskoj pohlepi. To je zaista veoma značajno teorijsko otkriće, jer se na taj način i na ljude koji ostaju bez kuća i posla prevaljuje krivica da su delili zajedničku pohlepu sa onima koji su nakon kraha banaka dobili otpremnine, tzv. zlatne padobrane od po nekoliko desetina miliona dolara. Trijumf liberalizma i proglašeni kraj istorije nakon pada Berlinskog zida i realnog socijalizma pretvara se sada u svoju suprotnost, pokazujući svoje surovo lice, stvarajući stotine hiljada beskućnika i nezaposlenih, propadanje velikih i moćnih firmi. Kakav je naš odgovor na ovaj izuzetno težak politički, ekonomski i socijalni izazov i koja će politička snaga imati dovoljno odlučnosti i političke mudrosti da artikuliše sve veće i razornije socijalno nezadovoljstvo i tako opredeli karakter i politički pravac koji će u ovoj zemlji biti dominantan? Sada je već uzaludan i zakasneo razgovor o distinkcijama između levice i desnice, ali ne treba da se čudimo što dolazi do snažne reafirmacije levičarskih pokreta i ideja. U našim prilikama ta je debata opterećena mnogim istorijskim i političkim ograničenjima, ali je jasno da se Demokratska stranka mora odlučnije i rezolutnije opredeliti u kom pravcu će ići njen programski i politički razvoj. Ako je to opredeljenje za socijaldemokratski model onda se on mora i primenjivati u političkoj praksi, što do sada nije bio slučaj, jer je neodrživo njeno dalje insistiranje na apsolutnoj vrednosti i funkcionalnosti političkog pragmatizma, trenutnom visokom rejtingu u biračkom telu i marketinškom umeću da se dobiju izbori. Koliko dugo će trajati ta magična savetničko-marketinška dobitna formula, oslonjena na koncentraciju sve veće političke moći u kabinetu predsednika Republike i njegovoj dvorskoj sviti. Međutim, bez te programski jasno određene i strukturirane ideološke i političke osnove, Demokratska stranka ostaje u praznom političkom prostoru, delujući kao isprazna marketinška agencija bez jasnog ideološkog i političkog opredeljenja. Danas teško da ljudi prepoznaju Demokratsku stranku kao socijaldemokratsku, ona je više percipirana kao sve jaloviji politički hibrid bez jasne političke i programske orijentacije.

Za razvoj demokratije u Srbiji bio je i ostao suštinski problem delovanje partijske države. Ni nakon osam godina od demokratskih promena, ovaj model političkog funkcionisanja naše države, koja je srasla sa vladajućim partijama, nije ozbiljnije narušen i promenjen. Slabost naših partija kompenzira se naslanjanjem na državu i stvaranjem državnih partija, koje na taj način preživljavaju do sledećih izbora, vezane u posebnoj političkoj simbiozi za državu i njen aparat. Jedino tako većina stranaka ostaje na veštačkom disanju i preživljava do novih parlamentarnih izbora i novih dobitnih koalicija. Za redovan rad parlamentarnih stranaka u sledećoj godini u budžetu je odvojeno 660 miliona dinara. One taj novac dobijaju u mesečnim iznosima, ali nisu dužne da obrazlažu način trošenja

para poreskih obveznika. Ni zakonom nije određeno kada partije podnose godišnje izveštaje o svojim troškovima. Pošto pravila ne postoje, nikad nijedna stranka nije pozvana na odgovornost zbog neadekvatnog trošenja sredstava. Ni nakon prošlih parlamentarnih izbora, kada su podneti veoma problematični izveštaji o troškovima izborne kampanje, nije bilo pokretanja odgovornosti zbog ovakvog osionog i neodgovornog ponašanja stranaka. Kada imate uvid u ovakvu poziciju stranaka u našem političkom životu, onda ne treba da se čudite što su one pre spremne da održavaju sistem partijske države nego što teže tome da pronalaze odgovore na izazove vremena u kome živimo. I sve dok stranke ne budu jednako tretirane pred zakonom kao i svi ostali građani neće biti uspostavljena vladavina prava i poštovanje zakonitosti, što je osnovni preduslov za funkcionisanje demokratskog društva, koje jedino može da bude garant za suočavanje sa najtežim iskušenjima savremene ekonomske, moralne i društvene krize. Dodatno iskušenje za naš politički i društveni život je što nakon osam godina od demokratskih promena nije stvarano društvo u kome će se afirmirati principi socijalne pravednosti, solidarnosti, pravne sigurnosti i jednakosti pred zakonom, ali i razvlašćivanje ekonomskih i političkih grupacija koje su bile glavni oslonac starog režima. Tako je u nepovrat otišla ogromna energija građana i istinska težnja za promenama. Danas nam je više nego ikada potrebna ta olako proćerdana energija samosvesnog građanina spremnog da u društvu u kome haraju siromaštvo, licemerstvo i hipokrizija, brani principe demokratije i pravednosti, da se zalaže za ostvarivanje vrline u politici. Za to će biti potrebno nešto više od uspešnog političkog marketinga, biće pre svega nužno da se daju jasni politički odgovori na teška i sudbonosna socijalna, ekonomska i politička putanja. Postoji li politička snaga u našoj zemlji spremna da to učini, to je pitanje mnogo važnije od naše svakodnevne politike i u velikoj meri ga nadrasta. Zato ono i neće biti razrešavano u sferi danas svemogućeg političkog pragmatizma, jer ovde se radi o dubokoj i dalekosežnoj promeni duha jednog vremena i našoj spremnosti da osetimo njegove damare i da mu se na lucidan i što bezbolniji način prilagodimo.

Boško Risimović – *Očekivanje*, 1980.

.....

POGLEDI

.....

Duško M. Čelić
profesor, Kosovska Mitrovica

POGROM

Reč “pogrom” je staroruskog porekla i mogla bi se bukvalno prevesti kao: pustošenje, razaranje, uništavanje. Enciklopedije kažu da je puno i pravo značenje ovaj izraz dobio krajem 19. veka, povodom masovnih napada kojima su Jevreji u Rusiji bili izloženi posle atentata na ruskog cara Aleksandra Drugog, nakon što se proneo glas da su oni u to bili umešani. Iako vlasti nisu organizovale ovo nasilje, njihovo oklevanje i nepreduzimanje odgovarajućih mera u njegovom sprečavanju, stvorile su opštu klimu i utisak da je ono dopušteno. Kasnije je, kao što znamo, nacistički režim programski osmislio, organizovao i izvršio stravičan pogrom nad Jevrejima, cinično nazvan “konačno rešenje”. Činili su to i neki drugi režimi, a žrtve su bili ne samo Jevreji, već i Jermeni, Srbi...

Elem, u političkoj terminologiji izraz pogrom označava napad gomile, rulje, odobren izričito ili prećutno od vlasti a usmeren na pustošenje, razaranje ili uništavanje neke nacionalne, verske ili rasne grupe ili manjine i njene imovine.

Ono što se Srbima dogodilo na Kosovu i Metohiji od 17. do 19. marta 2004. godine upravo je školski primer pogroma.

Navršava se pet godina od albanskog martovskog pogroma, koji se nad Srbima na Kosovu i Metohiji odigrao pred očima i uz blagoslov privremenih separatističkih vlasti, ali i moćnog zapadnog sveta. Uvek me nanovo obuzme nemir tih martovskih dana. Kao da ponovo preživljavam užasna saznanja da su pod terorom izgonjeni preostali Srbi iz Prištine, Obilića, Kosova Polja, Uroševca, Gnjilana, Prizrena, Đakovice... Kao da su mi opet pred očima plamene slike Deviča, Bogorodice Ljeviške, Svetih Arhangela, Prizrenske bogoslovije... Kao da još jednom preživljavam paljenje pravoslavnog hrama Svetog Nikole u Prištini, u kome su crpli duhovnu snagu i primili svetu tajnu krštenja moji preci, sin mi Lazar, moji bližnji, ja, znani i neznani sugrađani.

Sudbina jedinog preostalog pravoslavnog hrama u Prištini slika je i prilika sveopšteg stradanja srpskog naroda i njegove duhovne i civilizacij-

ske ostavštine na Kosovu i Metohiji. Podignuta 1833. godine, zahvaljujući obrenovićevskom dovijanju i ogromnim naporima uglednijih Prištevaca da od sultana izdejtstvuju dozvolu, ova skromna trobrodna bazilika nije smela imati zvonik, koji je tek naknadno dograđen. Ipak, i u toj neuglednosti, crkva je nekako nadrasla samu sebe, zahvaljujući dominantnom položaju ali i duhovnoj toplini, koju je, nasuprot građevinskoj skromnosti, nekako raskošno zračila.

U teškoj i dugoj okupaciji ona je bila duhovno utočište i žilište pravoslavnih Prištevaca. Ostala je to i nakon masovnog egzodusa Srba juna 1999. godine, sve do martovskog pogroma. Sa setom se sećam mojih odlazaka u Crkvu, Svetonikolskih duhovnika otaca Miroslava i Trajana. Kroz maglu detinjstva pamtim i oca Trajka, porodičnog paroha iz onih “vunelih vremena”. Ostaće u neizbrisivom pamćenju slika drevnog ikonostasa, koji su u orahovini u nestvarno lepom duborezu izvajali majstori nekada čuvene debarske škole.

Pitam se kako je to remek-delo ljudskog stvaralaštva, prizor Hristovog raspeća i prestonih ikona, mogao bilo koga u ljudskom obliku, makar i varvarina, izazvati da ga u pepeo sagori?

Ono što je za teške i duge turske okupacije nastalo zahvaljujući upornosti, odanosti i dovitljivosti naših predaka, razorili su arbanaški pogromaši u miru, i to, kakve li ironije, u miru pod pokroviteljstvom Ujedinjenih Nacija!?!

Boško Risimović – *Kućni prag*, 1975.

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

INSTALACIJA BIZARNOSTI

Čudni su i tajanstveni putevi kulturne politike u Srbiji. Bez obzira što se neprestano tvrdi da ne postoji jasna koncepcija i strategija razvoja kulturne politike i da nema utvrđenih prioriteta, postoji jasno profilisana i dobro organizovana politička i ideološka grupacija uvek spremna da ostvari svoje materijalne i ideološke interese i da vrši veoma značajan uticaj upravo u sferi kulturnog, a samim tim i političkog života. Jedna od njihovih glavnih ideoloških tvrdnji je da je upravo prostor kulture i medijske sfere u našem društvu kontaminiran hroničnim nacionalizmom i ksenofobijom, iako se za ovakvo stanovište ne može pružiti ozbiljna argumentacija. Upravo se dešava suprotan proces.

Ovakvu tvrdnju najviše i najagresivnije podgrejavaju upravo oni politički krugovi tzv. građanske i proevropske orijentacije koji ne učestvuju neposredno u političkom oblikovanju ministarstva kulture, ali koji bez obzira na to koja stranka demokratske orijentacije vrši vlast uspevaju da ostvaruju svoje političke, ideološke ali i materijalne interese. Obično su oni članovi stručnih saveta, upravnih odbora, konkursnih komisija, savetodavnih tela, ekspertskih grupa i to kao neka vrsta idejne i strateške podrške ministarstvu kulture.

Jedna od vodećih ideja ove koncepcije kulturne politike je ideološki aksiom sadržan u opredeljenju da je princip nacionalne reprezentacije umetnosti i kulture beznadežno zastareo i prevaziđen i da se poslednjih godina radi na dekonstrukciji ovog principa. Ovakav pristup zastarelosti nacionalnog obeležja vidljiv je i u konkretnim potezima u vođenju kulturne politike. Ovoga puta navešćemo samo jedan veoma ilustrativan primer. Reč je o odluci stručnog saveta oformljenog pri ministarstvu kulture o izboru naših predstavnika za nacionalni paviljon na međunarodnoj izložbi u Veneciji u toku ove godine. U pitanju je naš nacionalni paviljon, bez obzira na proklamovanu zastarelost nacionalnog principa u našoj kulturi. Izabrana su dva projekta i sudeći po novinskim izveštajima i komentarima oni treba da pokažu kako izgleda ta dekonstrukcija i razaranje zastarelog i prevaziđenog nacionalnog određenja kulture. Član stručnog saveta Zoran Erić je izjavio da su odluke donete na osnovu umetničke i idejne celovitosti projekata, konteksta nacionalnog paviljona na Bijenalu, odnosno politike izlaganja sa stanovišta lokalna-internacionalna umetnička scena, a vodilo se računa i kakav će odjek izabrani projekti imati i na širu publi-

ku a ne samo na određene ciljne grupe. A kako će se ostvariti kontekst nacionalnog paviljona sa stanovišta lokalno-internacionalne scene i predstavljati izraz savremene epohe i stvaranje novih umetničkih svetova? U čemu se ogleda i ovaploćuje ta idejna celovitost u našim izabranim projektima? U projektu *Bez naslova* Zorana Todorovića, docenta na Fakultetu likovnih umetnosti predviđa se instalacija koja se sastoji u industrijskoj izradi ćebadi napravljenih od ljudske kose, koja se prikuplja u frizerskim salonima, ali i u zatvorima, domovima starih, kasarnama. Ovu instalaciju će pratiti i pravljenje baliranih paketa ćebadi, kao i video dokumentacija, a materijal će se prikupljati svakodnevno, jer je za ovu pre svega morbidnu instalaciju potrebno prikupiti 4000 kilograma ove ljudske sirovine, dobijene šišanjem pet stotina do pet stotina pedeset hiljada ljudi. Rad je otvoren za učešće publike, jer će ona moći da ovu ćebad koristi za sedenje, ogrtanje, premeštanje. Pravu ideološku osnovu ovog baliranog projekta možemo videti u rečima članice stručnog saveta Milice Tomić: “Za mene je uspeh našeg nastupa na Bijenalu pre svega u tome da izabrani projekti uspeju da iskorače iz logike nacionalne reprezentacije, odnosno ako nam izloženi radovi pomognu da razumemo svet u kome živimo”.

Možemo reći da se Zoran Todorović bavi jednom velikom temom: biopolitikom – koju je filozof Đorđo Agamben formulisao stavom: svi mi još uvek živimo u koncentracionom logoru. Interesantno je da je Todorović odredio mesto umetnika unutar “logora” kao nekoga ko prikuplja “ljudske sirovine” i pretvara ih u upotrebnii predmet. Katarina Zdjelar pri tome nema čvrsto određenu tezu o svetu u kome živimo, ali naš paviljon i nije definisan kao “nacionalni” već kao prostor internacionalne debate, jer je suština ovog projekta da treba uključiti “neautoritativne subjekte” (strance, amatere, decu) u proces nesigurne samorealizacije, odnosno proces mogućeg menjanja kroz učenje, kao i tehnoloških aspekata komunikacije i socijalizacije kao obrasca kojim se prevazilazi određeno stanje i otvara prostor internacionalne debate o potencijalima delanja na “mikronivoima” ljudskih relacija. Ovo je očigledno formula da se ostvari projektovani politički i ideološki cilj, da se izađe iz zamke nacionalne reprezentacije i njene upletenosti u geopolitičke odnose stare preko sto godina, ali i da se konačno iskorači iz nacionalnog obeležja i prožimanja kulture. U ovom izboru je dosledno sprovedena ideološka koncepcija da jedino možemo da razumemo i stvaramo svet ako se otresemo pogubne logike nacionalne reprezentacije u umetnosti i pokažemo tom novom vrlo svet u naše industrijski obrađene ljudske sirovine upletene u ćebad od ljudske kose. To je verovatno naš doprinos “umetničkom” transponovanju savremenog koncentracionog logora, u kome možemo opstati samo kao obezličeni liferanti ljudskih sirovina, bez ikakvih nacionalnih obeležja i nacionalnog identiteta. Dovoljno je samo da priložimo nekoliko tona

naše ljudske sirovine. Mi smo u istoriji kao po nekom nepisanom pravilu i tretirani kao dobar ljudski materijal i pogodna ljudska sirovina za ostvarivanje i najfantazmagoričnijih i najnerealnijih ideoloških koncepcija. Pa zašto bi izostali i ovoga puta. Bolje bi i efikasnije bilo da je ovaj logorski projekat proizvodnje ćebadi od ljudske kose dopunjen i skidanjem skalpova onih ljudi koji još uvek veruju da je umetnost izraz i nacionalnog osećanja, nacionalnog pripadništva i ukupne tradicije koju umetnik nosi kao deo svoga umetničkog nadahnuća. Njihovi skalpovi bi mogli da posluže kao prigodna aplikacija na ovim industrijski proizvedenim ćebadima od ljudske sirovine. Bizarnostima zaista nema kraja, živimo u vremenu u kome se ostvaruju i najmorbidnije ideje o preradi ljudskih sirovina u vidu umetničkih instalacija i u kom su umetnici ekonomski savremenog koncentracionog logora u kojem se obavlja ubrzana dekonstrukcija nacionalnog principa i osećanja.

Iako u ovom tekstu nisam želeo da govorim o kopiranju Zapada, jer je to tema o kojoj je već izrečeno toliko argumentovanih zapažanja, Milica Tomić je očigledno dobila posebnu priliku da na stranicama kulturnog dodatka *Politike* iznese ideološku koncepciju koja je u osnovi odluke stručnog saveta, ali predstavlja i strateško opredeljenje Ministarstva kulture: “Zaista nisam čula da smo napravili neku inovaciju u umetnosti koja bi bila samo naša. Retorika ovih kritičara o kojima govorite, kako napadaju takozvane ‘nove’ medije i kopiranje Zapada, zanimljiv je spoj šovinističke i staljinističke retorike nastale tokom devedesetih u konzervativnim krugovima koji su, kako vidim, jedini ‘večni i neprolazni.’” Verovatno se po mišljenju ove osvešćene umetnice i ideologa prerade ljudskih sirovina, i reči Ljube Popovića, umetnika koji stvara sjajna likovna dela više od četiri decenije na Zapadu, mogu svrstati u staljinističko-šovinističku retoriku. Ljuba Popović je nedavno izneo i svoj stav o stanju na našoj umetničkoj sceni: “Nevladine organizacije iz Evrope uvoze đubre, prave koještarije koje nemaju veze sa našom filozofijom i pameću. Svi talenti su ugušeni. U svim ustanovama postoje takozvani nesposobni skorojevići (od ministarstva do Muzeja savremene umetnosti) koji misle da sve što dolazi spolja ima neku vrednost. Obradovalo me je da ljudi vole upravo to što je protiv pomodnog na likovnoj sceni. Obradovalo me je što smo izložbom pokazali da kod nas ima sjajnih stvaralaca iako se ovde forsira uvoz. Ovi ljudi u Srbiji koji uvoze performans i druge pomodne ‘priče’ veoma su potkovani, imaju svoju izdavačku kuću, dosta pišu, a oni koji rade klasičnu sliku ostaju bez strateški važne podrške. Istina, ni sami se ne trude da nađu ljude od pera koji bi ih podržavali. Ali kod nas je uvek vladao jednoduše, tako da me to ne čudi.”

Kao deo obaveznog sastava, i Milica Tomić ponavlja već toliko puta izrečene osude delovanja SANU i traži preispitivanje njenog delovanja

u stvaranju ideologije koju je ona proizvodila inspirišući ratove i zločine u bivšoj Jugoslaviji. Izbor ove umetnice i ideologa nove umetnosti očišćen od natruha nacionalnog principa je da se bavi genocidom je veoma indikativno i zanimljivo, ali ona ne spominje osim obaveznog određenja Srebrenice kao paradigme svih zločina počinjenih u ovom vremenu i na ovoj teritoriji, ni jednom reći najveći i najmonstruozniji genocid počinjen u Jasenovcu nad srpskim, jevrejskim i romskim narodom u vreme Drugog svetskog rata u ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. To očigledno nije u umetničkom fokusu ove umetnice, jer se ona bavi samo za nju primerenim genocidom, koji odgovara njenoj ideološkoj koncepciji i političkoj orijentaciji. Sudeći po njenim ideološkim stavovima, mi bismo sada trebali da, ogrnuti ćebadima od ljudske kose, pokorno nosimo stigmę genocidnog naroda i da se pri tome ne usudimo da pomenemo najveći genocid koji je počinjen nad srpskim narodom, jer tako samo relativizujemo počinjene zločine i nesumnjivo utvrđenu istinu o našoj odlučujućoj ulozi u razaranju Jugoslavije, a pri tome i dalje uporno govorimo o nacionalnom principu, našim nacionalnim osećanjima, identitetu i interesima.

Ali ovom prilikom treba reći da se na ovom primeru donošenja odluke o učesnicima Venecijanskog bijenala može videti kako deluje novoinstalirano ideološko jednonumlje i kako funkcionišu lobiji i klanovi u našoj kulturi. Pri tome je zanimljiva uloga Branislava Dimitrijevića, pomoćnika ministra kulture i komesara našeg nacionalnog paviljona na Bijenalu u Veneciji koji, kako sam kaže, ima ulogu tehničkog lica koje sprovodi čitav proces realizacije i proceduru, a biće to po njegovom mišljenju veliki izazov i u administrativnom smislu, jer je nužno pribaviti mnoštvo dozvola u raznim ministarstvima. Zašto je onda uopšte potrebno da postoji komesar našeg paviljona ako je on samo administrativno lice, a pri tome se dodatno radi o klasičnom sukobu interesa, jer je neprihvatljivo da pomoćnik ministra kulture bude u isto vreme i komesar izložbe, bez obzira što je zadužen samo za trivijalne administrativne poslove. Interesantan je i podatak da je članici stručnog saveta nedavno otkupljen video rad na otkupu Skupštine grada Beograda za zanemarljivih (u odnosu na umetničku i ideološku vrednost njenog otkupljenog rada) 835.000 dinara. Možda je to put kako država treba da podrži konceptualne umetnike i oda im najveću počast, zašta se tako zdušno a očigledno i veoma uspešno zalaže i ova umetnica i ideolog, koja je genocid izabrala za svoju umetničku, ali pre svega za ideološku i političku preokupaciju. Treba još reći da će za ovaj nastup naših instaliranih umetnika na venecijanskom Bijenalu biti potrošeno 100.000 evra. Zbilja, koliko treba ošišati poreskih obveznika da bi se došlo do ovako velikih sredstava. Možda bi to mogao biti novi umetnički projekat za neki od sledećih konkursa ministarstva kulture.

Ilija Marković
aforističar, Novi Sad

AFORIZAM KAO POSLEDNJI BEDEM ODBRANE*

Aforizam je fenomen podneblja

Aforizam je reč, rečenica, priča, roman. Alfa i omega srpske satire.

Aforizam je kap istine u kojoj se prelama more gluposti, prvo slovo klinastog pisma, tri misli u dve reči, slatka mala tajna na vrhu jezika, karikatura u kojoj su se reči nacrtale, književno delo u nastavcima – nastavlja se tamo gde pamet stane.

Da nismo odlepili, ne bi aforizam bio svetska marka, zvezdana prašina rodne grude. Aforizam je fenomen podneblja. Na našoj vetrometini ukrštaju se ruže vetrova i jebivetri. Da bi satiričar bio na visini zadatka, mora da se drži zubima za vetar. Ili, malo drukčije, da humor nije od boga dar, ne bi aforizam bio piš božji. U svakom slučaju, da nije gluposti, za aforizam se ne bi ni znalo. Ako se ne izrodi u aforizam, glupost je jalova.

Aforizam je jedinica za zbilju – kad dara prevrši meru, satira dobije na težini. Satira je čudna biljčica. Najbolje uspeva gde ima korova. Gde buja korov, aforizam je sjaj u travi.

Stoga nije satiričaru do rupe u saksiji, već do zemlje u rupi.

Satiričari nisu kritičari svake vlasti, već samo gluposti koja vlada. Hvataju se u kolo s budalama – da bi imali informacije iz prve ruke.

Aforistična misao ukorenjena je u našu tradiciju. Životne sokove crpe iz vrhova vlasti. Da nije tako, ne bi satiričari bili dželati koji ne skidaju glave, već oreole. Satiričar koji zna gde je vlast tanka, uvek izvuče deblji kraj. Zato je aforizam naš krajolik – slika neprilika.

Kad bi satiričari registrovali sve gluposti, ne bi bili satiričari, već statističari.

Bez drskosti nema satire. Bez vlasti nema drskosti. Ponavljanje je majka mudrosti. Satiričari pišu o drugoj vlasti koja pravi iste gluposti. Ako vlast ne bude držala do aforizama, moraćemo sve iz početka.

Šta je satiričar hteo da kaže, rekla je stvarnost. Prema tome, satiričar izmišlja ono što vidi. Da nam se sve ne dešava pred nosom, daleko od očiju javnosti, ne bi aforizam bio isečak vidokrug.

---

* U okviru rubrike "Pogledi" *Hereticus* će počev od ovog broja objavljivati tekstove poznatih aforističara.

Reći su opasnije od dela. Satiričar ne sme da napiše što vlastodržac uradi. Za sve što napiše satiričar ima pokriće. Čebe. Aforizam je zračak nade u moždanoj ćeliji, blesak duha nad blesavom zbiljom, poslednji bedem odbrane.

Najmanja književna forma je najveći izazov. Manja forma od aforizma je – jezik za zube.

Srbi

Narodu treba reći pravu istinu, a ne kako je bilo.

Istina je lekovita. Zato je gvozdена pesnica dozira zarđalom kašičicom. Ako ćemo pravo, svakome se moglo desiti ono što se samo Srbima događa. Srbi su veliki narod. Nema rata koji ih može zaobići.

Srbin koji bar jednom nije poginuo za srpstvo nije patriota. Drugi tvrdi: „Da nisam patriota, od mene ne bi bilo ništa.“ Patriota koji se busa rodnom grudom mrvu zemlju. Kad patriotizam nadire u talasima, podlokava zemlju. Ne zna za granice – na ničijoj je zemlji.

Narodu koji ne zna u čemu je vic pričaju bajke. Kad je politika sve, lako je izbezumiti narod da niko ne primeti. Od naroda koji se pravi luđim luđi je samo vladar koji se pravi pametan.

Pametne Srbe može da spase samo luda sreća. Ako je sreća u nesreći, onda smo mi najsrećniji. Da nismo kubertenske sreće, ne bismo učestvovali u svakom ratu. Kada se rat objavi svima istovremeno, iznenađenje je pola uspeha.

Pri tom vreme radi za nas. Niko ne propada tako dugo kao Srbi.

Srbe krasi podanički mentalitet i neviđena hrabrost. Čim se oslobode jarma, legnu na rudu. Zato igraju s promenljivom srećom. Redovno gube. Slično je i s vlašću. Najbolje je čuva onaj koji se gubi. Ako je Veliki Vođa gubio deo po deo, bar je sačuvao vlast u celini. Što je Veliki Srbin dobio na vremenu, Srbi su izgubili na prostoru. Što su Veliki Srbi dobili u veličini, mali su izgubili u većini. „Veliki Srbin viši je od malog Srbina za nečiju glavu.“ Srbi su dovitljivi: kad nisu u smrtnoj, u životnoj su opasnosti.

Srbi sa dna kace trezne se raskolom.

Nekada je Srbija bila kojekude, a sada gde-gde. Ko to kaže Srbija je mala, ne laže. Veća riba guta manju. Velika Srbija – Srbiju.

Pitamo se, pitamo se: „Možeš li da ne daš ono što nemaš?! Možeš ako si Srbin.“

Srbija mora biti velika. U postojeću ne mogu da stanu svi problemi. Velika Srbija je deo kopna nastao raslojavanjem kore velikog mozga. U stvari, Velika Srbija je ćorak. Usmrtio je više Srba nego svi bojevi meci.

U katodnoj cevi metak je reč: „Probio sam medijsku blokadu. Pucao sam u televizor.“

Srbi imaju rešenje za sve. Jedino ne znaju šta će sa sobom. Srbi su mali narod. Nijednom problemu nisu dorasli.

Usta na Ustav

Metodom usta na ustav mogu se oživeti duhovi prošlosti ako je najviši akt zemlje neprimeren vremenu i prostoru. Isti je dobar primer, ali je uzor – nikakav.

Nekad bilo: „Naša trava, naša krava, naš jogurt, naša revolucija – vaše maslo.“ Ko je imao putera na glavi, posipao se pepelom urnisanih. Dok je ćutanje zlatno, skidanje kajmaka je jedina veza sa poljoprivredom. Sada i ovde nije ćutanje zlato, već – prećutkivanje istine. Druga pesma.

Inače da nije ševe, druge bi ptice pevale istu pesmu. Nema evolucije i revolucije bez metka. Ako je Petog bila revolucija, mi smo prvoborci. Ako je evolucija – majmuni.

Revolucionari su se borili za našu stvar. Sada je traže u plastu sena. I tako dalje: što se više radi ispod žita, prinosi su manji, odnosi – veći. U proseku manje-više je isto. Isto nam se piše. Pišurija prve vrste ili pete kolone. Još se zanose pravilom: nije važno ko je ispred koga, već ko je iza koga.

Ako ćemo pravo, nisu oni napravili propuste. Propusti su napravili njih. Uzdali se u se i u svoje kuse. Ustav doneli preko noći – da što pre ugleda svetlost dana. On je bio vrhovni zakon. Morao je da krši Ustav samo zato što niko nije savršen. Pa ni Ustav. Vi ne morate. Vi ga sprovedite!

Ustav gu i tatko nad svi zakoni. O Statutu Vojvodine da ne govorimo. Ništa od Statuta! Svašta od vladajuće koalicije! Prema tome, članovi ne mogu biti u koliziji, ali mogu u koaliciji. „U Ustavu postoji desetak spornih stvari.“ Pri tom se previđa da je „desetak desetina prihoda koja se davala feudalnim gospodarima“.

Kada se stav sroza, postane poza. Otkad su im usta puna Ustava, Ustav je ustava Statutu Vojvodine. Sve bi bilo kako valja (ustav je najveći izraz volje) da njihova prazna usta nisu puna krupnih propusta. U protivnom, ako su usta puna demokratije, upljuvaće se. Da bi se povratilo poverenje biračkog tela, treba staviti prst u usta.

Predlog statuta Vojvodine je gotov, zakon o nadležnostima je gotov. Sve je gotovo! Možemo početi! Svaki je početak težak, međutim, dotle još nismo stigli.

Više od autonomije, manje od nezavisnosti – Srbija je nudila Kosovu. Koliko je Kosovo ćarilo na nezavisnosti, Vojvodina je gubila na autonomiji.

Geografski položaj zemlje je idealan. Prostire se sve više dole. Srbija je na dobrom putu da uhvati džadu. Ko u njoj uzima sve zdravo za gotovo, gotov je. U Srbiji ništa neće biti kao što je moglo biti da je bilo sreće. Dok zakon zdravog razuma ne stupi na snagu, važiće dosadašnja pravna regulativa.

Nije vreme za promenu Ustava, već ljudi.

Vrh je dno

Koreni krize su duboki, široki i visoki, što ne znači da su predimenzionirani. Visina puta širina jednako je dubina propadanja. Ruku na srce, nije sve u zemlju propalo. Propala je zemlja. Dok smo se mi udubljivali u probleme, oni su kopali jamu, vodeći se principom: “Ne može nešto da nastane dok sve ne nestane.”

Ako je ceo svet globalno selo, Potemkina treba što pre rehabilitovati. Pogotovo što je zemlja seljaka na brdovitom Balkanu između Potemkinovih i španskih sela. Bez obzira na sve, mi smo imuni na svetsku krizu, ali nije svet na našu. Klin se klinom izbija. Svetska kriza – domaćom. Kriza bi zakucala i na naša vrata da ih nismo zimus naložili. Kakav nonsens! Domaća kriza je većih razmera od svetske. Američki san je ostvaren. Kriza je zbilja svetska.

Zbog svetske, “kupujte domaće marke!” Zbog domaće krize, Vlada se zalaže za evropske vrednosti – evre, pre svega. Ako je Srbija izgubila trku sa svetom, bar je od Evrope dobila nogu. Vladin program mera daje rezultate. Broj ministarstava je isti. Međutim, mere od marta nisu urodile plodom: trudovi su lažni, trutovi – pravi. Ako živite u pogrešno vreme, greškom zauzimate pravo mesto. Budimo realni: niti smo mi od juče, niti ste vi bolje sutra. Vremena se menjaju: juče će biti sutra. U pitanju je biti il’ ne biti. Nećemo dugo čekati odgovor. Uslediće pre pitanja.

Poznato je od davnina da najdublji gaz ima brod koji tone. Kad je osmatrač viknuo “Zemlja na vidiku!”, mislio je na dno. Kako prebroditi krizu, kad su luka i ušće u Beogradu, a “Titanik” na dnu okeana?

Srbija će izaći iz krize kada bude van sebe. U stvari, Srbija izlazi iz svetske krize i nastavlja gde je domaća stala.

.....

INTERVJU

.....

PORUKE I POUKE SRPSKOG OKTOBRA 2000. (12)

Gospođa Silvia Nadjivan, saradnik Politikološkog instituta u Beču, od aprila do avgusta 2003. godine boravila je u Beogradu i prikupljala građu za svoju disertaciju "Dobro planirana spontanost. Pad Miloševićevog režima kao inscenirana masovna demonstracija 2000. u Srbiji". Tom prilikom ona je uradila kvalitativne, polustandardizovane intervjuje sa tridesetak ličnosti iz političkog, naučnog, medijskog i kulturnog života Srbije. Glavna pitanja su se odnosila na uzroke koji su doveli do 5. oktobra 2000, na ulogu masovnih protesta i glavnih aktera u tim zbivanjima, na karakter i domašaj promena. Njen istraživački cilj bio je da iz perspektive različitih aktera prikaže smisao istorijskih zbivanja, a na osnovu autentičnog svedočenja – tzv. govorne istorije. Kao što se istorija menja, tako se menja i percepcija pisane istorije. U tom smislu ova zbirka razgovora je svojevrsni istorijski dokument, koji se u različitim vremenima različito percipira.

Svi prilozi koje objavljujemo u ovom i narednim brojevima u rubrici Intervju su u izvornom obliku u kome su bili izgovoreni. Nikakve sadržinske i stilske izmene nisu činjene, kako bi razgovori sačuvali dokumentarnu vrednost, autentičnost i spontanost komunikacije.

J.T.

Dragana Kuzmanović
novinarka, Beograd

BIĆEMO PODSTANARI U SOPSTVENIM KUĆAMA

• *Kada ste se i zašto učlanili u JUL?*

Novinar sam od 80. godine. Radila sam prvo u poljoprivrednom časopisu *Revija Selo*, onda sam prešla u Televiziju Beograd 1986. godine i radila do 1999. godine. 1995. godine odlazim za Indiju na 4 godine. Moj suprug je bio izaslanik odbrane, a ja sam radila kao dopisnik radija, televizije, novina, svih. Negde 98. sam počela da radim za Tanjug kao dopisnik. 1996. godine dr Mira Marković dolazi u Indiju da promoviše svoju knjigu *Noć i dan* i ja je tada upoznajem, kao i program za koji se ona bori: za jedan savremeni svet, moderno društvo, ravnopravnost, mir, slobodu, toleranciju. Miru upoznajem kao vizionara a ne kao čoveka koga su tumačili u raznim novinama kako nosi cvet u kosi a da niko nije znao zašto. A to je bilo zato što je njena majka, posle stravičnih mučenja, kada je izašla na streljanje, stavila cvet u kosu i zapevala. I Mira je, kao dete revolucionara, uvek nosila cvet u kosi kao simbol slobode i prkosa. Naša štampa je to zloupotrebila i čudim se da su tada, kada su bili na vlasti, ljudi iz njenog okruženja dozvolili da ona dobije takav imidž u opozicionim novinama. Najblaže rečeno, nije bio verodostojan. Ja, suočena sa onim što sam znala iz štampe o njoj i onome kad sam je upoznala, počinjem da razmišljam o njoj, da je slušam i razmišljam o levičarskom programu, o njenoj viziji sveta. Gde ćemo biti svi tu gde jesmo, ali ravnopravni i dostojanstveni. Programska osnova savremene levice je sloboda i ravnopravnost. Shvatila sam da sam ja u biti levičar. Rekla bih i hrišćanin, jer to su apsolutno dva pojma koja se, jedan na nebu a jedan na zemlji, vrlo prepliću. Svi postulati hrišćanstva – podeli sve što imaš, ne ubij, ne ukradi, da bolje živimo – to su i postulati levičarstva, to je osnov levičarske ideje. Znači, ja sam u biti levičar i tako se sve to uklopilo i ja od tada faktički postajem član Jugoslovenske levice. Ja u Indiji nastavljam kontakte sa komunističkim partijama. 1999, kada je počelo bombardovanje, ja sam sa Komunističkom partijom Indije pravila proteste. U Beogradu sa *Samatom Parti*, koja je isto levičarska partija, sa CPI (Komunistička partija Indije) pravila sam proteste u Luknau, u jednoj od država u Indiji. Ono što sam kao levičar i kao hrišćanin nosila u sebi počinjem da ispoljavam od 96. godine, na neki način kroz politiku, iako sam mislila da sam tako daleko od politike. I ta-

ko počinje moj kontakt i članstvo u Jugoslovenskoj levlci. Mira Marković dolazi 1997, a ja se vraćam iz Indije 1999. želeći da radim...

- *Rekli ste da novinarstvo za vreme rata radi za svoj narod. Kako se može povezati taj postulat sa postulatom objektivnosti?*

Pa znate kako. Ako vidim Srbina kome su kopali oči dok je bio živ, ne vidim da li tu išta više treba da se kaže. Ja čak nisam ni komentarisala, ja sam na Kupresu pustila pukovnika Lisicu, koji je među tim masakriranim Srbima rekao: “Hoće u Evropu! Ne može se sa maljem u Evropu. U Evropu se ide sa pameću.” Ja sam tu išla kao televizijski novinar. Slika govori sve. Oni leže tu, sa iskopanim očima, sa razbijenim glavama, sa odsečenim ušima, sa odsečenim polnim organima... Znači, neko se izživljavao. Neko bolesnog uma i bez duše. Neko ko je okovan mržnjom. Ja bih se zgrozila da sam videla i Hrvata kome je to uradio Srbin, ili Muslimana kome je to uradio Hrvat. I isto bih rekla. To nije ljudski, to nije čak ni životinjski. Životinja jede samo kada je gladna. To je bolesno – jednostavno bolestan um. E to je objektivnost.

- *Niste to videli na drugoj strani?*

Ne, pa ko bi me pustio, jer ja sam bila na hrvatskim spiskovima za likvidaciju, bila sam doduše na kojekakvim spiskovima. Niti su srpski novinari mogli da idu u Hrvatsku, niti hrvatski novinari u Srbiju. Greška je bila CNN-a ili BBC-a i ostalih svetskih agencija, koje su mogle da idu na sve strane. A prilog o masakriranim Srbima nije ni otišao u prvoj noćnoj razmeni, jer niko nije hteo da uzme kad je nuđeno, zato što su tokom celog rata emitovali priloge koji potvrđuju da su samo Srbi ubijali i silovali. Međutim, pošto je satelitom otišlo i dosta sveta videlo, onda su sutradan prihvatili da ide i prilog o masakriranim Srbima. Imala sam priloge, koje i danas imam, o silovanim Srkinjama koje ne pričaju dok ih slikaš sa leđa nego gledaju u kameru i kažu ko ih je silovao. Svet tada nisu interesovale silovane Srkinje jer su tada bile samo silovane Muslimanke. Tvrdim da ni tada, kao i sada, bilo gde u svetu, nije silovana samo jedna strana. Ali ta priča je pravljena u CNN-ovim i BBC-ijevim radionicama laži i obmane i pre nego što su njihovi novinari krenuli na put. Demonizacija Srba je bila zadatak koji je tim novinarima služio kao odskočna daska, za takve laži dobijali su prestižna priznanja i Pulicerove nagrade.

Osnov novinarstva su obe strane. Kako ja mogu da budem objektivna kad mogu da slikam samo sa jedne strane. Oni koji su mogli da slikaju sa jedne i sa druge strane, koji su mogli da pređu i ovamo i onamo, e o toj objektivnosti treba da govorimo. Ali nas nije koštala države neobjektivnost novinara iz Srbije, Hrvatske ili Bosne, koštala nas je neobjektivnost naručenih novinara svetskih agencija CNN-a, BBC-ija i ostalih. Oni su

do perfekcije usavršili sistem obmane. Oni toliko lažu da i sami veruju u sopstvene laži. Uspeli su da obmanu javnost i ubede je u našu krivicu tako da nikoga u svetu nije ganulo 500.000 izbeglica Srba iz Hrvatske, BiH i Kosova. To nije izazivalo tugu kao što je izazvala tugu ona predstava, onaj cirkus dole na Kosovu, one izbeglice koje su oni terali, bombama, pretnjama i obećanjima o nezavisnoj državi (što su kasnije i ispunili). Oni su ih i bombardovali. Pa logično da su bežali, a onde ih čeka prihvat, čeka ih televizija da daju izjave i to na engleskom. Bežali su i Srbi, pa nisu slikali Srbe, nisu slikali Muslimanku koja se porađala u bolnici u Beogradu, kojoj je muž ostao dole da ratuje ili ostao da ratuje u Bosni. Šiptarku... Prema tome, to je jednostavno naša priča, ali o ovome će se još dugo pričati, sa jedne istorijske distance i tada objektivna slika možda može da bude pokazana... Bez onoga što su radili CNN i BBC i svetske agencije. Biće i onih drugih priča, gde je mnogo Srba pomoglo Hrvatima ili mnogo Hrvata pomoglo Srbima, ili mnogo Muslimana pomoglo Srbima da se spasu. Biće i tih priča puno, mi smo narod koji je živio zajedno i živće zajedno i dalje. Ja sam neki dan pitala Amerikanca, šta vi mislite šta će da se desi na Kosovu kada vi odete? Opet ćemo da živimo zajedno, kao i pre nego što ste vi došli. Ali vi i niste dole da nas branite. Vi ste tu da nas zavadite, da ratujemo, a vi nas onda branite i usput napravite bazu i eksploatišete sve rudnike i uzimate rude koje vam trebaju, kao i geostrategijski pravac, pritežući omču oko vrata Rusima...

- *Rekli ste da ste upoznali Miru Marković 96. godine u Indiji i da ste se posle toga učlanili u JUL. Zašto ste se angažovali u JUL-u?*

Ono što sam ja tad pročitala o njoj (Miri Marković) u opozicionim novinama (kojih je bilo 90%), jer tada sam čitala i pozicione i opozicione novine, meni je na prvi pogled izgledalo drugačije. Ona je u novinama prikazana kao žena koja je hladna, kao jedno potpuno drugačije stvorenje. Čudno je da je u to vreme stvorena takva slika o njoj (Goran Matić je bio ministar informisanja, a bio je i visoki funkcioner JUL-a...). I to je bio prvi nesklad između onoga što sam čitala u štampi sa onim što sam vide-la kad sam je upoznala. I tako počinje nekakva moja veza sa levicom, sa njom, i moje angažovanje. Moje pravo angažovanje u stvari počinje posle povratka, pa ni to nije baš bilo pravo angažovanje. Moje pravo angažovanje počinje tek posle 5. oktobra, kada sam shvatila da ćemo izgubiti sve što je levičarsko u zemlji, to jest izgubićemo slobodu, nezavisnost, sve što je istorijski srpsko, izgubićemo svoje nacionalno biće, izgubićemo zemlju. Deset ljudi će pokupovati sve što ima u ovoj zemlji, pet posto ljudi će biti bogato, a ostalo će da bude jadna sirotinja koja će samo da preživljava. Postaćemo roblje, jer ekonomska nezavisnost je, u stvari, sloboda. Kad svi budemo živeli od kredita i milostinje Zapada setićemo se stihova “da li će sloboda umeti da peva kao što su sužnji pevali o njoj”.

- *Kakav koncept je imao JUL do 5. oktobra 2000. godine?*

Koji koncept? Pa levičarski, najortodoksniji levičarski koncept. Ja ne govorim o komunističkom konceptu i konceptu u kome nema mesta za religiju ili privatizaciju. To je apsolutno tačno. To imamo u svim našim programima – apsolutnu slobodu, ravnopravnost naroda i ljudi, ali na način koji će biti usaglašen sa demokratskim, naučnim i tehnološkim progresom sveta. Program JUL-a za 21. vek je bio: da se od desnice nauči kako se rukovodi kapitalom, a da se od levice sačuva briga o radnicima. JUL je bio za varijantu da se od svega, i privatnog i društvenog, odvoja za ljude koji nisu dovoljno sposobni iako su zdravi, a da ne govorimo o ljudima koji nisu zdravi ili su stari. Znači, da im se omogući, kroz socijalne programe, život dostojan čoveka. Da, bez obzira što taj čovek nema fakultet ili što ta žena radi kao čistačica, ili kao čistač ulica ili kopač, da oni nemaju manja prava od onog koji je završio fakultet ili postao doktor nauka. Da oni isto imaju svoja prava, ne samo da glasaju, nego da imaju pravo u svojoj fabrici, u svom preduzeću, na ulici, da ne budu ljudi drugog reda zato što nisu elegantni, što nemaju bodi-gard ili ne voze džip. Znači, koncept Jugoslovenske levice je bio da se bori protiv nasilja, protiv siromaštva i primitivizma. JUL je bio nosilac ne samo humanog već i savremenog. Pod slobodom JUL je podrazumevao jednu apsolutnu slobodu, bez obzira kojoj religiji pripadaš, koje si nacije, da jednostavno imaš slobodu da razmišljaš, da izraziš svoja osećanja, da imaš svoju državu, himnu, svoje granice, i da ti to sve ne određuje ni Amerikanac, ni Solana, ni Montgomeri, niko, nego da sam određuješ, živiš, da sam kreiraš ambijent u kome ćeš živeti. To su ona osnovna levičarska načela zbog kojih sam ja ušla u JUL, a ne zbog onih profitera, kojih je, nažalost, bilo mnogo. Ja to tada nisam znala.

- *Kako je finansiran JUL do 5. oktobra 2000?*

Pa kao i ostale partije. Tada je u Zakonu o finansiranju partija bilo definisano: od članarine, a sve partije su mogle da imaju svoja preduzeća. Mi smo imali dosta svojih preduzeća, gde je JUL bio osnivač. To se posle 5. oktobra sve ugasilo, a i novim zakonom o finansiranju partija je apsolutno zabranjeno da jedna partija ima svoje preduzeće. Znači partije će moći da žive samo od članarine i od sponzorstva. Zvanično će, dakle, sve partije postati “sponzoruše”... A mi sad živimo vrlo teško. Otkako nemamo poslanike u saveznom parlamentu, nemamo ni novac i živimo jako teško. Nadamo se da ćemo naći sponzore za pravu levičarsku partiju, koja nije fingirana, koja se nije krila ni iza kakvih zavesa, nije prepisivala ničije programe. Svi programi su naši. Originalni levičarski programi, a sve ove partije koje su sada desničarske ili partije centra probale su da se ubace na prostor levice. Vi znate da Demokratska stranka pokušava

da uđe u Internacionalu (a ako uđe, onda ni Internacionala neće više biti Internacionala, nego neki konglomerat levice i desnice), a i ova Koraćeva partija, ne znam ni kako se zove. Oni su počeli kongres Internacionalom i sve je bilo crveno. Oni su lakrdijaši. To je pokušaj da se zauzme prostor levice, jer narod sa ovih prostora je levičarski, i inače narod sveta je levičarski, osim onih 10% kapitalista u svetu, oni nisu levičari... Levičarstvo ima iste postulate kao hrišćanstvo, ali ono izvorno. Hajde da svi podelimo to što imamo. Levičari hoće da se obezbedi jedan pristojan život svim ljudima ovde i sada, na zemlji... Sve ono što je narod izgubio otkad su ovi došli na vlast, to je levičarstvo. Tako da će za neku godinu i oni koji navodno nisu znali šta je levica, to vrlo brzo saznati. Levica je ono što više nećemo imati. Nećemo imati državu, nećemo imati granice, nećemo imati slobodu. Na početku su nam davali nešto milostinje, a sada samo traže. A traže sve kao nezasite ale. Hapse nas gde god stignu, kažu: isporučite nam 20, 30 glava... Morate da nam prodate, budzašto, sve fabrike, elektrane, železnicu, izvore, hidrocentrale. Stidećemo se, istorijski ćemo se stideti, što su nam davali milostinju, što smo prodavali srpske glave, što smo svojim pokolenjima ostavili ropstvo umesto slobode. Mi smo jednostavno izgubili sve. I polako gubimo dušu. E, samo ako sačuvamo dušu, dići ćemo se... Srpski narod se uvek dizao, dići će se i ovaj put. E, to je levičarstvo. E, tu smo mi.

• *Kako ste doživeli 5. oktobar?*

Kao strašan gubitak. One noći, na izborima, kada su bili proglašeni rezultati izbora i kada je pobedio DOS, na KZŠ, rekla sam: noćas je umrla Jugoslavija. Uplašila sam se jer sam znala šta nas u budućnosti čeka i to je bio razlog što sam 5. oktobra oko 6–7 sati došla u svoju partiju i rekla: ja sada ostajem tu i borim se. Strah me je terao da tako postupam, kao što me je bilo strah kada je počelo da se ratuje, pa sam otišla na ratište jer sam mislila da je to moj novinarski dug. Osećala sam se bespomoćno, jer ja ne mogu da sprečim to. E, tako sam se osećala 5. oktobra kad sam shvatila da gubim državu, da gubim sve. Da će doći oni koji su apsolutno instruisani da unište i rasprodaju državu. Ali tada nisam ni slutila u kojoj meri i kako će to primitivno da urade. Tada je to bio jedan podsvesni strah da ćemo izgubiti sve, i kada sam shvatila da “veliki” julovci beže, odlučila sam da ostanem i da se borim. Levica je izdala levicu. Svetska, jer je većina zemalja koje su nas bombardovale imala levičarsku vladu. I naša levica, tj. najveći deo rukovodstva, jer je pokazao da u levisi nije bio zbog ideje, već zbog pozicija i svega što te pozicije donose. Mira Marković je imala hrabrosti da stane na crtu, iako gotovo svi beže, i u ime levičarstva nastavi borbu. Verovatno smo se mi tu negde i pronašle. Postojalo je dosta ljudi koji su jako lepo funkcionisali dok je levica participirala u

vlasti. Ja ne verujem da ću biti čovek koji će tako nešto da radi, ako se levica vrati na vlast. Osim ako mi neko kaže: moraš. Trebaš mi kao borac. Što se mene tiče, ako bi se levica vratila na vlast, ja bih ponovo negde otišla, i pisala knjigu...

Posle 5. oktobra bilo je strašno kazati da si iz Jugoslovenske levice. Ja sam i tad ponosno govorila da sam generalni sekretar Jugoslovenske levice. Danas mi se desi, na primer, da me zaustavi policajac, uzme mi ličnu kartu – vozila sam brže – i ja priznajem da sam vozila brže, nikada ne lažem. A on kaže: a šta Vi radite? – Ja kažem: ja sam generalni sekretar Jugoslovenske levice. On me pogleda zapanjeno i kaže: pa dobro, da ne kaznimo generalnog sekretara. Pre godinu dana teško da bi se to desilo...

Ja se borim za ono čemu pripadam i mislim da levica mora da postoji. Jer sve zemlje na ovom svetu imaju levičarske partije. Pa ćemo je imati i mi, jer mi smo bili rasadnik levičarstva na ovim prostorima, i to jednog lepog levičarstva, ne jednog ekstremnog kao u Sovjetskom Savezu, komunističkog. Mi smo bili negde između kapitalizma i komunizma tako da je naše levičarstvo bilo jedno umereno, jedno zdravo levičarstvo. Mi smo bili levica za 21. vek. Zato nas se i plaše.

Imali smo emisiju “Za i protiv” na Televiziji Beograd. Za i protiv odgovornosti Mire Marković. Dobila je 46 posto... Za vreme naše vlasti sa tim negativnim imidžom koji su oni stvorili, pitanje je da li bi Mira Marković dobila 46 posto. Mira Marković je otvarala škole i bolnice, pomagala je ljudima. Pa šta je tu greh Mire Marković?

• *Vi ste pratili i pozicione i opozicione medije?*

Da, tada smo imali opozicione i pozicione medije. Danas su svi mediji pod kontrolom države. Nema više opozicionih medija.

• *Kako ste se još informisali, osim putem medija?*

Imam kompjuter. Moj način informisanja je bio da pročitam i jedno i drugo. Da shvatim gde se ukrštaju viđenja i šta je nekakav minimum istine u tome. Sada imamo agenciju, gde treba da proverite da li je ta informacija koju dajete prošla selekciju ministarstva informisanja. Tako da u svim pisanim i elektronskim medijima imamo iste vesti, uniformne, liče na “bakin kolač”, mešani su u istoj kuhinji.

Ministar odbrane ili ministar unutrašnjih poslova može da kaže i da je Mira Marković navodno učestvovala u iniciranju ubistva Ivana Stambolića i da joj presudi, tj. da je proglasi krivom. Onako “odokativnom metodom”, bez istrage, bez ičega, daje ocenu, karakteristiku i presudu. Oni su zaboravili da je svako nevin dok mu se ne presudi. Ubistvo Zorana Đinđića je tajna. A ubistvo Ivana Stambolića je službena tajna. Malo *Balkan*, i sad već imate *Kurir*. Nisu oni potpuno opozicioni. To su neke

novine koje daju trunku nečeg opozicionog. *Telegraf*, *Svedok*... to su novine koje koliko koliko pokazuju i drugu stranu. Tu je i *Pravda*.

Ja sam odavno izgubila iluziju o istini. Ja sam imala dečije poimanje istine. Istina je istina i ona ne može biti crno-bela, ni pozitivna ili negativna, ona je istina. Nažalost, život me naučio da se istina gleda iz različitih uglova, iz različitih džepova, i da je potpuno različita za različite ljude, a biće istina “onog” koji ima najdublji džep. Pa će ceo svet da proguta akciju *Milosrdni anđeo*, bombardovanje Jugoslavije. Što znači da su za nas bombe bile dar sa neba i mi treba da budemo zahvalni i da zato sudimo Slobodanu i svim oficirima i policajcima koji su branili zemlju. Ako uzmemo da je život borba dobra i zla, u ovom trenutku u svetu preovlađuje zlo. U ovom trenutku je preovladalo zlo i u našoj zemlji. Vi više ne znate ko je koga ubio. Ko stoji iza kog ubistva, i ko je bio u Šilerovoj i ko nije. A svi su bili u Šilerovoj. Zašto je Legija opasan igrač? Zato što će da ispriča ko je sve i šta naručivao. I ko je naručio 5. oktobar, i ko je naručio hapšenje Slobodana Miloševića? Ko su ljudi sa čarapama na glavi? Ko je dobio zaduženje da glavu Slobodanovu na Vidovdan odnese nekom novom Muratu za 6 miliona dolara (ili 30 srebrnjaka).

- *Kakvi su odnosi bili između SPS-a i JUL-a i zašto je SPS dao neke mandate JUL-u?*

Ne, JUL je dao svoje mandate SPS-u 2000. godine... Ne bih vam na to odgovarala jer tada nisam bila tu... Ali znam da su na izborima 2000. godine SPS i JUL i SNP iz Crne gore imali većinu. SNP je rekao da neće u koaliciju zbog JUL-a. JUL je rekao: u redu – mi ćemo 12 naših mandata dati SPS-u i opet imamo većinu. A onda je SNP rekao da neće u koaliciju sa SPS i tako su levičari izgubili vlast zahvaljujući izdaji SNP. Mi smo posle toga imali 12 poslanika u Saveznom parlamentu i kada je pravljena ova državna zajednica, SPS i JUL je trebalo da imaju 12 poslanika. Logično je bilo da bude, ne znam, SPS-ovih 8, a naših 4. SPS nije hteo i uzeo je svih 12, to jest SPS je imao zadatak da nas izbaci iz parlamenta. Onda nam je SPS na kraju uzeo sve mandate i mi smo izbačeni iz parlamenta zahvaljujući “bratskom” SPS. I znali su da će povrediti najviše Slobodana ako budu pričali i prali svoj prljav veš preko JUL-a, odnosno preko Mire Marković, i to su i uradili. I tako misle da su negde sačuvali sebe. I to je bio njihov put do vlasti.

- *Zašto su bili uvedeni zakoni o univerzitetu i o javnom informisanju?*

Pa slušajte, onoliko koliko sam ja čitala, ne vidim šta je to toliko loše bilo u tom zakonu o univerzitetu i šta je ispravljeno u međuvremenu. Ja više pripadam ovom periodu. Meni bi više odgovaralo pitanje da li je ovim zakonom nešto dobijeno i da li se rešilo? Nije se ništa popravilo stanje i

taj zakon o univerzitetu, bez obzira na kritike, ne mislim da je bio loš. On je više u javnosti predstavljen tako, rečeno je čak da zakon podrazumeva privatizaciju imovine univerziteta od strane profesora. Dotle se išlo sa medijskom kampanjom, a znamo da taj zakon nije to podrazumevao.

- *Zašto je JUL ušao u koaliciju sa Srpskom radikalnom strankom?*

Kada? U vreme vlade nacionalnog jedinstva! Zašto da ne? To je normalno svuda u svetu da partije posle izbora prave koalicije. To nije bilo dobro samo zbog toga što je tim bio oslobođen prostor opoziciji, tj DOS-u, što nas je koštalo vlasti. Zato će DOS ubuduće da “glumi” i poziciju i opoziciju.

- *Šta mislite o nevladinim organizacijama?*

Koliko ih ima? Preko 25.000. Preko njih su prane pare. To je bio najlakši način i one su apsolutno bile instrument spolja. Preko njih se vršila obuka, unošenje pometnje u sve ono što je bila zdrava misao, u ono što su bili ciljevi levičarske vlasti i očuvanja države. Oni su unosili pometnju, sve ono što je bilo suprotno nekakvom moralu srpskom. Od homoseksualaca do Velikog brata. Ubačena je ideja da mi treba da budemo ti koji će prvi da osude sebe za svoje greške. Da mi prvi za primer žrtvujemo sebe. To je najstrašnija stvar koja je urađena preko tih nevladinih organizacija. Rat je ubijanje, rat je rat. I u Drugom svetskom ratu i u ovom ratu mi smo sudili ljudima u toku rata koji su radili nešto protiv humanitarnog prava, prava zarobljenika i svega. Ali mi smo počeli da se posipamo pepelom, da osuđujemo sebe, a u stvari mi smo tako pomagali ostvarenje ciljeva zapada, da razbiju državu, pobiju narod i, da bi opravdali svoju agresiju, plate ljude iz nevladinih organizacija da u ime naroda priznaju krivicu, priznaju genocid i tako osudimo sebe a opravdamo njih. Kandić, Biserko Vučo, Pavićević, Liht, žene u crnom. Biće ubeležene crnim slovima u istoriju srpskog naroda, kome pripadam.

- *Kakav je bio odnos JUL-a i televizije YU info?*

Pa to je nekad bila televizija zamišljena da bude televizija za one koji se osećaju jugoslovenima. Tako je bila i napravljena i tako je funkcionisala. Malo nas je vraćala u istoriju. Davala je one partizanske filmove, pokazivala zajedničku borbu, ono čime je sačuvana zajednica jugoslovena. YU info je napravljen za one koji se osećaju jugoslovenima, jer, verujte mi, ima još dosta ljudi koji se osećaju jugoslovenima. Ja sam srpkinja, ali sam jugoslovenski orijentisana. I mislim da se većina ljudi tako oseća. Ja se osećam i srpkinjom i jugoslovenkom i kada odem u Vojvodinu i kada odem na Kosovo ja se isto tako osećam.

- *Vi ste učestvovali u formiranju YU info televizije?*

Nisam. Nisam tada bila u Jugoslaviji. Bila sam u Indiji...

- *Vi ste radili u Radio Jugoslaviji?*

Od oktobra 1999. do 5. oktobra. Posle toga sam dobila otkaz.

- *Da li ste tokom Vašeg posla dali neke informacije koje nisu bile prijatne?*

Da. Kako da ne? Pa, evo ovo što sam radila sa ratišta nije bilo prijatno. Ja sam potpuno ubeđena da je istina – istina i da ona mora biti rečena... I to što se dešavalo na ratištu je isto istina i mnogi su me osuđivali zbog toga. Zašto sam snimala masakrirane Srbe? A Srbe je tamo neko stvarno ubijao i masakrirao?

- *Kakav je odnos JUL imao prema opozicionim medijima?*

Prvo, tada je skoro 80% medija bilo opoziciono. Pisali su i govorili sa toliko mržnje da je to na sve ličilo samo ne na novinarstvo. Pitala sam se šta će raditi jednog dana ako se promeni vlast? Da li će dozvoliti nekom novim opozicionim medijima da koriste isti rečnik. Ili će im to zabraniti. Videćemo. Greške koje je JUL pravio nisu bile julovske, već greške Ivana Markovića, tadašnjeg portparola. I ja ću jednog dana staviti do znanja da on ima strašnu političku odgovornost. Ja sam se posvađala sa Ivanom Markovićem pre izbora. Telefonom smo se posvađali i ja sam mu dala faktički otkaz. Jer on je držao konferenciju za štampu i ja sam bila prisutna. Prvi put odgledam celu konferenciju i čujem kako on maltretira i vređa neke opozicione novinare. Uzme dva-tri podatka o njima, da li su i u kojim novinama napisali neki članak protiv JUL-a i tako... To da je meni neko nekad uradio kao opozicionom ili pozicionom novinaru, nema veze, ja mu to nikad u životu ne bih oprostila. On je prosto stavove JUL-a iznosio na pogrešan način i pogrešnim rečnikom. Kada je bila moja prva konferencija za štampu kao portparola posle 5. oktobra, mislim da je bilo 50 novinara u sali, i bilo je strašno. Mira mi je posle rekla i pokazala kako je bukvalno napravila rane od noktiju na dlanovima, koliko mi je držala pesnice. Jer ja izlazim pred novinare koji su bili ogorčeni kao da ulazim u arenu sa 50 razjarenih i gladnih lavova. Počnem konferenciju tako što im prvo kažem da sam u biti novinar i da znam njihov posao, da bez obzira kakvo su iskustvo imali sa JUL-om, da budu profesionalci. Neki su bili profesionalci a neki nisu i nikada neće ni biti.

- *Šta biste danas uradili drugačije u odnosu na ono do 5. oktobra?*

Sa ove distance, može da se primeni izreka “posle bitke svi su generali”. Mi danas znamo koje su bile neke naše greške. Mislim da je dosta bilo nadobudnosti kod nekih naših ljudi u partiji. Mislim da su svi bili nadobudni osim Mirjane Marković, a da se sve to pripisalo njoj. Znaete, to

je sve bilo sa pozicija vlasti, sa pozicija snage, moći... Mislim da je to čak odisalo u pokretima julovskih lidera, u stavu, u svemu. Ovi novi su još gori, ali ovo me ne boli, ovo mi čak odgovara. Ovaj narod vidi to. Onda mi je smetao taj odnos sa novinarima, smetalo mi je preterano prisustvo u dnevnicima, emisijama... Jednostavno se neki ljudi nisu skidali sa ekrana i to je samo imalo negativne posledice za partiju.

Pa ni odnos sa SPS-om mi se nije dopadao. SPS je velika partija i meni se ne dopadaju neki ljudi u SPS-u, ali to nema veze. Mi smo bili koalicioni partneri, SPS je bila veća partija, mnogo veća partija od JUL-a. Ja sam, na primer, bila u Iraku na Bagdadskoj konferenciji. Tada je predstavnik SPS-a bio Perčević, a ja sam bila predstavnik JUL-a. Ja sam u Iraku imala sjajne prijatelje, jer sam sa Iračanima pravila demonstracije u Indiji i njihov ambasador je, naravno, javljao svojoj vladi tako da, kada sam prvi put došla, naišla sam na divan prijem. Pripadam porodici patrijarhalnog vaspitanja. Naučila sam da poštujem i starije, i funkcije, i moralne norme koje su narodne... Mislim da je velika greška što su neki članovi Jugoslovenske levice, koji su bili na nekim mestima, značajnim, a time je njihova reakcija mnogo jača i značajnija, doprineli da se stvori jaz između SPS-a i JUL-a, koji su po svemu bili komplementarne partije. JUL je napravljen da oni ljudi koji neće da pređu u Socijalističku partiju uđu u JUL. Kao partija koja će objediniti i nove i stare komuniste. To su oni ljudi koji nisu posle komunista hteli da se zovu socijalisti, nego, eto, neka udružena leвица – Jugoslovenska udružena leвица. I mi smo bili mala partija i ja sam to tako shvatala, i tu mi je smetao taj odnos sa obe strane strane, jer mi se činilo da se neki ljudi bave više SPS-om, primedbama na račun SPS-a nego na račun Demokratske stranke ili SPO-a i obrnuto.

Ne znam da li je trebalo dozvoliti demonstracije kako ih je Slobodan dozvolio. Jer mi smo pitali jednog Amerikanca, kad više nismo mogli da objašnjavamo da je to izraz demokratije, pitali ga: – Pa dobro, šta vi radite? – Stavljamo žutu traku i odredimo od 12 do 14 h... Posle toga ide što ide. Ko pređe iza trake, idu batine, ide zatvor, ide sve što treba. I oni to tako rade, videli smo. A kod nas je sve bilo dozvoljeno...

• *Šta ste radili kad ste se vratili iz Indije?*

Ja tada prelazim u Radio Jugoslaviju, kod Ivana Markovića, ne znajući Ivana Markovića, jer ja 4 godine nisam bila tu. I tako počinjem da radim u međunarodnoj u Radio Jugoslaviji, vezano za Aziju, za taj deo sveta koji dobro poznajem, sve do 5. oktobra, kada se dogodio puč. Ujutro, 6. oktobra se javljam u Radio i oni mi kažu da nema potrebe da dolazim na posao. Znači, do februara sledeće godine ja ne odlazim na posao, ne mogu da uđem tamo, da bih 9. februara dobila otkaz koji je retroaktivno bio napisan, navodno 30. septembra. Znači, kao 5 dana pre oktobra su

oni meni dali otkaz, a ja ga dobijam 9. februara naredne godine. Prešla sam da radim u JUL kao portparol.

- *Kada i zašto ste počeli da radite kao novinar?*

Rano sam izgubila roditelje i sve sam u životu morala sama. Posle završenog fakulteta počinjem da radim kao novinar u *Reviji selo...* Radim honorarno skoro tri godine za taj časopis i onda dobijem stalno radno mesto. U to vreme sam bila ubeđena da sam u novinarstvu pronašla sebe. Novinarstvo je za mene bio izazov. Ali novinarstvo koje za cilj ima iznošenje istine. Novinarstvo koje pomaže kontroli i pravilnom razvoju društva, sa ciljem da se popravi i poboljša život običnog čoveka...

- *Vi ste onda posle novina prešli na televiziju?*

Da, ali posle nisam samo pratila privredu, radila sam kao novinar koji je obišao sva ratišta. Bila sam ratni reporter... Obišla sam ratišta Zaton, Herceg Novi, celo Dalmatinsko ratište, Knin, Bosnu, Doboj, Teslić i taj deo. E onda 95. odlazim za Indiju. Radila sam i emisije i okrugle stolove. Jedini sam novinar, mislim, koji je bio i ratni reporter i radio emisije a da nisam avanzovala u Televiziji Beograd. Ostala sam profesionalan novinar, jer sam mislila da urednik u jednoj redakciji treba da ima dosta rada i dosta znanja... To je bio moj put, za razliku od drugih novinara koji su se vraćali sa ratišta i postajali urednici. Hoću da kažem da sam izradila svoje novinarstvo kao pravo profesionalno, dok sam mogla. Kad sam shvatila da je drugačije, da nema više istine, da je istina relativan pojam, da ko ima više para ima i više istine, počela sam da se bavim politikom... 2000. godine.

- *Kako ste doživeli posao ratnog izveštaca? Da li ste imali osećaj da možete objektivno da pričate?*

Da, jako sam bila ponosna na ljude koji su se borili, na ljude koji su pomagali kao novinari, to je bila pomoć mojoj zemlji. Ja nisam mogla da nosim pušku jer nisam vojnik, nisam oficir, ali sam mogla da nosim olovku, mikrofon... To je bila moja pomoć mom narodu. Da su me pustili da odem i sa druge strane, ja bih svoj posao uradila profesionalno, ja bih pokazala i drugu stranu. Naravno da nisam mogla da odem sa druge strane jer bi me ubili. U to vreme rata mogao si samo iz svog ugla da gledaš. Tako su radili i hrvatski novinari, i bosanski novinari. Jednostavno je bilo tako – ti si sa ove strane linije i možeš da izveštavaš samo sa ove strane linije. Ja nisam bila CNN-ov ili BBC-jev novinar, koji je mogao da ide na obe strane. Ja sam bila samo srpski novinar koji je mogao do granice.

- *Da li ste na ratištu bili u kontaktu sa opozicionim novinarima?*

Pa pazite, kad smo bili na hercegovačkom ratištu mi smo se svakog jutra nalazili na Debelom Bregu, svi novinari koji su tu i koji su odatle kretali. Oni nas vode, jedan dan u Zaton, i mi svi tu pravimo reportažu. Svi smo na istom mestu pravili reportažu, svako na svoj način, naravno. Tako sam bila u nekakvom kontaktu sa svim novinarima. I danas se mi srećemo i znamo ko je bio na kom ratištu i vrednujemo se po tome.

- *Kako ste doživeli vreme kada je napravljena Radio televizija Srbije iz RTB početkom 90-ih?*

Pa teško, ja sam jugoslovenski opredeljena i rođena sam u jednoj od Jugoslavija. Rođena sam u zemlji u kojoj nisam druga iz škole, ili dečka sa kojim se zabavljam, koji mi je samo simpatija, pitala kako se zove, niti da li je Musliman, Hrvat, Makedonac... To nas, jednostavno, nije interesovalo. Mislim da je to bila sloboda, da je to bila sreća. Mislim da smo tada lepo živeli i raspadanje svake od Jugoslavija mi je teško padalo. Kao da je otkidan deo po deo mene, jer Jugoslavija je bila eksperiment koji je opasno pretio da uspe...

- *Kako ste doživeli odlazak novinara iz RTB koji se pretvorio u RTS početkom 90-ih?*

Moram da vam kažem da sam tada bila deo Televizije Beograd, novinar Televizije Beograd i tada su odlazili neki novinari koji su hteli da slobodno izraze svoja politička opredeljenja. Tada je otišao Nino Brajović, Branka... nekoliko njih, Milica Pešić, Milica Čavić, Vlado Mareš. To su sve bili sjajni profesionalci. I meni je bilo žao što su oni zbog svoje političke opredeljenosti morali da odu. Morali ili ne, ali su otišli, jer bilo je bez veze da ti isti novinari izađu na proteste, da probaju da provale u tu istu televiziju zajedno sa SPO-om 9. marta, a onda dođu u Televiziju Beograd po platu. To prosto ne ide... ali mi je žao što Televizija Beograd gubi vrsne novinare. E to se nastavilo, s tim što su posle 5. oktobra masovno oterani. Ostao je samo jedan broj ljudi koji je pristao na sve ponižavajuće uslove koje su im dani. Dali su im i tretirali ih posle kao novinare početnike da bi mogli da ostanu tu i da bi preživeli u varijanti da se više nigde ne pojavljuju, da im se lik ne vidi, kao da su kužni, da imaju lepru. Meni uvek pada teško kada zbog neke političke situacije odlaze profesionalci. Posle 5 oktobra doveli su neke srednjoškolce koji klimaju glavom (ne kažem da ih i pre nije bilo) i postavljaju pitanja koja nemaju veze sa pitanjima, nego su čista demagogija. To nije novinarstvo... Svi urednici i direktori u RTS-u su ljudi koji su bili prisutni u strankama i političkim borbama ovih 10 godina do smene vlasti, uključujući i direktora i Lečićku, koja je bila na kursu u Americi 3 meseca. Prema tome, oni su preko svojih stranaka došli na mesto glavnih urednika i oni će za sebe da biraju isključivo novi-

nare iz svojih stranaka. Znači, opet politika. A novinari koji su pripadali nekim strankama pre toga, što je takođe bila greška, bili su odstranjeni. Ide sledeći krug. Pa sad će ponovo izbori, ponovo će neko da pobeđi, pa ponovo sklanjamo i menjamo urednike, pa oni sklanjaju i menjaju novinare i tako to... Gde je tu profesija, gde je tu novinarstvo? Nema ga.

- *Šta mislite o protestu 9. marta 1991. godine?*

Prve neredu u zemlji u kojoj nismo pitali ko se kako preziva niti iz kog kraja sveta je, u kakvu crkvu ide, prve proteste je počeo da pravi SPO i on je počeo da izvlači nacionalno iz našeg bića, a čim se izvuče nacionalno odmah počinje i nacionalizam, naravno. To izvlačenje nacionalizma meni je dosta teško palo. Teško mi je palo kada su izašli na ulice i počeli da pričaju o tome da je bilo 50 godina mraka. Pa zašto smo mi bili idioti 50 godina? Ja sada treba da se osećam idiotom što kažem da sam živela u jednoj slobodnoj i lepoj zemlji. Nisam idiot, jer ja nisam živela u mraku. Kada je krenuo Vuk Drašković imala sam jedan strašan osećaj da se valja nešto što nikome neće doneti sreću. I nije. A naročito Vuku (osim materijalnog i statusnog), koji je postao sinonim za političara koji menja svoje stavove u zavisnosti ko mu šta naruči. I to sve dobro naplati. Ni on više ne zna šta je na početku govorio, za ruku koja digne zeleni barjak, da li je treba odseći ili poljubiti?

- *Za vreme protesta 96/97. godine Vi niste bili u Srbiji, ali ipak bih htela da čujem vaš stav?*

Strašan. Kada sam videla da nose američke, nemačke i britanske zastave, naši studenti, stidela sam se.

- *To ste gledali...*

Naravno. CNN i BBC su samo to i prikazivali. Pa nisu oni otišli u Studentski grad da tamo nađu studente koji uče, već su slikali one koje su angažovali politički lideri. Kada sam videla da nose američke, nemačke i britanske zastave, onda sam znala da to zapadni – Veliki brat, režira. Pa to nam je valjda sada svima jasno. Pa takvi nemiri su kretali i u Indoneziji, gde god je trebalo da se naprave neredi, kretali su socijalni ili studentski nemiri. Naravno, sa elementima religijskim ili nacionalnim posle toga. To apsolutno nije bilo spontano i to nije bila studentska pamet... I neko je uzeo velike pare da to organizuje. I ti studentski lideri su postali politički lideri. Znači to nema veze sa studentima.

- *Da li bi generalni štrajk tada doveo do pada režima Slobodana Miloševića?*

Milošević nije srušen voljom svoga naroda. Milošević je srušen parama iz inostranstva. Ono što nisu uradili sankcijama i bombama, ura-

dili su parama, koje su uneli u zemlju, kojima su plaćeni kursevi, obuka, masovna obuka u inostranstvu. Shvatate da su ljudi koji su se pojavili na političkoj sceni govorili iste rečenice. Kao da im je neko ubacio program kratkog kursa iz Segedina ili Budimpešte. Milošević je kao simbol otpora okupaciji zapada – srušen. Da nije bilo sankcija, bombardovanja i tih ubačenih para – da je uspeo da obnovi zemlju kao što je počeo, ne bi ga srušili. I zato su dali toliko para, i doveli naše ljude koje su kao janičare obučavali u inostranstvu. Đinđić, Pitić, Đelić, svi su došli iz inostranstva... uglavnom iz Nemačke.

Mi smo nekad bili između Istoka i Zapada, a danas smo između Brisela i Vašingtona. I opet smo mi negde između i opet jedan naš deo vlade vuče na jednu stranu, a drugi na drugu...

- *Pomenuli ste pare iz inostranstva. Mislite li da je to razlog što se dogodio 5. oktobar 2000-te godine?*

Naravno. To je bilo izrežirano u detalje. Do detalja su napravljeni planovi, plaćeno sve. Ispplanirani su i krizni štabovi, Labus je potpisivao sve krizne štabove, određeni ljudi koji će da uleću u televiziju i u fabrike, to se tačno znalo. Onaj ko je imao interes da uđe u neku fabriku, neku organizaciju, po “zasluzi”, napravljena strategija. I to se ne krije. Pa evo Tim Maršal je rekao koliko para je dobio ko. Pa to više nije tajna. To mi predstavljamo kao tajnu. Valjda mislimo da niko ne govori engleski, da niko ne može da pročita nešto iz inostranstva, bez obzira što je ovde medijski mrak. Zadatak je bio jednostavan. Gušenje levičarske vlade koja pruža otpor razbijanju, okupaciji i rasprodaji zemlje. Bićemo podstanari u sopstvenoj državi, u sopstvenim fabrikama i preduzećima. Bićemo podstanari u sopstvenim kućama.

- *Kako ste doživeli studentski protest 92. godine?*

Nekako su mi se ti protesti 92. godine svideli jer su i bili više studentski. Činilo mi se da, eto, ljudi hoće nešto da promene. Pazite, tada je bio uveden višepartijski sistem, 1990. smo mi faktički promenili društveni sistem. Uvedena je privatna svojina, počela privatizacija. 91. je razrušena Jugoslavija, ali pre toga je uveden višepartijski sistem, meni je tada to nekako još i bilo normalno. (...) Borba nekih stranaka, pozicije, opozicije, studenti koji su krenuli sa svojim zahtevima. Oni su opet bili politički, ali nekako su mi se tada činili više studentski ili ja nisam imala ovu političku pamet ili ovo političko iskustvo koje danas imam, pa sam to još možda gledala na neki način pozitivnije u smislu svega što se dešava, ali već 96. i ovo dalje što se dešavalo, bilo je jasno da iza toga stoji Zapad da iza toga stoji rasturanje Jugoslavije... Protesti 92. činili su mi se više studentski od ovoga što se kasnije dešavalo. Iz osnovnih škola su nastavnici terali, odno-

sno, puštali đake na proteste. Sećate se kada je Stari Trg krenuo, kada su Šiptari izvodili decu osamdesetih. Tada smo vrisnuli – oni decu poturaju, a šta smo mi radili? Zar mi nismo izvodili decu, samo što iz vrtića nismo izvodili decu na ulice... .

- *Šta mislite o ulici kao forumu protesta?*

Obrazac je postavljen, ne kod nas – u svetu, bar u novijoj istoriji. Videli smo proteste u celom svetu, i kada je bila Jugoslavija i kada je bio Irak u pitanju. Irak naročito, ceo svet je protestovao protiv Buša i Blera. Ja sam političku borbu kod nas očekivala u parlamentu. Snagom argumenata. Znači, ja sam očekivala društvo u kome će se stranke boriti u parlamentu. To je moje viđenje jednog razvijenog društva, a ne tako kako se danas radi... Odbornici ili poslanici dođu kada treba da podignu dva prsta, to je njihovo, dobili zadatak i gotovo. To nema veze sa parlamentarizmom, to nema veze sa višepartijskim sistemom u kome postoji jedan zajednički interes, a to je da državi bude bolje. Tako sam ja zamišljala jedno slobodno društvo, razvijeno, a ovo je potpuno drugačije od toga. Ne slažem se sa uličnim protestima, nisam se nikad slagala sa njima, ali pošto je to jedini način... Obrazac je, nažalost, postavljen 5. oktobra... Kako su došli na vlast, tako će i otići. Narod će ih motkama oterati. Samo da ne bude kasno.

- *Da li ste mogli da razumete proteste zbog izborne manipulacije?*

Jesam, jesam. Ja ću uvek razumeti proteste zbog izborne manipulacije, ali svi znaju da Koštunica nije pobeđio na izborima za predsednika? Da je moralo da se ide u drugi krug ili da se ponove izbori na Kosovu. Zato je organizovan puč 5. oktobra i svi glasački listići su spaljeni tako da se teško može dokazati da je bila izborna krađa. To je bio izgovor za puč i nasilnu smenu vlasti, radi dovođenja na vlast onih koji će sprovesti sve zahteve Zapada...

- *Ko je odgovoran za rat u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu?*

Pa mislim da je odgovornost u obećanju nekim zemljama da će dobiti državu, kao što su je i dobili. Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Bosna... Danas je apsolutno svima jasno da je raspad Jugoslavije bio planiran. To su velike sile podelile i odredile, šta kome pripada, i da se napravi islamska država na Balkanu... Znači, sve je bilo isplanirano spolja... Zna se da je Slobodan Milošević bio okrivljen da pokušava da zaštiti tu veštačku tvorevinu. Sećate li se te definicije? Jednu nakaznu veštačku tvorevinu kakva je Jugoslavija. A sada je okrivljen da je rasturio Jugoslaviju... Jugoslavija je, kao eksperiment koji je sjajno funkcionisao, morala da bude rasturena da bi svaka od tih država bila slaba i morala da traži zaštitnika

u nekome, a zaštitnik je onaj koji ima interes. Oni su to raspodelili kad su sve to pravili, pa se znalo kome će pripasti Hrvatska, kome Slovenija, kome bi trebalo da pripadne Srbija. I sada se vodi bitka u Srbiji. To je sve spolja urađeno.

• *A NATO bombardovanje, vidite li i tu odgovornost?*

Apsolutno. To je takvo licemerje. Dobro znamo da smo mi dole na Kosovu živeli 60 godina zajedno, da je i 100.000 muslimana sa Kosova za vreme bombardovanja živelo u Srbiji. Drže poslastičarnice, pekare, hrane ovaj narod. I nikakvih problema nismo imali dok nije napravljena ona predstava sa izbeglicama. Znalo se i ko šta govori, kako govori i ko se slika. Tu predstavu, tu parodiju od predstave, mi smo debelo platili. Zna se danas da je Račak namešten. Da je Voker sve to napravio, a zbog Račka je krenulo bombardovanje. Da su nas 78 dana ubijali i bombardovali i radili to što su radili. I šta smo dobili? Pričaju da Kosovo po rezoluciji 1244 ostaje u sastavu Srbije. Neće ostati! Kosovo će dobiti državu kao što ju je dobila Hrvatska, kao što ju je dobila Slovenija. Srbija mora biti svedena na pretkumanovsku Srbiju, a to je malo šire od Beogradskog pašaluka. I tako slaba valjda nikom više neće biti pretnja, ili tako slabom će moći da manipuliše onaj kome je ona data u amanet? Kao ratni trofej. Zato se ovom narodu i sudi, zato se ono što je bilo najmoćnije, osećaj ponosa, slobode, države, istorije, herojstva, patriotizma ubija. Sve se to polako uzima tom narodu. Mnogo je smešno, sada slavimo 200 godina Karađorđevog ustanka, a Karađorđe “izdajnik”. Treba da ide u Hag da mu se sudi. Podigao neki narod na ustanak, izginuli neki ljudi braneći tu svoju Srbiju. Je li tako? Slobodanu Miloševiću danas sude u Hagu zato što je branio Jugoslaviju. Partizani, nosioci spomenica, sve to treba sada da bude okrivljeno. Znači, nama se uzima istorija, nama se uzima osećaj istorijskog ponosa, koji je krasio ovaj narod. Uzima nam se ono što su Srbi nosili u genima. To treba da se zatre i da Srbi budu narod koji će da bude srećan ako ga neko malo mekše zgazi. Da bude jako srećan i da one koji su nas ubijali i okupirali sačeka na crvenom tepihu.

• *Gde ste bili za vreme bombardovanja?*

U Indiji sam bila.

• *Kako ste u Indiji doživeli tih 78 dana bombardovanja?*

Strašno. Pošto sam prethodno obišla sva ratišta, kao novinar, možete misliti kako sam se osećala tih 78 dana, što nisam u svojoj zemlji da sa svojim prijateljima podelim taj užas. Preko dana sam učestvovala na konferencijama, pravili smo proteste na ulicama Delhija i drugih indijskih država, protiv bombardovanja Jugoslavije. Proteste sam ponekad pravila i sa iračanima koji žive u Indiji. Najčešće sa Komunističkom partijom Indije,

Samata partijom. Tako preko dana nešto i uradim i nekako pomognem svojoj zemlji. A onda sam po celu noć slušala vesti, plakala, tugovala... Imala sam utisak da je cela zemlja srušena. Tako su to oni prikazivali...

Belu knjigu, koju smo napravili, poslala sam američkom ambasadoru u Indiji. Njemu sam poslala te knjige i napisala – Kako ćete svojoj deci objasniti zašto ste ubijali jugoslovensku decu? I sigurna sam da se 11. septembra setio jugoslovenske dece koja su ubijena...

- *Zar nije bilo neobično biti ratni reporter?*

Bilo je jako neobično, a ja mislim, iz mog ugla nije. Za nekog drugog jeste. Ja inače ne delim ljude na muškarce i žene, na bele i crne, ne delim ih ni po veri. Ja delim ljude na vredne, pametne, sposobne, hrabre i one druge. To su moje kategorije ljudi. A pakovanje u kojem su ženski, muški, lepi, ružni, to je neka druga vrsta podele. General Sava Kovačević, koga sam intervjuisala na Kupresu, kada su pričali jesu li oficiri hrabri li ne, rekao je: “Vi i ne znate kako je naša Dragana hrabra”. Ja sam bila samo jedna od hrabrih žena koje su bile tamo gde sam osećala da treba da budem kao vojnik moje domovine... Ni slučajno ne mislim da sam bila jedina... Bilo je toliko žena ratnih reportera i žena u vojsci, koje su nosile uniformu. Žena koje su ostajale u svom selu, pošalju i decu i kuvaju vojsci, spremaju. To je hrabrost. Ja sam odlazila na ratište, budem 10–15 dana, pa se vratim. One su ostajale. Možda je nekom neobično, ali ljudi se po meni dele na hrabre, manje hrabre, kukavice, i na prevarante. Tako ja vidim i patriotizam, hrabrost i slobodu, žrtvovanje, trajanje i svrhu življenja i smisao našeg postojanja, kojom god profesijom da se bavimo.

(7. avgust 2003, Beograd)

.....

POLEMIKE

.....

Tomislav Krsmanović
publicista, Beograd

ZABLUDE O REPRESIJI U JUGOSLAVIJI POSLE 1948.

Stanovište koje želim da obrazložim je da posle Rezolucije Informbiroa 1948. godine i zavođenja samoupravljanja u Jugoslaviji početkom 50-ih godina nije došlo do stvarne demokratizacije niti poboljšanja položaja ljudskih prava. Želim da činjenično opovrgnem tvrdnje svih onih koji i dan-danas tvrde da je tadašnja Jugoslavija bila “demokratska” u poređenju sa drugim državama ondašnje Istočne Evrope, koje su bile “totalitarne”. Želim da dokažem suprotno: da je reč o pogrešnoj predstavi da je prethodna Jugoslavija od 1945. godine pa sve do raspada bila, i ostala, totalitarna država.

Ne mogu se nikako složiti sa stavovima profesora Vojina Dimitrijevića iznetim u izveštajima Beogradskog centra za ljudska prava o stanju ljudskih prava u prethodnoj Jugoslaviji, prema kojima je sistem samoupravljanja dopuštao određen stepen saodlučivanja na radnom mestu, te da nekonformistički iskazi običnih ljudi, čak i prekori pretpostavljenima, koje je postavljao Savez komunista, nisu, po pravilu, dovodili do teških posledica i progona i da je poredak samo strogo vodio računa o delovanju intelektualne elite, koju je i ekonomski sputavao državnim vlasništvom nad medijima, izdavačkim i filmskim preduzećima, pozorištima, univerzitetima i naučnim ustanovama, a otpor intelektualaca suzbijao policijskim zastrašivanjem i drugim represivnim sredstvima, kakvo je bilo i otpuštanje univerzitetskih nastavnika posle studentskih protesta 1968. godine. Profesor Dimitrijević komotno zaključuje da je Jugoslavija bila autoritarna, a nikako totalitarna država.

Mr. Srđan Cvetković iz Instituta za savremenu istoriju u Beogradu objavio je u časopisu *Hereticus* (Vol. VI, 2008) vrlo argumentovanu, može se slobodno reći briljantnu analizu represije u Srbiji 1944–1953. godine i ona predstavlja značajan doprinos objektivnom sagledavanju naše prošlosti. Saopštavajući svoja saznanja, bez bilo kakve želje da kritikujem ili na bilo

koji način umanjujem naučnu valjanost njegovih zaključaka, namera mi je da kroz sučeljavanje različitih mišljenja dođemo do što punije istine.

Cvetković ukazuje da se period 1944–1951. izdvaja po izrazitoj represivnosti, tako da je neuporediv sa bilo kojim u novijoj istoriji Srbije, jer je to bilo vreme kada su revolucionari represijom osvajali i čuvali vlast, surovo se obračunavali sa neprijateljima i uspostavljali novi model državnog socijalizma po ugledu na SSSR. Cvetković zatim predočava da je promenom političke klime posle 1948. i 1951. godine, a naročito nakon smrti Staljina, došlo do afirmacije sopstvene vizije samoupravnog socijalizma, da su usledili politički i ekonomski aranžmani sa zapadnim demokratijama. Prema Cvetkoviću, režim racionalizuje (čini promišljenijim i odmerenijim) nasilje u svim sferama društva, ukida otkup, odustaje od kolektivizacije, osuđuju se zloupotrebe Udbe i donosi liberalniji krivični zakonik. S druge strane, prema njemu, odricanjem od staljinizma, otvaranjem prema svetu, privrednim rastom, kao i rastom životnog standarda uslovljenog dobrim delom ekonomskom pomoći Zapada, vlast je stekla veću podršku u narodu, a time i smanjila preveliku dozu represije, naročito stoga što je svaka vrsta ozbiljne opozicije već bila skršena, pa se moglo preći na više ideološke oblike prevaspitavanja.

Sa Cvetkovićem i Dimitrijevićem se mogu složiti u tumačenjima represije koje se odnosi na vreme pre 1951. godine. Slobodan sam da ustvrdim da je tačno da je posle raskida 1948, kada se zbio sukob Komunističke partije Jugoslavije i njenog vođe, Josipa Broza Tita, s međunarodnim vrhom komunističkog pokreta, oličenim u Informativnom birou komunističkih partija (nasledniku Kominterne) i generalnom sekretaru Komunističke partije SSSR Josifu Visarionoviču Staljinu, na neki način došlo do snižavanja nivoa *vidljive* represije; a nakon zavođenja samoupravljanja čak i do prihvatanja neke liberalne reforme, i do novih mera u oblasti ekonomije i uprave, koje bi praktično mogle biti viđene kao napuštanje ideološkog dogmatizma i slabljenje centralne birokratije. Ovo se odražavalo i na režim putovanja građana van zemlje (nisu morali da traže izlazne vize), pa je SFRJ postala prva socijalistička zemlja koja nije bitno ograničavala slobodu međunarodnog kretanja svojih građana. Standard života je takođe bio relativno dobar i bolji nego u drugim socijalističkim državama. Ali što se tiče stavova o racionalno smanjenoj represiji, predočavam da je u pitanju vrlo složena i delikatna oblast, koja umesto prebrzih zaključivanja zahteva rigoroznu naučnu proveru. Tek nakon sveobuhvatne i objektivne analize može da se dođe do novih činjenica i zaključaka.

Pre svega, Jugoslavija je bila, i ostala je i posle pedesetih, partijska država; u takvoj državi pravo nije moglo da igra neku bitniju ulogu i bilo je podređeno političkim odlukama partijskog vrha. Bilo je zabranjeno osnivanje opozicionih stranaka. Jedini vid građanskog organizovanja je

bio Narodni front (kasnije Socijalistički savez radnog naroda), bez čijeg se odobrenja nijedno udruženje građana nije moglo registrovati. Izbori su bili farsa i svodili su se na pravo da se glasa za jedinog kandidata, koga je određivao SKJ. Ustavom od 1974. godine izbori su i pravno izgubili značaj time što su prestali da budu neposredni i zamenjeni su višestepenim “delegatskim” izbornim sistemom.

Vredi uzgred napomenuti da su svi ustavi SFRJ na papiru građanima garantovali mnoga prava, koja su se lako mogla ograničiti zakonima i podzakonskim aktima, ili jednostavno ignorisati u praksi. Uz to, ustavi ipak nisu sadržali potpun katalog ljudskih prava, na čije je poštovanje SFRJ bila obavezana ratifikovanim međunarodnim ugovorima. Naročito je postojao suštinski raskorak između zakona na papiru i njihove primene u stvarnosti, što je metodično skrivano.

Tačno je da je bilo zavedeno samoupravljanje, ali samo formalno, na rečima, ne i u praksi. Fabrikama nisu upravljali radnici, nego političari; radnici i zaposleni nisu imali nikakva stvarna, iole značajnija prava; carovala je moralno-politička podobnost, sudstvo je bilo partijsko (poznato je uputstvo J. B. Tita sudijama “da ne treba da se drže zakona kao pijan plota”). Tačno je da je postojao minimum standarda za većinu stanovnika, većina je bila stambeno kako-tako zbrinuta, građani su mogli da kupe neophodne kućne aparate, neki i kola, da odu na letovanje, ili da putuju u inostranstvo. Ali o sudbini nacije, o politici i strateškim odrednicama razvoja, odlučivano je u zatvorenim krugovima i narod je bio obesposmoćen i pretvoren u statistu.

Profesor Pravnog fakulteta u Beogradu dr Andrija Gams je svojevremeno dao značajne podatke o prirodi ondašnjeg “samoupravnog” poretka. On je predočio da je postojala protivrečnost između moralnih normi koje su zvanično bile fundamenti društva, i stvarnih postupaka; naročita opasnost je bila u tome što su ti postupci čak bili opravdavani socijalističkim principima i što su vršeni u njihovo ime.

Prema profesoru Gamsu, jugoslovenski samoupravni socijalistički model, koji je upravo trebalo da spreči staljinističke devijacije, stvorio je rafiniraniji oblik samovolje, kroz udruživanje birokratskih oligarhija u sveprisutne i svemoćne neformalne klanove; nasuprot, recimo, gruboj, vidljivoj samovolji staljinističke birokratije u SSSR-u. Profesor Gams je dakle dotakao suštinu, ukazao je na vrlo specifičnu evoluciju do koje je tada došlo: stvarni donosioci odluka u preduzećima, i šire u društvu, postajali su, umesto samoupravljača, konspirativni neformalni klanovi i zatvoreni politički centri moći, nedovoljno poznati građanima, sastavljeni od udruženih partijskih i državnih moćnika i oligarhija. Oni su postajali neprikosnovena vlast u zemlji; jačali su iz godine u godinu. Vladali su direktivama, često usmenim, bez uvida javnosti i građana, presudno su

uticali na rad sudova, ministarstava, u obrazovnim ustanovama, centrima za socijalni rad, u preduzećima, vojsci, policiji, kulturi, sredstvima informisanja, itd. Oni su počeli da u svojim zatvorenim sferama iniciraju nedovoljno utemeljene hajke na mnoge građane, proglašavajući ih sumnjivim ličnostima i neprijateljima poretka.

Profesor Gams je svojevremeno ukazao na osnovnu razliku između jugoslovenskog i sovjetskog modela, razobličio je prirodu represije u Jugoslaviji i u SSSR-u. Prema profesoru Gamsu, vidljivi staljinizam karakterišu masovna ubistva, gruba samovolja, lična obračunavanja, nekontrolisane beneficije i privilegije – sve to u ime i pod okriljem tobožnjeg socijalističkog morala.

U jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom modelu, koji je upravo trebalo da spreči ovakve staljinističke devijacije, bio je stvoren, tvrdi Gams, rafiniraniji oblik samovolje, kroz udruživanje birokratskih oligarhija u pomenute sveprisutne i svemoćne, neformalne, javnosti nedovoljno prepoznatljive, klanove (nasuprot, recimo, gruboj, vidljivoj samovolji staljinističke birokratije). Te devijacije u Jugoslaviji barem donekle i na prvi pogled nisu dovodile do tako teških i drastičnih posledica. Ipak, ove zloupotrebe su u Jugoslaviji bile veoma raširene i razorne.

Za razliku od otvorenih zloupotreba u staljinizmu, Jugoslavija se opredelila za rafiniranije, ali u isto vreme vrlo efikasne metode kršenja ljudskih prava i uzurpaciju vlasti i za metodično prikrivanje bezakonja, koji ne bi dovodili u pitanje demokratsku fasadu i predstavu koju je o sebi ondašnja SFRJ stvarala u svetu, a koja joj je bila potrebna za njenu nadolazeću ulogu u nesvrstanom pokretu, kao i radi indoktrinacije na internom planu.

Stvoreni su konspirativni klanovi moćnika, kao što je pomenuto, koji su pribegavali rafiniranijim oblicima represije, izbegavajući političke sudske procese i likvidacije. Oni su se s građanima obračunavali “ispod žita”: politički nepodobnik, npr., biva otpušten s posla, uz opravdanje zvaničnika da je u pitanju “neradnik”, ili neko ko je “prekršio disciplinu”; neko je ometan da dobije zaposlenje sa obrazloženjem da “vlada masovna nezaposlenost”; neko ne može da napreduje u službi “jer su drugi sposobniji”; ne dobija stan, “jer drugi imaju više bodova”; politički krivac je smeštan u zatvor za nepočinjeno krivično delo (jer je počinio montiranu proneveru), ili u psihijatrijsku bolnicu “da se tamo leči” (sudske presude su uvek bile “po zakonu”); nepoćudni je premlaćivan tobož od strane “nepoznatih kriminalaca”; ponekad je i ubijan u “saobraćajnoj nesreći”, a po političkoj direktivi; deca nepodobnih su sprečavana u školovanju, pod izgovorom da loše uče i da su lenja, itd.

Ne bih se nikako složio, ma kako to zvučalo paradoksalno, sa tvrdnjom da je takva suptilnija represija u Jugoslaviji bila manjeg opsega, ili

manje razorna, nego li ona revolucionarna, do koje je došlo odmah posle ratnih dana.

Ne, ona je samo bila drugačije prirode. Znamo dobro da je iz godine u godinu sve više građana padalo pod udare takve represije i da su bivali izlagani podmuklim udarima sa različitih strana. Upućenima je bilo dobro poznato da je ova represija umela biti vrlo opasna i razorna, kao što je bila i ona otvorena tiranija u sovjetskom bloku. Jer pogodnom kombinacijom, doziranjem, intenzitetom i vremenom trajanja različitih represija, diskriminacija, zakulisanih i drugih pritisaka, nepoželjni građani, kojih je uvek bilo vrlo mnogo, a u kasnijim decenijama sve više i više, vremenom su bivali opljačkani, sluđeni, oslabljeni, zdravstveno ruinirani i onesposobljeni za bilo kakvo suprotstavljanje ili odbranu svojih prava. Isto onako kao da su bili žrtve legalne sudske ili neke druge vidljive, formalne egzekucije.

Na ovaj način je bila obezbeđena sigurna vladavina putem terora, ali se to ukivalo.

Vide se žrtve, a ne vide se dželat!

Dakle, početkom pedesetih nastala je velika zbrka. Građani su se naivno ponadali da će doći sloboda i demokratija, da će oživeti višestranačje, da će se naša zemlja zblížiti sa Zapadom; mnogi su priželjkivali da se vrati kralj Petar Karađorđević, jer su verovali da će se tada živeti bolje i slobodnije.

Do toga nažalost nije došlo. Naprotiv, kasnije se shvatilo da je u zemlji nastavljena jedna varijanta državne uprave, koja se u suštini nije mnogo razlikovala od drugih zemalja ondašnje Istočne Evrope. Kao što prepoznamo danas, a neki su to prepoznavali i ranije, jedino su njeni pojavni oblici bili drugačiji.

Stvoren je istinski mutljag, trubili su da je u zemlji zavedeno samoupravljanje, da je vlast dana građanima i radničkoj klasi, a u stvari su oni bili neprikosnoveni vladari. Nastala je tiha borba za prevlast između ovih uzurpatorskih konspirativnih klanova, koji su hteli da sve podvrgnu svojoj kontroli, sa jedne strane, i džepova otpora u zvaničnoj vlasti, sa druge strane. Oni su na kraju postigli da se obe vlasti izmešaju, ali da primat zadrže neformalni klanovi, koji su na kraju izigrali zvaničnu vlast i pretvorili je u svoju masku, u poslušnu sluškinju.

Samoupravljanje je bilo izigrano.

Država pod njihovim vođstvom je kasnije krenula u pravcu preteranih, nedovoljno racionalnih eksperimenata i reformi, koje ne bi podnele ni bogate države, kako u ekonomiji, u unutrašnjem uređenju države, tako i u spoljnoj politici; nastala je sveopšta politizacija svih sfera društvenog

života. Stvorena je samovolja vladajuće konspirativne oligarhije, koja je počela za sebe i svoje da nezajažljivo prisvaja privilegije i da to čini na račun većine građana, a da otpore sputava represijom.

Nacija je bila prevarena od strane ovih neformalnih klanova-moćnika, uključujući i zvanični državni i partijski aparat; umesto samoupravne demokratizacije, u zemlji se krenulo u drugom pravcu, u jačanje politizacije svih sfera društva, u ekscesivnu birokratizaciju. Nastala su nova masovna sumnjičenja, svakojake hajke na neprijatelje, bujale su potrage za žrtvenim jarcima. Sa jedne strane, zvanično i javno je proklamovan vrhunski demokratski ideal – SAMOUPRAVLJANJE GRAĐANA, a sa druge je nastajao još mračniji period. Umesto da građani vladaju sobom, da *samoupravljaju* preduzećima, društvom i svojim sudbinama, svemoćni klanovi su se opredelili za tajnovitu globalnu i integralnu kontrolu ponašanja miliona ljudi, demagoški i cinično ih obmanjujući i ubeđujući da su oni samoupravljači.

Klanovska tiranija se vrlo metodično širila iz godine u godinu na sve veći broj segmenata stanovnika i dobijala čudovišne razmere. Posmatrano iz današnje perspektive, nije teško zaključiti da su još tada postavljeni pogrešni temelji, koji su, u stvari, bili suštinski uzroci kasnijih tektonskih potresa, ratova, stradanja, raspada zemlje. Tek sada se prepoznaju njihovi stvarni razorni i rušilački parametri. Ukoliko vlast nema kontrolu demokratskih institucija i delotvorne javnosti, neminovno dolazi do samovolje i masovnih zloupotreba.

Posle početnih značajnih napredaka i dostignuća, krizna žarišta su počela da se naziru već početkom šezdesetih. Neka od tih kriznih pitanja bila su načeta pobunom studenata 1968. godine; a još više od početka sedamdesetih godina.

Pred onima koji su na kakav-takav način još onda prepoznali ovaj tamni vilajet, poredak se, upleten u samrtni zagrljaj konspirativnog monstruma, branio da to što radi nije moralno, ali da je neophodno, jer su nastala vrlo teška vremena: zemlja je ugrožena od SSSR-a i njegovog lagera; postoji opasnost od rata, od neprijateljske emigracije, koja rovari i sanja da u zemlju vrati kralja Petra; kapitalističke zemlje prave planove da u Jugoslaviji zavedu svoj sistem, ugrožavaju Revoluciju; u zemlji dižu glave poražene klasne reakcionarne snage. Mediji su grmeli da neprijatelj ne drema (reakcija, snage poražene u ratu, kapitalistički eksploatatori, nacionalisti, svakojaki zaverenici, liberali, tehnomenadžeri, upregnuti u kola protiv samoupravne Jugoslavije, samoupravljanja i nesvrstane politike), da se zato sa svima koji ugrožavaju revolucionarne tekovine treba nemilosrdno obračunavati. Tito je gromoglasno poručivao preko medija: RADIMO KAO DA ĆE STO GODINA BITI MIR, A PRIPREMAJMO SE KAO DA ĆE SUTRA BITI RAT! Partijski dušebrižnici su trubili da je u

zemlji ostvaren veliki napredak i da je država obavezna da se brani od svih onih koji je ugrožavaju; tvrdili su da se ponekad moraju žrtvovati prava pojedinaca u ime interesa i prava većine. Sve je više dobijala na snazi teza da je narod nezreo za demokratiju, da treba da postoje mudre vođe i da je neophodna izvesna doza makijavelizma; tek kada se ostvari cilj – obećana zemlja, komunistički raj izobilja i ravnopravnosti za sve, onda će zaživeti pravda i blagostanje za sve. Zastupana je još jedna vitalna teza opravdavanja ovog novog birokratskog trenda: formalno proklamovani jugoslovenski samoupravni model vrhunске demokratije i humanizma vrlo je privlačan za zemlje koje izlaze iz mraka kolonijalne vladavine. Jugoslavija stiče sve veći ugled i reputaciju u svetu kao model demokratije, otuda ona mora vrlo brižljivo ukriti bilo kakve nedemokratske ili represivne postupke. U suprotnom bi mogla izgubiti ugled u svetu i egzaltirano prihvatanje od strane masa u zemlji. Analitičari toga perioda u ovoj činjenici naziru sve veću orijentaciju Jugoslavije prema nesvrstanim – bivšim kolonijama, što će kasnije biti i obelodanjeno; ali će to našu zemlju odvesti, kao što se uvidelo kasnije, na nove stranputice i zamajavanja.

Mnogi su se još onda pitali: otkud zavođenje tako modernog društvenog koncepta samoupravljanja u Jugoslaviji, u ratom opustošenoj siromašnoj i agrarnoj zemlji, koja nema pravih naučnih kadrova? Komunistički društveni sistem je pokrивao dobar deo planete, otkud to? Naziralo se neko nejasno definisano moćno planetarno usmeravajuće jezgro mozgova.

Mnogi se sa tim nisu slagali, retki su bili oni koji su se pobunili, većina je ćutala prestrašena.

Poredak ohrabren pobedama u ratu, obnovom i izgradnjom, ostvarenjima u obrazovanju, boljim standardom građana, stečenim ugledom u svetu, podrškom moćnih zapadnih država, sprovodio je vrlo bučnu kampanju glorifikacije svojih uspeha. Represijom i zaplašivanjem, iole ozbiljnija opozicija je bila ugušena.

Ipak su se u glavama ovih moćnika rađala svakojaka sumnjičenja, strahovi od navodnih sveprisutnih neprijatelja koji su se pritajili i samo čekaju pogodnu priliku da dignu glavu, da im otmu vlast; istinska paranoja je zahvatala sve strukture vlastodržaca; zato neprijatelje treba otkrivati, nadzirati, opstruirati. Sve je više dobijala na snazi teza o tzv. preventivnoj represiji: otkriti potencijalne neprijatelje i eliminisati ih pre nego što počnu da delaju. Sve je više bilo prihvaćeno shvatanje da mase treba zaplašivati, te su nastale potrage za tzv. žrtvenim jarcima. Ove nesretnike režim je predstavljao kao opasne neprijatelje i izlagao ih je svakojakim podmučnim udarcima, obelodanjujući to diskretno u njihovim mikro sredinama. Da se vidi kako prolaze svi oni koji se drznu da kritikuju Tita i Partiju. Režimski sociolozi su tvrdili da neprijatelji mogu biti korisni, jer se pred neprijateljima zbijaju redovi u aparatu, jačaju sloga i kohezija.

Zao duh je izašao iz boce, nastao je vrlo mračan period sumnjičenja, jačanja konspirativnosti; umesto samoupravnog humanog socijalizma, krenulo se ka opciji globalnog i integralnog nadzora građana.

Pogrešno utemeljeni koncepti tadašnje države počeli su da proizvode negativne efekte. Kriza je nastajala postepeno, u početku je tinjala; bio je to proces koji nije bio blagovremeno i kako treba registrovan, i greške su, umesto da budu ispravljene, postajale sve veće.

Oni koji su ukazivali na ovaj negativan trend bili su kvalifikovani kao "klevetnici" ("ko to kaže, kleveće i laže"), izlagani progonima, kao i njihove porodice. Intelektualcima je bio sistematski uterivan konformizam ("Što pametan misli, budala kaže", "Pevac koji rano kukuriče završi u loncu", "Veži konja gde ti gazda kaže", itd.). Nacija je u pravom smislu reči bila zadavljena, istina se nije smela reći. Zavladała je takozvana "lakirovka"; umesto da greške budu otkrivene, one su opstajale i dobijale na snazi.

Pored lakirovke na unutrašnjem planu, postojala je i ona koja je dolazila spolja, koja nije bila ništa manje opasna. Zapadne države su se utrkivale u pohvalama izuzetnim ostvarenjima Jugoslavije; povrh svega, šakom i kapom su pomagale tadašnju Jugoslaviju da navodno ojača, da se odupre pritiscima sovjetskog lagera, da u celom svetu bude dokaz preimućstva jugoslovenskog modela nad sovjetskim. U praksi se dešavalo nešto drugo: ovakve neosnovane pohvale i značajna pomoć su, pored materijalne koristi za zemlju (istini za volju, dosta te pomoći je utrošeno nesvršishodno, ili je otišlo u privatne džepove), imali negativne posledice. U stvari, kozmetički su zamaskirali negativne trendove, stvarali lažnu sliku. Otežano je blagovremeno prepoznavanje i otklanjanje uzroka žarišta krize; strana sredstva su trošena za jačanje vojske i gigantskog policijskog aparata, za nadzor građana, ili za socijalne programe, umesto da budu investirana u privredu. Državni aparat hipnotički dezorijentisan i uspavan na lovorikama i vencima bio je time ohrabrivan da nastavi pogrešan, poguban koncept upravljanja društvom.

Kako je moguće da jedna država bude tako iracionalna i da sama sebi nanosi štetu?

U stvari, ostrlašćena zmijska pletenica zvanične vlasti i subverzivnog klanovskog monstruma, opijena privilegijama i samovlašćem, zaslepljeno se samourušavala iz decenije u deceniju. Ovi klanovski vlastodršci su ispoljavali velik stepen neznanja, nestručnosti i nedostatak političke mudrosti, nedostatak emotivne i vremenske distance, nesposobnost sagledavanja i upravljanja tako složenim društvom. To se iz današnje perspektive jasno prepoznaje. I nije nimalo čudno, jer su upravo ove klanovske strukture imale stalnu tendenciju da eliminišu sa ključnih pozicija umne i stručne

ljude, a da promovišu one koji to nisu. Najveća smetnja su im bili slobodoumni, patriotski nastrojeni intelektualci, koji bi ih javno mogli osporiti. Zar se može nešto drugo očekivati od profesionalnih predratnih masovika, revolucionarnih kadrova bez dovoljno interdisciplinarnog obrazovanja i iskustva ne samo u državičkim poslovima i u oblasti politike i indoktrinacije masa, nego i u upravljanju privredom, obrazovanjem, naukom, kulturom, itd. Jedno je politička masovička demagogija među zbunjenim i nedovoljno obrazovanim masama, a drugo je uspešno vođenje jedne krajnje složene države kakva je bila ondašnja Jugoslavija: velika, višenacionalna, siromašna agrarna zemlja, rastrzana vekovnim ratovima, svakojakim unutrašnjim tenzijama i interesima pojedinih moćnih država. Umesto stručnosti i mudrosti, prevagu su sve više odnosila pregrejana i ekstremna rešenja.

Klanovski vlastodršci nisu dobro dijagnostifikovali niti predupredili negativne efekte. Nacija je bila ekscesivno pozavađana po političkoj, nacionalnoj i drugoj osnovi (i na druge načine) – stanje je bilo “zavadi pa vladaj”. Oni nisu uviđali da nema neophodne sloge, a gde nema sloge propada ne samo porodica, nego i država. Dugogodišnja politička indoktrinacija je razbila moral, veru u Boga, kulturu i identitet nacije. Sve su više uzimali maha nepotizam, korupcija, prevare i bezakonje. Iz decenije u deceniju su sve više urušavani pravosuđe, obrazovanje, informacija, privreda i svi drugi sistemi. Država se nije bavila onim čime treba, nego sve više sumnjičenjima, obračunima sa navodnim neprijateljima, nije se radilo, nego politizovalo, štetočinarilo. Umesto jačanja porodice, podmlatka i nataliteta, dešavalo se suprotno. Tako su stvorena žarišta tenzija, mržnje, konflikata. Umesto da se radi, energije su rasipane na sterilna politizovanja. *Radio ne radio, svira ti radio.*

Kriza je postajala sve očiglednija, nazirala se već početkom šezdesetih, studentska pobuna 1968. je stavila na dnevni red neka pitanja, ojačala sedamdesetih, a istinski buknila u osamdesetim godinama. Nezadovoljstvo je postalo masovno – umesto da ispravi pogreške, te tako smanji nezadovoljstvo, ostrašćeni nedorasli poredak je po inerciji išao na sve veću represiju, jačanje tzv. moralno-političke podobnosti, na svakojake demagoške štetočinske reforme (obrazovanja, ekonomije, itd). Posledično, pojavio se sve veći broj disidenata i boraca za ljudska prava. Pobuna Albanaca na Kosovu početkom osamdesetih, nakaradna ustavna rešenja iz 1974. godine, sukobi među republikama, krah samoupravnog i nesvrstanog eksperimenta, slabljenje privrede i preduzeća, osiromašenje, političke tenzije, štrajkovi, protesti, osipanje redova SKJ, raspad pravne države, sve ubrzanije gubljenje ugleda Jugoslavije u svetu – suštinska su obeležja osamdesetih godina.

Početak 1990. država je doživela poznati finale prethodnih političkih kapitalnih grešaka, utemeljenih pre svega početkom pedesetih godina. Najednom je napušteno ukrivanje i ulepšavanje, sa diskretnih formi kršenja ljudskih prava brutalno i naglo se prešlo na otvorena, masovna, drastična i brutalna kršenja ljudskih prava većine građana. To se ogledalo, između ostaloga, u zaplenu deviza, stambenih doprinosa, krađi društvenih preduzeća, uskraćivanju plata i penzija, pljački građana kroz inflaciju; manifestovalo se kroz grube i otvorene pljačke, provale, reket, razbojništva, korupciju, ratno profiterstvo, crno tržište, ubistva, sačekuše. Stvorena je klima nepostojanja elementarne lične bezbednosti i imovinske sigurnosti. Decenijama tlačen, ozlojeđen i osiromašen, ostareo i zdravstveno ruiniran, opljačkani narod je postao opasan po vlast i vlast je počela da ga još više besomučno potkrada, sumnjiči, kinji, iznuruje. Došlo je do ratova, razaranja, raspada zemlje, miliona izbeglica. Nastale su nove države na razvalinama prethodne Jugoslavije.

To je bila žetva zla koje je zasejano još početkom pedesetih godina. Pogrešna opcija ondašnjih vlastodržaca na čelu sa J.B. Titom opustošila je zemlju i unesrećila milione nevinih ljudskih bića.

Ono što je naročito bitno, devedesetih je postalo jasno da su kršenja prava većine zarad interesa manjine. Nikako obratno. Narod je bio obmanjivan više od pola veka.

Ovakvo tragično stanje pojedini bivši klanovci-moćnici zloupotrebili su i profitirali, neki su postali enormno bogati. A ogromna većina građana ekstremno je osiromašila.

Konspirativni monstrum je najzad zbacio obrazinu, pokazao je svoje pravo lice.

Kada se zemlja raspala početkom devedesetih, ovi neformalni klanovi su uspeli da bez teškoća prežive duboke društvene promene, povezivali su se i činili sve da cementiraju svoje pozicije, i čak da ojačaju. Slično se desilo i 2000, kada je Milošević izgubio vlast u Srbiji.

Ono što najviše zabrinjava, jeste da su se ove snage povezale međusobno, inkorporirale su u svoje redove armiju svakojakih mafijaša i kriminalaca, gangova nastalih na razvalinama prethodne Jugoslavije. Enormno su ojačali zloupotrebljavajući onemoćalost većine i rasulo države, želeći da nastave po starom, da krše prava građana, da održavaju svoju konspiraciju i da pribegavaju subverziji i metodima specijalnog rata, kao što su to činili decenijama, u prethodnom poretku. Kao što su podvrgli kontroli prethodnu samoupravnu nesvrstanu Jugoslaviju, sada žele da disciplinuju novu demokratsku vlast.

Sada imamo vlast koju čine demokrate i iskrene patriote, koji žele dobro svome narodu i državi i preduzimaju velike napore da stanje popra-

ve. Ali glavni problem su kriminalizovani segmenti. Oni su glavni uzročnik produžene razorne krize i agonije, koja ugrožava sve, preti pretvaranju većinskog naroda u Srbiji u manjinu, ali stradaju i manjine.

Prepoznatljivo je da su mafije, svakojaki kriminalci, asocijalne osobe i mnogi drugi patogeni segmenti društva, svi zajedno, instrumentalizovani od strane spoljnih snaga mraka, kojima ne odgovara naš preporod, da nastave slabljenje i destabilizaciju zemlje iznutra. Ovo je olakšano samim tim jer se radi o kriminalcima, mahom o osobama vrlo specifične psihe i krajnje ostrašćenosti. Posle decenija enormnih privilegija i samovlašća, ostalo nam je neznanje, neprizemljenost, ludilo grandomanije.

“Iza neznanja ostaje NIŠTA”.

Činjenica je da još nije izvršena analiza uzroka današnje krize, ova mračna tema još nije razjašnjena na pravi način, naša društvena nauka i dan-danas tavori i ne služi svojoj nameni.

Nikako se ne mogu složiti sa reakcionarnom rasističkom tezom da je naš narod loš, ili kriv; pre vidim uzroke u geografskoj regiji koju on naseljava, kao i u različitim istorijskim i političkim koincidencijama i nadmetanjima velikih sila. Mi nismo krivi što su nas napali Turci, koji su od nas bili neuporedivo brojniji i jači. Oni su našu naciju vratili u prošlost i unazadili je. Od toga se još nismo ni izdaleka oporavili. Tako oslabljenoj naciji, vekovima tiranisanoj, gurnutoj u duboku krizu identiteta, gde je istinska intelektualna elita i posle turske vladavine u izvesnoj meri bila brižljivo isključivana iz donošenja ključnih odluka, nije bilo teško nametati pogrešne izbore o kojima se ovde govori; a naročito u Drugom svetskom ratu i prilikom zavođenja komunizma, pa sve do današnjih dana.

Od, nažalost, delimičnog statista, ili objekta, treba da postanemo subjekt. Potrebni su nam velika mudrost i diplomatskičnost, i nova zrelost i svest. A to znači, pre svega, sagledavanje namera i želja donosioca odluka, velikih sila, njihovih aspiracija na Balkanu i u svetu, njihove strategije u zadovoljavanju svojih interesa. Imamo pravo na samoodbranu – branimo svoje interese mudrošću, onda ćemo ih ostvariti. Moćnici pre svega zahtevaju podređenost njihovoj viziji, konformizam. Ali mudrošću i diplomatskičnošću mi u okviru toga treba da pronađemo ozbiljnije pomačke za nas. A njih ima, i mi to možemo učiniti, kao što su to učinili neki drugi narodi koji su bili u sličnoj situaciji u kojoj smo mi sada. Politika je umetnost mogućeg.

Boško Risimović – *Pomen vojniku*, 1952.

SEĆANJA

Đura Đurović*

RAZMIŠLJANJE O SMRTI

Smrt je korelat života. Niti se smrt može zamisliti bez života, niti život bez smrti. Sve što je živo mora umreti. Religija nas uči da je čovek, kao duhovno biće, besmrtnan. Ono što umire, to je samo telo, a duh živi i dalje. Samo taj život duha bez tela nama nije poznat. Kad razmišljamo o smrti, mi imamo na umu nestanak živog bića, neminovan i apsolutan.

Zato što je smrt apsolutan kraj egzistencije živog bića, čovek strahuje od nje, sve čini da njen dolazak odgodi, čak i onda kad se nalazi u dubokoj starosti. U suštini život je tvrdoglava upornost protiv svega što ga ugrožava. Život je naoružan bezbrojnim sredstvima protiv smrti. Kad je ugrožen spolja, organizam se sav mobilise za odbranu; tako postupa i kad je ugrožen iznutra od neprijatelja koji se uselio u telo. U slučaju povrede, preloma kosti, on se sam uspešno krpi. Na toj sposobnosti organizma zasniva se hirurgija u medicini. Nijedan instinkt živog organizma nije intenzivniji ni uporniji od instinkta samoodržanja. Zato Dobrice Ćosić, naš veliki posleratni pisac, nije u pravu kad tvrdi de se život ne može voleti ako se ne voli smrt. Ljubav prema smrti je negacija života, ona je u suprotnosti sa instinktom samoodržanja, pa je zato protivprirodna.

Za razliku od životinje, život za čoveka nije uvek najveća vrednost. Kao mnoga životinja on će se izložiti najvećem riziku po sebe za spas svog ugroženog poroda. Ali on će se žrtvovati i za ideju koja u njegovoj svesti prevazilazi vrednost života. Religije, hrišćanska sigurno više od svake druge, beleže plejade mučenika koji su radije umirali u najgroznijim mukama no se odrekli vere u svog Boga. Velike revolucionarne ideje, koje su

---

* *Đuro Đurović* (Gornja Gorevnica, Čačak, 1900 – Beograd, 1983), pravnik, političar, prevodilac. Osnovnu školu i gimnaziju završio u Čačku. Doktorirao je prava u Parizu (Sorboni). Godine 1941. pristupio je pokretu Draže Mihailovića. Radio je u Propagandnom odeljenju Vrhovne komande JVuO, bio sekretar Centralnog nacionalnog komiteta i urednik lista *Ujedinjeno srpstvo*. Komunistička vlast ga je uhapsila 1944. godine i osudila na kaznu zatvora od 20 godina. Robijao je 18 godina u Sremskoj Mitrovici do 1963. godine. Nakon toga, ponovo osuđen na 5 godina zatvora.

pokretale i uvek će pokretati mase društva u krizi za rušenje postojećeg poretka, dale su bezbrojne primere svesnog žrtvovanja sebe, ponekad i svojih najdražih, za opštu stvar, za pobedu revolucije.

Čovek se bez roptanja žrtvuje i za spas svoje zajednice, oličene u plemenu, naciji, otadžbini, kad tu zajednicu treba braniti od napadača ili oslobađati od porobljivača. Patriotsko osećanje građana, na žalost, mnoge su vlade u prošlosti, a neke i u naše dane, zloupotrebljavale nasrćući na slobodu drugih naroda u cilju osvajanja ili političke, ideološke i ekonomske dominacije. Ni poslednji svetski rat, koji je vođen protiv fašističko-rasističke ekspanzije, nije ostao bez te stare mane: sa geografske karte, na primer, nestale su tri nezavisne baltičke države, Estonija, Latvija i Litvanija. Taj grabež prvo je blagoslovio Hitler, a na kraju rata i zapadni saveznici.

Do koje mere se može dostići patriotsko osećanje običnog čoveka u jednom malom narodu, bez obzira na opasnost, neka posluže četiri sledeća ilustrovan primerama.

Mobilizacija srpske vojske 1912. godine dočekana je sa urnebesnim oduševljenjem u svim slojevima srbijanskog društva. Bio sam tada u prvom razredu gimnazije u Čačku. Kad su usred noći crkvena zvona počela da zvone, svo odraslo stanovništvo oba pola znalo je da je to znak za mobilizaciju i da rat protiv omrznute Turske treba uskoro da počne radi oslobođenja porobljene braće i osvete za poraz na Kosovu polju gde su Osmanlije srušile srednjovekovnu srpsku državu 1389. godine. Ljudi i žene istrčali su na ulicu i počeli da svoju radost izražavaju pesmom i burnim poklicima, kao da su čuli poziv na neko svenarodno veselje, a ne za rat u kome se gine, sakati, pati, a može se i pasti u ropstvo omrznutog neprijatelja pod kojim je srpski narod vekovima robovao, ali svoju veru i nacionalnu svest nije izgubio.

Kako tada u magacinima vojske nije bilo dovoljno uniformi za sve mobilisane, neznatan broj mobilisanih vraćen je kući, kao “prekobrojni”. Bio sam svedok očaja tih ljudi što ostaju kod kuće se “ženama”, dok njihove komšije odlaze u sveti boj. Dolazili su mom dedi Stevanu, koji je bio istaknuti seljak političar (bivši dugogodišnji predsednik opštine, bivši poslanik Velike narodne skupštine 1888, a tada predsednik Okružnog odbora) i molili ga i preklinjali da ide u komandu i kako zna da udesi da ti ljudi budu pozvani u rat kao i ostali sposobni građani. Nisu se plašili moguće smrti u borbi s Turcima, već što kao žene ostaju kod kuće. Važnost borbe protiv omrznutog neprijatelja bila je za te ljude daleko važnija od vlastitog života.

Samo nepune dve godine docnije opet su noću crkvena zvona objavila mobilizaciju. Sade nije bilo prekobrojnih: trećepozivci (najstarija godišta vojnih obveznika) otišli su u civilnom odelu na zborna mesta i odatle na dužnost u pozadini; sad nije bilo ni onog oduševljenja iz 1912: još su bile

sveže rane ne samo iz borbi protiv Turaka već i protiv verolomnog saveznika – Bugarske, ali su ljudi bili svesni opasnosti po zemlju i neophodnosti maksimalnog napora, bez obzira na žrtve. Nije bila nikakva tajna da je moćna Austro-Ugarska rešena da ostvari svoj stari plan uništenja Srbije, koju je zbog njenog uticaja na Srbe i ostale Jugoslovane u Habsburškom carstvu i kraljevstvu osećala kao kost u grlu, pa ju je zato trebalo poraziti i njenu teritoriju priključiti habsburškim zemljama. Povod za taj poduhvat koji je izgledao vrlo lak, pružio je sarajevski atentat. Sve je to bilo poznato Srbijancima, pa se zato stepen patriotskog osećanja nije primetno razlikovao između vojnika i oficira, seljaka i varošana, proletera i buržuja (pravak mlade Socijalističke partije Dimitrije Tucović poginuo je u borbi kao komandir čete). Ta jednodušnost srbijanskog društva omogućila je sjajne pobeđe srpske vojske 1914, prvo na planini Ceru, a zatim na reci Kolubari. Bile su to i prve savezničke pobeđe u Prvom svetskom ratu. Kaznena ekspedicija kojom je komandovao carsko-kraljevski namesnik u Bosni i Hercegovini general Oskar Počorek i kojoj je bilo stavljeno u zadatak da pregazi Srbiju, pobegla je preko Drine i Save vrtoglavom brzinom, ostavljajući pobedniku veliki broj zarobljenika i skoro celokupno teško naoružanje, pored mnoštva lakog oružja, municije i raznog drugog materijala.

Treći slučaj je iz 1941, a odnosi se na vulkanski revolt čitavog srpskog naroda protiv namere kneza namesnika Pavla i vlade da se pristupanjem Trojnom paktu (Nemačka, Italija, Japan), uz dovoljno garancije za očuvanje suvereniteta naše države, izbegne ili bar odloži rat s Hitlerovom Nemačkom. Poljska je već bila osvojena i podeljena između Hitlera i Staljina; Francuska i Belgija kapitulirale, a Holandija, Danska i Norveška jednim naletom okupirane. Nemačke divizije nisu bile nigde angažovane. U tim okolnostima odbijanje zahteva za pristupanje Trojnom paktu bio je siguran znak da će Hitler napasti Jugoslaviju i brzo je razoriti. Kad francuska armija, zajedno sa britanskim ekspedicionim snagama nije mogla da zaustavi nadiranje Hitlerovih oklopnih divizija, čemu se Jugoslavija mogla nadati? Zdrav razum je nalagao pristupanje Trojnom paktu kad je Hitler prihvatio dva glavna uslova: prvi, da Nemačka i Italija neće zahtevati dozvolu za prelaz ili prevoz vojnih trupa preko naše teritorije, i drugi, da neće tražiti od Jugoslavije da njena vojska učestvuje u ratu s vojskama te dve sile. Kad se uz to zna da su Mađarska i Rumunija već bile pristupile Trojnom paktu još u novembru 1940, a Bugarska 1. marta 1941. i da su nemačke trupe već bile u tim susednim državama Jugoslavije, a Engleska u nemogućnosti da nas efikasno pomogne, onda je i prosečnoj pameti bilo jasno da se od dva zla mora izabrati manje, što znači pristupiti Trojnom paktu.

To je nalagao zdrav razum, ali se Srbi u toj situaciji, u ogromnoj većini i svim slojevima društva, nisu oslanjali na razum, već na osećanja koja

su zahtevala da se, bez obzira na sve katastrofalne posledice, ne sme napustiti Velika Britanija, stari i provereni saveznik iz Prvog svetskog rata. Više od 90% Srba bilo je uvereno de će Hitler izgubiti rat, pa zar mi Srbi – tako se rezonovalo – da se osramotimo pred sobom, svetom i našim budućim pokolenjima stupanjem pod Hitlerovu zastavu makar i ne ratovali na njegovoj strani. Kao što prekobrojni 1912. nisu mogli da podnose sramotu što ne idu u rat, tako je skoro čitav srpski narod strahovao od sramote ako Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Osećanje časti i vernosti bilo je jače od instinkta samoodržanja.

Takvog osećanja nije bilo ni kod Hrvata ni kod Slovenaca ne samo zbog različite verske i nacionalne tradicije već i zbog apsolutnog poverenja koje su imali u svoje predstavnike u vladi Dragiše Cvetkovića.

I političari i oficiri srpske narodnosti znali su da se Hitleru i Musoliniju ništa ne može verovati, da su za njih svečano zaključeni ugovori, koje su potpisali njihovi ministri inostranih poslova, a Firer i Duče javno blagoslovili, bili obično parče hartije koje se po potrebi brzo cepa i baca u koš za otpatke. Ali je u uslovima marta 1941. vrhovni interes zahtevao da se rat odgodi, ako se ne može izbeći, pristupanjem Trojnom paktu. Da nije bilo puča od 27. marta, Hitler nas sigurno ne bi napao pre 15. maja kad je, prema ranije donesenoj odluci – plan “Barbarosa”, morao krenuti u napad na Sovjetski Savez. Niko u Beogradu ni u svetu nije znao za tu odluku, ali da je Jugoslavija dočekala taj datum imala bi mogućnost da ona pre bira trenutak kad će se pridružiti saveznicima, no Hitler kad će narediti napad na nju.

Ta igra mačke i miša mogla se planirati u vrlo zatvorenom krugu. Da se izvede do kraja trebalo je poverenje srpskog naroda u Srbe u vladi Dragiše Cvetkovića, ali tog poverenja na žalost nije bilo. I zato su oficiri srpske narodnosti u Beogradskom garnizonu, poneseni narodnim raspoloženjem i ne razmišljajući o posledicama, organizovali i izveli državni udar 27. marta 1941. kojim je oboren namesnički režim. Tu avanturu Jugoslavija je platila sa 1.700.000 žrtava, pretežno Srba, silno produbljenim nepoverenjem između Srba i Hrvata, prouzrokovanim varvarskom politikom ustaša protiv života Srba (jednu trećinu pobiti, drugu trećinu prevesti u katoličku veru, a ostatak proterati u Srbiju), njihovih svetinja i njihove imovine, bez primera u istoriji hrišćanske Evrope do Hitlerovog dolaska na vlast, zatim strahovitim razaranjima i konačno, pobedom komunističke revolucije.

Prevrat u Beogradu Srbi su širom Jugoslavije pozdravili urnebesnim odobravanjem, ne sluteći šta ih čeka u neposrednoj budućnosti.

Zbivanje u Beogradu u poslednjoj dekadi marta 1941. školski je primer kako je bar u kriznim situacijama, neophodno imati vladu u čiji se pa-

triotizam i mudrost vođenja zemlje ne sumnja. Te svesti na žalost nije bilo ni u kneza Pavla niti u njegovih najbližih političkih i vojnih savetnika.

Da tragedija ne prođe bez ironije, pučistička vlada generala Simovića, u kojoj su bile zastupljene sve građanske partije, suočena sa opasnošću rata i nesposobnošću jugoslovenske vojske da se s kakvim bilo izgledom na uspeh suprostavi Hitlerovim oklopnim divizijama i vojskama njegovih saveznika Italije, Mađarske i Bugarske – priznala je obaveze iz protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, trudeći se da ubedi Berlin i Rim da je izvršeni prevrat unutrašnja stvar Jugoslavije i da on nema nikakve veze s pristupanjem naše zemlje Trojnom paktu 25. marta 1941. Bio je to nesumnjivo najbolji dokaz da je državni udar bio ne samo pogrešno zamišljen već i po svojim posledicama katastrofalan.

Poslednji primer je više izraz revolucionarnog, no patriotskog osećanja. Odnosi se na neizmerno oduševljenje jugoslovenskih komunista izazvano nemačkim napadom na Sovjetski Savez 22. juna 1941. Za njih je najedanput, tim činom, dotada imperijalistički rat postao odbrambeni, dakle pravedan. Ono za šta se Komunistička partija spremala dvadeset godina u ilegalnosti sad je bilo na domaku ruke. Samo je trebalo umeti i biti sposoban za žrtvu. A komunisti su imali ta obadva kvaliteta. Pobjeda revolucije bila je za svakog pravog komunistu važnija od vlastitog života. Početni neuspesi Crvene armije, iako za njih neslućeno iznenađenje, nisu pokolebali njihovu veru u pobjedu, bez obzira na žrtve, naročito kad su u rat stupile i Sjedinjene Države. Znali su i u to čvrsto verovali da ih Staljin, ma šta bilo, neće ostaviti na cedilu; u Engleze i Amerikance, kao bastione kapitalizma, nisu imali poverenje sve dok ih, posle teheranske konferencije, nisu počeli obilno pomagati. A i tad su sumnjali, bojali se, okrenuti srcem i razumom prema Sovjetskom Savezu i velikom Staljinu. I desilo se čudo. Kada su 1948. došli u sukob s “vođom naprednog čovečanstva”, da nije bilo oslonca na “truli” zapad, silno bi se izmenila situacija u Jugoslaviji, a njeni glavni rukovodioci, ako na vreme ne bi mogli pobeći, bili bi osuđeni kao izdajnici i pogubljeni.

Po svojoj suštini život je sam sebi cilj – stalno reprodukovanje, ali čovek kao svesna jedinka u društvu, kako smo videli, ima vrednosti koje su često važnije od vlastitog života. On se ne rukovodi samoinstinktom nego i razumom; on se, jedini od svih živih bića, svesno projektuje u budućnost, planira ne samo za sebe već i za bliže i dalje potomstvo, izgrađuje sebe i uslove života oko sebe ne samo za danas već i za sutra, ne samo za sebe i svoje srodnike nego i za svoje pleme, svoj narod, svoju državu, svoju veru u Boga ili pravednije društveno uređenje.

Ima prilika kad je pojedinac spreman da zameni izuzetno dragu osobu koja je osuđena na smrt, da se žrtvuje za nju. Takvih slučajeva je bilo dosta u Srbiji za vreme prošle neprijateljske okupacije. Poznat je slučaj

takve zamene u mom rodnom selu Gornja Gorevnica kod Čačka. U grupi seljaka koje je neprijatelj pohvatao za streljanje u cilju odmazde za ubijene nemačke vojnike nalazio se i unuk Sretena Blagojevića. Klečeći Sreten je molio okupatorskog oficira da zameni unuka. Nemcu je bilo stalo do broja Srba koje treba ubiti, ne do određenih ličnosti, pa je zato izašao u susret starom seljaku. Sreten je otišao u smrt radostan što time spasava život voljenom biću žrtvujući svoj. Kad bih se ja našao u dilemi da li da umrem ja ili moja supruga Ana, koja je isuviše prepatila zbog mog 21-godišnjeg robijanja, ja bih bez dvoumljenja izabrao smrt da nju spasem, a to bih, naravno, učinio i za decu da ih imam.

Tako bih postupio zato što sam na osnovu vlastitog iskustva došao do dubokog ubeđenja da u međuljudskim odnosima nije ništa toliko uzvišeno i divljenja dostojno kao brak u kome su oba partnera u tolikoj međusobnoj duhovnoj zavisnosti da nema te prepreke ili te pretnje koja bi ih za života mogla razdvojiti. Toj proporcionalno ne velikoj grupi srećnika pripadam i ja evo već četrdeset devet godina. Nekoliko sledećih činjenica iz najmračnijeg perioda mog života dovoljno su indikativne.

Za vreme mog prvog suđenja 1954. g. kad je bilo opšte uverenje kako će se iz docnijeg izlaganja videti, da ne mogu izneti živu glavu, moja supruga Ana bila je spremila otrov da ga proguta kad preko radija čuje vest da sam osuđen na smrt, uverena da za mene, u tom slučaju, nema pomilovanja. A kad je nada da se najgore ipak neće dogoditi nije izneverila, činila je sve, često puta i nemoguće, da me drži u životu donoseći mi svakog meseca, kad nisam bio pod kaznom, paket s najboljom hranom koja se u ono posleratno vreme teško nalazila. Donosila i satima čekala na ciči zimi, kiši ili snegu i nesnosnoj košavi, ili na vrelom julskom i avgustovskom suncu, uvek bez ikakvog zaklona – čekala da se upiše za posetu i preda meni doneti paket s hranom.

Takvo stanje trajalo je nekoliko godina, sve dok Uprava robijašnice nije obezbedila prostoriju za posetioce osuđenika, ali je i ona, ta prostorija, bila nedovoljna, jer se u našoj robijašnici nalazilo oko tri hiljade osuđenika, u ogromnoj većini za politička dela, pa je zato u dane posete bila uvek velika gužva srodnika i osuđenika koji su došli da se vide sa ocem, sinom, bratom, mužem. Poseta je, dakle, bila rezervisana samo za najuži krug srodnika.

Na žalost to nisu bile jedine teškoće s kojima se borila moja supruga. Posle izvesnog vremena po mom suđenju pozvana je u lokalnu Udbu da joj se prijateljski posavetuje da se, dok je još mlada i lepa, razvede od muža i uda: ne treba da se zavarava da će ga dočekati živog, jer će on sigurno umreti pre isteka dosuđene mu kazne. Kad ovaj više puta ponovljen savet nije mogao biti prihvaćen, rečeno joj je da treba da shvati svoju situaciju i u svom interesu sarađuje sa Udbom. Od nje se ne traži mnogo, a primaće

za svoje usluge vlasti veću nagradu od plate koju zarađuje u preduzeću. Dužnost bi joj bila da s vremena na vreme podnosi pismene izveštaje o svojim zapažanjima u preduzeću, na pijaci i u radnji gde se snabdeva namirnicama, kao i u kontaktima s poznanicima. Udbu sve interesuje, čak i politički intonirani vicevi. Posao nije težak, ali je u svakom pogledu vrlo koristan. Rečeno joj je da dobro razmisli o ovom predlogu i obavesti ih šta je odlučila. Moja supruga je bez posebnog razmišljanja odmah odgovorila da je sasvim dobro shvatila šta se od nje traži i da je svesna koristi koju bi imala, ali žali što mora da ponuđača obavesti da ona nije dorasla za tu tako delikatnu misiju, jer se u politiku ama baš nimalo ne razume, a uz to joj je i pamćenje vrlo slabo.

Posledice odbijanja tako “primamljive” ponude usledile su kad se Udbi učinilo da je najpogodnije. Bio je 31. avgust 1949. godine kada je po drugi put otpuštena iz službe i kada joj je uručeno rešenje nadležnog organa unutrašnjih poslova grada Beograda br. 7378/4-9 kojim se kažnjava sa pet dana zatvora i proterivanjem iz Beograda u Svrljig, varošicu u istočnoj Srbiji severno od Niša u kojoj nikad nije bila niti nekoga tamo poznavala. Iz tog mesta nije se smela vratiti u Beograd staroj i bolesnoj majci i usvojenici, učenici osnovne škole, pre isteka roka od šest meseci. Razlog kazne: što je besposličila sve do decembra 1948, iako je pre tog prvog zaposlenja podnela molbu za posao u 17 raznih preduzeća, ali je svuda bila odbijena iz razloga što joj je muž osuđen na dugogodišnju robiju.

Bilo je to za moju sirotu suprugu grom iz vedra neba, nešto na šta ni u snu nije mogla pomisliti. Zato se ona žalila svim instancijama koje su po zakonu imale pravo i dužnost da je uzmu u zaštitu, pa čak i maršalu Titu koji je tada bio predsednik jugoslovenske vlade, i konačno uspela da se nezakonito rešenje o kazni zatvorom i progonstvom iz Beograda poništi.

Ali i kad je spreman da svesno žrtvuje sebe za nešto što je za njega vrednije od vlastitog života, odbranu otadžbine, pobjedu revolucije, na primer, čovek čini sve, vršeci svesno svoju dužnost, da izbegne smrt ako je to ikako moguće. A ako je to nemoguće, on umire verujući u krajnju pobjedu svoje stvari, siguran da će se ono za šta se borio ostvariti, da se dakle uzalud ne žrtvuje. U takvoj situaciji religiozan čovek je u preimućstvu nad ateistom. Za njega je smrt kapija kroz koju se prolazi iz ovog sveta na drugi gde će se njegova žrtva priznati i nagraditi ako je učinjena za veru ili s verom u pravednost Božju. Ali on i tada strepi, jer religija, ma kako prožimala čovekovu svest, nije u stanju da uvek obuzda silinu instikta samoodržanja.

Kao korelat tog moćnog instinkta, strah od smrti je imanentan svakom živom biću. Život je za čoveka najveća vrednost uz gore izložena odstupanja kada se on svesno žrtvuje za odbranu izvesnog vrlo ograničenog broja vrednosti koje su za njega važnije od vlastitog života. A sud ga, po

pravilu, u bezmalo svim društvima, lišava života kad se ogreši o dobro koje društvo smatra izuzetno važnim.

Opšte je uverenje da je smrtna kazna teža od svake druge, jer čoveka lišava mogućnosti postojanja, briše ga iz redova živih, pretvara ga u stvar.

Da li je to uverenje ispravno, da li je smrtna kazna najveće trpljenje koje se čoveku može nametnuti? Na prvi pogled izgleda da jeste, ali pri malo dubljem i svestranijem razmišljanju – nije. Jer čak i kad se smrtna kazna izvršava na izuzetno svirep način, kao što je, na primer, nabijanje osuđenog na kolac, jezovost koju je Ivo Andrić majstorski opisao u romanu “Na Drini ćuprija”, trpljenje, ma kako intenzivno bilo, vremenski je ograničeno, relativno kratko traje. Čim smrt nastupi, trpljenja nestaje, od mučitelja smrt se pretvara u spasioca. Ljudi koji boluju od raka jedva čekaju kraj da ih oslobodi užasne patnje. Ali to nije ljubav prema smrti, već biranje manjeg zla.

Postoje, dakle, kazne teže od smrtne. Zar oduzeti život detetu za roditelje nije teža kazna od vlastite smrti? Zar teško osakatiti čoveka, polomiti mu noge ili ruke, ili oslepiti ga nije veće zlo od smrtne kazne? Ma da u sva tri slučaja, kad bi bio pitan, mnogi bi čovek pre izabrao takvu kaznu no smrt.

Smrt je čoveku ponekad draža od života zato što mu je život postao nepodnošljiv. Čovek se nađe u izuzetno teškoj situaciji u kojoj mu život postaje teret koji se ne da nositi, nepodnošljiv do te mere da je samoubistvo jedini izlaz. Neuspeh u ljubavi ili pad na ispitu za nervno labilne i ambiciozne mlade osobe, bračne tragedije, osećanje napuštenosti od onih koji se najviše vole i od kojih se najviše očekuje, srozavanje iz velikog bogatstva u još veću bedu, gubitak duševne ravnoteže koji vodi u besmisao života iz raznih razloga, ili kad se otkrije kakvo prljavo delo koje je subjekat počinio, pa ga zbog toga čeka prezir sredine iz koje nema kud – neki su od više motiva za samoubistvo u mirno vreme. A u građanskim ratovima, kad strasti prekomerno ovladaju ljudima, često se pribegava samoubistvu pre no da se padne u ruke protivniku, ne samo iz straha od poniženja već i zbog mogućeg varvarskog mučenja pre pogubljenja.

Iz robijašnice u Sremskoj Mitrovici ostala su mi u nezaboravnom sećanju samo dva samoubistva, prvo pukovnika Petra Simića i drugo brice Milovana Đurđevića. Obadva su izvršena za vreme terora. Tim imenom smo mi osuđenici, s punim pravom, krstili prvih pet meseci stroge izolacije probranih političkih osuđenika i raspoređenih u ćelije na drugom spratu Paviljona samica. Ta izolacija nije bila posledica neke akcije tih osuđenika niti su oni, s malim izuzetkom, bili voljni za ma kakav politički rad na robiji. Nju je nametnula teška situacija stvorena u zemlji sukobom Komu-

nističke partije Jugoslavije s Komunističkom partijom Sovjetskog Saveza oko osnovnog problema, ko je stvarni gospodar na tlu Jugoslavije, Tito ili Staljin. Zato je jugoslovensko rukovodstvo, u tom sukobu Davida sa Golijatom, zateglo uzde ne svim sektorima društva, pa i po robijašnicama.

Da se shvati atmosfera u kojoj su Simić i Đurđević izvršili samoubistvo potrebno je izneti glavne činjenice koje karakterišu vreme terora. Stroga izolacija počela je kod nas u Sremskoj Mitrovici 3. jula 1948, a završena je 3. juna 1950. Teror je, pak, trajao od početka stroge izolacije pa do početka decembra iste godine. Izolovani su podeljeni u dve grupe, pojedinačno izolovani i grupno izolovani; prvi po jedan u ćeliji, drugi po četiri u ćeliji. Za razliku od pojedinačno izolovanih, ovi su zajedno izvođeni u jednu šetnju dnevno i redovno vođeni na kupanje, što je pojedinačno izolovanim bilo uskraćeno za sve vreme terora.

I pojedinačno i skupno izolovani bili smo za vreme terora na režimu sistematskog izglednjivanja. Pre izolacije mogli smo primati od kuće paket s hranom težak do 14 kgr; za vreme terora taj paket nije smeo biti veći od 5 kgr. Hrana s kazana bila je više nego očajna. Kad sam jednom, prilikom njegovog dolaska u moju ćeliju, rekao M. Toromanu, zameniku upravnika, da je humanije da nas pobiju no što nas ovako more glađu, on mi je doslovno odgovorio: “Znamo mi da je ono što primete s kazana vruća voda, ali i ti treba da znaš da mi radimo po naređenju odozgo i da ti robijaš u zemlji diktature proleterijata.”

I pojedinačno i skupno izolovani bili smo za vreme terora lišeni knjiga, novina, pisaljki, hartije za pisanje, i po vrh svega mesečne posete najbližih srodnika.

Sve se to, naravno, izmenilo početkom decembra: paket s hranom od kuće povećan je na 10 kg, dozvoljena je poseta najbližih srodnika, sad su i pojedinačno izolovani izvođeni na “usamljeničku šetnju” i vođeni na kupanje; hrana s kazana vraćena je na standard pre izolacije; davane su nam knjige, ali ne po našem izboru, kao i pisaljke i hartija za pisanje, ali novine nismo primali sve do kraja izolacije.

Sukob sa Staljinom bio je razlog kako za uvođenje terora u robijašnici 3. jula 1948, tako i za njegovo ukidanje početkom decembra iste godine. Svi pokušaji jugoslovenskih komunista da razuvere, ubede i umilostive Staljina nisu uspeli. Na zamerke Beogradu da se Partija utopila u narodni front i da ne igra vodeću ulogu, odgovoreno je održavanjem petog kongresa Partije i njegovim lenjinističkim odlukama; na tvrđenje da se nište ne preduzima za transformaciju sela gde kulaci vršljaju, odgovoreno je prisilnom kolektivizacijom koja će, posle nekoliko godina biti ukinuta; na zamerku Moskve da po gradovima buržoazija diže glavu, odgovoreno je nacionalizacijom sitne industrije i sitne trgovine, a po robijašnicama terorom.

U strogu izolaciju strpani su ne samo istaknuti aktivni neprijatelji iz doba okupacije već i predstavnici visoke buržoazije. Tako su se u našoj robijašnici među skupno i strogo izolovanim našli magnati jugoslovenske tekstilne industrije: tri brata Teokarovića (Vlada, Laza i Slavko) i Vlada Ilić, koji je pre rata bio predsednik Industrijske komore i jedno vreme predsednik grada Beograda. Na petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, Milovan Đilas, koji će se docnije proslaviti kao neprijatelj marksizma-lenjinizma, završio je svoj referat pokličem: “Živeo veliki Staljin!” No sve to nije moglo zadovoljiti “vođu naprednog čovečanstva”. Ostao je on tvrdoglavo pri svome. U krajnjoj liniji njemu su trebale ništa manje nego glave nekoliko najistaknutijih jugoslovenskih komunističkih rukovodilaca s Titom na čelu, koji su se, između ostalog, bili drznuli da svojoj revoluciji, izvedenoj u toku neprijateljske okupacije, pripisuju izuzetan značaj za sve oslobodilačke pokrete u svetu. Tako se konačno kristalna vaza nade i očekivanja s jugoslovenske strane razbila u paramparčice, pa su potegnuti teški mačevi protiv propagande. U tako stvorenoj situaciji nije više bilo razloga za teror u našoj i drugim robijašnicama, ali je stroga izolacija ostala kod nas sve do 3. juna 1950.

S vremena na vreme dovodeni su u naš paviljon predstavnici društvenih organizacija, valjda iz Vojvodine i uže Srbije, da svojim očima vide u kakvim uslovima izdržavaju kaznu istaknuti neprijatelji iz doba okupacije i vrhovi svrgnute buržoazije, pa da posle o tome na široko i dugačko pričaju, svaki u svojoj sredini, i tako demantuju zahuktalu propagandu svih komunističkih partija sveta, prema kojoj se u Jugoslaviji vraća kapitalistički poredak.

Od istaknutih četničkih rukovodilaca našli su se među skupno izolovanim dr Stevan Moljević, predsednik Izvršnog odbora CNK i članovi istog, Đura Vilović i dr Aleksandar Popović. U njihovoj grupi bio je i četnički pukovnik Slavoljub Vranješević i dr Laza Marković, prvak Narodne radikalne stranke i više puta ministar.

Među pojedinačno izolovanim bili su iz četničkog političkog rukovodstva samo dr Đura Đurović, generalni sekretar CNK i Vojin Andrić, član CNK i šef za propagandu u VK po njenom povlačenju iz Srbije u Bosnu, a od nečetnika dr Dragoljub Jovanović, vođa Srpske seljačke stranke, osnovane pred rat od levog krila Saveza zemljoradnika kojem je bio na čelu dr Milan Gavrilović.

Dr Jovanović je okupaciju proveo u svojoj kući u Beogradu skrivajući se, po potrebi, u dobro kamufliranom bunkeru, a na dan oslobođenja glavnog grada pojavio se s dugom bradom. Simpatizer “nove” Rusije i komunista u našoj zemlji, on je pobedu revolucije pozdravio iz sveg srca, postao član privremene Narodne skupštine i sekretar Narodnog fronta. Međutim, rođen opozicionar kakav je bio, a po nekim indikacijama i na

mig Sovjetske ambasade, gde je rado bio viđen pre rata po uspostavljanju diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom 1939. godine, on je počeo da kontrira novom režimu i van Narodne skupštine i na njenim sednicama, što ga je odvelo pred sud koji ga je poslao na devetogodišnju robiju. Pojedinačno izolovan, on je proveo sam u ćeliji, koliko se sećam, nešto oko pet-šest meseci.

Usamljenje je, nema sumnje, vrlo taška kazna. Nju je Anatol Frans smatrao jednom od najnečovečnijih kazni koju su izmislili kineski tirani. Biti sam i danju i noću, nemati s kim izmenjati bar nekoliko reči, niti imati šta za čitanje, niti sredstvo za pisanje, niti se čim bilo drugim moći zabaviti, večito sam i uz to pod terorom, neizvesnosti i zlokobnih slutnji zaista nije lako, ne zna se za koga je nepodnošljivije, da li za intelektualca ili čoveka nižeg ili skoro nikakvog obrazovanja.

Za mene, međutim, ta potpuna izolovanost nije predstavljala nerešiv problem. Brzo sam se dosetio kako da se borim protiv usamljenosti. Bio je to čitav mali program kojim sam ispunjavao svako pre podne, a ponekad i popodne sve dok me izgladnjivanje i krvarenje hemoroida nisu vezali za slamaricu i preko noći i preko dana.

Sva jutra, sva podneva, sve večeri bili su za sve izolovane potpuno isti. Dan počinje iznošenjem kibla. To je bila jedina prilika kad su se vrata otvarala po utvrđenom programu, pa je pojedinačno izolovani osuđenik imao priliku da baci pogled levo-desno i na betonsko polje u prizemlju. Osim ključara, kako sam mnogo docnije saznao, mogao se videti u prizemlju samo poneki zaposleni redar, jer su vrata i u prizemlju i na prvom spratu svih ćelija bila zaključana za vreme iznošenja kibli strogo izolovanih. Kažem, mnogo docnije, zato što sam jedino ja bio lišen te privilegije: za sve vreme terora moju kiblu iznosio je redar, praznio je u klozetu, prao i vraćao je u moju ćeliju. Doručak, ručak i večera primani su kroz šuber na vratima, i radoznali, od upravnika preko ključara do redara, mogli su, kad im se prohte, posmatrati sužnja kroz bušu.

Program moje zabave, upravo ubijanja beskonačno "praznog" vremena, počinjao je posle moje jutarnje molitve, ali ne po nekom utvrđenom redu. Obavezno sam svakog jutra vodio dug glasan razgovor s mojom dragom suprugom Anom na njenoj zamišljenoj poseti. Svakodneвно sam pevao jednu crkvenu pesmu koju sam za vreme osnovnog školovanja pevao u krstonosima. Tim imenom zvala se kod nas litija sastavljena od sveštenika, povorke đaka, krsta i crkvenih barjaka, koja o seoskoj slavi, uvek u drugoj polovini proleća, obilazi sve zaseoke i svraća u dvorišta znatnog broja domaćina, gde se obavlja obred kod "molitve". Tim imenom naši seljaci zovu voćno drvo, obično jabuku, u koru kojeg sveštenik urezuje krst kraj onih iz prošlih godina. Ovaj običaj nošenja litije ukinut je posle revolucije.

Naravno, niko od nas đaka nije razumevao reči pomenute pesme na staroslovenskom, obrednom jeziku svih crkava pravoslavnih Slovena. Meni su se njene reči toliko urezale u svest da ih i sad, pred kraj života, ponekad pevušim vraćajući se u mislima u ta daleka vremena. U mojoj ćeliji pak pevao sam je tako glasno de se čula i na spratu ispod nas.

Od sledećih tačaka moje “razonode” vredi pomenuti recitovanje pesama, govore zamišljenom skupu, duge razgovore s bliskim prijateljem, prepirke s nekim koji se ne slaže s mojim mišljenjem, svađanje s neprijateljem, grdnja zamišljenog bezobraznika itd. itd.

Naravno upravnik je bio detaljno obavešten o mom ponašanju u ćeliji. Mnogo docnije saznao sam da je dva-tri puta nedeljno dolazio u prepodnevni časovima da kroz bušu posmatra pojedinačno izolovane. Rečeno mi je da se pred mojom ćelijom dosta zadržavao i ponekad vrteo glavom: i on i ključari dugo su verovali da sam zaista pošizio.

Kad su me iscrpljenost od izrazito deficitarne hrane i velikog krvarenje hemoroida (tri puta su mi operisani za vreme robijanja) privezali za postelju na betonu sa koje sam se teško dizao, prestala je moja uobičajena prepodnevna “razonoda”. Ali se sad javila nova – poseta buba mare, o čemu će biti reči na odgovarajućem mestu ovog izlaganja.

Osim hrane, nema drugog leka protiv gladi. Glad sam osećao sve vreme dok sam bio budan. A kad noću spavam, ja sanjam samo bogate večere, ručkove, bankete. Bio sam očajan posle svakog buđenja pokušavajući da opet zaspim i nađem se u društvu kao nekad za bogatom trpezom. Moj slučaj je bio posebno težak i karakterističan za režim terora. Po njegovom uvođenju upravnik me je kaznio sa mesec dana bez paketa što sam pre izolacije, za vreme jedne “mrtve šetnje”, nešto nekom rekao, čega se kad mi je kazna spuštena, nisam mogao setiti. Tako sam u avgustu ostao bez paketa s hranom. Ali to nije bilo sve: septembarski paket nije mi uručen odmah po prispeću, na početku meseca, već na njegovom kraju. Proveo sam, dakle, dva meseca na “vrućoj vodi”, kako reče Toroman, i 200 grama kukuruznog hleba dnevno. Da nevolja bude veća patio sam, kako sam već pomenuo, od preteranog krvarenja hemoroida. Već u oktobru bio sam toliko iznemogao da sam se s krajnjim naporom dizao sa slamarice da bih nekako dosegao do vrata da kroz šuber primim ono što se zvalo hrana. Pored velike iznemoglosti patio sam i od teške srčane aritmije, koja mi se činila daleko opasnija no što je stvarno bila. Najzad su doveli lekara robijaša dr Lanjija. Njemu je odmah bilo jasno u čemu je stvar: prepisao mi je bolničku hranu.

Nikad neću zaboraviti kako je veliko divljenje izazvalo kod mene parče ukusnog crnog hleba, šolja mleka i ukusno jelo što u bolnici robijašnice sleduje obolelim osuđenima. Posle prvog obroka osećao sam se bolje; posle petog dana mogao sam bez velikih teškoća da ustanem sa sla-

marice i malo šetam po ćeliji. Srce je i dalje bilo nemirno, ali to sam sad lakše podnosio. Šestog dana pojavio se u mojoj samici upravnikov poverenik Perić, predratni berberin, i kad me je zatekao na nogama i dobro osmotrio, iznenađenje se pojavilo ne njegovom licu.– Pa ti si se bre ugojio – rekao je ironično i povukao se.

Tog istog dana ukinuto mi je bolničko sledovanje na osnovu nalaza ne lekara, već tog predratnog brice, koji je eto imao vlast da postavlja dijagnozu i određuje terapiju. Srećom teroru se bližio kraj.

Nikad i kad mi je bilo najteže za vreme terora, kad mi se činilo da ću umreti od gladi i krvarenja hemoroida, nije mi dolazila na pamet misao da patnje prekratim samoubistvom. Često sam se pitao šta je to pukovnika Simića, čoveka prekaljenog u ratovima (1912–1918) odlučilo na samoubistvo. Na robiji je bio vrlo povučen i ni malo radoznao da pravi poznanstva, još manje prijateljstva. Na slobodnim šetnjama video se u društvu dvojice-trojice njemu valjda bližih sapatnika. Sticao sam utisak posmatrajući ga na tim šetnjama, da je užasno patio od nepravde koju mu je pričinila nova vlast, iako se protiv nje stvarno nije borio. Tačno je da je negde pred kraj leta 1944. pristupio četnicima ne shvativši da su tom pokretu već bili izbrojani dani. Došao je u vrhovnu komandu, sa njom prešao u Bosnu, ali nije imao ni jednu jedinicu pod svojom komandom, dakle nije se tukao s partizanima, ali je ipak dobio, koliko se sećam deset godina robije. I sad kad je uveden teror, njega stavljaju u onu težu grupu izolovanih: zatvaraju ga samog u ćeliju i stavljaju na režim izgladnjivanja bez ikakvog sredstva za razonodu kojim bi mogao da ispuni beskonačno dugo “prazno vreme”.

A da li je i to sve? Da se ne sprema nešto teže, još svirepije? Iz jedne podzemne ćelije sa severne strane, kao i njegova, dopiralo je i danju i noću povremeno urlikanje nekog poludelog osuđenika. Sa prvog sprata, valjda iz prve ili druge ćelije, stizao je poneki put, posle večerja, jeziv vrisak kao da čoveku klještima kidaju meso ili ga pritiskaju vrelim gvožđem. Po okončanju stroge izolacije saznali smo da je tamo vođena istraga protiv nekih informbirovaca. A možda su ti vrisци bili iscenirani za kidanje živaca osuđenika na režimu terora. Bilo jedno ili drugo, ono je moralo vršiti jak uticaj na čoveka istrošenih nerava.

Mene je od pukovnika Simića delila samo jedna ćelija. Kako je moja ćelija bila preko puta klozeta, bio sam u mogućnosti da ga kroz uski otvor iznad zatvorenog šubera na mojim vratima kroz koji sam primao hranu, posmatram kad se vraća iz klozeta gde je isprazio i oprao kibli. Lice mu je uvek bilo smrknuto. Jednom sam mu doviknuo “hrabro pukovniče”. Nije ništa odgovorio. Tako smrknut je bio i sudbonosnog 20. jula, sedamnaestog dana posle uvođenja terora. Vrativši se iz klozeta tresnuo je kibli o betonski pod svoje ćelije. Pomislih da time iskaljuje ono što mu pritiskuje dušu. Potom odjeknu njegov prodorni glas: “Ja sam nevin” i ču se tup udar

o betonski pod u prizemlju. Iskoristivši udaljenost čuvara koji se nalazio na ulazu u naš sprat, Simić je sa tri reči iskalio svoj iskonski bes na nepravdu koja mu je učinjena i bacio se preko ograde u sigurnu smrt.

Stari Jelini opravdali su ustanovu ropstva čovekovom slobodom da se ubije ako ne želi da bude rob. Slična logika, ja verujem, opredelila je i sirotog Simića da učini kraj svom životu. Zašto podnositi robiju na pravdi Boga, trpeti usamljenje i gladovanje, opet na pravdi Boga, i ko zna šta još gore, svirepije dočekati i trpeti?! Zar nije bolje učiniti svemu kraj? Da se ključar, kako mu je bila dužnost, nalazio na sredini reda ćelija sa pojedinačno izolovanim, Simić, verovatno, ne bi tog dana priveo u delo svoju odluku, ali bi sigurno docnije iskoristio prvu priliku da sprovede u delo ono što je bio naumio.

Milovana Đurđevića, bricu, koji se takode ubio za vreme terora, nikad ne bi primorala na taj očajnički poduhvat, ni glad, ni samoća, ni bolest makar koliko trajao režim terora. Da digne ruku na sebe, da voljno okonča svoje dane moralo ga je prisiliti nešto što nije mogao podneti ni fizički ni duševno. Pre smrt, no to trpljenje iz dana u dan, iz noći u noć, do kraja života.

Njegova nesreća je bila poznanstvo sa mnom i njegovo hvalisanje kako sam mu ja veliki prijatelj i da je on gotov da sve učini što bih ja zatražio od njega. U stvari nas dvojica smo bili slučajni poznanici. Pre uvođenja terora on je s prvog sprata dolazio da nas brije. Tako smo se upoznali i imali priliku da dugo razgovaramo dok je on brijač moja tri sapatnika u ćeliji. Posle prvog susreta on je koristio svaku priliku da skokne na naš sprat i svrati u moju ćeliju na razgovor. Dve-tri nedelje pre uvođenja terora poslat je s jednom grupom osuđenika na rad u Bosni. Na početku istrage koja je poveljena protiv mene vraćen je u robijašnicu da posluži kao krunski svedok. Evo za kakvu rabotu.

Na dan 3. jula 1948. kada je počeo teror uvođenjem stroge izolacije, upravnik robijašnice Dušan Milenović došao je u moju ćeliju i saopštio mi da su otkrivene moje veze sa svim paviljonima robijašnice i prikupljeni dokazi da sam savetovao, preporučivao, pa i naređivao osuđenima koji su imali poverenja u mene da na radnim mestima vrše sve vrste sabotaze: lomljenje alata, kvarenje mašina, presecanje transmisionih kajša, pa čak i lomljenje igala u šivačkoj radionici. Na moje pitanje da li je on svestan šta govori, zar misli da sam ja tolika budala da se na robiji bavim sabotazama, odgovorio mi je mirnim tonom da će istraga pokazati ko je u pravu, on ili ja.

Istragu je vodio načelnik Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije Bojović neposredno i posredstvom zamenika upravnika M. Toromana. Da bi se stimulisali osuđenici da pristanu na "saradnju", trojica od njih pušteni

su na uslovni otpust sa obrazloženjem za robijaše da su u istrazi protiv Đurovića kazali sve što su znali, pa da će se na isti način postupiti i sa drugima koji budu "iskreni". Među tom trojicom površno sam poznao samo učitelja Jakšića, zvanog Batu. Mamac je nema sumnje bio vrlo privlačan. Njega je Toroman koristio što je bolje znao i umeo. U kontaktima sa osuđenima u svojoj kancelariji, po radionicama i u krugu robijašnice redovno je ponavljao: "Đurović je sa prvog suđenja izneo živu glavu, ali ga ovog puta niko ne može spasti".

Kako je bezdušno postupao sa brižljivo probranim "svedocima" od kojih se očekivala "iskrenost;" saznao sam tek posle ukidanja stroge izolacije. Od svih su najgore prošli Rade Bojović, četnički rukovodilac iz okoline Čačka, koji je za vreme istrage poludeo i siroti brica Đurđević koji se, kako sam već konstatovao, hvalio da je gotov da ispuni svaku moju želju. Naravno ja pojma nisam imao da je on vraćen iz Bosne sve dok mi redar jednog dana nije doneo pozdrav od njega i obavestio me "u najvećoj tajnosti" da je i on pojedinačno izolovan i da ga često vode na saslušanje, čak i noću. Nekoliko dana docnije, opet "u najvećoj tajnosti" doneo mi je pozdrav od brice s pitanjem: "šta da radi, i da li da kaže istinu o svemu što zna?" Ovo pitanje bilo mi je dovoljan dokaz o ozbiljnosti moje situacije i gluposti upravnikovog zamenika. Pozdravio sam bricu po tom redaru i preporučio da slobodno kaže sve što zna.

To je bilo sve. Nekoliko nedelja docnije saznao sam od drugog redara da je brica nađen jednog jutra obešen o radijator.

Ne verujem da ga je na taj korak primorala tortura, pre sam sklon pretpostavci da je on u trenutku duševne slabosti potpisao zapisnik, koji je spremio Toroman, u nadi da od sve te zavrzlake oko izmišljene sabotaže neće ništa ispasti. Ali kad ga je docnije Toroman počeo da uvežbava kako da odgovara na pitanja koje će mu sud postavljati, puklo mu je pred očima kako je užasnu grešku napravio. Bio je on vrlo osetljiv i vrlo ponosan čovek kome je stalo da sredina u kojoj živi dobro misli o njemu, da ga uvažava i da "ljudi od vrednosti", kako je govorio, imaju poverenje u njega. Verovatno pri razmišljanju o sebi pred sudom i punom sudnicom radoznalaca i posmatrajući mene na optuženičkoj klupi, njemu se na dušu navalio užasno golem teret koji, onakav kakav je brica bio, nije mogao podneti. Učinilo mu se da je jedini izlaz bekstvo iz života. Zato je od iscepane košulje napravio omču, namaknuo je sebi na vrat i obesio se o radijator.

Često razmišljam o bricinoj tragediji i mojoj ličnoj sreći što je konačno pukla tikva u odnosima između naših i sovjetskih komunista. Da toga nije bilo, a u duhu opšteg prilagođavanja Staljinovim zahtevima, o čemu je ranije bilo reči, ja bih sigurno bio izveden pred sud i vrlo verovatno osuđen na smrt za opomenu čitavoj reakciji "koja se još nečem nada", osuđen za delo kojeg nije bilo i kojeg se nijedan normalan čovek ne bi latio na

robiji. Ali to ne znači da se presuda ne bi zasnivala na dokazima svedoka koji su tobož po mojim uputstvima vršili sabotажu.

Da je istraga protiv mene obustavljena saopštio mi je načelnik Bojović tek u maju 1949. Naravno meni je to bilo jasno još u proteklom decembru kad je ukinut režim terora.

Kad god razmišljam o robiji, čini mi se da čujem one tri oproštajne reči pukovnika Petra Simića i da pred svojim očima gledam u otvoreno, prijemčivo i veselo lice brice Milovana Đurđevića.

Za razumevanje psihoze u kojoj se živelo u onim prvim godinama po oslobođenju kad se revolucija stabilizovala na vlasti, a naročito za vreme sukoba sa Staljinom služeći se svim pogodnim sredstvima, nije bez interesa i ovaj detalj.

Zamenik upravnika M. Toroman rođen je u istom selu u kom i ja. Naše porodice bile su vrlo bliske. On je bio učitelj u istom srezu u kojem je i rođen. Kad smo se pre rata sretali u Čačku, bio je srećan da sa mnom porazgovara i da taj susret drugima padne u oči. Te odnose ispreturao je rat. On je bio negde u Nemačkoj kao ratni zarobljenik, a u zemlji je počeo krvavi otpor okupatoru koji se na žalost pretvorio u bratoubilački rat oko toga ko će vladati Jugoslavijom po slomu fašizma, komunisti ili protivnici komunizma. U tom haosu još pre mog odlaska na teren i u ilegalnost, četnici su ubili Toromanu rođenu sestru i očevu majku.

Može se zamisliti s kakvim je osećanjima taj čovek došao u mitrovačku robijašnicu da obavlja funkciju zamenika upravnika. Njegovo raspoloženje prema piscu ovih redova i atmosfera u kojoj je obavljao poverene poslove jasno se vidi još iz ovog podatka.

Pred kraj izolacije, negde krajem oktobra ili početkom novembra 1948. Toroman je banuo u stan moje tašte u Beogradu u kome je stanovala i moja supruga Ana, pošto je naš stan sa celokupnim nameštajem bio oduzet čim je Beograd oslobođen.

Toroman je objasnio mojoj zaprepašćenoj supruzi da dolazi kao prijatelj, da zna njenu situaciju i koliko bi ona želela da se vidi s mužem s kojim se nije sastajala od maja meseca. Može mu napisati što god želi, da mu javi ili da ga pita, a on će mu to pismo neotvoreno predati. U to ne treba ni malo da sumnja. A ako želi da ga vidi i to se može udesiti, samo treba da kaže kog će dana doći. On će joj dovesti muža u jedan privatan stan, preko puta robijašnice, i tu, u sobi tog stana, mogu zajedno ostati čitava dva sata bez ikakvog uznemirenja.

Kad je ovo čula i shvatila, mojoj supruzi je puklo pre očima s kakvom joj je prijateljskom namerom došao zamenik upravnika robijašnice. Lepo mu je zahvalila i tek tad joj je bilo suviše jasno u kakvoj se opasnoj situaciji nalazi njen muž. Bila je to lepo smišljena klopka, ali sa glupom

pretpostavkom da se u nju možemo uhvatiti nas dvoje, moja supruga i ja, obadvoje normalna ljudska bića.

Da li je Toroman radio na svoju ruku ili po instrukcijama pretpostavljenih u Beogradu? Sklon sam da verujem da je to bila njegova zamisao koju bi predložio nadležnim tek kad dobije pristanak moje supruge Ane da se sastane sa mnom u nekom privatnom stanu van robijašnice.

Šta je smrt saznao sam vrlo rano. Imao sam jedva četiri ili pet godina, ali se toga još uvek živo sećam. To je i moje najranije sećanje. Iz sna me probudila mesečina koja je tajanstvenim bledilom ispunjavala moju sobu. Setih se, ne znam kako i zašto, da je naša komšika baba Mitra, koja je često dolazila kod nas, umrla i juče sahranjena. Video sam pogrebnu povorku koja je prolazila pored našeg voćnjaka i slušao naricanje žena. Iz razgovora naših ukućana dokučio sam da su babu Mitru zakopali u zemlju i de se više nikad neće pojaviti. Pobudio sam majku sa kojom sam spavao u istom krevetu i zapitao je zašto je umrla baba Mitra?

“Zato sine”, rekla mi je sanjiva majka, “što je bila vrlo stara.”

“A hoćeš li i ti umreti, Nato (majku sam zvao po imenu kako ju je zvao otac, a oca Čedo, kako ga je zvala majka)?”

“Pa moram, svi moraju umreti, a ja ću umreti kad budem mnogo, mnogo matora, a ti budeš veliki čovek, imadeš sinove i unuke, i belu kosu kao tvoj deda. Ne misli na to, ti si još uvek mali. Spavaj blago mami, spavaj!”

Saznavši da će mi majka umreti i da ću i ja umreti, da će svi umreti, briznuo sam u očajnički plač, upravo u glasno ridanje da sam probudio oca koji je spavao u dru gom delu sobe.

Sa samom smrću suočio sam se ne mnogo docnije, kada sam bio u trećem razredu osnovne škole. Pošto je rodila nas četvoro, moja sirota majka umrla je u najlepšim godinama, pre svoje tridesete. Nije htela više dece. Ostavši po peti put u drugom stanju, upotrebila je neko nadržilekarsko sredstvo, dobila sepsu i umrla u čačanskoj bolnici. Nikad je ne mogu zaboraviti u kovčegu na stolu u dugačkoj trpezariji našeg “Konaka”, kako smo zvali našu veliku odžakliju, najveću u nekoliko okolnih sela. Na njenom bledom licu, mirnom i nepomičnom, kakvo pre ni kod koga nisam video, ništa nisam mogao razabrati. To bledilo, ta nepomičnost, te čvrsto sklopljene oči, ta neizmerna mirnoća silno su me uplašili. Rekoše mi da treba da je celivam u čelo. Ja sam prvo stavio vrh kažiprsta na njen obraz i kad sam osetio onu hladnoću – bio je uz to još i januar – i nepomičnost kože, uplašio sam se i ridajući pobegao ne poljubivši to najdraže stvorenje, sada mrtvo, nepomično, spremno za ukop kao i baba Mitra.

Kad god bih se posle tog doživljaja razboleo, plašio sam se da me smrt iznenade ne ugrabi kao moju sirotu majku. U toku Prvog svetskog

rata, kad sam se kao dečak od 15 godina povlačio s našom vojskom preko Novog Pazara sve do blizu Kosovske Mitrovice, kao i u toku Drugog svetskog rata, u četnicima, više puta sam bio u opasnosti da izgubim život, ali nikad nisam bio toliko pomiren sa smrću kao prilikom izricanja presude na mom prvom suđenju, 1945. godine.

Nalazio sam se na čelu liste od 25 optuženih za dela izvršena u toku rata i odmah po oslobođenju. Među nama bilo ih je koji su sa izvesnošću očekivali smrtnu kaznu. Iako mi tužba nije na teret stavljala ubistvo, isleđivanje, suđenje ili zlostavljanje partizana, uništavanje tuđe imovine ili šurovanje sa okupatorom, dakle ništa što bi me prema Uredbi o kaznama, po kojoj nam je suđeno, stavljalo u red ratnih zločinaca, bilo je opšte uverenje i među optuženima i u javnosti da mi je smrtna kazna neizbežna. Na pitanje Penezića-Krcuna, šefa OZNE za Srbiju, pre no što ću biti sproveden u sudski zatvor, kakvu kaznu očekujem, rekao sam mu:

“Ako se sud bude držao činjenica osudiće me na oko desetak godina robije, ali ako politička potreba bude zahtevala da se uspostavi neka ravnoteža između Zagreba i Beograda u kažnjavanju neprijatelja, sud mi može uzeti glavu obzirom na okolnosti da su u Zagrebu izrečene brojne smrtno presude ustaškim glavešinama, a vi od četnika još niste uhvatili Dražu niti nekog od njegovih visokih vojnih saradnika (još nisam znao s kim ću biti suđen), niti pak generala Nedića, mada Nedić, a pogotovu Dražu, ne mogu biti svrstani u isti red sa Pavelićem i njegovim glavešinama.”

“A zar vi ne mislite da vas politička funkcija u tom vašem Ravnogorskom pokretu ne kandiduje za veću i najveću kaznu?” zapita Krcun zloslutno.

Bilo je, dakle, dovoljno razloga da verujem da sve govori protiv mene, da su šanse da spasem glavu minimalne, pogotovo što se nalazim na čelu liste tako velikog broja optuženih. U to vreme razbuktalih osvetničkih strasti bilo je zaista teško zamisliti da smrt može mimoići prvooptuženog s tako dugačke liste na kojoj se nalazi izvestan broj četničkih vojnih rukovodilaca koji se ne mogu spasti smrtno kazne.

Očekujući najgore molio sam se Bogu da kuršum dočekam pribran, svestan da sam radeći u pokretu mislio, radio i planirao najbolje što sam mogao i umeo za dobro naroda i zemlje u celini. Sud je imao u rukama tekst “Ciljevi ravnogorskog pokreta”, pa mu nije bilo teško da shvati kakvom političkom čoveku sudi.

Presuda nam je saopštena 9. avgusta 1945. u krcatom amfiteatru Pravnog fakulteta. Publika u dvorani dočekala nas je mirno. Ni traga od onog prizora kad sam se u toj istoj i tako prepunoj dvorani prvi put pojavio na čelu optuženih. Sa galerije je tada odjeknuo piskav i prodoran ženski glas: “Smrt Đuri Đuroviću!” Veći deo publike prihvatio je u horu taj osvetnički apel i dugo skandirao: “Vešala – smrt, vešala – smrt!” Zastao

sam nekoliko sekundi i posmatrao prepunu dvoranu radoznalih i mnogo njih osvetnički naštimovanih, pa sam onda krenuo i seo na određeno mi mesto, ispunjen neizmernom mržnjom prema toj rulji koje me je podsetila na veliku francusku revoluciju kad je gomila sa uživanjem i bučnim odo-bravanjem pratila odsecanje glave na pariskom trgu Grev.

Za razliku od nimalo ravnodušne publike, članovi suda su mi se učinili dostojanstveniji i svečaniji no prethodnih dana. Činilo mi se da su previše svesni ne samo da dele pravdu revolucije, već da su njena isturena ruka koja se svirepo obračunava sa poraženim protivnicima svih boja, svrstanih pod jedinstven pojam neprijatelji. Da slika bude potpuna i za javnost dovoljno ubedljiva, u našu grupu bio je ubačen nemački vojnik, inače naš Švaba, Anton Švarc, iz Vršca, koji je do rata, ako se dobro sećam, imao neku zanatsku radnju u Zaječaru.

Pukovnik Đorđević, predsednik suda za oficire, s naočarima bez okvira, kroz koje blistaju dva plava prodorna oka, prelazi pogledom preko publike, pa onda preko nas na optuženičkoj klupi pre no što će opomenuti sve prisutne u sali i na galeriji da zahteva pun mir za vreme izricanja presude i zapreti da će svakog ko ma šta glasno rekne izbaciti napolje. Onako izbrijan i dostojanstven, izrazito bled u licu, kojem naočari bez okvira daju posebnu karakteristiku, ličio mi je na velikodostojnika rimske crkve mada u oficirskoj uniformi, koji će eto sad kao nekad u postupku inkvizicije, izreći presudu okrivljenim jereticima. Sudije s leve i desne strane predsednika bili su takođe dostojanstveni i važni. Svi su oni znali da će presuda biti burno pozdravljena poklicima “živeo narodni sud!” A znali su isto tako da njihov rad prati cela zemlja i predstavnici štampe savezničkih država. Pretres je, inače, od početka do kraja, prenošen preko radija, pa je i po domovima i na trgovima svet mogao de prati tok suđenja. Jedna uniformisana osoba u sudskoj dvorani bila je zadužena da na znak predsednika isključi prenos pritiskom na prekidač na žici, kako do ušiju radoznale publike van sudnice ne bi došlo ono što nije za širu javnost.

Često sam u toku života razmišljao o rečima koje je Isus izrekao s krsta svojim dželatima: “Oprosti im, Gospode, jer ne znaju šta rade.” Uvek sam verovao da je tako nešto bilo moguće samo Njemu, Isusu, svesnom svoje misije i sudbine sveta i ljudskog roda. Međutim ja sam se za sve vreme izricanja presude nalazio u istom raspoloženju, bio sam ispunjen osećanjem sveobuhvatnog praštanja ovim sudijama koji su vrlo dobro znali šta rade, za razliku od jerusalimske rulje koje je urlala “Raspni ga, raspni”, Pilata koji je tom zahtevu udovoljio nasuprot vlastitom uverenju, i dželatima koji su izrečenu presudu izvršili – praštao sam ne samo sudijama nego i novoj revolucionarnoj vlasti i sutrašnjim izvršiocima smrtne kazne, dakle mojim dželatima, ni prema kome nisam osećao apsolutno ni malo mržnje, zavisti, prezira, osvete. Oprostio sam i onoj nepoznatoj ženi, što

je kad sam prvog dana ulazio u dvoranu, vrisnula sa galerije: “Smrt Đuri Đuroviću!”, oprostio sam i onoj rulji koja je skandirala: “Vešala – smrt! Vešala – smrt.” Možda je tako osećanje svojstveno ponekim ljudima kad shvate da se nalaze sa one strane linije koja deli život od smrti, kad su, rekao bih, doživeli kraj pre no što se do njega stiglo.

To nikako ne znači da sam bio ravnodušan prema smrti. Živelo mi se više no ikad, činilo mi se. Instinkt samoodržanja dejstvovao je punom snagom. Svaka ćelija u mom mozgu treperila je od kako je predsednik počeo da saopštava presudu, pa sve dok nije izgovorio ime prvog osuđenog ne smrt. Bio je to Dragutin Keserović, četnički komandant grupe korpusa. Shvatih da sam preskočen, da je smrt u svom rušilačkom hodu projurila pored mene. U tom trenutku jedina osoba na koju sam mislio bila je moja supruga Ana, jer sam znao da i ona kao i ja, doživljava ove sudbomosne časove.

Sve do tog saznanja učinio sam sve što mi je bilo moguće da sačuvam mirnoću, da niko od sudija, novinara i drugih koji su me mogli posmatrati sprema ili sa strane ne primeti moj unutrašnji nemir, i u tom sam potpuno uspeo: novine su sutradan javile da sam presudu saslušao mirno.

Kad je predsednik suda izgovorio ime Dragutina Keserovića, sa mene se najednom svalio neizmeran teret, nastupila je nagla relaksacija u čitavom mom biću, bio sam neizmerno radostan što sam se vratio ne ovu stranu linije koja je odvajala život od smrti. Vidik se namah razvedrio, nada probudila, otvorila se nova perspektiva na mom vrletnom putu kroz džunglu životnih uslova.

Docnije nisam mogao oprostiti sebi što u tom trenutku rasterećenja, sav obuzet sobom, svojim “vaskrsom”, nisam stigao da mislim na sedam sapatnika sa optuženičke klupe koje je smrt, prolazeći pored mene, primila u svoj zagrljaj. Od njih sam poznavao samo dvojicu, Voju Lukačevića iz rata i Vojina Vojinovića od pre rata. Među svim optuženim Lukačević se isticao marcijalnom pojavom, otmenošću izraza i pokreta, upadljivošću rasnog muškarca. Hrabro i umešno se borio kao komandant protiv svih četničkih neprijatelja od Nemaca i Italijana, pa preko partizana do ustaša. Dve-tri nedelje docnije to mi je u Zabeli (robijašnici pored Požarevca) potvrdio Miloš Jovanović, pomoćnik vojnog tužioca Minića, kamo je bio došao nekim poslom. “Svima nam je bilo žao Lukačevića”, rekao mi je, “i sudijama, i Miniću, i meni. Da je bilo ikakve mogućnosti, rado bismo mu spasli život, ali ste i sami videli da takvih mogućnosti nije bilo. Hrabar je bio u ratu, hrabro je dočekao kuršum, dok je Keserović ispao sušta suprotnost, jedva se dovukao do mesta streljanja.”

Po završetku glavnog pretresa, za vreme dvodnevnog čekanja na izricanje presude, svi mi optuženi muškarci našli smo se u istoj sobi u biv-

šoj Pešadijskoj kasarni Kraljeve garde, u Đušinoj ulici. Voja Lukačević i ja dugo smo razgovarali o našoj tragediji, ličnoj i našeg pokreta. Pričao mi je kako je krajem septembra 1944, protivno instrukcijama V.K., odlučio da traži izlaz iz bezizlazne situacije borbom bez poštode protiv okupatora koji se nalazio u Hercegovini. Pretpostavljao je mogućnost iskrcavanja saveznika na crnogorsko-dubrovačkom primorju pa je hteo da borbom privuče njihovu pažnju i pokuša naći izlaz ako ne za čitav pokret, a ono za sebe i svoje ljude. Nekoliko dana krajem septembra vodio je žestoku borbu protiv 369. pešadijske divizije hrvatskih legionara, razbio ju je sa svojih oko pet hiljada disciplinovanih i dobro vođenih četnika i zarobio nekoliko stotina potučениh neprijateljskih vojnika. Partizansko rukovodstvo shvatilo je njegovu osnovnu nameru, pa da mu spreči svaki kontakt sa eventualno iskrcanim saveznicima, napalo ga je nadmoćnim snagama iz istočne Bosne i razbilo njegovu vojsku. Sa nekoliko stotina četnika uspeo je da spase glavu. A kad su se Britanci krajem oktobra zaista iskrcali u okolini Dubrovnika s nekoliko baterija i jednom većom jedinicom komandosa da pomognu partizanima u borbi protiv nemačkog 21. brdskog korpusa koji se povlačio iz Albanije, jedan odred komandosa stigao je u područje Foče gde se Lukačević nalazio. On im se javio, govorio im o svojim borbama protiv okupatora i partizanima koji su ga u tome omeli, zatim o svom bavljenju u Londonu za vreme ženidbe kralja Petra, i da mu se tada pružila prilika da razgovara sa Antonom Idnom, britanskim ministrom spoljnih poslova. Komandir komandoskog odreda bio je vrlo radoznao i kad je Lukačević od njega zatražio zaštitu od partizana, on ga je pozvao da pođe sa njim u štab ekspedicionih snaga, što je on i učinio. Primili su ga tamo lepo ne rekavši mu da će ga predati partizanima.

“Nedostojno su postupili sa mnom”, govorio je sa ogorčenjem. “Svoju sudbinu sam saznao tek kad su partizani došli, njih nekoliko s jednim oficerom, da me preuzmu od Engleza.”

Bio je siguran da ćemo obadvojica biti osuđeni na smrt. Često je ponavljao: “Kad bi nas pobili kao ljude, kad nas samo ne bi mučili!”

Smrt je sa sigurnošću očekivao i četnički radiotelegrafista Momir Petrović, zarobljen od partizana ne sećam se gde i pod kojim okolnostima. On je kao radiotelegrafista radio u komandi Beograda, odakle je Vrhovnoj komandi D. M. poslao nekoliko radioteograma dr. Saše Popovića, člana CNK, i Koste Petrovića, Dražinog predratnog prijatelja.

Momir se već bio oprostio od života. Bio je svestan da mu nema spasa. “Kao partizanski vojnik saradivao sam sa neprijateljem” govorio mi je, “a ta se greška u svakoj vojsci glavom plaća. A vas, budite uvereni, neće ubiti, vi nikakvo zlo niste nikome učinili, protiv vas nisu prijavili nijednog svedoka, osim onog smutljivca iz Topole, koga ste demantirali kao lažova da mu se čitava sala smejala.” Govorio je to pribrano, odmereno, kao da

nije svestan šta ga čeka. Ta duševna ravnoteža možda je proizilazila ne samo iz njegove prirode već i iz pune svesti o krivici.

S Momiom sam za svo vreme suđenja bio u istoj ćeliji i dugo smo prijateljski razgovarali. Kad smo se po okončanju pretresa svi mi, bez dve osuđene žene, našli u istoj sobi, on je molio svog kolegu Mladena Terzića da mi, ako ne bude osuđen na smrt, pomogne u nošenju stvari do železničke stanice prilikom transporta u robijašnicu. Toliko je bio ubeđen da neću biti osuđen na smrt, a on da hoće. Verujem da je hrabro dočekao kuršum, svestan da drukčije nije moglo biti.

Sutradan po izricanju presude došli su u našu sobu sudija Nikola Stanković, član veća koje nas je sudilo, i zamenik javnog tužioca Jugoslavije Josip Malović. Prvi od njih dvojice mi je rekao da sam imao sreću, jer da mi je suđeno samo dva-tri meseca ranije sigurno bih izgubio glavu, a Malović me je snažno lupio rukom po ramenu i glasno rekao da su svi u sobi čuli: “Što ne dođe kod nas, boga ti tvoga, bio bi prvi do Tita.” Visina kazne nas na optuženičkoj klupi, dakle, nije zavisila od dokazanih inkriminiranih činjenica, već od nivoa osvetničke strasti vladajućeg kadra.

Dok je publika kako sam očekivao klicala “živeo narodni sud”, nas su izveli u hol ispred sudske dvorane. Vojnici nam nisu dozvolili da se čestito oprostimo od na smrt osuđenih. Grubo, i suviše grubo su ih otrgli od nas i odveli u mračne ćelije iz kojih će biti izvedeni na gubilište sutradan ili dan docnije, pošto je nas Sud sudio u prvom i poslednjem stepenu, dakle bez prava na žalbu, a na pomilovanje niko nije računao.

Kad je taj posao bio obavljen, grupa vojnika i starešina okružila je nas preostale. Tada je jedan od njih, podoficir ili oficir, činove tada nisam razlikovao, prišao meni i blago me pomilovavši rukom po glavi glasno rekao:

“Na ovu glavu sam se jedino ja kladio. Svi su tvrdili de ćete sigurno biti osuđeni na smrt, svi osim mene, i sad imaju de plate debelu opkladu.”

Izgovorio je to kao svaki srećni dobitnik na konjskim trkama pomilovavši glavu konja koji je pobedio.

Pored majčine smrti ostala su mi u nezaboravnom sećanju još pet smrtnih slučajeva ni po čemu slična, osim po faktu nestanka iz redova živih.

U jesen 1940, posle napada fašističke Italije na Grčku, izvršeno je aktiviranje nekih jedinica naše vojske. Tako sam se i ja, kao rezervni artiljerijski oficir, našao u Prilepu na vežbi. Za vreme jednog mog dežurstva u kasarni 13. artiljerijskog puka jedan kadrovac je nehotice ubio svog najboljeg druga. Spremao se da očisti i podmaže pištolj svog starešine, ali ne setivši se da ga za svaki slučaj prethodno repetira, on je, šale radi, uperio to oružje u druga koji je stajao pred njim i povukao za obarač: odjeknuo je pucanj i mladić se, pogođen u srce, mrtav srušio na zemlju.

Obdukcija leša vršena je po podne. Stigao sam u pukovsku ambulantu sa izvesnim zakašnjenjem. Potpuno nag lež poginulog ležao je na stolu. Lekar je u ruci držao srce nesrećnog mladića i pozvao me da sa ostalim prisutnim vidim mesto gde je zrno ušlo u srce i ono gde je izašlo. Svi osim mene bili su jako zainteresovani tom pojedinošću, dok sam ja bio zaokupljen kontrastom između otvorenog grudnog koša, u kome se videlo jedno krvavo krilo pluća, i bezmerno mirnog i zapanjujuće lepog lica poginulog, kao isklesanog rukom Fidije u snežno belom mermeru. Bledo i nemo gledalo me je iz beskrajnih daljina i opominjalo svojom apsolutnom mirnoćom i lepotom, uprkos otvorenom grudnom košu i izvađenom srcu, da ljudski život nije samo to srce, krv, mozak, kosti, mišići već i još nešto, odraz univerzalnog uma, koji je za Ajnštajna vrhovni duh, a za vernike sve tri monoteističke religije Bog, Alah, Jehova, odraz koji se manifestuje samo u čoveku, čime se jedino može objasniti nepremostiva provalija između njega i ostalih primata (gorila, orangutana, šimpanza).

Trenutna, kao i smrt ovog vojnika u Prilepu, bila je i pogibija mog pratioca Đukana. Nalazili smo se na Zubatcu, jednom od visova na planini Maljen. Smatrali smo da tu možemo ostati nekoliko dana po povratku sa planine Golije, gde smo konačno odlučili, Raković i ja, da ne idemo u Bosnu kao ostale četničke jedinice iz Srbije. On je verovao da će i pod partizanima moći da "hajdukuje", a ja sam želeo da se negde sklonim i tako sačekam dok oluja revolucije protutnji i osvetničke strasti splasnu.

Partizani su, na našu veliku žalost, bili obavešteni kako o našem kretanju tako i o našem zaustavljanju na Maljenu. Blagodareći okolnosti što su nam dva vojnika u toku noći pobegla sa stražarskog mesta, ubeđeni da je došao trenutak kad svak spasava glavu kako zna i ume, oni su nas iznenadili već drugo jutro i osuli vatru iz automata i pušaka. Đukan i ja našli smo se ispod niskih krošnja mladih hrastova sa kojih još nije bilo opalo lišće. Decembarski mraz osećali smo u celom telu kako iz vazduha, tako i iz smrzle zemlje na kojoj smo ležali.

Slušajući pucnjavu sa obe strane, učinilo mi se da naši gađaju nasumično, a ne u određenim ciljevima. Zato sam ustao da osmotrim neprijatelja, da li se nešto vidi s njegove strane u šta se moralo ciljanjem gađati. Bio sam zaprepašćen kad sam na jednoj debeloj kladi oko 250 metara udaljenoj od nas video jednog trbatog partizana u civilnom kaputu. "Gađajte onog trbonju na kladi!" proderao sam se iz sve snage i odmah osetio kako me Đukan sa obe ruke snažno vuče za dolamu zemlji i viče: "Lezite, ubiće vas!"

Čini mi se da se još nisam bio čestito spustio na tlo kad zaštekta automat, izlomi grančice iznad nas i strese hrastovo lišće po nama dvojici. Onda nastaje pucnjava iz pušaka. Meni se činilo da meci fijuču bar metar iznad nas. U jednom trenutku Đukan počeo da krklja. Uхватih ga za rame, pa za glavu, i pozvah, ali krkljanje nesta, a Đukan nijednim delom

tela ne odgovori na moje pokušaje da vidim šta mu se desilo i kako da mu pomognem. Metak je, izgleda, pogodio gde treba, najverovatnije u samo srce, jer je smrt trenutno nastupila.

Bio je to za mene težak udarac: Đukan mi je neosporno spasio život kad me je snažno povukao da legnem na tlo i tako izbegnem rafalu iz automata, a njega je, eto, tu kraj mene, pronašlo puščano zrno i namah mu ugasisilo život kao što se sveća naglo ugasi kad se dune u njen plamen.

Ovakve i slične slučajeve ljudi su od pamtiveka, pre i posle pojave Boga, Tvorca sveta i života, u svesti čoveka, pripisivali sudbini, a to znači saznanju de je skoro sve važno što nam se dešava u životu, od kolenke do groba, unapred određeno, nešto što se ne može izbeći, od čega se ne može ni uteći ni sakriti. Tako shvaćena, sudbina je, u najtežim situacijama, skidala dobar deo tereta sa čovekove duše i činila mu život podnošljivijim.

Ali tako shvaćena sudbina čini čoveka neodgovornim i pred Bogom i pred ljudima, jer sve što mu se važno, dobro ili zlo, dogodi u životu nezavisno je od njegovog rasuđivanja i njegove volje. Iako to shvatanje demantuje svakodnevno iskustvo, čovek iz mase, i ne samo on, ne može da ga se oslobodi, već se poziva na njega kad nije u mogućnosti da nađe drugo utešnije objašnjenje.

Sudbina nije van nas nego u nama. Kao jedino razumno biće na zemlji, čovek je ono što je doneo na ovaj svet iz majčine utrobe, što je naučio u porodici, školi iz knjiga i što je stekao vlastitim i tuđim iskustvom. I tako osposobljen, s Bogom u svesti ili bez njega, on se kroz život suočava sa raznim dilemama i opredeljuje za dobro ili zlo, pravdu ili nepravdu, istinu ili laž, slobodu ili pokornost, za levo ili desno, za napred ili nazad... I u najtežoj situaciji kad se nalazi pod apsolutnom vlašću tirana i ne može ničim da sebi pomogne, on je suočen s dilemom da li da mrzi tiranina, kako uči Stari zavet, ili da se moli za njega jer ne zna šta radi, kako uči Novi zavet.

I Đukan i ja našli smo se na mestu gde smo bili, imali smo da bira-mo da li da ostanemo tu gde smo ili da otpuzimo levo ili desno tražeći zaklon. Odlučili smo se da ne menjamo mesto, uvereni da je to manji rizik. I tako njega pronađe metak i okonča mu dane. Bio je to nesrećni slučaj, ne sudbina, kao što je za mene bio srećan slučaj da me on na vreme povuče zemlji i tako izbegnem testeru rafala iz automata.

Treća smrt koja me je takođe jako impresionirala, dogodila se za vreme mog dugogodišnjeg robijanja u Sremskoj Mitrovici. Posle sukoba naših komunista s Moskvom zbog Staljinovog nastojanja da gospodari i u Jugoslaviji kao i u ostalim istočnoevropskim zemljama, nalazio sam se izolovan u ćeliji Druge zgrade, bez ikakvog sredstva za razonodu: ni novina, ni knjige, ni hartije i pisaljke... Samo porcija, kašika, testija, kibla, slamarica

na betonu, goli zidovi, prozor s parčetom neba, i na vratima “buša” koja se otvarala kad neko poželi da vidi kako bitišem. Čak ni kibli mesecima nisam iznosio u klozet: taj posao obavljao je redar. Beše to teška, duga i apsolutna izolacija sa jako smanjenim sledovanjem hrane i upola manjim paketom, bez posete srodnika, kupanja i šetnje.

Dan je bio vedar. Sunce je raskošno ispunjavalo moju samicu i na betonu projektovale prozorske prečage. Ležao sam na izveštaloj slamarici upola ispunjenoj istrinjenom slamom, bez čaršava: njega je danju zamenjivalo izveštalo ćebe koje je noću služilo i kao čaršav i kao pokrivač.

S glavom na jastuku bez navlake, uspravljenom uza zid, ispunjenom istrinjenom slamom kao i slamarica, posmatrao sam buba maru, mog redovnog i jedinog prijatelja posetioca, kako šeta nadlanicom moje ruke. S njom sam skoro svakodnevno vodio duge razgovore, upravo ja sam joj se tužio na ljude, i na te moje žalopojke odgovarao sam umesto nje, a ona je, po nekom samo njoj poznatom planu, ispitivala moju nadlanicu, obilazila svaki njen deo, pela se na svaki prst dok posao ne bi svrsno obavila; onda bi se zaustavila, nešto razmišljala pre no što bi se odlučila da podigne svoj crveni oklop, raširi svoja nežna krila i vine se u pravcu otvorenog prozora kroz koji je bila došla. Tako je iz svih tih naših “razgovora”, nastala duga poema koja je ovako počinjala:

Ležim, ležim u samici
Na dronjavoj slamarici,
U društvu mi buba mara,
Poznanica moja stara.
Ja joj pričam, ona šeta,
Teški oklop njoj ne smeta,
Pod kojim su meka krila
Kao da je prava vila.
Ja joj pričam o Anici,
Mojoj miloj saputnici,
O Ivani golubici, ... itd.

Dok sam tako sa njom “ćaskao” i ponavljao do tad sročene stihove, da ih ne bi zaboravio, i potom pevušeći dodao nekoliko novih, osetih da nešto upade u samicu između prozorskih gvozdениh prečaga i lupi o betonski pod.

Trgoh se i brzo uspravih da vidim šta to može biti. Zaprepastio sam se kad sam kraj slamarice ugledao lastu sa raširenim krilima oduprtim o betonski pod. Uzeo sam je u ruku i odmah se uverio da je težak bolesnik. Nije se otimala jer nije imala snage; u kratkim razmacima jako je otvarala kljun da bi uzela što više vazduha kojim oskudeva svaki samrtnik. Požurio sam da joj u otvoreni kljun stavim koju kap vode, ali sam se odmah uverio da joj voda nije potrebna, već samo vazduh, i da joj je život pri kraju.

Njeno društvo je u vazdušnom prostoru prema mom prozoru jurilo za plenom i uspeh ili neuspeh propraćalo retkim cvrkutom. Sigurno da niko od njih nije primetio nestanak jednog člana jata koga više nikad neće videti. A i da su znali šta se s njim zbilo, da je težak bolesnik, niko za to ne bi pokazao ni najmanji interes. U životinjskom svetu zaista nema ništa potresnije od te apsolutne ravnodušnosti prema nesreći svog bližnjeg sa kojim se živi u grupi, deli zlo i dobro tokom čitavog života, a kad se iz grupe ispadne, niko na njega ne misli.

Kad je za vreme lova osetila da je izdaje snaga, da je muče jaki bolovi, moja sirotica je neopaženo napustila svoje razdragano društvo i pobjurila da se negde, bilo gde, skloni; otvor prozora moje samice bio joj je valjda najbliže sklonište i ona je, ne razmišljajući šta je tu čeka, jurnula između gvozdениh prečaga.

Držao sam u ruci i nežno milovao to sićušno telo sa tako moćnim krilima koja ga u jesen na dati znak biološkog sata prenose iz našeg podneblja, preko mora i afričkog prostranstva, na daleki jug, da pobegne od zime, a u proleće, opet na dati znak, da se vrati k nama, u predeo njegove ljubavi, radi reprodukcije. Priroda se postarala iz samo njoj poznatih razloga, da naše ptice selice produžuju vrstu samo u severnom delu naše planete, a u južnom provode celibatski život.

Najzad je došao sudnji čas: naglo je širom otvorila kljun, ali vazduh nije mogla udahnuti. Bio je to njen kraj. Umrla je sama, bez svojih, u ruci za nju ogromnog čudovišta, ne mogavši da ga osmotri i oseti njegovu duboku simpatiju. Svoj vek je provela u društvu članova svoje vrste, a umrla je sama, u nepoznatom kutu, sama kao što i mi ljudi sami umiremo. Uživamo, provodimo se, veselimo se, delimo radosti i žalosti u društvu, a patimo i umiremo sami. Samo smo u smrti svi jednaki. U svemu drugom nema jednakosti između čoveka i životinje. Čovek je jedino biće koje i kad je najzdravije zna da će jednom umreti. Zato je on ne samo najmoćniji živi stvor na našoj planeti nego i najtragičniji.

Svako ljudsko biće dakle zna da jednog dana mora umreti, i do slučaja teče moje supruge Ane, ja nisam znao da ima ljudi koji tačno znaju kad će umreti. Teča je bio očni lekar. Prilikom odstupanja srpske vojske preko Albanije 1915, pojavila mu se angina pectoris. Tu boljku je hrabro podnosio preko 25 sledećih godina. Pred odlazak u penziju teškoće su bivale sve teže i češće, ali njemu to nije smetalo. Ne samo što je posle pensionisanja volonterski radio u Srpskom lekarskom društvu, čini mi se na sređivanju biblioteke, nego je svakog leta sa mladim sokolcima i sokolicama odlazio na letovanje.

Jednoga dana slučajno mi se pružila prilika da ga posmatram van kuće kako postupa kad u hodu dobije napad bolova. Stajao je na trotoaru kao spomenik. Prolaznici oba pola po njegovom stavu i izgledu, znali su

da od nečega jako pati. Kad bi poneko hteo da se obavesti šta mu je i da ponudi pomoć, teča bi podigao desnu ruku i u vazduhu prstom “napisao” minus. Nalazio sam se tridesetak metara pozadi njega. Videći kako postupao s drugim koji hoće da mu ukaže pomoć nisam se usudio da mu priđem, jer sam znao da mu to nije prvi slučaj da ga angina zaustavi na ulici i pretvori u spomenik. Kad je bol prošao on je lagano pošao kud je bio naumio. S vremenom se hod ubrzavao i konačno postao normalan. Prišao sam mu ne javljajući se i provukao ruku ispod njegove. Njemu je bila prijatna ta pažnja. Slutio je da sam ga gledao za vreme napada bolova.

“Nije to ništa”, rekao mi je ne čekajući moje pitanje, “dođe pa prođe.”

“A zar nema neki lek da brzo umanji bol?”

“Naravno da ima. Zovu ga nitroglicerina, samo ja ga ne upotrebljavam. On ne leči već samo otklanja bolove. Ja nisam ljubitelj lekova. Ako ne leči možda ima neko negativno dejstvo. Ja njemu ostavljam brigu o mojoj angini pektoris. A kad me pritegne, zaustavim se i trpim dok bol ne prođe.”

Teča, moja tašta i nas dvoje stanovali smo u istoj kući. Teča s tetom bio je u prizemlju, moja tašta s drugom, neudatom ćerkom na prvom spratu, a ja sa suprugom na drugom. Skoro svakoga dana sastajali smo se svi bili kod teče ili moje tašte. Na jednom od tih sastanaka, dok smo u salonu pričali uz kafu, teča uzgred saopšti, kao da je reč o vesti iz nekih novina ili koju je čuo od nekog poznanika, da će umreti najdalje za mesec dana.

“Šta pričaš koješta?” oglasi se teta u ime svih nas. “Ko može znati kad će umreti?!”

“Ne pričam ja, Tinka, koješta nego vas obavestavam šta će se sa mnom desiti za mesec dana. To nije nikakva novost za lekare. Kad bolesniku od angine pektoris počnu jako oticati noge, kao što meni sad otiču, život se mora ugasiti najdalje za mesec dana. Takav je zakon prirode.

Posle takve izjave niko od nas nije imao šta da kaže. Ja sam, međutim, bio krajnje radoznao kako će teča sad postupati kad su mu otoci na nogama saopštili smrtnu presudu. Očekivao sam temeljne promene u njegovom držanju i njegovom raspoloženju. Desilo se sasvim suprotno mom očekivanju. Ni po čemu se nije moglo zaključiti iz njegovog ponašanja, i kod kuće i van kuće, da je potišten zbog neminovne smrti. Bio je u položaju osuđenog na smrt, ali sa tom razlikom što se on nije imao kome žaliti na izrečenu presudu, niti od koga tražiti pomilovanje. Dakle, potpuno bez nade, što bi stvorilo pakao u duši mladog čoveka.

U Srpskom lekarskom društvu oprostio se od kolega i osoblja saopštivši im presudu prirode. Obišao je sve srodnike i prijatelje da im javi šta ga čeka. Niko međutim nije mogao primetiti na njegovom licu, u njegovom govoru, niti u njegovom ponašanju nikakvog znaka tuge ili potištenosti.

Smrt ga je zatekla u snu nešto posle pola noći. Našao sam ga u krevetu zgrčenog na desnoj strani, otvorenih usta, ispalog jezika i staklasto ukočenih očiju. Ništa slično sa smrću onog vojnika u Prilepu. Ovo je bila, rekao bih, prirodna smrt, koja izmuči ceo organizam dok istrgne život iz njega. Nešto slično mojoj sirotjoj lasti.

Bio sam očajan ne toliko zbog njegovog odlaska iz ovog sveta, na koji smo se već bili prilično privikli, nego što ga nisam poslušao da malo više razgovaramo za vreme njegovog poslednjeg večera. Došao sam bio kasnije no obično, i po ustaljenom običaju svratio kod njega i tete da vidim kako su i da im poželim prijatno spavanje. Kad sam ustao da pođem, on me pozva da ostanem još malo “da pričamo”. U njegovom glasu nije bilo nikakvog nagoveštaja da nešto predoseća. Kako sam bio prilično umoran, zamolio sam ga da to odloži za sledeće veče.

“I to je lepo”, odgovorio mi je kao uvek srdačnim tonom.

Nikad sebi ne mogu oprostiti što ga nisam poslušao. Više sam bio zauzet svojim umorom nego njegovom željom. Trebalo je da se setim “pre-sude” koju su najavili otoci na njegovim nogama i da je prošlo oko 20 dana od njegovog saopštenja o značaju tih otoka. Njegov poziv da ostanem “još malo” posmatrao sam iz svog ugla, ne iz njegovog. A to je greška kojoj su ljudi skoro uvek skloni. Možda je nešto predosećao, možda je nešto hteo da mi kaže, da mi skrene pažnju na moju srodničku obavezu prema teti, mojoj tašti i njenoj neudatoj ćerki. Možda, možda. To možda još me tišti kad god ga se setim i nikad me neće napustiti.

Otkuda ta tolika tečina ravnodušnost prema smrti? Da je bio izuzetno religiozna priroda moglo bi se time objasniti njegovo ponašanje. Iako sin sveštenika on nije verovao da se nebo meša u ljudske poslove i funkcije organa ljudskog tela. Nešto je dakle drugo uticalo na njegov stav. To sam saznao tek kad sam premašio njegove godine, kad sam stupio u devetu deceniju. Sa jako odmaklim godinama slabi intenzitet instinkta samoodržanja, što znači da se čovekov odnos prema smrti menja s godinama života. Sve dok biološko-fiziološki izvori ne počnu da osetno usahnjuju, da se prazne, smrt ima zastrašujuće lice. Ukoliko starost odmiče, upravo sa slabljenjem organizma, čoveku se smanjuju prohtevi, sužavaju ambicije, skraćuje perspektiva, jenjava radoznalost, on sve više oseća da je posmatrač sa galerije, a ne akter u areni zbivanja. Kad se uđe u devetu deceniju, mnogi i pre toga, osobito gacajući trnovitim i vrletnim stazama kao i ja, strah od smrti do te mere oslabi da se čovek bez roptanja miri sa svojim krajem, iako mu se ne raduje, iako bi voleo da što duže živi. Strah od smrti je, moglo bi se reći, u pravnoj srazmeri s čovekovom vitalnošću; što je organizam vitalniji, strah od smrti je intenzivniji i obrnuto.

Peti slučaj. Ljudi umiru od kako postoje. Od kako postoje staraju se da nađu leka bolestima i tako produže svoj vek na zemlji. Blagodareći

tom staranju, medicina je postigla neslućene uspehe na suzbijanju i lečenju bezmalo svih bolesti. U visoko razvijenim zemljama prosečan vek ljudi više se no udvostručio za poslednjih dvesta godina. A za to vreme odnos bolesničkog osoblja prema onim koji se nalaze na samrtničkoj postelji nije se skoro nimalo izmenio. Retka je zemlja (znam samo za Holandiju) u kojoj se u medicinskim školama obučavaju budući lekari i ostalo bolničko osoblje kako da postupaju sa bolesnicima koji su na smrti, kojima dakle nema leka. Ilustracije radi navešću samo jedan primer umiranja u očajno nehumanim uslovima.

Moj drug sa univerziteta i robije Rajko Vukčević bio je vrlo poznat advokat u Beogradu. Znalo se pre rata da u brakorazvodnim sporovima nije imao takmaca. Svi iole istaknutiji ljudi i žene u Beogradu kojima je bračni teret postao nepodnošljiv, obično su odlazili njemu da ih on brzo oslobodi bračne bede. Među veličinama koji su tražili usluge od njega bio je i Dragiša Cvetković, doratni predsednik vlade. Po oslobođenju nastavio je advokaturu, ali više nije tražen za brakorazvodne sporove, pošto to sada spada u nadležnost redovnih, ne crkvenih sudova, pa se posao lakše obavlja. Na robiju je došao zbog prijateljstva sa ing. Žikom Veličkovićem, članom CK u četničkoj organizaciji. Da izbegne suđenje po dolasku komunističke vlasti, kada su glave četničke padale kao zrele kruške, Veličković se krio 10 godina na tavanu svoje sestre u Vrnjačkoj Banji. Pošto su izgledi po njega, ako se otkrije, bili po njegovom uverenju isti kao i pre, odlučio se da beži iz Jugoslavije. Vukčević i Dušan Glumac, koji sad živi u SAD, pronašli su mu "siguran" kanal i falsifikovanu legitimaciju. Veličković je srećno stigao u Rijeku, odakle je "sigurnim" kanalom, otišao na određeno mesto gde se ukrcao na motorni čamac sa "sigurnim" vozačem. Bio je presrećan kad je motor počeo da brekće odvajajući se od obale. Sve je išlo ne može biti bolje do pred sam Tršćanski zaliv. Ali tada nastaje preokret. S pučine je dojurio policijski čamac. Preneražen, Veličković se strmoglavio u more da okonča svoj mukotrpan život. Srećom, policija je bila vrlo brza, izvadila ga je iz vode i sprovedla u Beograd, gde je izveden na sud sa Vukčevićem i Glumcem. On je izvršnom presudom dobio osam godina, Glumac 4, a Vukčević 2 godine robije. Tako smo se nas trojica starih drugara, Veličković, Vukčević i ja našli zajedno na robiji u Sremskoj Mitrovici.

Po izlasku, naravno pre mene, on je nastavio advokatski posao. Kad sam ja amnestiran 1962. godine, viđali smo se vrlo često. Bio je uvek dobro raspoložen, veliki pušač i stari sladokusac. Ali to nije dugo trajalo. Počeo je da u hodu gubi ravnotežu, lekari su prvo mislili da je greška u ušima, pa su tek posle mesec-dva dana utvrdili da ima rak na plućima. Kad je bolest uzela maha, otišao je u Gradsku bolnicu gde smo ga Veličković i ja posećivali. Bio sam iznenađen kad sam ga prvi put posetio. Našao sam ga u dosta prostranoj sobi sa severne strane, vrlo sumračnoj, u koju sunčev zrak

nikad ne ulazi. Njegov krevet je bio do vrata. U suprotnom uglu, do prozora, ležao je neki bolesnik takođe od raka, ali ne na plućima, pa je valjda zato imao velike bolove koji su ga rastrzali i danju i noću. U mračnu sobu lekar je svraćao jednom dnevno, pitao kako mu je i progovorio nekoliko rutinskih reči. Bolničar je svraćao nekoliko puta dnevno, više zbog napojnice nego po dužnosti. Pitao ga da li mu šta treba i odlazio.

Eto u kakvim okolnostima moj siroti prijatelj čekao je kraj slušajući jauke onog sapatnika iz drugog ugla, koga nikad pre nije video, niti je šta znao o njemu, niti je što mogao razgovarati s njim. Sve vreme, svestan da mu nema leka, bio je bez prisustva ljudske simpatije, sam kao zver koja u džungli čeka da skonča. Tu monotoniju prekidale su posete njegovog brata, njegove snahe i sinovca, i nas dvojice, Veličkovića i mene. Ali te posete nisu bile svakodnevne i nisu mogle dugo trajati. Nikad pre nisam shvatio koliko su časne sestre zaista nezamenljive kraj postelje samrtnika. Zaista, vreme je da se misli ne samo na lečenje već i na postupak sa bolesnicima kojima nema leka i koji u bolnici čekaju kraj svojih dana. U toj humanosti oskudeva civilizovani svet, ali je zato izumeo aparate kojim su lekari u stanju da danima i nedeljama održavaju život čoveku kome se sigurno ne može pomoći. Primena tog metoda je najobičnije mrcvarenje dotrajalog organizma. Srećom, tom nehumanom postupku ponekad podvrgavaju samo moćnike ovog sveta radi ciljeva koji nemaju nikakve veze ni sa medicinom ni sa humanošću.

Čovek je velika misterija sveta. Smrt je ne manja čovekova misterija. Da li je ona konačan kraj ili novi početak? Bez obzira kakav će se odgovor dati na postavljeno pitanje, samo razmišljanje o smrti, bio čovek religiozan ili ateista, čini ga plemenitijim, humanijim, pravednijim, odgovornijim prema sebi, svojim i svakom drugom čoveku. Nema sumnje da će potvrđan odgovor na drugi deo alternative imati intenzivnije i trajnije dejstvo od potvrđnog odgovora na njen prvi deo. Zato se religiozan čovek lakše miri sa smrću od ateiste.

O povoljnom uticaju razmišljanja o smrti često mi je govorio jedan prijatelj, profesor matematike. On je imao običaj da bez ikakvog spoljnog povoda odlazi na groblje i tamo dugo ostaje u tišini. Na moje pitanje čemu te šetnje između grobova i grobnica, on bi mi odgovorio skoro uvek na isti način: "Na groblju se nekako sredim, uravnotežim, merila mi se poprave, postajem spokojan, svestan prolaznosti svega, osim besmrtnosti čovekove duše. S groblja se uvek vraćam bolji no što sam tamo došao, lišen mržnje, zavisti, osećanja osvete za pričinjene nepravde, a odnosi sa ljudima postaju mi čovečniji. I što je najvažnije, dolazim do izvesnosti da mi u zemaljskom životu svakodnevno polažemo ispit ko smo i kakvi smo, a konačnu ocenu dobijamo tek posle smrti."

SUSRET SA STALJINOM

List "Politika" je u rubrici Feljton od 26. decembra do 18. januara 2009. objavljivao deo skraćenih izvoda iz knjige Milovana Đilasa, Razgovori sa Staljinom, Beograd, 1990. U ovoj knjizi i "Politikinom" feljtonu nema ni traga od autorovog ranijeg odnosa prema Josifu Visarionoviću Staljinu i divinizaciji njegove ličnosti. U nepodnošljivoj lakoći zaboravljanja koja caruje u Srbiji, nikome ne pada na pamet da se zapita da li je Milovan Đilas nekada drugačije pisao i govorio o velikom vođi svetske revolucije, još manje da se podseti njegovih panegirika o Staljinu.

Iz tih razloga objavljujemo u rubrici Sećanja tekst Milovana Đilasa "Susret sa Staljinom" koji je on objavio povodom Staljinovog rođendana, 21. decembra 1944. godine u listu "Borba" i tri godine kasnije u svojoj knjizi Članci 1941–1946, Kultura, Beograd 1947, str. 186–192. Tekst objavljujemo kao prilog odgovornosti za javno izgovorenu i napisanu reč i radi podsećanja da je Milovan Đilas posve drugačije pisao o Staljinu sredinom četrdesetih godina, nego četiri decenije kasnije u svojim Razgovorima sa Staljinom i drugim knjigama.

U Kremalj smo ušli kada ce spuštalo večće. Dan se smirio a noć još nije bila počela i sve je bilo prekriveno svijetlim, ljubičastim sjenama. Spolja Kremalj izgleda veličanstven – sa svojim visokim i dugim zidovima, s moćnim tornjevima i kubetima i blago zasvođenim kupolama palata. Iznutra je sasvim drukčiji, pomalo liči na univerzitete i na muzeje. Spolja – vidi se stoljetna istorija Rusije, iznutra – ide se kroz nju, – pored niza ždrijela starinskih topova, pored Cara-zvona i Cara-topa, pored ponosnog, skladnog i pobjedničkog hrama Ivana Velikog.

U dvorištima je prazno, vidi se poneki vojnik na čistim alejama i, u drvoredima, tanka stabla, još neozelenjela i zato sumorna.

U Kremlju, gdje rade sovjetski vođe, nema raskoši. Sve je jednostavno, neobično čisto i uredno, u sivim i kafenastim bojama i ničim ne privlači pažnju. Pa ipak, u toj arhitekturi stoljeća, u čovjeku se budi neka harmonija, neki blagi, obični, vedri, jednostavni ljudski mir.

---

* *Milovan Đilas* (Podbišće, Kolašin 1911 – Beograd, 1995), političar, književnik. Studirao filozofiju i pravu na Univerzitetu u Beogradu. Jedan od najistaknutijih aktivista i vođa Komunističke partije Jugoslavije. Organizovao je ustanak 1941. godine u Crnoj Gori. Po uspostavljanju komunističke vlasti u FNR Jugoslaviji nalazio se u najužem državnom i partijskom rukovodstvu, kao jedan od najbližih Titovih saradnika. Sa njim se razišao 1954. godine, zbog čega je isključen iz CK i udaljen sa svih partijskih funkcija. Zbog „antijugoslovenske delatnosti“ osuđivan je 1956. i 1962. godine na višegodišnju robiju. Najznačajnija dela: *Ogledi i članci*, *Nova klasa*, *Razgovori sa Staljinom*, *Revolucionarni rat*, *Druženje s Titom*, *Besudna zemlja*, *Gubavac* i dr.

Ušli smo u veliku, jednostavnu zgradu, popeli se liftom jedan sprat i pošli dugim hodnicima. Oficir, koji nas je vodio, uveo nas je u pretso-blje, gdje smo ostavili šinjele i kape, a odatle u jednu manju kancelariju. Činovnik, koji je sjedio za stolom, ispod Staljinove fotografije obične veličine, ustao je, ponudio nas da sjednemo i pošao da nas prijavi. On se pojavio uskoro, pokazao nam na vrata koja su vodila iz njegove kancelarije i rekao da možemo odmah ući.

Mi smo mislili da ćemo proći još koju sobu i tako moći da se u sebi saberemo za susret sa Staljinom. Ali se pred nama otvorila podugačka sala, s čije je lijeve strane od ulaza bio dugačak sto, s hrastovim stolicama, zastrt kafenastim suknom, na dnu stola stajala je temeljita pojava Vječoslava Mihailovića Molotova, s desne strane u uglu, u dnu sale, bio je veliki radni sto, iznad njega slika Lenjina u radnom kabinetu, a iz ove prostorije pravo na drugoj strani, kroz otvorena vrata vidjela se druga, manja, s ogromnim globusom i iz nje je, zaklanjajući donekle globus – izlazio Josif Visarionović Staljin.

On je išao dugim korakom, malo pognute glave, mirno opuštenih ruku, u svakodnevnoj maršalskoj uniformi, u dubokim mekim čizmama. Nije baš sasvim ličio na fotografije. Brkovi, a naročito kosa, bili su svuda podjednako zelenkasto-bijeli, a lice bijelo, na jagodicama rumeno i malo kao roavo. On je nižeg srednjeg rasta, ima lijepu male ruke s dosta dugim prstima, duge noge, uža ramena i krupnu glavu. Glava Staljinova nije samo prijatna, zbog svoje čudno nježne tvrdoće, zbog čitave svoje narodske izražajnosti, zbog umnih, živih, nasmiješenih, strogih i brižnih tamno-žutih očiju, ona je i lijepa svojom harmoničnošću, svojom jednostavnošću, svojom uvijek živom mirnoćom i izrazitošću.

Svega toga nema na fotografijama. A na njima, dalje, nema ni onih Staljinovih pokreta tijela, glave i ruku, koji nikad ne miruju ali nikad nijesu ni iznenadni i nagli, nema onog Staljinovog kažiprsta koji se podiže s vremena na vrijeme, kada on nešto ističe.

On se jednostavno rukovao s nama i odgovorio nam, kad smo mu se predstavili, obično i prosto – “Staljin”, pa nas je ponudio, pošto smo se rukovali s Molotovom, da sjednemo. Ne može se reći da nijesmo bili uzbuđeni, pa i zbunjeni. Ali to je trajalo minut-dva, ja ne znam tačno koliko, možda – nekoliko sekundi, i – naša zbunjenost je prošla.

Razgovor je počeo time što nas je Molotov pitao o našim utiscima iz Sovjetskog Saveza. Mi smo odgovorili da smo oduševljeni, na što je Staljin, pušeći lulu, upao: “A mi nijesmo oduševljeni. Mi činimo sve što je u našoj moći da bi u Rusiji bilo bolje.”

Staljin je, zatim, počeo da vodi razgovor.

On ga je vodio na naročit način. On je postavljao pitanja – nama, Molotovu, sebi, uopšte – pitanja svima, sam govorio, slušao druge, i pri

tom crtao na bloku pred sobom figure raznih oblika, čas nepravilne, čas geometriske, koje je, u toku razgovora, precrtavao linijama – kosim i vodoravnim, vijugavim i pravim. On nikad nije davao čvrsto uobličen odgovor ili zaključak, taj zaključak se dobijao iz toka razgovora, iz Staljinove upadice, poslovice ili uzrečice, pa i šale, i dok se pitanje iscrplo – on je bio gotov sa svojim šarama, s pojavom novog pitanja nastajala je na hartiji nova figura, ne odvojena, nego u nastavku prethodne.

Odmah je upadalo u oči učešće u razgovoru Molotova i odnos između njih dvojice. Oni su jedan drugog oslovljavali prisno, Staljin bi za sve pripitao Molotova, Molotov bi dometnuo nešto uz Staljinovu primjedbu. Na momente se imao utisak kao da to razgovara jedan čovjek sam sa sobom, kao da mlađi drug, još tačnije – mlađi brat pripomaže starijem bratu, a oba su iz jednog doma, od jednog oca i matere. Tako je bilo u toku čitavog razgovora. I Molotovljevo široko i bijelo rusko lice se tako srdačno osmjehivalo na Staljinove šale, koje su, vidjelo se, i za njega uvijek i uvijek nove i svježije. Nikad nijesam vidio među ljudima odnos koji bi tako upadljivo i do te mjere bio istovremeno i prisn i ozbiljan, i srdačan i razuman.

Šta je učinilo da je svaka zbuđenost, čak – svako uzbuđenje nestalo kod nas kao rukom odneseno?

Čitavo Staljinovo držanje, čitava njegova prilika je do te mjere jednostavna, da odmah uvuče čovjeka u stvarni, ljudski svijet, u odnose koji nijesu ni pretjerano prisni ni hladni, nego prosto – ljudski. Staljinovi pokreti su obični, jednostavni, on se nagne tijelom i nagne glavu k sabesjedniku samo radi toga da bi ga jasnije čuo, ili da bi ovaj njega bolje razabrao, on olovkom kojom crta po hartiji nabija svoju lulu koja nikad ne miruje, ali se i ne trza u ustima, pa tu olovku zatim briše o sukno na stolu, na njemu maršalska uniforma ne stoji kao uniforma, nego kao odijelo, kako mu je ranije, sigurno, stajala i jednostavna vojnička bluza i dugački sivozagasiti šinjel.

I ne samo to. Staljinove riječi, rečenice, misli, tako su neposredni, tako bez ikakvog suvišnog dekora, tako do kraja skidaju sa stvarnosti, s ljudskih, društvenih, međudržavnih odnosa, s istorije – onu koru koju su na nju naslagale duge predrasude i ljudi koji vole da prefarbavaju stvarnost, – da kod sabesjednika nestanu namah sve fraze, sve suvišne riječi, riječi koje treba nešto da pokriju, da se nahvataju po nečemu kao talog. Ja nikada u životu nijesam osjećao da mi misli teku tako jasno i mirno i da su u takvom skladu s onim što govorim kao kad sam bio kod Staljina, nikad nijesam tako lako i tako tačno nalazio riječi iz ruskog jezika kao dok sam sjedio kraj njega.

I najzad, Staljin sagovornika sluša pažljivo, pridoda nešto i pripita ga, pa te neprimjetno uvuče da i njega pripitaš i dodaš šta misliš.

Staljin je neobično skroman, to su već mnogi zapazili i pisali o tome. Ali to nije sasvim tačno rečeno. Kod njega nema ničeg suvišnog, pa skromnost dolazi kao nešto prirodno, nešto što izlazi iz same njegove ličnosti. Zato reći da je skroman, znači potvrditi nešto suvišno, nešto što se – bilo da čitaš njegova djela, bilo da ga izbliza vidiš na tren – takoreći samo po sebi razumije. On je prosto rečeno čovjek, i to čovjek više od ikoga, kod njega nema ničega što ne bi bilo u skladu, što ne bi bilo dio cjeline – od pokreta, od humora, od izgleda, do genijalnih teoretskih i filozofskih djela.

Kod Staljina nema sitnih, nevažnih pitanja o kojima ne zaslužuje da se govori. On je razgovarao s nama o snabdijevanju naše vojske, o našem međunarodnom položaju, ali i o tome da li imamo malih radionica na konjima za opravku mitraljeza, o tome čim se hrani naša vojska. On je najkrupnije probleme rješavao tako jednostavno i prosto, kao da se radi o sitnicama, a na pitanja koja su nama izgledala sitna uporno je svraćao pažnju, sve dok ne bi do kraja postala jasna i nedvosmislena. Tek kod Staljina čovjek opazi koliko nešto što izgleda sitno, poslije neke njegove primjedbe, kratkog razjašnjenja, ustvari ima ne sitan i neznačajan nego krupan, centralan značaj. – Pitanje koje se pretreslo kod Staljina potpuno je završeno, dok se vremenom ne pretvori u novo pitanje, od njega nije ostalo ništa sem jasnog i nepobitnog stava koji neodoljivo goni na izvršenje.

Poslije prvih trenutaka razgovora sa Staljinom, odmah postaje s materijalnom, opipljivom silinom jasno ono što je bilo shvatljivo iz knjiga – zašto je Staljin toliko omiljen u SSSR-u. Staljin je čovjek kojemu nije potrebno da istražuje put do ljudi, do radničke klase i radnih masa uopšte, da traže istoriski put kojim treba da idu da bi im bilo bolje. On je sam otjelovljenje tih masa u jednom čovjeku, njihovih želja, nada, misli, on je – u živom čovjeku istorija savremene epohe, njegov kažiprst pokazuje pojedincima, njegova misao narodima, svim poštenim radnim ljudima kuda treba da idu. Nema ničeg čime se on ne bi interesovao i šta ne bi znao – od planova za najveće bitke u istoriji do sjetve pšenice u opustošenom Kubanu, od našeg ošteg političkog i vojnog položaja do načina transporta ranjenika. On to sve zna – jer za njega, kako rekoš nema nevažnih stvari, jer zna zakone po kojima se život kreće, po kojima se istorija mora odviti; on ne samo da te zakone zna nego je njihovo otjelovljenje, njihova inkarnacija – djelom, mišlju, ličnošću.

Ja sam imao utisak, slušajući njegov duboki, mirni glas, – slušajući Staljina, da slušam neku staru a opet mladu, starostavnu a opet novu – knjigu vječno žive mudrosti, u kojoj se nalazi procijeđeno iskustvo čitave ljudske istorije – kakva je bila, kakva jeste i kakva mora biti. On je pri tom pravio šale, skladno umetao bezbroj poslovice i slikovitih uzrečica, zračeci jednim naročitim staljinskim humorom, kome se mora od sr-

ca smijati, ali koji nije samo radi smijanja, nego objašnjava, upravo – do gola otkriva ono što je apsurdno i besmisleno, a što takvim do maločas nije izgledalo.

Na Staljinu, spolja, vide se godine. On je sijed i naboran. Ali se starost, u razgovoru, ne osjeća. Staljin ne može ostariti, i to zbog toga što je njegova misao besmrtna, uvijek nova, potpuno sazrela, i do kraja uobličena, njoj nema šta da se doda, on je sav istkan od nje i u njemu nema ni atoma koji ne bi živio, odisao njom.

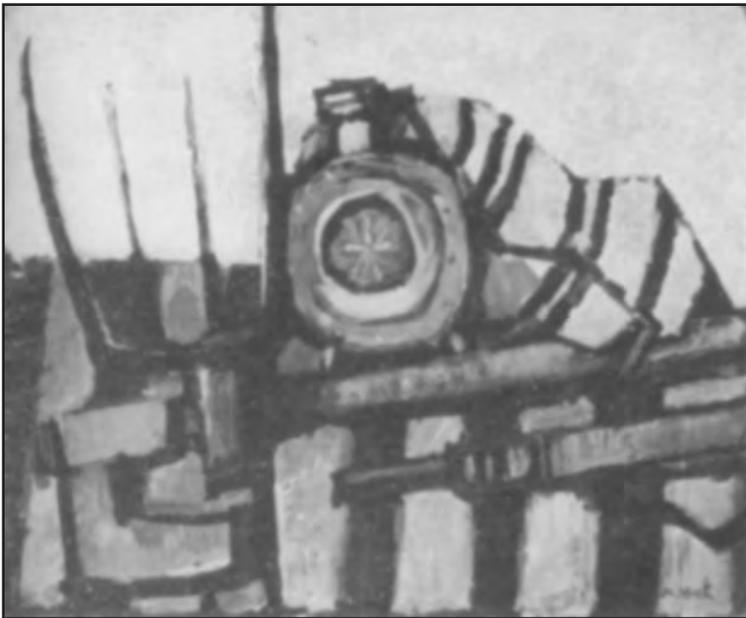
Nigdje u SSSR-u, kao kod Staljina, čovjek ne osjeća šta je pobjeda socijalizma u jednoj zemlji, šta je socijalistička zemlja. Tu se, preko njegove ličnosti, osjeti da je to zemlja u kojoj više nema unutrašnjih problema, kako se naviklo da ih ima i da budu posmatrani u drugim zemljama. Razumije se, i tu ima problema – organizacije, izgradnje, obnove. Ali to nije ono što je u ostalom svijetu, tu je narod ujedinjen i moćan i nesalomljiv u svom jedinstvu. Pobjeda naroda je ne samo neosporna, nego i vječna, osigurana iznutra na vjeki vjekov. To izbija, bez riječi, iz Staljinove ličnosti. A takođe svom silinom izbijaju pitanja rata i sve što je u vezi s njim, pitanja spoljne politike. I čovjek kod Staljina osjeća, vidi, čak mu se čini da može da opipa – da će SSSR rat dobiti, da će sovjetska staljinska spoljna politika pobijediti – na sreću i napredak naroda i napaćenih ljudi.

Izlazeći od Staljina, u vedro proljetnje več, nijesmo ni primijetili da je razgovor trajao čas i po. Činilo nam se da je sve to trajalo svega trenut, a ipak je bilo tako puno, po sadržini tako duboko, jednom u životu za cio život – kao što se čovjek samo jednom rodi. Činilo nam se da ne idemo određenim ulicama, po Crvenom Trgu, nego da se kupamo u suncu, na nedoglednim visinama, ali koje nijesu san i maštarija, nego tvrdi, granitni vrhovi, bez provalija i neravnina. Činilo nam se da se krećemo kroz istoriju, njenu suštinu i njen smisao. Kretali smo se i živjeli, ustvari, Staljinovim riječima, njegovim mislima. I tada mi je, sasvim u skladu s tim osjećanjem, palo na um i postalo jasno zašto je onaj prosti radni čovjek, kad je vidio Lenjina, zapanjen uzviknuo: “On je običan!” Staljin je čovjek običniji od ikoga živog danas na svijetu i zato – genijalan i velik kao niko u naše vrijeme.

Odlazeći od Staljina, živog, običnog, besmrtnog, genijalnog čovjeka, osjećali smo da će jednom proći ovo teško doba, da će on učiniti da prođe. Ptice će početi svim ljudima da pjevaju, sunce toplije da ih grije, cvijeće da im miriše, djeca da se bezbrižno igraju, naučnici da tonu u tihi, neizrecivu ljepotu biblioteka i instituta, pisci da sagorijevaju ognjem stvaralaštva. I u svemu tome, u sreći naroda, u njihovoj ljubavi među sobom – biće Staljin, sve će pjevati o njemu i radujući se životu i bezgraničnoj ljudskoj sreći među ljudima i u prirodi – ljudi će se radovati njemu i

njime. Jer je *obični* čovjek Staljin besmrtno kao što je besmrtno i vječan ljudski napredak; jer je on čovječanstvo, u najsudbonosnijim danima, zajedno s Lenjinom i poslije Lenjinove smrti istim putem, bez kolebanja i lutanja, odveo daleko naprijed, ka pobjedi, ka miru i sreći – vječnom snu onih koji rade i pate.

*Beograd, "Borba",
21. decembra 1944.*

Boško Risimović – *Ustanak*, 1954.

.....

DOSIJE

.....

KASTRIRAJUĆE TUTORSTVO – CENZURA TAKMIČARA U BESEDNIŠTVU

Ima tome decenija i po kako su govornici – pobednici govorničkih takmičenja na Pravnom fakultetu u Beogradu dokučili, a jedan od njih (potpisnik ovih redova) uobličio Prvi srpski zakon o slobodi govora, koji bi, najjednostavnije, mogao da se iskaže na sledeći način: “Što više aplauza zbog izgovorenih mudrih i hrabrih reči, to čvršća ruka koja će govorniku na kraju zavrnuti vrat.”

Da je taj zakon, koji je neumoljiviji od samog Njutnovog zakona gravitacije, u srbijanskim prilikama tačan i stvaran, uverili su se i mladi govornički entuzijasti – učenici srednjih ekonomskih, pravnobirotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola Srbije, i njihovi profesori – mentori, na samom početku 2009. godine. Tada su njihovi direktori škola, okupljeni u neregistrovanoj Zajednici direktora srednjih ekonomskih, pravnobirotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola Srbije, doneli Pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu, u kojem je sadržan i član 10 sa, u najmanju ruku (po slobodu mišljenja i izražavanja iz člana 46 stav 1, odnosno po slobodu naučnog i umetničkog stvaranja iz člana 73 stav 1 Ustava), diskutabilnom odredbom.

Odredbom prvog stava člana 10 Pravilnika o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu direktori škola regulisali su da “beseda na zadatu i na izabranu temu ne može obuhvatati aktuelne političke teme, niti na bilo koji način pozivati na nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koju drugu diskriminaciju”, dok je stavom 2 istog člana određena i sankcija za prekršioce te će “učenik čija beseda na izabranu temu ne bude u skladu sa stavom 1 člana biti diskvalifikovan”.

Osim što je odredba ovog člana pravnotehnički manjkava, jer se u drugom stavu sankcija ne proteže i na besede u kategoriji zadate teme (što je, bez sumnje, bila intencija pravilopisaca), ona ima neke suštinske greške (za koje se pisac ovih redova još uvek nada da su nenamerne). Najpre, odredba je poistovetila zabranu pozivanja na nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koju drugu diskriminaciju sa zabranom govorenja o aktuelnim političkim temama, što je nedopustivo. Potom, odredba je data široko, te

će, poprimajući karakter kaučuk-norme koju može da tumači kako ko želi, imati nesumnjivo štetan uticaj za razvoj govorništva u Srbiji. Na posletku, njome se uvodi cenzura na takmičenjima u govorništvu.

Na to su u svom dopisu Ministarstvu prosvete pokušali da ukažu profesorka retorike u Pravno-poslovnoj školi "9. maj" u Beogradu i višegodišnji mentor generacija govornika te škole, Svetlana Gradinac, profesor Retorike i Pravne tradicije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i autor dva istaknuta udžbenika retorike dr Sima Avramović, profesor Političkog sistema na istom fakultetu i profesor Govorništva i odnosa s javnošću na Visokoj strukovnoj školi za obrazovanje vaspitača u Kikindi, dr Jovica Trkulja, kao i savetnik za odnose s javnošću Ustavnog suda, autor knjige "Srpski politički govor modernog doba" i predavač po pozivu za predmet Osnovi pravne retorike na Pravnom fakultetu Univerziteta Union, Dejan Milić. Oni su podržani od strane Međunarodne asocijacije za slobodu govora iz Londona, Nastavno-naučnog veća Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na čelu sa dekanom prof. dr Mirkom Vasiljevićem, od dekanice Pravnog fakulteta Univerziteta Union, prof. dr Vesne Rakić Vodinelić, kao i od profesora retorike i estetike na Filozofskom i Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, prof. dr Sretena Petrovića (takođe autor nekoliko udžbenika retorike).

"Slučaj" spornog člana dobio je veliki publicitet u medijima. Ministarstvo je odgovorilo zvaničnim dopisom 28. aprila 2009. godine. Profesorka Gradinac se tim povodom obratila i Zaštitniku građana.

Sredinom maja 2009. godine u Kruševcu je održano 13. Republičko takmičenje u besedništvu za učenike srednjih škola, prvo po novom pravilniku, koje je, po oceni prisutnih, padom u broju takmičara, kao i u kvalitetu učeničkih beseda, pokazalo štetnost sporne odredbe člana 10 Pravilnika.

Sporni Pravilnik još uvek je na snazi.

U ovom dosijeu dana je kratka faktografska anamneza "Slučaja govorničke cenzure".

Dejan Milić

CENZURA TAKMIČARA U BESEDNIŠTVU

TAKMIČENJE U BESEDNIŠTVU

Takmičenja u govorništvu značajno doprinose kvalitetu govorne kulture, razvijaju slobodu govora i podstiču kritičko mišljenje. Mladim govornicima treba pružiti što više prilika da besede. Prilike kada mogu da se obrate novom auditorijumu su veliki izazov, a takmičenja posebno motivišu učesnike. Takmičenja su vredna i zbog razmene iskustava, zbog upoređivanja, zbog mogućnosti da se govori pred nepoznatom publikom, zbog osvajanja nagrada i prestiža i zbog druženja. Još su stari Latini tvrdili: *teorija bez prakse je kao kola bez osovine*.

Prvo obnovljeno takmičenje u besedništvu studenata Pravnog fakulteta u Beogradu organizovano je 1993. godine i održava se svake godine¹ u prepunoj Peticu.² Posle toga mnogi drugi pravni fakulteti³ pokrenuli su svoja takmičenja po ugledu na beogradski Pravni.

Grupa entuzijasta osnovala je u Sremskoj Mitrovici 1991. godine festival besedništva pod nazivom Lux verbi – Svetlost reči. Ovaj grad ima u centru sačuvane ostatke nekadašnjeg rimskog amfiteatra, na kojem se svake godine u junu održava festival. Ovo je retka prilika da se besednici takmiče na otvorenom, ali i da provedu dva dana družeći se sa domaćinima i međusobno. Na početku su takmičari, mahom studenti glume, na ovom festivalu interpretirali tuđe govore, tako da je postojala samo jedna takmičarska kategorija – interpretacija, što suštinski nije pravo besedništvo. Posle dobronamernih kritika stručnjaka za besedništvo, posebno profesora retorike sa Pravnog fakulteta, uvedena je još jedna kategorija – kategorija autorske besede na zadatu ili izabranu temu, a 2006. godine fizionomija festivala je zaokružena uvođenjem improvizovane besede. Takmičari biraju kategoriju u kojoj će se takmičiti. Sremskomitrovački festival je poseban i po tome što se na njemu takmiče srednjoškolci, studenti pravnih fakulteta, Vojne akademije, Bogoslovskog fakulteta, raznih fakulteta dramskih umetnosti, polaznici raznih govorničkih škola i drugi pojedinci koji se kvalifikuju. Prvog dana festivala održavaju se kvalifikacije i takmičenje, a sutradan se organizuje revijalno veče sa nastupom pobednika iz sve tri kategorije i odabranim gostima.

Republička takmičenja učenika srednjih škola, koja su osnovana 1994. godine,⁴ pošto je uveden predmet Osnovi retorike i besedništva⁵ na smeru pravni tehničar, imaju svoju specifičnost i po oceni veoma kompetentnih članova žirija i organizatora godinama napreduju. Svake godine⁶ povećava se broj škola koje

1 Godine 1999. takmičenje nije održano zbog NATO bombardovanja, a 2000. zbog reakcije na represivne sisteme gušenja slobode govora i pogubnog Zakona o univerzitetu.

2 Amfiteatar “Radomir D. Lukić” na beogradskom Pravnom fakultetu.

3 Pravni fakulteti u Novom Sadu, Podgorici, Nišu, u Banjaluci, na Palama, u Skoplju, Pravni fakultet Univerziteta “Union”...

4 Prvi domaćin i organizator bila je Pravno-birotehnička škola “9. maj” u Beogradu.

5 Inicijatori za uvođenje ovog predmeta bila je prof. Bosiljka Mijatović, prosvetni savetnik i prof. dr Jovica Trkulja, član stručne komisije Prosvetnog saveta.

6 Godine 1999. nije održano ni ovo takmičenje zbog NATO bombardovanja.

učestvujaju, kao i broj takmičara, pa je konkurencija sve žešća. U konstituisanju i osmišljavanju republičkog takmičenja pomogli su svojim znanjem i dragocenim iskustvom profesori Pravnog fakulteta u Beogradu Obrad Stanojević i Sima Avramović. Od prvog takmičenja uvedene su tri takmičarske discipline: beseda na zadatu temu, beseda na izabranu temu i improvizovana beseda kao izborna kategorija.

Članovi Demokratske stranke i Fonda “Dr Zoran Đinđić” upriličili su otvoreno takmičenje u besedništvu pod nazivom “U Zoranovu čast” namenjeno mladima Srbije od 18 do 30 godina, u kojoj je jedina disciplina zadata tema, najčešće sa nekim aforizmom Zorana Đinđića, sa posebnom namerom da se promovišu i sačuvaju njegove ideje i vrednosti evropske i moderne Srbije. Budući da su kikindski omladinci Demokratske stranke pokrenuli inicijativu da se organizuje takmičenje u čast Zorana Đinđića, ovo takmičenje organizovano je prvi put 2006. godine u Kikindi. Takmičenje se od 2007. godine se organizuje na nacionalnom nivou, sa kvalifikacijama u trinaestak gradova Srbije i završnicom u Beogradu.

Organizatori svih takmičenja trebalo bi veoma brižljivo da biraju članove žirija. To moraju biti stručnjaci koji dobro poznaju besedništvo i pravila takmičenja. I u redovima nekadašnjih uspešnih takmičara takođe se mogu naći veoma odgovorni i spremni potencijalni članovi žirija. Kad god je to moguće, članovi žirija ne treba da ocenjuju svoje učenike ili studente, jer je to školski primer sukoba interesa.⁷ Ako i jesu u žiriju, trebalo bi da izuzmu svoj glas kad je o njihovom takmičaru reč. U govorništvu se, kao i u umetničkom klizanju, mora voditi računa o tehnici (formi) i o umetničkom dojmu (sadržaju). I udžbenici retorike jednaku važnost daju logičkoj i estetskoj komponenti. Kako je veoma odgovorno biti član žirija, jer za 3–5 minuta treba i čuti govor i videti govornika, oceniti sadržaj njegove besede i način izvođenja, važno je da žiri ima najmanje 5 članova, jer više očiju više vidi i više ušiju više čuje. Među članovima žirija treba da budu stručnjaci za teoriju i praksu besedništva i za dobru dikciju. Svim članovima žirija moraju unapred biti poznate propozicije i oni moraju biti saglasni u tome šta se u besedništvu ocenjuje. Dešavalo se da je među članovima žirija bilo nesuglasica oko toga da li su govornicima dozvoljene kretanje i gestikulacija za vreme nastupa. Ta nedoumica treba definitivno da je jasna, jer se, za razliku od recitatora, govornici mogu kretati na sceni, a mogu svoju besedu izgovoriti i u stojećem položaju, što zavisi od teme besede i temperamenta besednika, a gestikulacija je neophodna u oba slučaja. Posebnu pažnju treba obratiti ocenjivanju improvizovanih govora. Članovi žirija moraju prepoznati pravu, nadahnutu i autentičnu improvizovanu besedu od unapred pripremljene, rutinski izgovorene i veštački nakalemljene na temu. Tu merilo nikako ne sme biti dužina besede, već naprotiv, veština govornika da sa malo reči mnogo kaže, odgovori na temu i postigne cilj. Aktuelnost besede takođe mora biti vrednovana. Govorništvo je kompleksna veština i tako se mora i ocenjivati. Ocene za svakog takmičara treba da budu obrazložene. Ponekad takmičari kvalitetom svojih nastupa “prevazilaze stručno i teorijsko znanje onih koji odlučuju”.⁸ Kriterijumi za ocenjivanje moraju biti poznati i takmičarima i članovima žirija. Iskustvo takmičenja pokazalo je

---

7 Ovo se odnosi na Festival besedništva u S. Mitrovici, gde je godinama predsednik žirija, inače profesor dikcije, glasao za svoje studente.

8 Ratomir Rale Damjanović: *O recitovanju*, Itaka, Beograd 2001, str. 121.

da su kriterijumi često nejasni i da su ostavljeni slobodnom utisku članova žirija. Zato rad žirija mora biti ozbiljan, efikasan, a delom i javan, što znači da neko od članova žirija mora pre proglašenja pobjednika saopštiti šta je bilo dobro kod takmičara a šta nije valjalo i zašto.

Neka takmičenja u besedništvu su medijski događaji, kao što su takmičenja na Pravnom fakultetu, Festival besedništva Lux verbi u Sremskoj Mitrovici, takmičenje “U Zoranovu čast” i republička takmičenja učenika srednjih škola, kao i poneka školska takmičenja (Pravno-poslovna škola Beograd, Filološka gimnazija, Požarevačka gimnazija). Svako od ovih takmičenja ima svoju fizionomiju. Na takmičenju na Pravnom fakultetu studenti se takmiče samo u jednoj od tri kategorije: zadanoj temi, slobodnoj temi ili improvizovanoj besedi, čemu prethode dobre pripreme i odabir takmičara. Festival besedništva Lux verbi u Sremskoj Mitrovici uveo je iz tehničkih razloga kvalifikacije za takmičare, što je dobro i za žiri i za takmičare, jer žiri ima priliku da čuje dva puta one koji su se kvalifikovali i da ih tako bolje odmeri. Pokazalo se da je dobro što su organizatori ovog festivala uveli i kvalifikacije za takmičare u ektemporalnoj besedi, jer se tako bolje može proceniti da li je svaka beseda zaista improvizovana.

Na republičkom takmičenju učenika srednjih škola specifičnost je što takmičari mogu da se oprobaju u dve kategorije: u zadanoj ili izabranoj temi i po želji u improvizovanoj besedi. Pokazalo se u najvećem broju slučajeva da su dobri besednici jednako dobri u obe kategorije.

U svim takmičenjima mora se voditi računa o zadanoj temi, koja mora biti i aktuelna, i univerzalna, i motivišuća. Svima je poznata deviza: kakvo pitanje – takav odgovor. Učesnicima treba ponuditi blagovremeno više zadanih tema, odnosno ideja, da bi besednici mogli da pronađu pravu. Ako se ponudi samo jedna tema, desiće se da publici bude dosadno da sluša nekoliko beseda na istu temu, a neminovno je da se i govornici u ponečem ponavljaju. To važi i za teme improvizovanih beseda. Zbog neophodne razlike od zadanih tema, teme improvizovanih beseda bi trebalo u naslovu da sadrže samo jedan pojam ili jednu sintagmu, koje nude višeznačno tumačenje. Ove teme moraju biti pažljivo odabrane, jednostavne, razumljive i lako pamtljive. Kvalitet ovako ponuđene teme omogućuje takmičaru bogat izbor asocijacija i slobodu pristupa temi. U pozicijama republičkog takmičenja stoji zahtev da teme improvizovanih beseda utvrđuju članovi žirija neposredno pred takmičenje. Ovim se obezbeđuje neophodna tajnost i garantuje da nikome od takmičara neće biti unapred poznata tema.

Mora se poštovati i ograničenje dužine govora, mada žiri ne koristi štopericu iz prostog razloga što zanimljiv govor može da bude i duži a da se to ne oseti.

Najzad, za sve ono što ne valja kod takmičara odgovorni su njihovi mentori, kako je to izjavio Dejan Milić, predsednik i višegodišnji član žirija republičkih takmičenja. Takmičenja eksplicitno pokazuju kako se sa učenicima ili studentima radi, jer iza svakog uspešnog takmičara stoji dobar mentor i mnogo, mnogo entuzijazma i rada.

Svetlana Gradinac

PRAVILNIK O REPUBLIČKOM TAKMIČENJU SREDNJIH ŠKOLA U BESEDNIŠTVU

Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola na osnovu Stručnog uputstva o organizovanju takmičenja i smotri učenika osnovne i srednje škole (Beograd, 23.01.2007. godine, br. 110-00-304/2007-11), a na predlog Administrativno-birotehničke škole u Nišu, na Skupštini održanoj dana 13.02.2009. godine donela je

PRAVILNIK

o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu

I

OPŠTE ODREDBE

Član 1.

Takmičenje učenika u besedništvu ima za cilj podsticanje i produblјivanje znanja, iskazivanje posebnih sklonosti, razvijanje sposobnosti govora, argumentovanja, pravilnog zaključivanja, primenu pravila lepog govora, razvijanje kreativnosti, negovanje takmičarske tradicije i takmičarskog duha kod učenika.

Član 2.

Pravo učešća na takmičenju imaju redovni učenici četvrtog razreda iz područja rada Ekonomija, pravo i administracija koji u nastavnom planu imaju predmet osnovi retorike i besedništva i učenici oglednih obrazovnih profila iz ovog područja rada.

Član 3.

Škola koja učestvuje na takmičenju (u daljem tekstu Škola učesnik) može imati najviše tri takmičara. Učenike na takmičenje dovodi predmetni nastavnik-mentor koji učestvuje u radu takmičenja.

Škola učesnik je dužna da blagovremeno prijavi učenike koji će se takmičiti (u daljem tekstu učenici), sa podacima koji se traže u prijavi za takmičenje.

Radi identifikacije učenici su dužni da imaju overenu đačku knjižicu sa fotografijom, a punoletni i ličnu kartu.

II

ORGANIZACIJA TAKMIČENJA

Član 4.

Pokrovitelj i organizator takmičenja je Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Odeljenje za nastavni plan i program u saradnji sa Zajednicom ekonomskih, pravnih, ugostiteljskih, trgovinskih i turističkih škola (u daljem tekstu Zajednica škola).

Svake školske godine takmičenje organizuje i realizuje škola koju određuje Zajednica škola (u daljem tekstu Škola domaćin).

Član 5.

Takmičenje se sprovodi prema Stručnom uputstvu o organizovanju takmičenja i smotri učenika osnovne i srednje škole (Beograd, 23.01.2007. godine, br. 110-00-304/2007-11)

Član 6.

Škola domaćin je dužna da, *najkasnije mesec dana pre datuma održavanja takmičenja* koji je utvrdila Zajednica škola, pismeno obavesti škole o programu takmičenja i dostavi im:

- datum, vreme i mesto održavanja takmičenja
- zadatu/e temu/e
- rok za prijavu
- takmičarsku prijavu (popunjen obrazac koji je sastavni deo ovog pravilnika)

III

PROPOZICIJE TAKMIČENJA

Član 7.

Učenici nastupaju po azbučnom redosledu prezimena koji utvrđuje Škola domaćin.

Član 8.

Učenici se takmiče u tri takmičarske discipline i to:

1. Beseda na zadatu temu
2. Beseda na izabranu temu
3. Improvizovana beseda

Član 9.

Obavezne takmičarske discipline su beseda na zadatu temu ili beseda na izabranu temu. Učenik se opredeljuje u kojoj će od ove dve discipline učestvovati.

Beseda na zadatu ili izabranu temu može da traje najduže 7 (sedam) minuta.

Škola domaćin o zadatoj temi (temama) obaveštava škole na način i u roku određenom u članu 6. ovog Pravilnika.

Član 10.

Beseda na zadatu i na izabranu temu ne može obuhvatati aktuelne političke teme, niti na bilo koji način pozivati na nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koju drugu diskriminaciju.

Učenik čija beseda na izabranu temu ne bude u skladu sa stavom 1 ovog člana biće diskvalifikovan.

Član 11.

Takmičarska disciplina Improvizovana beseda nije obavezna.

Učenici koji odluče da se takmiče u disciplini iz stava 1 ovog člana, prse izlaganja svih beseda na zadatu i izabranu temu, pred žirijem izvlače temu za improvizovanu besedu. Teme za improvizovanu besedu određuje žiri, neposredno pre početka takmičenja.

PRIGOVOR NA PRAVILNIK

MINISTARSTVO PROSVETE REPUBLIKE SRBIJE

Sektor za srednje obrazovanje

– Pomoćniku ministra

Beograd, 23.2.2009. godine

B e o g r a d

Nemanjina 24

PREDMET: Prigovor na Pravilnik o Republičkom takmičenju
srednjih škola u besedništvu

Poštovani,

Ovih dana je objavljen Pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu koji je donela Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola na predlog Administrativno-birotehničke škole u Nišu, na Skupštini održanoj dana 13.2.2009. godine.

Za nas je u ovom Pravilniku sporan član 10, stav 1, u kome se kaže: “Beseda na zadatu ili izabranu temu ne može obuhvatati aktuelne političke teme”. Ovim stavom se ograničava Ustavom zagarantovano pravo na slobodu govora i ugrožava se jedno od najtemeljnijih ljudskih prava. Ovakav stav se ne može pravdati nikakvim razlozima, jer se u predmetu Osnovi retorike i besedništva uči oblast političko besedništvo. Na maturskom ispitu je moguće polagati i retoriku kao praktičan rad i izabrati jednu od tri oblasti (sudsko, političko ili prigodno besedništvo). U relevantnom udžbeniku autora prof. dr Obrada Stanojevića i prof. dr Sime Avramovića: *Osnovi retorike i besedništva* jasno je podvučen zahtev da svaka beseda mora biti *aktuelna*. Ako je cilj takmičenja u besedništvu podsticanje govorne kulture, slobode govora i kritičkog mišljenja, onda se ovo elementarno pravo ne sme zabranjivati ni učenicima, tim pre što se ovaj predmet uči u četvrtoj godini kada su maturanti već punoletni i imaju izgrađene kulturološke, ekonomske, sociološke i opštedruštvene, pa i političke stavove. Napominjemo da Osnovi retorike i besedništva pripada grupi humanističkih predmeta i da korelira sa građanskim vaspitanjem, sociologijom, istorijom, psihologijom, ustavom i pravima građana i književnošću. Oduvek su upravo mladi bili najhrabriji u kritici loših pojava u društvu. Takav njihov stav podstiču i drugi gore navedeni predmeti.

Ukoliko ovakav zahtev iz Pravilnika ostane na snazi, biće to pravi put da naša škola i dalje školuje učenike za reproduktivno znanje, a da joj, iz nama nepoznatih razloga, smetaju slobodoumni, misleći i hrabri učenici koji su spremni da se svojim argumentovanim stavovima zasnovanim na sistemu vrednosti bore za bolju budućnost.

Zahtevamo da se ovaj stav člana 10 pomenutog Pravilnika ukine i da nas o tome obavestite.

U prilogu Vam dostavljamo kopiju Pravilnika

Dostavljeno:

– Ministarstvu prosvete
– Zajednici ekonomskih, pravno-birotehničkih,
trgovinskih i ugostiteljskih škola

Potpisnici:

Prof. dr Sima Avramović
Prof. dr Jovica Trkulja
Prof. Svetlana Gradinac
Dejan A. Milić

“CENZURISANO GOVORNIŠTVO” – ODJEK U MEDIJIMA

STROGO KONTROLISANE UČENIČKE BESEDE

Pravilnikom o takmičenju, nakon što su neki učenici održali govore o slučaju vladike Pahomija i aferi “Kofer”, zabranjene besede o aktuelnim društveno-političkim temama

Na republičkim nadmetanjima iz oratorstva srednjoškolci više neće smeti da besede o aktuelnim društveno-političkim temama. To im zabranjuje član 10 novog Pravilnika o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu koji je nedavno jednoglasno usvojila Skupština Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola. Tu jasno stoji i da će svaki učenik čija beseda ne bude u skladu sa pomenutom odredbom biti diskvalifikovan.

Tako se, upozoravaju stručnjaci za retoriku, posle nešto više od decenije i po održavanja školskih nadmetanja iz oratorstva, prvi put uvodi cenzura. Takmičenja iz govorništva održavaju se u desetak srednjih škola. Najbolji besednici sa školskih nadmetanja idu na republičko takmičenje. Ukoliko se na tom nivou ukinu besede sa aktuelnim političkim temama onda ih neće biti ni na onom nižem školskom nivou, jer je deci cilj da se kvalifikuju za republičko nadmetanje.

Zbog toga su pre nekoliko dana zajedno sa profesorkom retorike u srednjoj školi Svetlanom Gradinac i profesori beogradskog Pravnog fakulteta Sima Avramović i Jovica Trkulja, ali i portparol Ustavnog suda i publicista Dejan A. Milić, uputili Ministarstvu prosvete prigovor na pomenuti pravilnik. Zahvaljujući ovim i kod nas i u svetu veoma uglednim univerzitetskim profesorima ne samo da je svojevremeno obnovljena tradicija besedništva na Pravnom fakultetu u Beogradu, već je nadmetanje iz oratorstva na toj visokoškolskoj ustanovi postalo spektakl za koji se traži mesto više i u kome uživaju svi, pa i oni koji se u besedama prepoznaju. Ovi profesori su, kao i Dejan Milić koji je kao student osvajao nagrade na takmičenjima iz oratorstva, do sada najčešće bili i članovi žirija na takođe veoma posećenim školskim nadmetanjima u govorništvu.

U pismu upućenom ministru prosvete, njegovom pomoćniku za srednje obrazovanje, ali i Zajednici ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola, ovi stručnjaci traže ukidanje sporne zabrane i upozoravaju da bez britke reči i bez aktuelnih društvenih tema nema ni besedništva. U prigovoru između ostalog stoji da se zabranom izgovaranja beseda na aktuelne političke teme ograničava Ustavom zagarantovano pravo na slobodu govora i ugrožava se jedno od najtemeljnijih ljudskih prava.

“Ovakav stav se ne može pravdati nikakvim razlozima, jer se u predmetu osnovi retorike i besedništva uči oblast političko besedništvo. Na maturskom ispitu je moguće polagati i retoriku kao praktičan rad i izabrati jednu od tri oblasti (sudsko, političko ili prigodno besedništvo). Ako je cilj takmičenja u besedništvu podsticanje govorne kulture, slobode govora i kritičkog mišljenja, onda se elementarno pravo na aktuelnost ne sme zabranjivati ni učenicima, tim pre što se ovaj predmet uči u četvrtoj godini kada su maturanti već punoletni i imaju izgrađene

kulturološke, ekonomske, sociološke i opštedruštvene, pa i političke stavove”, ističe se u prigovoru.

– Cilj takmičenja je da deca komuniciraju, da bude u svrsi struke za koju se obrazuju. Ne bi trebalo da izlazi iz okvira plana i programa. A i političko organizovanje u školama je zabranjeno. Zato političke teme ne treba da budu u đačkim besedama – smatra Slobodan Pavlović, član Nacionalnog prosvetnog save-ta, profesor matematike i direktor Pravno-poslovne škole Beograd, škole u kojoj je 1993. godine održano prvo srednjoškolsko takmičenje iz besedništva u Srbiji. Sadašnji direktor upravo te škole je na pomenutoj sednici skupštine predložio da se u pravilnik unese zabrana besedništva na aktuelne političke teme.

– Zbog besede “Pahomije, Bog je ljut” mogao sam i nastavnika da kaznim, jer ta beseda izaziva versku netrpeljivost. Ne smeju se prozivati ljudi. Veoma diskutabilna je i beseda na temu korupcije i afere “Kofer”. Te besede su još i objavljene u školskom listu, a sumnjam i da su ih osmislili sami učenici. Suvviše su zrele za njihov uzrast – upozorava direktor Pavlović.

– Besedništvo nije političko organizovanje, niti su to bile stranačke besede – odgovara profesorka retorike u pomenutoj školi Svetlana Gradinac.

Ona ukazuje na to da su teme spornih beseda prethodno bile u medijima. Brujalo se i o aferi “Kofer” i o pedofiliji i nemoralu pojedinih sveštenika. Naša sagovornica se pita ko će biti taj i po kojim standardima će određivati koja je be-seda podobna, a koja nije, jer svaka tema može da bude protkana politikom.

– U relevantnom udžbeniku autora prof. dr Obrada Stanojevića i prof. dr Sime Avramovića “Osnovi retorike i besedništva” jasno je istaknut zahtev da svaka beseda mora biti aktuelna – poručuje profesorka.

Kaže da nema ništa protiv da ostane drugi deo člana 10 u kome piše da beseda ne sme ni na koji način da poziva na nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koju drugu diskriminaciju.

– Mada pomenuti pravilnik Ministarstvo prosvete nije ni kreiralo ni odo-brilo, niti je to u njegovoj nadležnosti, obratili smo se toj instituciji verujući da ona ima sluha za besedništvo – obrazložila je profesorka Gradinac.

Politika, 3. mart 2009

Aleksandra Brkić

“CENZURISANO BESEDNIŠTVO”

Grupa profesora i stručnjaka u oblasti retorike protestovala je protiv usvo-jenih izmena pravilnika o takmičenju srednjih škola u besedništvu, prema kojima će ubuduće učenicima biti zabranjeno da na nadmetanju govore o aktuelnim društveno-političkim temama.

Glavna novina u Pravilniku o republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu, usvojena polovinom februara u Nišu, odnosi se na odluku da sred-njoškolci na republičkim nadmetanjima iz oratorstva više neće smeti da besede o aktuelnoj društveno-političkoj situaciji jer će biti diskvalifikovani, rekla je u izjavi Tanjugu profesorka Svetlana Gradinac.

“Tim promenama krši se osnovno ustavno pravo na slobodu govora”, izja-vila je Gradinac i podsetila da su izmene pravilnika usvojene na sednici Skupštine Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola.

Prof. Gradinac, inače predavač na predmetu osnovi retorike i besedništva u beogradskoj Pravno-poslovnoj školi, čiji su đaci redovni učesnici ovakvih takmičenja, zajedno sa profesorima beogradskog Pravnog fakulteta Simom Avramovićem, Jovicom Trkuljom i drugima, uputila je prigovor na pomenute izmene pravilnika Ministarstvu prosvete i zajednici škola.

U pismu ministru prosvete poslatom 27. februara, traži se ukidanje sporne odredbe, uz upozorenje da se tom zabranom ograničava Ustavom zagarantovano pravo na slobodu govora, odnosno da se ugrožava temeljno ljudsko pravo.

Prof. Gradinac istakla je da nema ništa protiv izmene prema kojoj beseda ni na koji način ne sme da poziva na nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koji drugi oblik diskriminacije, podsećajući da se ta takmičenja održavaju svake godine u maju i da će sledeće nadmetanje biti održano u Kruševcu.

U nadmetanju učestvuju maturanti, a pažnju javnosti izazvale su besede u kojima su takmičari govorili o slučaju vladike Pahomija i o aferi “Kofer”, što je prema rečima prof. Gradinac i dovelo do inicijative za izmenu pravilnika.

Mondo, utorak, 3. mart 2009.

OGRANIČAVANJE SLOBODE MIŠLJENJA I GOVORA

Skupština Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola uvela je cenzuru na besede o aktuelnim društveno-političkim temama na republičkim nadmetanjima srednjoškolaca iz besedništva, nakon što su neki učenici govorili o slučaju vladike Pahomija i aferi “Kofer”.

Zbog toga je profesorka retorike u pravno-birotehničkoj školi Svetlana Gradinac, ali i članovi žirija – profesori Pravnog fakulteta Sima Avramović i Jovica Trkulja i portparol Ustavnog suda Dejan A. Milić, uputili prigovor Ministarstvu prosvete i zatražili ukidanje sporne zabrane. Oni su u svom zahtevu upozorili da bez britke reči i bez aktuelnih društvenih tema nema ni besedništva.

Dejan A. Milić, portparol Ustavnog suda Srbije, objašnjava za Danas da ukoliko cenzura ostane na snazi, on neće više biti član žirija na tim takmičenjima.

“Član 10 Pravilnika o republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu maturantima zabranjuje da govore o aktuelnim političkim pitanjima, što znači da im se ograničava sloboda mišljenja i govora” – ukazuje Milić. On dodaje da je odluka Skupštine zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola nepromišljena. Prema njegovim rečima, u besedi učenika o slučaju vladike Pahomije “nema ni trunke diskriminacije”.

Milić smatra, kao građanin Srbije, da je takva odluka kontraproduktivna i naglašava da je on pobedio na takmičenju beseda s ozbiljnom političkom temom još 1994. godine u vreme režima Slobodana Miloševića. Kako dodaje naš sagovornik, zabraniti učenicima da govore o aktuelnim političkim temama je isto kao i zabraniti drugim učenicima da na takmičenjima koriste operaciju množenja.

Direktor Pravno-poslovne škole u Beogradu i član Nacionalnog prosvetnog saveta Slobodan Pavlović, koji je predložio zabranu besedništva o aktuelnim političkim temama, rekao je da je cilj takmičenja da deca komuniciraju u okviru struke za koju se obrazuju i da ne bi trebalo izlaziti iz okvira plana i programa.

Danka Prokić-Vlahović, direktorka Zajednice ekonomskih, trgovinskih, pravno-birotehničkih i ugostiteljsko-turističkih škola nije želela da komentariše ovaj slučaj.

Inače, ova se zabrana ne odnosi na takmičenje “Besede u Zoranovu čast”, koje se organizuje Demokratska stranka i Fond “Dr Zoran Đinđić”, a čije će finale biti održano u Beogradu 12. marta, na godišnjicu ubistva premijera Zorana Đinđića.

Danas, 3. mart 2009.

J. Diković

KOME SMETA POLITIKA U BESEDAMA

Zabrana takozvanih društveno-političkih tema na nadmetanjima u besedništvu uzburkala je ne samo srednjoškolce, nastavnike i članove žirija već i čitavu javnost Srbije koja misli. Oni su jednoglasni da je reč o ataku na slobodu govora i mišljenja. Jer odluka ne samo da je protivna Ustavu, već krši i jedno od najosnovnijih prava čoveka. Oni koji su je izglasali tvrde, međutim, da su time unapredili takmičenje i usaglasili ga sa Zakonom o obrazovanju.

Da li će i sa kakvim besedama đaci u maju izaći na takmičarsku scenu u Kruševcu, još niko ne zna. Jer, oni koji veruju da je reč o zabrani slobode mišljenja, kažu da na njemu neće učestvovati.

Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljsko-turističkih škola donela je 13. februara na sednici u Nišu odluku da se pravilnikom o takmičenju u besedništvu zabrane aktuelne društveno-političke teme! Da apsurd bude veći, inicijator zabrane je Pravno-poslovna škola u Beogradu u kojoj je 1993. održano prvo republičko takmičenje.

Profesorka te škole Svetlana Gradinac tvrdi da se odluka kosi sa Ustavom koji garantuje slobodu mišljenja i govora. – Kako to objasniti deci koja uče ustavno pravo? Jedno je imati političke organizacije u školama, a drugo je sloboda govora. Aktuelnost je jedan od zahteva dobre besede! U besedama se vidi zrelost, a ne mržnja, diskriminacija i netolerancija. Neće biti dobro ako ostanu samo cvrkutave besede – priznaje Gradinac.

Da je reč o ozbiljnom problemu upozorava i profesor Pravnog fakulteta i član žirija Jovica Trkulja. On kaže da naše škole onesposobljavaju decu da misle svojom glavom i da je besedništvo bilo jedno od retkih mesta gde se mogu izraziti vlastita mišljenja, te da su zabranu inicirali oni koji su pogodeni ranijim besedama. – Ovo se ne može pravdati nikakvim razlozima! U svakom udžbeniku retorike političko besedništvo je posebna grana. Takmičenja su stekla lep ugled upravo po tim aktuelnim i sadržajnim besedama. Cilj takmičenja je podsticanje govorne kulture, slobodnog i kritičkog mišljenja. Zabrana je jednaka takmičenju iz matematike bez množenja i deljenja – kaže Trkulja.

Ministar prosvete Žarko Obradović rekao je da je protiv zabrana koje ograničavaju slobodu izbora tema, ali da je važno da đaci ne budu predmet stranačkog organizovanja.

Danka Prokić-Vlahović, direktorka Zajednice, objašnjava da se ne radi o zabrani već o unapređenju takmičenja. Međutim, ona odmah dodaje da će

biti diskvalifikovan onaj koji bude imao “politikantsku besedu”. – Zakonom o obrazovanju zabranjeno je političko delovanje u školama i uskladili smo takmičenje sa zakonom – smatra Prokić-Vlahović. Ona, međutim, ne objašnjava ima li takvih detalja u besedama koje su sporne, a sporne su bile besede “Kofer” i “Pahomije, Bog je ljut”.

Prepoznavanje u “Koferu”

Svetlana Gradinac kaže da se direktor Pravno-poslovne škole Slobodan Pavlović prepoznao u besedi “Kofer” i da je zato on inicirao skandaloznu zabranu.– Budžetska inspekcija je pronašla nepravilnosti u njegovom radu i da bi se zaštitio, želi da se niko ne kritikuje – kaže Gradinac.

Direktor Pavlović to negira i kaže da je to besmislica. – Ko radi, taj i greši. Beseda “Kofer” pripada đaku te profesorke i ona ga tako brani. Reč je o dobrom profesoru retorike, ali ona ima 63 godine i može joj se da priča šta hoće.

Delovi iz spornih beseda

Kofer:

“Ali ne služi svima kofer servis kao nama. Gledam ‘Dnevnik 2’ – uhapšen ‘čovек sa koferom u ruci’. Taj gospodin nije kao sav normalan svet u koferu nosio prljave čarape. Već opran novac.

Izvesni ‘gospodin’ Simić nije običan građanin ove zemlje. Uz njegovo ime i prezime stoji i funkcija viceguvernera Narodne banke Srbije...”

Pahomije, Bog je ljut:

“Crkveni velikodostojnik – vladika Pahomije, insistirao je da ljudi redovno dolaze u crkvu, poste, ispovedaju se, daju priloge crkvi, a istovremeno bio je optužen od svetovnog suda za pedofiliju! Sud ga je oslobodio svih optužbi, ali ne zato što krivica nije dokazana, već zato što su određeni rokovi protekli, a dokazi zastareli. Ko je za to odgovoran!”

Blic, 3. mart 2009.

Verica Dragić

MINISTARSTVO PROSVETE ĆUTI O CENZURI BESEDA

Sporni pravilnik direktno krši slobodu govora, kaže Dejan A. Milić, portparol Ustavnog suda i član žirija na oratorskom takmičenju

Mnogobrojni đaci pravno-birotehničkih škola, njihovi nastavnici, kao i studenti i profesori beogradskog Pravnog fakulteta juče su se, povodom pokušaja cenzurisanja beseda na učeničkim takmičenjima iz besedništva, javili redakciji našeg lista naglašavajući da ni na jednom dosadašnjem nadmetanju iz govorništva nijedan orator nije svojom besedom raspirivao nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koju drugu mržnju.

Potvrdio je to i Dejan A. Milić, publicista i portparol Ustavnog suda, koji je bio u žiriju na Republičkom takmičenju iz govorništva kada je sa besedom “Pahomije, Bog je ljut” pobedila Jelena Reljin, tada maturantkinja Pravno-birotehničke škole u Beogradu.

– Direktor Pravno-poslovne škole (nekadašnje pravno-birotehničke) Slobodan Pavlović, koji smatra da pomenuta beseda izaziva versku netrpeljivost i

koji je i inicijator zabrana beseda na aktuelne političke teme, ili nije ni čuo ni pročitao govor svoje učenice, ili nije želeo da ga razume. Ja kao član tadašnjeg petočlanog žirija odgovorno tvrdim da tu nema poziva na versku netrpeljivost – objasnio je Milić koji je vrlo često u žiriju na nadmetanjima iz oratorstva, a i sam se kao student prava nekada nadmetao u oratorstvu.

On poručuje direktoru Pavloviću, koji je po struci matematičar, da je uskraćivanje učenicima da slobodno govore o društvenim anomalijama jednako uskraćivanju takmičarima iz matematike da u rešavanju zadataka koriste operaciju množenja i da zadatke tačno reše sam o uz pomoć sabiranja, oduzimanja i deljenja.

Donošenjem Pravilnika o Republičkom takmičenju iz besedništva Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola direktno krši slobodu govora.

– Razume se da je nedopustivo da đaci, kao i bilo ko drugi, u svojim javnim nastupima pozivaju na nacionalnu, versku, rasnu, rodnu netrpeljivost, ali svega toga nije bilo ni na jednom učeničkom nadmetanju iz oratorstva. Članom 10 pomenutog pravilnika čelnici škola su ovoga puta izjednačili političke besede sa govorima koji pozivaju na netrpeljivost i mržnju. Kod učenika nikada nije bila ispoljena retorika mržnje – tvrdi naš sagovornik.

U Ministarstvu prosvete juče međutim nisu želeli da komentarišu pokušaj direktora škola da kontrolišu besede i besednike, kao ni prigovor koji im je upućen.

Pošto je direktor Pavlović za “Politiku” objasnio da su mu besede “Kofer” i “Pahomije, Bog je ljut” najviše zasmetale i da su bile povod za zabranu beseda sa aktuelnom političkom problematikom naš list u ovom broju objavljuje obe besede. Zanimljivo je da su one stare nekoliko godina, a tek sada su nekima zasmetale.

*Pahomije, Bog je ljut!**

U ljudskoj prirodi je da traga, preispituje se. Jedno od mnogih pitanja koje sebi postavljamo je: Kakav to čovek treba da bude da bi ga Crkva smatrala vernikom?! ... Crkveni velikodostojnik – vladika Pahomije, insistirao je da ljudi redovno dolaze u crkvu, poste, ispovedaju se, daju priloge crkvi, a istovremeno bio optužen od svetovnog suda za pedofiliju! Sud ga je oslobodio svih optužbi, ali ne zato što krivica nije dokazana, već zato što su određeni rokovi protekli, a dokazi zastareli. Ko je za to odgovoran? Kako je moguće da ta priča ima takav kraj s obzirom na težinu krivičnog dela koje mu se stavljalo na teret i s obzirom na njegov položaj?! Hoćemo li prihvatiti takav kraj?

Ja neću! Zato danas o tome govorim javno! ... Govore i drugi... Jeste li videli grafit u Ulici kneza Miloša: “Pahomije, Bog je ljut!”? Ali, šta je sa ostalima? Čute! ... plaše se da sumnjaju u čoveka iza koga stoji Crkva, ... nije im bitno, jer nisu u pitanju njihova deca, ... ravnodušni su! Ravnodušni su ...

Još Ciceron je tražio: “Odstranite ovu svirepost iz društva, sudije, ne dopustite joj da se i dalje širi zlo od nje, ona je ugušila osećanje milosrđa kod najblago-

---

* Izvod iz besede učenice beogradske Pravno-birotehničke škole Jelene Reljin, danas studentkinje, kojom je 2006. godine osvojila prvo mesto na republičkom takmičenju u kategoriji izabrana tema.

rodnijih ljudi, stvorivši kod njih naviku na stalne nesreće”. To nije dobro! Zato nadležni moraju učiniti sve kako bi došli do istine koja nam je svima potrebna!!! A da li se iz svega može zaključiti da je Crkva iznad države a crkveni sud iznad svetovnog, da je Crkva svoje zakone postavila iznad društvenih i Božjih?! Mislim da jeste, i to onog trenutka kada je pored božjih dopisala svoje zapovesti po kojima danas određuje “prave vernike”.

Oprosti im, Bože, jer možda i ne znaju šta čine! Oprosti i meni, jer možda nisam u pravu!

Najmanje što želim je da dovodim u pitanje veru – vera čoveku pruža jedan od načina na koji može moralno da živi! Zar nije dosta isključivosti i svih tih podela na crkveno i božje, na vernike i nevernike?! Dokle ćemo raspravljajući se zanemarivati suštinu:

Da svojim delima i verom, iz srca, oživimo Njegove zapovesti?!

*Kofer**

Kofer. Šta je to kofer? Predmet koji ima namenu i svrhu da transportujete stvar kada se selite od tačke A do tačke B. Kofer vam služi da spakujete stvarčice i da otputujete u Jošaničku Banju. A meni? Za šta meni služi kofer? U stvari, ja nemam kofer. Ja imam jednu torbu u koju dva puta mesečno stavim svoje stvari i otputujem do rodnog kraja Lazarevca. Ali ne služi svima kofer svrsishodno kao nama. Gledam “Dnevnik 2” – uhapšen “čovek sa koferom u ruci”. Taj “gospodin” nije kao sav normalan svet u koferu nosio prljave čarape, već opran novac. Izvesni “gospodin” Simić nije obični građanin ove zemlje. Uz njegovo ime i prezime stoji i funkciji viceguvernera Narodne banke Srbije. Njegov boravak u zatvoru bio je isti kao naš boravak u Jošaničkoj Banji. Odmorio se čovek nekoliko dana, nakon čega je pušten na slobodu. Mislite li da je kažnjen zbog toga koferčeta? Nije kažnjen. Istina, “gospodin” Simić je ostao bez funkcije. Razrešen je dužnosti viceguvernera Narodne banke Srbije, ali je zato imenovan za savetnika guvernera Narodne banke. Optužnica još nije podignuta. Kažu, istraga traljavo sprovedena, zaboravili da mu uzmu otiske sa kofera! Mislite li da će biti kažnjen? Ja u sumnjam. Za vas i za sebe ja se ne brinem. Ne brinem se, jer naši koferi služe nameni za koju su napravljeni. A svi oni drugi neka se zabrinu i neka dobro razmisle za šta služe njihovi koferi!

Politika, 4. mart 2009.

Aleksandra Brkić

CENZURA NA TAKMIČENJU SREDNJOŠKOLACA

Zbog besede “Pahomije, Bog je ljut” i besede o aferi “Kofer” na republičkim nadmetanjima srednjoškolaca iz oratorstva, posle više od deset godina prvi put se uvodi cenzura.

---

* Temu “Kofer” u maju 2007. godine učenik četvrtog razreda beogradske Pravno-birotehničke škole Ivan Ninić (danas student prava) izvukao je iz šešira, 30 minuta pred nastup na republičkom takmičenju na kojem je, u kategoriji improvizovane besede, osvojio prvo mesto.

Skupština Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola nedavno je jednoglasno uvela zabranu beseda o aktualnim društveno-političkim temama, piše Politika. Zabrana je definisana članom 10 Pravilnika o republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu, a svaki učenik koji prekrši ovaj član i čija beseda ne bude u skladu sa novouvedenom cenzurom biće diskvalifikovan.

Idejni vođa ove inicijative je Slobodan Pavlović, član Nacionalnog prosvetnog saveta, profesor matematike i direktor Pravno-poslovne škole Beograd, škole u kojoj je 1993. godine održano prvo srednjoškolsko takmičenje iz besedništva u Srbiji.

Prema njegovim rečima, cilj takmičenja je da deca “komuniciraju, da bude u svrsi struke za koju se obrazuju”. “Ne bi trebalo da izlazi iz okvira plana i programa. A i političko organizovanje u školama je zabranjeno. Zato političke teme ne treba da budu u đaćkim besedama.”

Pavlović zatim otkriva i povod ovakve odluke: “Zbog besede ‘Pahomije, Bog je ljut’ mogao sam i nastavnika da kaznim, jer ta beseda izaziva versku netrpeljivost. Ne smeju se prozivati ljudi. Veoma diskutabilna je i beseda na temu korupcije i afere ‘Kofer’. Te besede su još i objavljene u školskom listu, a sumnjam i da su ih osmislili sami učenici. Suviše su zrele za njihov uzrast”.

Kako za E-novine kaže dekanica pravnog fakulteta Union Vesna Rakić-Vodinelić, potrebno je više od tvrdnje, odnosno potrebne su indicije da bi se reagovalo, ali ističe da ni u tom slučaju nije opravdana akcija koja je preduzeta.

“To je povreda prava na slobodu misli i izražavanja koja je utvrđena Ustavom RS. Svako ima pravo da izabere temu, kao i da se time izlaže odgovornosti.”

Jedan od osnivača i prvi izvršni direktor (2001. godine) Centra za besedništvo Institutio oratoria, portparol Ustavnog suda Dejan Milić je sa profesorkom retorike u srednjoj školi Svetlanom Gradinac i profesorima beogradskog Pravnog fakulteta Simom Avramovićem i Jovicom Trkuljom uputio Ministarstvu prosvete prigovor zbog pravilnika. Milić, koji je sam kao student osvajao nagrade na takmičenjima iz oratorstva, i spomenuti profesori su do sada najčešće bili i članovi žirija na takođe veoma posećenim školskim nadmetanjima u govorništvu.

U pismu koje je upućeno i pomoćniku ministra za srednje obrazovanje, ali i Zajednici ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola, ovi stručnjaci traže ukidanje sporne zabrane i upozoravaju da bez britke reči i bez aktualnih društvenih tema nema ni besedništva.

“Ovakav stav se ne može pravdati nikakvim razlozima, jer se u predmetu osnovi retorike i besedništva uči oblast političko besedništvo. Na maturskom ispitu je moguće polagati i retoriku kao praktičan rad i izabrati jednu od tri oblasti (sudsko, političko ili prigodno besedništvo). Ako je cilj takmičenja u besedništvu podsticanje govorne kulture, slobode govora i kritičkog mišljenja, onda se elementarno pravo na aktuelnost ne sme zabranjivati ni učenicima, tim pre što se ovaj predmet uči u četvrtog godini, kada su maturanti već punoletni i imaju izgrađene kulturološke, ekonomske, sociološke i opštedruštvene, pa i političke stavove.”

Osetljivost Slobodana Pavlovića na versku netrpeljivost mogla bi da bude opravdana da nije reč o bludnom Pahomiju, koji je sumnjičen za pedofiliju, odnosno seksualno zlostavljanje dečaka, a koji zbog odugovlačenja procesa,

zastarelosti predmeta i nedostatka dokaza, (čitaj – pritisaka na svedoke) nikada nije osuđen.

Profesorka Svetlana Gradinac kaže da nema ništa protiv da ostane drugi deo člana 10 u kome piše da beseda ne sme ni na koji način da poziva na nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koju drugu diskriminaciju. “Mada pomenuti pravilnik Ministarstvo prosvete nije ni kreiralo ni odobrilo, niti je to u njegovoj nadležnosti, obratili smo se toj instituciji verujući da ona ima sluha za besedništvo.”

Odgovora iz ministarstva zasada još uvek nema, a optimistički je očekivati da će prigovor naići na razumevanje Žarka Obradovića, partijskog sapatnika Ivice Dačića, jednog od osumnjičenih za učestvovanje u aferi Kofer.

Provokativne teme, prema rečima Vesne Rakić-Vodinić, svakako treba da budu predmet javnog diskursa. Složićemo se da one to često i jesu, ali kako odoleti mogućnosti da ponekoj od njih stavimo oznaku zabranjenog, posebno ako iza jedne stoji ministar i potpredsednik Vlade, a od njegovog podređenog može direktno da zavisi i poslovanje privatne škole.

E-novine, 4. mart, 2009, 15:40

CENZURA NA DELU

Prva beseda iz dela je Jelene Reljin, tada učenice Pravno-birotehničke škole “9. maj” iz Beograda. Jelena je na Desetom republičkom takmičenju u besedništvu učenika srednjih škola, održanom u Nišu 13. maja 2006. godine, jednoglasnom odlukom petočlanog žirija (prof. dr Milentije Đorđević, prof. dr Milivoje R. Jovanović, prof. dr Vojislav Đurđić, as. mr Slaviša Kovčević i Dejan A. Milić) osvojila prvo mesto.

(Tekst besede “Pahomije, Bog je ljut!”)

“Zar nije dosta isključivosti i svih tih podela na crkveno i Božije, na vernike i nevernike?!”

Dokle ćemo raspravljajući se zanemarivati suštinu: Da svojim delima i verom, iz srca, oživimo Njegove zapovesti?!”

Nepunih mesec dana kasnije, 2. juna 2006. godine, na takmičenju u besedništvu “Sirmium – Lux verbi”, koje se tradicionalno održava u Sremskoj Mitrovici, drugi žiri diskvalifikovao je Jelenu Reljin bez ikakvog zvaničnog obrazloženja, uz dobronamernu primedbu jednog od članova žirija (prof. dr Obrad Stanojević) da “nije zgodno da se tako govori o Crkvi”, izvestio je časopis za preispitivanje prošlosti “Hereticus”.

Sledeće godine na istom takmičenju, u kategoriji improvizovane besede, pobedio je takođe učenik Pravno-birotehničke škole “9. maj”. Maturantu Ivanu Niniću tema je bila afera “Kofer”, koju je izvukao iz šešira neposredno pred nastup. Nezvanično, Slobodan Pavlović je pokušao da zabrani ovu besedu i pre njenog izvođenja, ali bezuspešno.

(Tekst besede Kofer)

Povodom ove zgodne aferice konačno se oglasio ministar Žarko Obradović. U saopštenju poslatom medijima ministar ističe da je *protiv bilo kakvih zabrana*

koje učenicima ograničavaju slobodu izbora tema za takmičenje u besedništvu... Ima i ali... “ali je veoma važno da đaci ne budu predmet stranačkog organizovanja”.

“U cilju zaštite učenika je i da teme beseda ne budu teme aktuelni predmet sudskog spora. Takođe je važno da sadržaji beseda nisu u suprotnosti sa obrazovno vaspitnim procesom”, rekao je Obradović agenciji Beta.

U ministarstvu su još negirali da im je stigao prigovor na odluku o zabrani pojedinih tema.

E-novine, 4. mart, 2009, 15:40

Pripremio: Dejan Kožul

CENZURA BESEDA UVREDA ZA MLADE GENERACIJE

Uprkos brojnim reakcijama povodom cenzurisanja đачkih beseda, još nema naznaka da će Pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu biti izmenjen. Pravilnik je nedavno usvojila Skupština Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola, a u njemu je zapravo sporan član 10 kojim se srednjoškolicima zabranjuje da besede na aktuelne političke teme.

Ubacivanje spornog člana u pravilnik na sednici skupštine pomenute zajednice predložio je Slobodan Pavlović, član Nacionalnog prosvetnog saveta i direktor Pravno-poslovne škole Beograd. Skupština je taj predlog jednoglasno prihvatila, a predlagaču su, kako je sam objasnio, najviše zasmetale besede “Kofer” i “Pahomije, Bog je ljut!” koje su zapravo prvi put na takmičenjima izgovorene još pre dve, odnosno tri godine.

Odmah su reagovali članovi žirija na pomenutim nadmetanjima, među kojima su i profesori Beogradskog univerziteta, ukazujući na to da se novim pravilima krše ustavna prava na slobodu govora, ali i da se “narušava plan i program” jer se u okviru predmeta retorika na četvrtoj godini pravno-birotehničkih škola izučavaju i besede sa političkom tematikom. Profesori Pravnog fakulteta u Beogradu Sima Avramović i Jovica Trkulja, profesorka retorike u Pravno-poslovnoj školi Svetlana Gradinac i publicista i portparol Ustavnog suda Srbije Dejan A. Milić još 27. februara napisali su prigovor na sporni pravilnik i uputili ga Zajednici srednjih stručnih škola i Ministarstvu prosvete Srbije (ministru prosvete i njegovom pomoćniku za srednje obrazovanje).

Profesorka Gradinac kaže da je lično prigovor odnela u arhivu Ministarstva prosvete pomenutog dana, gde je predmet zaveden pod brojem 420. Zato joj je čudno što ministar i njegovi saradnici još nisu dobili prigovor, ali je, ukazuje, još zanimljivije to što ministar prosvete Žarko Obradović u izjavama za medije ističe da njegov resor nije nadležan za ovaj problem.

– Tačno je da Ministarstvo nije ni krojilo, ni usvojilo sporni pravilnik, ali ono je pokrovitelj Republičkog takmičenja srednjih škola u besedništvu, dok je Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola organizator pomenutog nadmetanja – ističe Svetlana Gradinac.

Na to koliko su sa oratorstvom nespojive bilo kakve zabrane, za naš list govori profesor dr Sreten Petrović, autor knjige “Retorika” koji na beogradskom

Filološkom fakultetu predaje estetiku i kulturologiju. Bio je i član žirija na školskim takmičenjima iz besedništva.

– Kada već nismo kadri da zabranimo destrukciju, kvarenje jezika u parlamentu, spremni smo da najmlađoj, školskoj i studentskoj populaciji, nevinosti i bez zaštite (imuniteta), zabranimo da im u besedama političke i verske teme postanu predložkom. Zaboravlja se da su političko i u tome, parlamentarno besedništvo, kao i duhovno i crkveno, vojno i sudsko, žanrovski postojali otkada besedništvo slovi kao civilizacijska mera javne komunikacije. Preporučivati, i to sa najviših prosvetnih nivoa, kako bi valjalo da okosnicu svojih beseda daci grade oko srceparajućih tema, ljubavi na prvi pogled, odnosno besediti na teme iz biljno-životinjskog sveta, ne samo da je obespokojavajuće, već vređa zrelost i duh mladih generacija, koje, prirodno, imaju svoj i te kako razvijeni kritički stav prema svim domenima javnoga života – objasnio je za naš list profesor Petrović.

Nekadašnji student prava, sada portparol Ustavnog suda Srbije Dejan Milić podseća da u vreme Miloševićevog režima koji je nosio sve spoljne oznake nedemokratskog nije bilo ovakvih zabrana. On je tako 1994. godine, u vreme rata na prostoru bivše Jugoslavije, na takmičenju iz besedništva na beogradskom Pravnom fakultetu, pobedio upravo sa političkom besedom o odbrani majora optuženog za predaju kasarne JNA.

* * *

(Juče su se dopisom našoj redakciji javili Ivan Ninić i Jelena Reljin, govornici spornih beseda “Kofer” i “Pahomije, Bog je ljut!”. Ivan u pismu tvrdi da predlagaču zabrane beseda na političke teme Slobodanu Pavloviću nije zasmetala samo beseda “Kofer”, već i antikorupcijske aktivnosti njegovog bivšeg učenika.

– Na osnovu mojih prijava školu je svojevremeno posetila budžetska inspekcija i utvrdila određene nepravilnosti – navodi Ivan Ninić.

Student psihologije Jelena Reljin u svom pismu “Politici” između ostalog kaže: “Ne pamtim da se direktor Slobodan Pavlović pojavio ni na jednom javnom času besedništva, tribini ili takmičenju. Ne sećam se ni da me je ikada pozvao nakon školskog takmičenja da pita da li sam besedu sama napisala, da li je možda neko uticao na moj stav. Znam jedino da je bio prisutan kada je trebalo da se proslavi šest osvojenih mesta od ukupno devet na Republičkom takmičenju u Nišu 2006. godine, gde sam proglašena za ukupnog pobednika upravo sa besedom za koju on danas, nakon tri godine, tvrdi da izaziva versku netrpeljivost i da sumnja u to da sam besedu sama napisala.)

Politika, 6. mart 2009.

Aleksandra Brkić

MUKE SA SLOBODOM

Priča je krajnje apsurdna. Najpre su srednjoškolci dobili priliku da se nadmeću u besedništvu i kroz tu drevnu veštinu iskažu njene najveće vrednosti, slobodu, ubeđenja, znanja i etičnost. A onda su se, u njihovoj kritičkoj misli, prepoznali oni koji su im to omogućili. Iznenađeni su što deca umeju da misle, odmah su iz arhiva istorije izvadili već gotovo zaboravljenu cenzuru. I na inicijativu Pravno-poslovne škole u Beogradu, u kojoj je 1993. i održano prvo republičko tak-

mićenje, doneta je odluka da se pravilnikom o takmičenju u besedništvu zabrane aktuelne društveno-političke teme!

Na velika vrata u škole, kroz ideju o širenju kritičke misli, vratila se stara ideološka matrica o podobnosti. Ali apsurdna u ovoj priči ima još. Besedništvo se kao veština razvila upravo na društveno-političkim temama, a baš te teme bi pravilnikom trebalo ukinuti. Smisao besedništva je da podstiče i razvija kritičku misao, a problem je i nastao zbog toga.

Podrazumevalo bi se da Pravno-poslovna škola vodi računa o zagaranovanim pravima, a ona ih krši i vraća duh zabrane. Prva lekcija iz velike teme o slobodi govora je njeno ukidanje. Oni koji su izglasali zabranu tvrde da su time unapredili takmičenje i usaglasili ga sa Zakonom o obrazovanju. Zbog takvog razumevanja obrazovanja verovatno su naše škole ocenjene kao loše, jer ne podstiču mišljenje nego papagajsko ponavljanje.

Pravi odgovor, na sreću, dala su ipak deca. Najavili su da u maju neće izaći na takmičarsku scenu u Kruševcu. I to bi mogla biti dobra lekcija cenzorima

Blic, 6. mart 2009.

Vesna Mališić

BESEDNIŠTVOM PROTIV JEDNOUMLJA

Pravilnik po kojem je na besedničkim takmičenjima srednjoškolaca zabranjeno "besedenje" o aktuelnim društveno-političkim temama, koji je inicirao direktor Pravno-poslovne škole Slobodan Pavlović, a bez prigovora ga usvojila Skupština Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola, lagano korača u istoriju srpske (ne)demokratije.

Normalna zemlja, a naravno i normalna vlast, bila bi ponosna na postojanje tek punoletne omladine koja ima svoj stav kada je reč o društvenim devijacijama. Kao da nije dovoljno što više od 70 odsto omladinaca nije videlo kako Srbija izleđa sa druge strane granice, odnosno iz neke od zemalja EU, kao da nije dovoljno što su nam škole postale mesta za mobilizaciju narko dilera i siledžija, a da naši učenici na svetskim takmičenjima postižu rezultate ispod proseka.

Ne, to ovoj vlasti već godinama odgovara, pa tako kada se pojavi kritička misao, valja je suzbiti u samom nastajanju, ne dozvoliti njen dalji razvoj, koji bi u doglednoj budućnosti mogao da bude poguban za sistem koji zapravo i ne postoji, odnosno koji sistematski proizvodi samo afere i korupciju.

E-novine su se od samog početka stale na stranu učenika i profesorke Svetlane Gradinac jer smatramo da je nedopustivo uvođenje cenzure u srednjoškolsko takmičenje u besedništvu, koje je samo put ka novoj umnoj diktaturi. Stoga podržavamo svaku akciju sadašnjih i bivših učenika Pravno-poslovne škole, kao i njihovih profesora, u želji da se ukine član 10 Pravilnika o republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu kojim je cenzura i uvedena.

Objavljujemo dva pisma bivših učenika Pravno poslovne škole, bivših besednika, koja su stigla na našu adresu. Prvo pismo je delo Viktora Lazića, nekadašnjeg đaka generacije i sadašnjeg apsolventa Pravnog fakulteta, a drugo je pismo Jelene Reljin, autorke besede o Pahomiju, dakle besede sukrivca za zabranu. Istina bode, pa razapnimo još koju strelicu.

* * *

Uvođenjem cenzure na takmičenja u besedništvu pogažene su osnovne civilizacijske tekovine, pokazano je frapantno nepoznavanje teorije besedništva i osnovnih pedagoških metoda. “Veoma je važno da đaci ne budu predmet stranačkog organizovanja”, piše u saopštenju ministra prosvete. Da li je moguće da iko u ovoj državi, osim gospodina Pavlovića, izjednačava stranačko organizovanje sa slobodom govora i izražavanja mišljenja o nekoj socijalnoj ili političkoj pojavi? Da stvar bude još gora, reč je o đacima koji su PUNOLETNI i koji imaju pravo glasa. Sloboda govora je zagarantovana i deci (Povelja o dečijim pravima UN), a kamoli punoletnim građanima, pa makar oni imali samo 18 ili 19 godina. Ta sloboda je ustavna kategorija i nikakav zakon, uredba niti pravilnik ne mogu je ukinuti.

Ministarstvo prosvete se slaže sa gospodinom Pavlovićem a pri tom svoje slaganje započinje demagoškom ogradom: “Ministar prosvete je protiv bilo kakvih zabrana koje učenicima ograničavaju slobodu izbora tema za takmičenje u besedništvu”. Ta konstatacija je u najmanju ruku šizofrena. Ukoliko se ne sme govoriti o aktuelnom sudskom sporu a ni stranačko organizovanje nije dozvoljeno, kako kaže ministar, s tim da se pod ovim drugim u navedenom Pravilniku podrazumeva govor sa političkim predloškom, onda sloboda izbora tema ne postoji. Ili možda ministar prosvete ovakvu slobodu zamišlja da se, na primer, slobodno izabere tema “Korupcija u Pravno-poslovnoj školi i našem društvu” a da se u okviru te teme priča o uzgajanju ljubičica.

Gospodin Pavlović navodi da će žiri imati krajnju reč u diskvalifikaciji učenika. Kao da žiriji i profesori do sada nisu imali to pravo! Čemu onda uopšte takvo pravilo? Gospodin Pavlović svojim izjavama direktno osporava delovanje svih dosadašnjih žirija, jer on, inače profesor nacrtno geometrije, mnogo bolje poznaje problematiku besedništva od svetski priznatih stručnjaka. U svakoj prilici izjavljuje kako su besede “Kofer” i “Pahomije, Bog je ljut” problematične i da bi ih on zabranio, zaboravljajući da su te besede ocenjene kao najbolje na školskom takmičenju od strane pet članova žirija a zatim proglašene za najbolje besede u Republici Srbiji od strane još pet članova žirija. Dakle to je deset stručnjaka za besedništvo naspram jednog stručnjaka za nacrtnu geometriju. On donosi novi pravilnik upravo da bi ovakve besede cenzurisao on lično, jer žiri i stručnjaci su već rekli svoje, i to jednoglasno.

Konstatacija da se ne sme besediti o sudskom procesu koji je u toku pravi je biser i rezultat neuspešnog razmišljanja gospodina ministra kako da stane na stranu direktora Pavlovića i da spreči da se o aferama u kojima su njegovi partijski saborci učestvovali diskutuje (beseda “Kofer”) a da ga široke narodne mase i dalje vide kao demokratu. Međutim, kad je u pitanju sloboda govora, tu ne sme i ne može postojati ALI ili OSIM ... Iz ove izjave proizilazi neobaveštenost čoveka koji upravlja našim obrazovnim sistemom. Naime, besedništvo se deli na političko, sudsko i pohvalno. Ljubavna tematika, cveće i slično su prepušteni književnosti i pozorišnoj umetnosti. U skladu sa tim je sastavljen i zvaničan plan i program za predmet “Retorika i besedništvo”, koji je obavezan u svim pravnim i filološkim srednjim školama na određenim smerovima. U samom udžbeniku je najviše mesta dato političkom besedništvu, jer je ono oduvek bilo najvažnije za svako društvo. U školama se izučavaju govori Cicerona i Čerčila, kako bi se učenici naučili pra-

vilnom izražavanju, ali se ukazuje i na pogubnost Hitlerovih govora koji izazivaju mržnju i rasnu netrpeljivost. Stavljajući se na stranu protiv aktuelnih političkih beseda (a svaka beseda je besmislena ako nije aktuelna), gospodin Pavlović ne samo da se postavlja iznad Ustava već i iznad zvaničnog plana i programa Ministarstva prosvete praktično ukidajući trećinu gradiva.

Prema važećim zakonima, sudski proces ne sme da komentariše samo POSTUPAJUĆI SUDIJA i drugi državni organi koje vode postupak. Mediji i građani mogu i to svakodnevno čine. Sudski procesi su skoro uvek samo povod za diskutovanje o širim društvenim problemima i pojavama, kao što je npr. beseda “Kofer” – o korupciji koja je ustaljena u našem društvu. Niko nema prava da to zabrani, posebno ne mladim mislećim ljudima koje stanje u državi i društvu najviše pogađa.

Ostaje mi samo da se čudim neznanju na delu. I da se divim ideji da zabrana može unaprediti takmičenje (kao što smatra g. Danka Vlahović) u bilo kom vidu ili da može biti delotvorna. Ne bi bilo loše da svaki političar, ministar ili matematičar konsultuju eksperte iz struke pre nego što se upuste u regulisanje i diskutovanje ovakvih tema.

Mene su profesori besedništva naučili onom Volterovom: Ne slažem se sa tobom, ali ću do smrti braniti tvoje pravo da slobodno govoriš.

Viktor Lazić, absolvent Pravnog fakulteta
(đak generacije Pravno-poslovne škole)

SRAMOTA SLOBODANA PAVLOVIĆA

Juna 2006. godine, na takmičenju “Sirmium – Lux verbi” u Sremskoj Mitrovici, koje se održavalo nepunih mesec dana od republičkog takmičenja na kom sam osvojila 1. mesto, diskvalifikovana sam uz komentar žirija da se “o nekim stvarima ne govori”.

Mnogo puta i na raznim mestima sam govorila svoju besedu. Istina, bilo je različitih reakcija na nju – što je i normalno. Nakon nekog vremena i nekih vrlo uvredljivih komentara, pored bezbroj pohvala, priznajem da sam pomislila da možda ne radim pravu stvar. Tada sam odlučila da za mišljenje pitam čoveka koji je kompetentan za to (svešteno lice). Pisala sam mu i vrlo brzo dobila odgovor.

“Mislim da mnogi sveštenici naše Crkve nisu svesni svoje grešne prirode, a ni sav onaj svet koji sebe smatra vernicima. Zato se i dešavaju prljavštine o kojima govori Tvoja beseda... Ostani pri kritičkim razmišljanju ali idi korak dalje. Treba se boriti protiv zla u nama i oko nas, ali bez Isusa Hrista i Njegove Golgotske žrtve neće biti uspeha...” Nakon ovih reči, bila sam sigurna da činim ispravno.

Sramota je za svakog čoveka, a pogotovo za čoveka na položaju poput Slobodana Pavlovića, direktora srednje škole koju su završili mnogi mladi ljudi koji su se u retorici i besedništvu pokazali kao izuzetno uspešni, da iznosi u javnost neistine koje se tiču njegovih bivših učenika.

Ne pantim da se direktor pojavio ni na jednom javnom času besedništva, tribini ili takmičenju. Ne sećam se ni da me je ikada pozvao nakon školskog takmičenja, a pre učešća na republičkom, da pita da li sam besedu sama napisala,

da li je možda neko uticao na moj stav. Znam jedino da je bio prisutan kada je trebalo da se proslavi 6 osvojenih mesta, od ukupno 9, na republičkom takmičenju u Nišu 2006. godine, gde sam proglašena za ukupnog pobednika upravo sa besedom za koju on danas, nakon 3 godine, tvrdi da izaziva versku netrpeljivost i da sumnja u to da sam besedu sama napisala.

Fejsbukom protiv cenzure

Kako bi se izborili za slobodu govora nekadašnji učenici Pravno birotehničke škole predvođeni Viktorom Lazićem oformili su fejsbuk grupu SLOBODA ZA BESEDNIŠTVO!, a u manje od tri dana postojanja već su sakupili oko 350 članova. Grupa će biti aktivna do ukidanja cenzure.

Ne mogu da verujem kako je moguće da čovek koji ne zna apsolutno ništa o retorici i besedništvu bude inicijator zabrane beseda o aktuelnim društveno-političkim temama. Svoje neznanje, Slobodan Pavlović, je pokazao bezbroj puta. Najverniji prikaz tog neznanja bila je njegova izjava da “retoriku i besedništvo može da predaje svako”.

Ne sme se zabraniti besedništvo o aktuelnim društveno-političkim temama, jer je to problem današnjice! O takvim problemima se mora govoriti jer je to jedini način da se nešto i promeni. U Skupštini nije zabranjeno da se “bacaju” kletve, da se poslanici biju i čupaju, ali je zato mladim ljudima zabranjeno da to kritikuju!?

Ukoliko se zabrani mladim ljudima da javno iznose svoje stavove i na taj način razviju kritičko mišljenje, ne može se očekivati da ti mladi ljudi postanu oni koji će ovaj svet učiniti boljim.

Ukoliko čoveku bude uskraćena sloboda govora i bude mu zabranjeno da iznosi u javnost ono sa čim se ne slaže, sa ciljem da to i promeni, čovek će postati pasivno biće koje će mehanički prihvatati sve što postoji, okružuje ga i nameće mu se, bez volje da nešto promeni i svoj život učini lepšim i kvalitetnijim. Svoje potrebe će potisnuti i biće ono što se od njega traži da bude.

Čovek ne podnosi sputanost i zabrane, pogotovo ne mladi čovek koji je u periodu odrastanja u kome je najskloniji buntu. On želi aktivno da učestvuje, pita se i bude deo nečega što se oko njega dešava. On želi bitno da utiče, a govor i njegova akcija u tom smeru, mu to omogućuje.

Ako im se uskrati da kroz retoriku i besedništvo, na najkulturniji i najprihvatljiviji način, izraze svoje nezadovoljstvo i osude krivce za to, koji im drugi način preostaje?!

Jelena Reljin, pisac besede “Pahomije, Bog je ljut”,
(sada student III godine psihologije)

E-novine, 9. mart.2009 – 12:59

Pripremio: Dejan Kožul

SVE VEĆA PODRŠKA SLOBODI GOVORA

Koliko god odgovorni negirali problem koji je nastao donošenjem novog pravilnika za Republičko takmičenje u besedništvu kojim se određuje da besede ne mogu obuhvatati aktuelne političke teme i da

će takve besede biti diskvalifikovane, grupa profesora zajedno sa nekadašnjim ali i sadašnjim đacima srednjih škola dobija sve veću podršku u javnosti u borbi za slobodu govora. Fejsbuk grupa je sakupila već oko 700 članova, Pravni fakultet na čelu sa Mirkom Vasiljević otvoreno je podržao "buntovnike", a direktor Pravno-poslovne škole Slobodan Pavlović, koji je i inicirao donošenje novog pravilnika, uživa u snežnom belilu na padinama Alpa u Austriji. Pitanje je imali Pavlović mogućnost da dođe do štampanih medija kako bi se informisao o razvoju situacije, ali se nadamo da mu je barem internet dostupan. Ovoga puta objavljujemo pismo Jovice Trkulje, profesora sa Pravnog fakulteta u Beogradu i člana žirija sa takmičenja besedništva. Idealno štivo uz vruć čaj u planinskoj kućici.

Kastriraruće tutorstvo

Kada sam pre 20 godina sa nekoliko tadašnjih "don kihota" u Prosvetnom savetu Srbije zagovarao uvođenje retorike u srednje škole bilo mi je jasno i tada, kao i danas, da je podučavanje retorici još od Sterije i Nušića, zaludan posao u Srbiji – zemlji prejakih reči od kojih se strada kao od metka; u zemlji političkih bajalica i opšte graje, gde niko nikoga ne sluša. Gde nije bitno ni šta se ni kako govori, već samo ko govori; u zemlji prepunoj političkih narcisa i barbarogenija kojima Demosten, Ciceron, Džeferson i Danton nisu ni do kolena; u zemlji čiji vođeći političari i javni delatnici "kada uzmu reč, ne znaju o čemu će da govore, kada govore, ne znaju o čemu govore i kada završe, ne znaju šta su kazali (Čerčil)".

Uprko tome prihvatili smo se nezahvalnog posla da se borimo za uvođenje retorike u nastavne planove srednjih škola i fakulteta, da organizujemo kurseve retorike i takmičenja u besedništva. Odlučujuću podršku u tome imali smo u nastavnicima Pravno-birotehničke škole "9. maj" u Beogradu, Pravnog fakulteta u Beogradu, pojedinaca i entuzijasta u Sremskoj Mitrovici, Nišu, Pirotu, Požarevcu, Kikindi. Oni su se izborili da se retorika uvede u nastavne programe ili alternativne oblike nastave. Prva takmičenja u besedništva počela su 1993. u Beogradu u Pravno-birotehničkoj školi "9. maj", na Pravnom fakultetu i u Sremskoj Mitrovici.

Kome to danas u Srbiji nisu potrebni mladi ljudi koji misle svojom glavom, koji u hrabrosti za istinu vide najviši izraz ljudskog dostojanstva a u ljubavi prema pravdi najjaču odrednicu karaktera?

Osnovna svrha ovih nastojanja bila je da popuni prazninu koju redovni školski programi ostavljaju u govornom izražavanju. Da se mladi osposobe za govorničko umeće, radi razvoja njihove sposobnosti i jačanja u njima težnje prema intelektualnom elitizmu. Jer, u modernom društvu govornička moć je prvorazredni uslov za dosezanje visokog ugleda i mesta u društvu, a besedništvo je so slobode i kći demokratije. Rečitost je "u isti mah i mač i štit: njome čovek napada i odbija napade; ona obezbeđuje postizanje časti ili dobijanje parnice, ljubav naroda ili dobru volju sudija; ona je najutvrđeniji put položaju i sreći, njome čovek može na glas izaći više nego vojničkim podvizima" (Miloš Đurić).

Tokom proteklih godina, na brojnim takmičenjima u besedništva širom Srbije (preko 50 takmičenja sa više stotina učesnika), ponadali smo se da je nepovratno prošlo vreme jednoumlja, uzurpacije prava na istinu, progona autonomnih

autora, cenzurisanja i zabrana. Poverovali smo da dolazi novo vreme, u kojem je uslov dostojanstvenog života čoveka i zaloga naše ljudskije budućnosti – sloboda mišljenja i govora i to mišljenja što smelijeg, raznovrsnijeg i slobodnijeg. Međutim, 13. februara ove godine, na inicijativu direktora Pravno-poslovne škole u Beogradu, Slobodna Pavlovića, Skupština Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih i ugostiteljskih škola uvela je cenzuru na besede o aktuelnim društvenim i političkim temama na republičkim nadmetanjima srednjoškolaca iz besedništva. Direktor Pavlović je obrazložio da su mu besede njegovih učenika Jelene Reljin “Pahomije, Bog je ljut” i Ivana Ninića “Kofer” zasmetale, jer narušavaju ugled Crkve, pozivaju na netrpeljivost i mržnju.

Svojom autorskom besedom Jelena Reljin je jednoglasnom odlukom stručnog žirija (prof. dr Milentije Đorđević, prof. dr Milivoje R. Jovanović, prof. dr Vojislav Đurđić, mr Slaviša Kovačević i Dejan A. Milić) osvojila prvo mesto na X republičkom takmičenju u besedništvu učenika srednjih škola, održanom u Nišu 13. maja 2006. godine. Ubrzo nakon toga, 2. juna 2006. godine, na takmičenju u besedništvu u Sremskoj Mitrovici, drugi žiri diskvalifikovao je mladu besednicu i njenu besedu bez ikakvog zvaničnog obrazloženja uz “dobronamernu” primedbu jednog od članova žirija da “nije zgodno da se tako govori o Crkvi”.

Ne zavaravamo se: školski i medijski kredito u Srbiji je bio i ostao proizvodnja političke lojalnosti, kastrirajuće tutorstvo, onespobobljavanje učenika i studenata da misle svojom glavom, manipulacija i industrijsko oblikovanje javnog mnjenja. Godinu dana posle toga, 12. maja 2007. godine, na XI takmičenju u besedništvu u beogradskoj Pravno-poslovnoj školi jednoglasnom odlukom stručnog žirija u sastavu prof. dr Ljiljana Mrkić Popović, prof. dr Jovica Trkulja, Dejan A. Milić, višestruki pobednik na takmičenju studenata Pravnog fakulteta u besedništvu, sveštenik Vladimir Zamahajev, dipl. inž. i teolog i Ljubiša Jovanović, koordinator savetnik za srpski jezik, Ivan Ninić je osvojio prvu nagradu u disciplini improvizacije (za koju se tema dobija 30 minuta pre nastupa) na temu “Kofer”. Kao predsednik žirija, sa zadovoljstvom sam obrazlagao nagradu žirija za Ninićevu besedu, koja je lep primer hrabre, argumentovane i ubedljive besede.

Pobednici Jelena i Ivan su sada teško poraženi. Hoće li iz ovog primera cenzure koji su osetili na sopstvenoj koži naučiti da ne treba da misle svojom glavom i da treba da govore ono što misle njihovi pretpostavljeni ili će nastaviti da govore što misle i već sada biti marginalizovani? Neće li ova direktorska cenzura obeshrabriti i kazniti sve učenike kojima je ideal bio da misle svojom glavom.

Nažalost, poslednjih godina je bilo još primera cenzurisanja mladih besednika i njihovih beseda na takmičenjima ili u medijima. Ove zabrane u školama (i medijima) zastrašujući su znak povampirenog jednoumlja, ubedljiv dokaz da kod nas još preovlađuju monolozi moćnih zasnovani na argumentu snage, a ne na snazi argumenta, na dogmatskoj isključivosti i neargumentovanoj uzurpaciji prava na jedini ispravan sud.

Stoga se nameću teška i bolna pitanja. Kome to danas u Srbiji nisu potrebni mladi ljudi koji misle svojom glavom, koji u hrabrosti za istinu vide najviši izraz ljudskog dostojanstva a u ljubavi prema pravdi najjaču odrednicu karaktera? Kome su potrebni učenici i studenti koji naizust ponavljaju lekcije svojih učitelja, lakejska novinarska škrabala, korumpirani direktori i ambiciozno disciplinovani urednici, koji će zarad višeg statusa, privilegija, lukrativnog čara, ekspresne polit-

ičke ili profesionalne promocije, prihvatiti podanički odnos vazala i sluga? Da li je sadašnji režim u industriji svesti koja državnu kontrolu praktikuje autoritarno, školi i medijima ponovo namenio ulogu transmisije, pukog izvršioca a ne kreatora?

Ne zavaravajmo se: školski i medijski kredo u Srbiji je bio i ostao proizvodnja političke lojalnosti, kastrirajuće tutorstvo, onesposobljavanje učenika i studenata da misle svojom glavom, manipulacija i industrijsko oblikovanje javnog mnjenja. Daljinski upravljači školskim i medijskim mrakom Srbije prelaze samo iz jedne u drugu ruku. U modernom društvu govornička moć je prvorazredni uslov za doseganje visokog ugleda i mesta u društvu, a besedništvo je so slobode i kći demokratije. Ako je tako, nove zabrane i cenzure nisu iznenađenje. One su razumljive posledice straha da slobodna, kritička reč ne ugrozi autoritarni poredak. To školski lakeji dobro znaju, te ih koriste za zaštitu svojih pilićarskih interesa. Tu ih instinkt vladanja i dominacije ne vara. Stoga se od njih ne može očekivati da tolerišu i podupiru autonomno, slobodno i kritičko mišljenje, pedagogiju osvajanja a ne usvajanja znanja. Time bi potkopali temelje sopstvene moći i svog položaja.

Tom trendu pridružili su se, izgleda, Zajednica ekonomskih, pravno-biro-tehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola i Ministarstvo prosvete, koje ćuti, ne odgovara na prigovore struke i javnosti na član 10. Pravilnika o Republičkom takmičenju u besedništvu, kojim se ograničava sloboda govora i mišljenja i krši jedno od osnovnih ljudskih prava. Direktor Pavlović i njegovi istomišljenici u Zajednici i Ministarstvu prosvete svoj autoritarni jaram i stege jednoumlja sada bi da navuku i svojim učenicima, da kazne njihovo slobodoumlje.

Time su se uputili stranputicom neprofesionalnog i vazalnog odnosa prema vlasti i našli u bespuću (auto)cenzure, kastrirajućeg tutorstva, profesionalnog i moralnog posrnuća.

Jesu li takvi direktori škola pravi reprezentanti prosvetne populacije Srbije? Ako jesu, kakve li tek buduće ministre oni školuju? Kad Bog hoće da kazni jedan narod, onda mu pošalje ovakve direktore!*

E-novine, 11. mart 2009 – 10:52

Pripremio: Dejan Kožul

SLOBODA GOVORA ZA BUDUĆNOST

U petak, 13. marta, navršilo se tačno mesec dana otkako je usvojen Pravilnik po kojem je na besedničkim takmičenjima srednjoškolska zabranjeno “beseđenje” o aktuelnim društvenopolitičkim temama. Profesori i učenici, učesnici takmičenja, uspeli su u jednoj stvari – javnost su pridobili na svoju stranu. Ipak, oni najodgovorniji i dalje izbegavaju da učine konkretne korake ka ukidanju besmislene odluke kojom je uvedena cenzura u takmičenje.

Pridobili su na svoju stranu medije, oformili fejsbuk grupu “Sloboda za besedništvo”, koja je za nedelju dana uspela da sakupi više od hiljadu članova, podršku su dobili i od Pravnog fakulteta, odnosno dekana Mirka Vasiljevića, i

---

* Tekst Jovice Trkulje u skraćenoj verziji objavila je Politika, 16. marta 2009.

Studentskog parlamenta, oglasio se i Međunarodni centar za obrazovanje “Public Speaking Union” (“Udruženje za besedništvo”) iz Londona sa tradicijom dugom više od 90 godina... Ukratko, tu bitku su dobili.

Ipak, to je samo prvi korak ka ponovnom uspostavljanju slobode govora na srednjoškolskom takmičenju u besedništvu, ali dalje su potrebni mnogo odlučniji koraci jer je jasno da odgovorni za uvođenje cenzure ne mare mnogo.

U razgovorima sa profesorima i nekadašnjim učenicima Pravno-birotehničke škole “9.maj”, odnosno Pravno-poslovne škole, kako se danas zove, primetan je bio njihov optimizam nakon što su pojedini mediji, naravno ne svi, stali na njihovu stranu.

Optimizam je dodatno dobio na snazi kada je i ministar policije Ivica Dačić, koji je indirektno umešan u jednu od afera, a koja je i bila inspiracija Ivanu Ničiću da “probesedi” o tome, rekao da mu se učenici slobodno jave i da će ih on lično podržati. Mala parafraza, ali to je tako shvaćeno.

Ohrabrilo ih je čak i oglašavanje ministra prosvete Žarka Obradovića. Njima je i to bilo dovoljno – ministar je dao do znanja da je upoznat sa čitavim slučajem, iako je oprao ruke rekavši da on nije nadležan, kao i da protestno pismo nikada nije stiglo do Ministarstva. Profesorka Svetlana Gradinac, međutim, u svojim dokumentima poseduje potvrdu da je pismo uredno predato pisarnici Ministarstva. Dakle, ministar laže? Ništa čudno, uostalom to je činjenično stanje čim zinu, osim kada se ne “besedi” pod požarevačkom lipom.

Šta je sledeći korak? Ova složna ekipa već se obratila ombudsmanu za ljudska prava, nevladinim organizacijama za zaštitu ljudskih prava širom Evrope i sveta, ali treba da im bude jasno da to neće biti dovoljno.

Ako je odluka o uvođenju zabrane doneta iz kuhinje gde nam mantijaši iz SPC dosoljavaju i zagorčavaju život u sprezi sa uposlenicima u Vladi Srbije, a sigurno jeste, jer je Slobodan Pavlović, direktor Pravno-poslovne škole i inicijator uvođenja cenzure, poslušno ćutao dok je to moglo da se trpi, odnosno dok crkvenim, ali i pojedinim vladinim službenicima nije zasmetalo, onda treba da im bude jasno da je jedini način da se izbore za svoja Ustavom garantovana prava – građanska neposlušnost.

O predlozima valja razmisliti, ali za početak bojkotovanje takmičenja nije loša ideja.

Posustajanje bi u ovom slučaju značilo i predavanje i aminovanje cenzure, a vreme bi, kako to obično biva, izbledelo čitavu aferu.

Reč je o mladim ljudima koji i te kako znaju da razmišljaju svojom glavom, što su u više navrata potvrdili. Ono šta im međutim nedostaje svakako je iskustvo. Ne sumnjamo da će im u tome pomoći sjajna profesorka Svetlana Gradinac, profesori sa Pravnog fakulteta Jovica Trkulja i Sima Avramović, portparol Ustavnog suda i višestruki pobednik na besedničkim takmičenjima Dejan Milić, ali i slobodnomisleća javnost.

Njihova reč, a još više sam čin dodatna je energija ovim mladim ljudima i njihovom kritičkom načinu razmišljanja na koji bi svaka zemlja bila ponosna. Svaka, ali ne i zemlja Srbija. Budućnost je njihova, a na nama je da im je obezbedimo ovde i SADA.

NAROD PROTIV BESEDNIKA

Jedan od prvih i najboljih modernih tekstova napisanih u odbranu slobode govora potpisuje Džon Milton. Ovaj filozof i pesnik uporno je isticao i da kraljevi imaju biti tek izvršioци poverenih poslova, te da ih se zbog takvog stanja stvari ima pozivati na odgovornost. Činio je to u 17. veku, u vremenu koje nije bilo posve zgodno za ovakve stavove (ako je, optimistički, ovo ikada i postalo zgodno i bezopasno), zbog čega i umire slep i siromašan. U "Areopagitici" (1644), Milton i blistavo i brutalno osporava parlamentarnu uredbu o cenzuri iz 1643. godine. Određivanje odnosa između istine i laži ne sme biti dato u ruke političarima, pisao je. A uvođenje cenzure veći je gubitak od zatvaranja svih engleskih luka.

Čime izmeriti gubitak srbijanskog društva zbog uvođenja cenzure u republičko takmičenje srednoškolaca u besedništvu? Izvesna Skupština zajednice raznih srednjih škola jednoglasno je uvela zabranu beseda o aktuelnim društveno-političkim temama. Učenici koji se usude da progovore koju na dotične aktuelne teme, biće diskvalifikovani. Kako uspeti u tome da se otvaraju usta, a o društvenoj stvarnosti ništa ne kaže, nije navedeno. Ovu odluku inicirale su dve besede: jedna o odnosu crkve i države ("Pahomije, bog je ljut" Jelene Reljin) i druga o korupciji u vlasti ("Kofer" Viktora Lazića). Osporavanje prava na političnost i aktuelnost besede školski je primer povrede slobode govora, ali i neznanja o tome šta besedništvo jeste. Naime, mir, ljubav, cveće i proleće teme su za književnost i teatar, a i tamo su, srećom, dotične sve manje prisutne. Još jednom valja upitati: kako izbrojati gubitke Srbije zbog zabrane mladim ljudima da retorički iznose svoje političke stavove? Kako shvatiti značaj gubitka prava da se javno i umešno govori o aktuelnim društvenim temama? Ili, jednostavno, da se govori o čemu god i na način koji god se poželi.

Da bi se došlo do odgovora na ova pitanja, temu je neophodno uopštiti. Navodno, malo ko će danas braniti cenzuru. Miltonovi stavovi o ovim pitanjima danas se ne smatraju kontroverznim i politički radikalnim. I obični građani će pred mikrofonom televizijskog anketara pohvalno govoriti o slobodi govora. Međutim, i Miltonovi savremenici bi se načelno složili sa time da cenzura nije najlepša stvar pod kapom nebeskom. A da li su moderna društva istinski privržena idealima slobode govora i izražavanja? Kakvo je stanje sa ismevanjem osnivača monoteističkih religija? Vicevima na račun holokausta? Reklamiranjem vibratora u prepodnevnom terminu?

I danas se otvoreno cenzurišu informacije koje se tiču morala, politike, vojske, religije, privrede i slično. Paradigmatski primer ovog problema bile su karikature Muhameda u danskim novinama. Zapanjujuće veliki deo javnosti na Zapadu tada nije ustao u odbranu tekovina slobode govora i izražavanja. Ništa neobično za društva sa crvenim kružićima i brojem koji označava uzrast u uglu TV ekrana. Nije reč samo o mnogobrojnim Galilejima, Spinozama i Orvelima. I popularna kultura je sasvim dovoljna i savremena ilustracija. U Finskoj je 1972. godine bio zabranjen "Prljavi Hari" (1971), a u Nemačkoj 1985. godine "Teksaški masakr motornom testerom" (1974); u Irskoj od 1996. do 2000. "Od sumraka do svitanja" (1996), a u Norveškoj od 1980 do 2006. "Žitije Brajanovo" Monti Pajtona (1979) koji je i danas legalan samo u cenzurisanjoj varijanti. A ovo nisu teokratije i/ili diktature kakvih takođe ima u političkim atlasima 21. veka.

Politički konzervativci i danas često nemaju problem sa zagovaranjem cenzure različitih sadržaja – od antiklerikalnih tekstova do štampanih ili pokretnih slika seksa i nasilja. Međutim, današnji liberali takođe gaje istovrsnu sklonost ka cenzuri sadržaja koje oni smatraju uvredljivim, najčešće spram različitih manjinskih grupacija. Kako povući granicu između politički korektnog i cenzurisano govora? I, naravno, kako odrediti granicu uvredljive opscenosti i/ili (ne)jukusa? Ko može biti arbitar u tom zadatku kada među nama postoje pojedinci kojima je malo šta opsceno i pojedinci kojima malo šta nije opsceno. I da li se ovog zadatka uopšte treba laćati?

Najopštije pitanje u srži ovih dilema zapravo glasi: imamo li pravo da ne budemo uvređeni u modernom i slobodnom demokratskom društvu? I, ako to pravo saćuvamo, kojih se tada drugih i važnijih prava odrićemo? Fleming Rouz, urednik kulture u danas ćuvenim danskim novinama *Jilands-Posten*, povodom situacije sa karikaturama Muhameda, rekao je tako jeretićku i tako ispravnu misao: u društvima savremene demokratije i slobode govora mora se biti spremnim na uvrede, sprdnju i ismevanje. Kao što politićari nemaju pravo na uvredu zbog Koraksovih karikatura, to pravo više nema niko od nas. I u tome nema nićeg problematićnog. Ako sloboda nešto znaći, onda je to pravo da se ljudima kaće ono što ne ųele i ne vole da ćuju.

Moćda najkvalitetniji pop-kulturni rad na temu cenzure i slobode govora dolazi od Miloša Formana i njegovog filma “Narod protiv Larija Flinta” (1996). U pitanju je i najbolja savremena dramatizacija Volterove opaske da valja do smrti braniti tuće pravo na slobodu govora, i onda kada se sa tim mišljenjem ne slaće. To jest, najviše tada. Jer, podrćzati ono sa ćime se slaćemo i nije naroćita vešćina. Dok podrćzka slobodi izraćavanja onoga što sami smatramo vulgarnim, opscenim, neprimerenim i groznim – zapravo je pravi test naše privrćenosti idealu slobode.

Danas, 18. mart 2009.

Aleksej Kišjuhas

OSUDE CENZURE ĐAĆKIH BESEDA IZ INOSTRANSTVA

Povodom zabrane srednjoškolcima u Srbiji da besede na aktuelne politićke teme, oglasilo se i Udrućenje mladih “Bona fide studio” sa sedišćem u Londonu. U pismu upućenom mladima u našoj zemlji kaće se da će ova organizacija traćiti da njihova zemlja, Velika Britanija, prekine kulturnu saradnju sa Srbijom dokle god se u Srbiji ne ukine cenzura beseda. U pismu se, između ostalog, kaće: “Bili smo ubećeni da su vremena represije na Balkanu prošlost. Razoćarani smo što se devet godina posle Miloševića ponovo dozvoljava uvođenje represije i to u jednom javnom propisu...”

Ovoj, kao i drugim mećunarodnim institucijama, obratili su se ovih dana mladi iz Srbije ogorćeni što još nema nikakvih naznaka da će nadlećni ukinuti cenzuru za besede, a srednjoškolska nadmetanja iz oratorstva su već u aprilu kada se zapravo odrćavaju kvalifikacije za Republićko takmićenje u govornišćtvu koje se po tradiciji već godinama odrćava u maju.

Skupšćina Zajednice ekonomskih, pravnobirotehnićkih, trgovinskih i ugošćtelskih škola je, da podsetimo, polovinom prošlog meseca jednoglasno usvojila

novi pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu kojim se zapravo maturantima zabranjuje da besede na političke teme. Reagovali su mnogi đaci, studenti, nastavnici, univerzitetski profesori... Među njima je i Viktor Lazić kome je ostao još samo jedan ispit do diplomiranja na beogradskom Pravnom fakultetu, a nekada je bio učenik pravnobirotehničke škole čiji je direktor upravo sada bio inicijator uvođenja pomenute zabrane.

– Nezadovoljni ovom zabranom slobode govora formirali smo na “Fejsbuku” svoje udruženje koje za sada broji više od hiljadu i po članova i zatražili pomoć od međunarodnih institucija – objašnjava Viktor.

Za sada su na njihova pisma odgovorili i američki ekspert za obrazovanje Volter Brounsword i Udruženje za besedništvo Međunarodnog instituta za obrazovanje u Londonu. U tim odgovorima se zapravo upozoravaju vlasti u našoj zemlji da se cenzurisanim beseda krše osnovna ljudska prava na slobodu govora.

Politika, subota, 21. mart 2009.

Aleksandra Brkić

KEC ZA POLITIKU

Malo je stručnjaka za retoriku koje nije uznemirila nedavna odluka Skupštine Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola da srednjoškolci na takmičenjima iz besedništva više ne smeju da govore o političkim i društvenim temama. Oni koji progovore o njima, izgubiće pravo da se nadmeću.

Posle gotovo decenije organizovanja školskih takmičenja iz retorike po prvi put se uvodi zabrana. Besednike je izgleda najviše ražalostio jedan od predlagača ove mere Slobodan Pavlović, član Nacionalnog saveta za prosvetu i direktor Pravno-poslovne škole u Beogradu. Kako se veruje, njemu su najviše zasmetale nagrađivane besede minulih godina “Pahomije, Bog je ljut” Jelene Reljin iz Čente i “Kofer” Ivana Ninića iz Beograda, tada učenika Pravno-poslovne škole.– Iako se priča da je ideja moja, ja sam samo jedan od predlagača. Odluku su prihvatili i ostali direktori. Srednjoškolcima niko ne želi da zabrani slobodu govora. Ranijih godina se dešavalo da učenici budu malo politički obojeni, a to školi ne treba – tvrdi Pavlović.

Međutim, članovima žirija na Republičkom takmičenju iz besedništva u Nišu 2006. godine nije smetala sada sporna beseda “Pahomije, Bog je ljut” koja, navodno, poziva na versku netrpeljivost. Njen autor Jelena Reljin nije ni sanjala da će biti jedan od “krivaca” za novonastalu gužvu. Kad je pre tri godine pobedila u Nišu, malo je bilo onih kojima se nije svidela njena britka beseda “O crkvi i veri”, kako se tačno zove. Više puta spominjan naslov “Pahomije, Bog je ljut” izvučen je iz konteksta, kako tvrdi današnja studentkinja psihologije.– Bila sam iznenađena da je profesor Pavlović inicirao takvu odluku – kaže Jelena. – Zajedno s nama je proslavio šest osvojenih mesta od ukupno devet te 2006. godine u Nišu.

Prema rečima Jelene Reljin, njena priča nije povod za ovakvu odluku. Problem leži u delu “Kofer” njenog tadašnjeg školskog druga Ivana Ninića, nagrađenog 2007. godine za improvizovanu besedu. Profesor Pavlović se, navodno, prepoznao u spornoj besedi i odmah zatim predložio pomenutu zabranu. Međutim, on negira ovakve tvrdnje.

Da je reč o ozbiljnom problemu svedoči i nedavni prigovor na sporni pravilnik koji su Ministarstvu prosvete uputili profesori Pravnog fakulteta u Beogradu Sima Avramović i Jovica Trkulja, profesorka retorike u Pravno-poslovnoj školi Svetlana Gradinac i Dejan Milić, autor kod nas jedine knjige o srpskom političkom besedništvu. Odgovor ni do danas nisu dobili. Ministar prosvete Žarko Obradović je nekoliko puta istakao kako njegov resor nije nadležan za ovaj problem, a koji dan kasnije dodao da đaci treba slobodno da biraju teme, ali ne i da budu predmet stranačkog organizovanja.

Dejan Milić, diplomirani pravnik, i sam nekadašnji pobednik nekoliko besedničkih takmičenja, upozorava da ni u vreme režima Slobodana Miloševića nije bilo ovakvih zabrana.– Možda je namera direktora bila dobra, ali je gest kontra-produktivan. Taj famozni član 10 u svemu je poistovetio govor mržnje, protiv koga se svi mi borimo, s političkim govorom, koji samo nekima smeta.

Ljudi koji se profesionalno bave govorništvom ne mogu da prihvate zabrane “politikantskim” – političkim besedama jer su one još od antičke Grčke ravnopravna govornička kategorija. Uz to, iole uvežbani govornici sposobni su da, raspravljajući o sasvim drugim temama, naznače i političku konotaciju govora.

Kako objašnjava naš sagovornik, ovakva odluka može da dovede do još zanimljivijih beseda koje će dobiti alegorijski oblik. Tako da je Zajednica škola, zanatski posmatrano, zapravo učinila “uslugu” našoj retorici.

Ističući da se politički govor među Srbima čuo i u vreme ropstva, kad je takva reč plaćana i glavom, pa da je tragikomično da je se sada plaše neki direktori škola, Milić podseća da je Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju još 2004. godine izdala zbirku političkih eseja učenika srednjih škola u Srbiji: “Kad bih bio predsednik Vlade, ja bih ...” – S jedne strane imamo međunarodnu organizaciju koja podstiče đake u Srbiji da budu politički misleća bića, a s druge se, odlukom jednog broja direktora naših škola, pokušava da u kavez stavi političko besedništvo. Kakvu to poruku šaljemo Evropi?

Stručnjaci za retoriku ipak veruju da će Ministarstvo prosvete imati sluha za besede, a srednjoškolci koji se budu nadmetali na najavljenom takmičenju iz govorništva u Kruševcu u maju moraće, zasad, dobro da odmere svoje govore.

Ilustrovana politika, 26. mart 2009.

J. Bošković

ČAS ZA SLOBODU GOVORA

Prvi put u Beogradu održaće se alternativno đачko nadmetanje u govorništvu. Biće to zapravo javni čas iz oratorstva za maturante koji ne pristaju na cenzurisane besede. Organizovaće se 25. aprila u nekoj od institucija kulture grada Beograda, i to u organizaciji Svetlane Gradinac koja u beogradskoj Pravnoj poslovnoj školi predaje retoriku i srpski jezik i književnost.

– Ove godine neću učestvovati u organizovanju ni školskog ni Republičkog takmičenja iz besedništva ukoliko se ne ukine član 10 Pravilnika o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu kojim se zabranjuje učenicima da na pomenutim nadmetanjima besede o aktuelnim političkim temama. Kako bih maturantima pružila mogućnost da slobodno besede, odlučila sam da ovoga puta orga-

nizujem javni čas iz besedništva. Na tu svojevrsnu smotru pozvani su i studenti, kao i oni koji su već diplomirali a žele da pokažu svoja oratorska umeća i da na taj način podignu glas protiv zabrane slobode govora – objašnjava profesorka Gradinac, koja je učestvovala u organizaciji zvaničnih đачkih takmičenja iz besedništva otkako su pre 17 godina počela da se održavaju u Srbiji.

Ona upozorava da se pomenutim pravilnikom ograničava Ustavom zagarantovano pravo na slobodu govora i ističe da za to nema opravdanja pošto učenici pravno-birotehničkih i poslovnih škola u četvrtom razredu u okviru predmeta osnovi retorike i besedništva uče i političko besedništvo. Ukazuje i da je sloboda govora uslov svih uslova za besedništvo. Na to podsećaju i njeni đaci – maturanti. Među njima su i Zaga Savić, Nataša Vučinić i Milan Josić.

– Ako nam se ne dozvoli da slobodno besedimo neću učestvovati na školskom takmičenju, a samim tim neću ni imati priliku da se probijem i učestvujem na ovogodišnjem republičkom nadmetanju. Samo ću besediti na javnom času. Profesorka Gradinac radi profesionalno, a optužuju je da kvari omladinu. Tako je nekada i Sokrat optuživan što znači da je naša profesorka na pravom putu – smatra Zaga koja za javni čas priprema besedu o tome kako u teškim situacijama čoveka može da spase samo ideja.

I Nataša će besediti samo na javnom času, i to o “maminim i tatinim sinovima”, dakle, o aktuelnoj političko-sociološkoj temi. Njihov drug iz odeljenja Milan će takođe besediti na javnom času, ali će možda “iz prkosa, inata” izaći i na školsko takmičenje. Još, veli, nije odlučio da li će da govori o tome “šta je to pravda za Uroša” ili o tome da nema “ili – ili”, već samo “i, i”. Dakle, “i ćirilica i latinica” i “Zvezda i Partizan” i “Guča i Egzit”.

Da podsetimo, upravo je polovinom februara direktor Pravno-poslovne škole Beograd Slobodan Pavlović predložio da se đacima onemoguću da besede o aktuelnim političkim temama što je na sednici Skupštine Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola jednoglasno prihvaćeno i ubačeno u novi pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu. Već 27. februara grupa stručnjaka uputila je na pomenuti pravilnik prigovor ministru prosvete Žarku Obradoviću, ali, kako kažu, iz Ministarstva im nije stigao nikakav odgovor. Uprkos negodovanju velikog broja nastavnika, univerzitetskih profesora, studenata i đaka, zabrana nije ukinuta.

Zato će sada đaci u Srbiji dobiti još jedno nadmetanje iz govorništva. U aprilu se, naime, organizuju školska nadmetanja sa kojih se najbolji učenici oratori kvalifikuju za (završno) Republičko takmičenje iz besedništva. Pravo učestvovanja na ovim takmičenjima imaju učenici srednjih škola u kojima se uči retorika. Tako su u početku na republičkim nadmetanjima učestvovali i đaci filoloških gimnazija. U poslednje vreme ta takmičenja su “rezervisana” samo za učenike stručnih škola, dok “filolozi” imaju svoje susrete u besedništvu. Do odvajanja je došlo jer su prosvetne vlasti organizaciju takmičenja prepustile Zajednici ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola.

– Naša deca su za besede uzimala drugačije teme od njihovih vršnjaka iz stručnih škola, mada im mi nikada ništa nismo branili. Njih, međutim, ne interesuju političke, već filozofske teme – kaže profesorka Violeta Srbulj-Jelačić koja u Filološkoj gimnaziji u Beogradu predaje retoriku. Pojedini njeni učenici učestvuju i u nadmetanju iz duhovnog besedništva koje upriličuje otac Vladimir Zamahajev iz hrama Sv. apostola Petra i Pavla na Topčideru.

U Novom Sadu se već tradicionalno krajem februara organizuje još jedno nadmetanje iz retorike i to pod pokroviteljstvom Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, a u organizaciji Gimnazije “Svetozar Marković” u Novom Sadu. Namenjeno je pre svega učenicima vojvođanskih srednjih škola u kojima se ne uči retorika, ali mogu da se nadmeću i deca iz škola u kojima se izučava oratorstvo.

– Nas pomenuti pravilnik ne obavezuje, ali smo mi sami uspostavili propozicije koje zabranjuju pominjanje ličnosti involvirane u dnevnu politiku, kako niko ne bi mogao da nas tuži – objašnjava profesor filozofije u toj novosadskoj gimnaziji Aleksandar Krstić zadužen za realizaciju pomenute manifestacije.

Politika, 1. april 2009.

Aleksandra Brkić

BESEDA BEZ CENZURE

Javni čas “Beseda bez cenzure” održaće se u subotu, 25. aprila u Dečijem kulturnom centru u podne. Ovim časom će mladi besednici protestovati protiv uvođenja cenzure, govorenjem svojih autorskih beseda na aktuelne političke teme

Besede na izabrane, zadate i improvizovane teme, govoriće sadašnji i bivši učenici Pravno poslovne škole Beograd.

Kako niko od nadležnih, na čije adrese je kolektiv profesora Pravno poslovne škole poslao prigovor na Pravilnik o republičkom takmičenju u besedništvu i član 10 kojim se ukida pravo na slobodu govora na aktuelne političke teme takmičarima maturantima, punoletnim građanima, nije odgovorio na prigovor, organizovan je Javni čas *Beseda bez cenzure*.

Oni u svom saopštenju kažu kako će, ukoliko se na školskim i republičkim takmičenjima ne bude poštovao član 10, takmičari iz Pravno poslovne škole govoriti i besede na aktuelne političke teme. Oni su i dalje spremni da se bore za ukidanje člana 10, kojim je uvedeno cenzurisanje beseda.

Učenici i profesor Pravno poslovne škole pozivaju sve zainteresovane da dođu u subotu i prisustvuju Javnom času i da čuju kako mladi besednici svojim britkim i odmerenim, ali i kritičkim besedama iznose svoje stavove o aktuelnim društveno-političkim pojavama.

E-novine, 20. april 2009.

PRVA POBEDA ZA SLOBODU ĐAČKOG BESEDNIŠTVA

Na jučerašnjem školskom nadmetanju iz besedništva u Pravno-poslovnoj školi Beograd ukinuta je zapravo novouvedena zabrana izgovaranja beseda na aktuelne političke teme. Ukinuli su je sami đaci – takmičari, jer su gotovo svi oni direktno ili indirektno besedili upravo o zabranjenim temama. A titulu najbesednika i lovorov venac u Pravno-poslovnoj školi Beograd ponela je Bojana Stanković koja se kroz besede “Dobro jutro, lepi dane” i “Reč” borila za slobodu govora.

Ona će, zajedno sa Bojanom Mučibabić i Jelenom Kolarski, otići u Kruševac gde će 16. maja biti održano republičko nadmetanje maturanata srednjih stru-

čnih škola u besedništvu. Za razliku od Bojane Stanković, koja je ukupni pobjednik školskog nadmetanja, Bojana Mučibabić je bila najbolja u disciplini izabrane teme, dok je Jelena Kolarski osvojila prvo mesto u kategoriji improvizacije.

Upravo jučerašnje takmičenje iz govorništva bilo je prvi pokazatelj toga da li će se u praksi primenjivati novouvedeno pravilo po kojem na đачkim nadmetanjima nema mesta za besede o aktuelnim političkim temama. Zahvaljujući hrabrosti učenika koji nisu prihvatili podanički odnos, ali i njihovim profesorima retorike, kao i stavu članova žirija, juče je pobedila sloboda govora, uprkos tome što je na inicijativu direktora ove škole, Slobodana Pavlovića, na sednici Skupštine Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovačkih i ugostiteljskih škola uvedena cenzura na đачkim nadmetanjima u oratorstvu. Svojom objektivnom odlukom žiri, u sastavu Ljubiša Jovanović, savetnik za srpski jezik i književnost u Zavodu za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja, reditelj Miroslav Jokić, profesori srpskog jezika u pomenutoj školi Ljubica Jolović i Nenad Stupar i profesor latinskog Željko Macura, zapravo je podržao borbu učenika za slobodu govora. A upravo ta Pravno-poslovna škola iz koje su pre 13 godina i krenula đачka nadmetanja iz govorništva u Srbiji, u poslednja dva i po meseca bila je žarište borbe učenika protiv cenzure govora.

Gotovo svi besednici su pribegli alegoriji, žestoko kritikujući rad državnih organa, ponašanje političara, tajkunizaciju Srbije... Navodili su mladi brojne negativne pojave u društvu kao što su oslobađajuće kazne za četvorostruka ubistva, enormno bogaćenje političara, sticanje privilegija, trgovinu belim robljem...

Zorana Radivojević je zapitala zašto umesto šoping centra na Ušću nije izgrađena bolnica. Bojana Stanković je upozorila da u 21. veku nemaju svi isto pravo na slobodu govora. Pavle Ožegović je "udario" po korumpiranim direktorima škola, a Milan Josić ne samo da je kritikovao one koji sebe proglašavaju ikonama, već i one koji se tim "ikonama" klanjaju.

Učenica Bojana Mučibabić je besedu sastavila od "udarnih, kratkih televizijskih vesti". Najavila je uvođenje poreza na antikvitete, objavila je da nema vakcine protiv besnila, ali, veli, to i nije bitno jer naše građane nema za šta pas da ujede. Zaposleni zavide nezaposlenima jer nezaposleni ne mogu da izgube posao, niti može da im bude smanjena plata. Obavestila je građane da se na novo-beogradskom buvljaku prodaju cipele na komad, popularne za gađanje političara. Ukazala je i na to da je šteta u Srbiji biti samo u jednoj stranci. A Jelena Kolarski je pozvala ljude da budu samokritični i da preuzmu odgovornost za svoja dela. Besedeći o Ustavu, Zaga Savić je govorila o čudnoj šumi Srbiji u kojoj životinje nisu znale šta će da rade sa slobodom koju im je Ustavom dao car – lav. Tek kada je lav ponovo uveo diktaturu, njegovi podanici – zečevi, lisice, vukovi – bili su srećni. I to do kraja života.

Ovo školsko nadmetanje još ne znači i apsolutnu pobjedu slobode govora na đачkim takmičenjima u Srbiji. Da li će se u praksi ukinuti cenzura beseda pokazće se 16. maja na Republičkom nadmetanju srednjih škola u besedništvu. To će biti najbolji pokazatelj: cenzura se direktno odnosi na republičko nadmetanje, ali indirektno i na školska, jer svim takmičarima je cilj da stignu do republičkog nadmetanja i da pobjede, a ne da ih zbog političke besede izbace iz "besedničkog ringa".

DOBRO JUTRO, LEPI DANE*

Zabranjuju nam da besedimo na aktuelne političke teme! Zašto, zar misle da mi sa svojih 18 godina nismo svesni šta nam se događa, zar misle da ne treba da imamo stav prema brojnim nepravdama, zar misle da ne znamo da rasuđujemo? Ili da nismo dovoljno zreli da odgovaramo za svaku svoju izgovorenu reč?

Svi dobro znamo da su sloboda govora i građanska ravnopravnost uslov za demokratiju! A zar se nismo deklarirali kao demokratska država? Zamazuju nam oči kojekakvim glupostima, ne daju mladim ljudima da kažu šta imaju.

Ima i onih koji kažu da su apolitični. Svaka tema je na određeni način povezana sa politikom. Čak su stari Grci pre 2500 godina delili svoje građane na homopolitikos i homoidiotes. Ja neću da budem homoidiotes, jer ne žmurim kad treba da gledam! Pa može li tema o Univerzijadi biti apolitična, može li tema o vršnjačkom nasilju biti apolitična?

Ko to nama može da zabrani da javno iznosimo lične stavove, komentarišemo i kritikujemo njihov rad? Ko se to tamo boji da mu prljav veš ne izađe na videlo, ko to tamo gura prašinu pod tepih, a i sam zna da će kad-tad izaći na drugu stranu?

Kako je moguće da nam zabranjuju da govorimo na aktuelne političke teme, kad sam predmet retorika i besedništvo izučava oblast političkog besedništva.

To onda znači da direktori škola mogu da zabrane da se iz matematike uči izračunavanje procentualne vrednosti, kako učenici ne bi znali koliko su se oni ugradili od krećenja učionica. Zar to nije isto?

O kakvoj demokratiji se govori u Srbiji kad mladi moraju da žmure pred nepravdom?

Ako ne smem da govorim na aktuelne političke teme, dajte mi bar jedan predlog o čemu da govorim, a da to što kažem ima svrhu. Ja imam jedan predlog: Počnimo da poštujemo svoja, a i tuđa prava! Probudimo se i pobunimo se protiv nepravde. Nadam se da ćemo se sresti tu negde na putu ka istini i pravdi. I zato, dobro jutro, lepi dane!

Politika, 29. april 2009.

POBEDNICI U BESEDNIŠTVU PROTIV CENZURE

U Kruševcu održano 13. republičko takmičenje u besedništvu za učenike srednjih pravno-birotehničkih i ekonomskih-trgovinskih škola, na kojima je apsolutni pobednik postala Jelena Kolarski iz Beograda

Na XIII republičkom takmičenju učenika pravno-birotehničkih i ekonomsko-trgovinskih škola u besedništvu, koje je održano u Kulturnom centru, u organizaciji kruševačke Ekonomsko-trgovinske škole, apsolutni pobednici postali su Jelena Kolarski – Beograd, i u ekipnoj kategoriji Ekonomsko-trgovinska škola

---

* Pobednička beseda Bojane Stanković, učenice Pravno-poslovne škole u Beogradu.

iz Beograda. Mladi su pokrenuli i inicijativu da Ministarstvo prosvete dozvoli besede i o aktuelnim političkim temama. Četrnaest mladih ljubitelja retorike iz šest stručnih srednjih škola takmičili su se u tri kategorije: zadata tema, izabrana tema i improvizovana beseda.

Zadate teme za srednjoškolske finaliste iz Beograda, Zemuna, Šapca, Kikinde i Kruševca bile su: Neka se čuje i druga strana; Dobro jutro, lepi dane i Ko hoće da čini zlo, uvek nađe dobar razlog. U ovoj kategoriji pobedila je Bojana Stanković iz Beograda. U kategoriji slobodne, ili izabrane teme, pobedila je Romana Lazić iz Kikinde, a u kategoriji improvizacije Jelena Kolarski iz Beograda. Kako je Jelena Kolarski osvojila i drugo mesto u kategoriji izabrane teme, ona je proglašena za apsolutnog pobednika ovog takmičenja. Ekonomsko-trgovinska škola u Kruševacu, domaćin i organizator takmičenja, morala se zadovoljiti drugim mestom u ekipnoj konkurenciji, što mentor ove ekipe Ana Milosavljević, profesor, smatra sasvim zadovoljavajućim plasmanom s obzirom na snagu ovogodišnje konkurencije.

Pobednica zadate teme Bojana Stanković iz Beograda govorila je “o cenzuri” koju je nedavno, članom 10. Pravilnika o takmičenju u besedništvu uvela Zajednica srednjih škola.– Ne daju nam da govorimo o aktuelnim političkim temama. Nadam se da će i ova beseda, koja je pobedila, doprineti ukidanju cenzure koja nam je uvedena – izjavila je za “Politiku” Bojana Stanković.

Zalaganje za “skidanje embarga na aktuelne političke teme” izrazio je i pravnik i portparol Ustavnog suda Srbije Dejan Milić iz Beograda, nekadašnji višestruki pobednik u besedništvu na Pravnom fakultetu u Beogradu

Kultura, Kruševac, 18. maj. 2009.

Rade Stanković

EPILOG

ODGOVOR MINISTARSTVA PROSVETE

Republika Srbija
MINISTARSTVO PROSVETE
Sektor za srednje obrazovanje i vaspitanje
Broj: 614-02-00288/2009-03
Datum: 28.04.2009. godine
Beograd Nemanjina 22-26

PRAVNO-POSLOVNA ŠKOLA BEOGRAD
Svetlana Gradinac, profesor retorike

11000 BEOGRAD
Svetogorska 48

Ministarstvu prosvete uputili ste prigovor na Pravilnik o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu u kome zahtevate da se iz člana 10. navedenog pravilnika ukine stav 1, u kome se kaže "Beseda na zadatu ili izabranu temu ne može obuhvatati aktuelne političke teme".

S tim u vezi obaveštavam Vas da Pravilnik i izmene pravilnika o Republičkom takmičenju srednjih škola u besedništvu usvaja Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljskih škola a na osnovu Stručnog uputstva o organizovanju takmičenja i smotri učenika osnovne i srednje škole i u skladu sa članom 46. Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja.

S poštovanjem,

DRŽAVNI SEKRETAR
prof. dr Radivoje Mitrović

MIŠLJENJE ZAŠTITNIKA GRAĐANA

REPUBLIKA SRBIJA
ZAŠTITNIK GRAĐANA
del. br. 6165
Beograd, 05.08.2009.

Na osnovu čl. 24. st. 2. Zakona o Zaštitniku građana ("Sl. glasnik RS" br. 79/2005 i 54/2007), postupajući po inicijativi Svetlane Gradinac iz Beograda, Zaštitnik građana daje

MIŠLJENJE

U dobroj besedi, još od antičkih vremena pa do danas, besednik iskazuje poznavanje jedne ili više naučnih, stručnih i drugih oblasti, zrelost, bogatstvo duha... Jedan od osnovnih uslova za dobru besedu je aktuelnost. Dobra beseda ne sme da bude diskriminatorna, uvredljiva, ponižavajuća, neprirodna; u njoj nema mesta govoru mržnje i zloupotrebi slobode govora. Slobodu besedništva,

posebno mladih ljudi, nije poželjno sputavati, već usmeravati u pravcu navedenih i drugih standarda dobre besede.

Zajednica ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljsko-turističkih škola organizuje učenička takmičenja u besedništvu, koja se odvijaju prema *Pravilniku o Republičkom takmičenju iz retorike i besedništva*. Sagledavajući pravila o odvijanju takmičenja sa stanovišta Ustavom garantovane slobode izražavanja, posebno imajući u vidu odredbu člana 1. (*“Takmičenje učenika u besedništvu ima za cilj podsticanje i produblјivanje znanja, iskazivanje posebnih sklonosti, razvijanje sposobnosti govora, argumentovanja, pravilnog zaključivanja, primenu pravila lepeg govora, razvijanje kreativnosti, negovanje takmičarske tradicije i takmičarskog duha kod učenika”*), Zaštitnik građana nije našao osnov za ocenu da je članom 10. stav 1. Pravilnika, kojim se zabranjuju besede na aktuelne političke teme, ciljno i obavezno osujećena sloboda govora na takmičenjima koje Zajednica organizuje. Zajednica je međutim, veštijom formulacijom te odredbe mogla, i od nje se to s obzirom na prirodu tog udruženja očekuje, da na kvalitetniji način predupredi uvredljive, ponižavajuće i nepristojne besede, kao i druge oblike zloupotrebe slobode govora.

RAZLOZI

Zaštitniku građana obratila se Svetlana Gradinac, profesorka Pravno-poslovne škole iz Beograda, osporavajući sa stanovišta ljudskih sloboda i prava član 10. Pravilnika o Republičkom takmičenju iz retorike i besedništva, od 13.02.2009. godine (dalje: Pravilnik), Zajednice ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljsko-turističkih škola (dalje: Zajednica), jer se tim članom učenicima koji su učesnici takmičenja zabranjuje da govore besede na “aktuelne političke teme”, čime se, prema njenom mišljenju ukida sloboda govora.

Zaštitnik građana je od Svetlane Gradinac primio i dodatne informacije po ovom pitanju, i ostvario je kontakte sa gospođom Dankom Prokić-Vlahović, predsednicom Zajednice. Zaštitnik građana upoznat je i sa dopisom Ministarstva prosvete u vezi s ovim pitanjem. Najzad, izvršen je uvid u odgovarajuću dokumentaciju, kao i propise, posebno u Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (“Sl. glasnik” br. 62/03, 64/03, 58/04, 62/04), Zakon o privrednim društvima (“Sl. glasnik” br. 125/2004), ranije važeći Zakon o društvenim organizacijama i udruženjima građana (“Sl. glasnik” br. 24/82, 39/83, 17/84, 50/84, 45/85 i 12/89), Stručno uputstvo o organizovanju takmičenja i smotri učenika osnovne i srednje škole, od 25 decembra 2008, Kalendar takmičenja i smotri učenika srednjih škola za školsku 2008/2009. godinu, od 25 decembra 2008, kao i sam Pravilnik.

Član 10. Pravilnika glasi: *“Beseda na zadatu i na izabranu temu ne može obuhvatiti aktuelne političke teme, niti na bilo koji način pozivati na nacionalnu, versku, rasnu, polnu ili bilo koju drugu diskriminaciju. Učenik čija beseda na izabranu temu ne bude u skladu sa stavom 1 ovog člana biće diskvalifikovan.”*

Predsednica Zajednice Danka Prokić-Vlahović istakla je u postupku da je odredba člana 10. stav 1. uneta u Pravilnik s namerom da na takmičenjima iz besede ne dolazi, kao što je to ranije bio slučaj, “do vređanja nečije ličnosti, stranačkog delovanja ili drugih neprimerenih aktivnosti”. Predsednica je istakla i da Zajednici nikako nije bila namera da ograniči slobodu govora mladih ljudi, već

suprotno tome da, samim organizovanjem takmičenja iz besedništva, promovise ne samo besedništvo nego i slobodu govora.

U pogledu stava 2. člana 10. predsednica Zajednice je iznela da je obavezna diskvalifikacija učenika čija je beseda samo na izabranu temu, a ne i druge besede iz člana 8. Pravilnika (besede na zadatu temu i improvizovane besede), rezultat neuspešne pravne kvalifikacije ove odredbe, a ne želje za uspostavljanje bilo kakve diskriminacije učenika po ovom ili nekom drugom osnovu.

Zaštitnik građana je imao u vidu da se već 13 godina održavaju republička takmičenja u besedništvu, kao i da je nekoliko članova žirija takmičenja, kao i profesora retorike, podržalo brisanje spornog člana 10. Pravilnika, što nije usvojeno od strane nadležnog organa Zajednice.

Ustavom Republike Srbije i Zakonom o Zaštitniku građana ovaj organ ustanovljen je kao nezavisan državni organ koji štiti prava građana i kontroliše rad organa državne uprave, organa nadležnog za pravnu zaštitu imovinskih prava i interesa Republike Srbije, kao i drugih organa i organizacija, preduzeća i ustanova kojima su poverena javna ovlašćenja (član 1. stav 1. Zakona o Zaštitniku građana). S obzirom da Zajednici nije povereno vršenje javnih ovlašćenja, Zaštitnik građana nema kontrolna ovlašćenja prema tom udruženju. Zaštitnik građana, međutim, pored pokretanja i vođenja postupaka kontrole, ima pravo da pružanjem dobrih usluga, posredovanjem i davanjem saveta i mišljenja o pitanjima iz svoje nadležnosti deluje preventivno, kao i u cilju unapređenja zaštite ljudskih sloboda i prava (član 24. stav 2. Zakona o Zaštitniku građana).

Uzimajući u obzir pravo i obavezu Zaštitnika građana da se stara o zaštiti i unapređenju ljudskih i manjinskih sloboda i prava (čl. 1. st. 2. Zakona o Zaštitniku građana), a posebno ceneći činjenicu da takmičenje u besedništvu organizuje udruženje obrazovnih ustanova, a na njemu učestvuju učenici, ovaj organ ocenio je kao svrsishodno da uputi mišljenje o pitanju iz svoje nadležnosti, verujući da će uvažavanje tog mišljenja od strane Zajednice doprineti unapređivanju i zaštiti ostvarivanja slobode govora.

ZAŠTITNIK GRAĐANA
Saša Janković

Dostaviti :

- Svetlani Gradinač
- Zajednici ekonomskih, pravno-birotehničkih, trgovinskih i ugostiteljsko-turističkih škola
- Ministarstvu prosvete
- Javnosti, preko internet sajta
- U spise predmeta

DIREKTOR SLOBODAN PAVLOVIĆ
PODNEO OSTAVKU

Na sednici Nastavnog veća Pravno-poslovne škole u Beogradu, 20. avgusta 2009. godine, direktor Slobodan Pavlović je podneo neopozivu ostavku, bez obrazloženja.

Boško Risimović – *Legenda*, 1981.

.....

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

“POLITIČKE USPOMENE” DRAGOLJUBA JOVANOVIĆA*

Dozvolite mi da vas pozdravim i da izrazim zadovoljstvo što se danas u Pirotu govori o Dragoljubu Jovanoviću, a povodom izdavanja 16 toмова njegovih *Sabranih dela*. Naime, JP “Službeni list”, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, KIZ “Kultura” i “Filip Višnjić” objavili su Jovanovićeve “Političke uspomene” u 12 knjiga i “Medaljone” u 4 knjige. Da bi savremeni čitaoci razumeli sadržinu “Političkih uspomena” i “Medaljona”, da bi shvatili važnost objavljivanja *Sabranih dela Dragoljuba Jovanovića*, neophodno je kratko prikazati životopis ovog zaboravljenog velikana, narodnog tribuna, profesora, političara i većitog disidenta. Nakon toga, ukažu na sadržinu i značaj njegovih “Političkih uspomena”.

1. – Dragoljub Jovanović je rođen u selu Gnjanil kod Pirota 8. aprila 1895. godine u siromašnoj zanatlijskoj porodici. Osnovnu školu je završio u Pirotu, a gimnaziju u Beogradu. Dragoljub je rastao kao skromni zanatlijski sin, odmalena “prožet mirisom materijala, prizorom ljudi nagnutih nad poslom”. Veoma mlad je prihvatio ideje socijalista (socijalne pravde, jednakosti i bratstva) kojima će ostati veran do kraja života, a slike tegobnog života seljaka, radnika i zanatlija predstavljaju idejni i moralni kompas u njegovoj borbi za njihova osnovna ljudska prava. Nakon završene osnovne škole u Pirotu i gimnazije u Beogradu, doktorske studije završio je u Parizu 1923. godine sa dve disertacije “Les rendements optimums du travail ouvrier” i “Les stimulants du travail ouvrier”. Na Pravnom fakultetu u Beogradu izabran je 1924. godine za docenta i 1926. godine za vanrednog profesora za ekonomske nauke.

Zalagao se za socijalnu pravdu i rešenje seljačkog pitanja. Jedan je od osnivača Grupe za socijalnu i kulturnu akciju. Bio je na čelu leveice Ze-

---

* Izlaganje u Narodnom pozorištu u Pirotu, 11. februara 2009. godine, na predstavljanju *Sabranih dela Dragoljuba Jovanovića*.

mljoradničke stranke, a 1940. godine je osnovao Narodnu seljačku stranku. Delovao je kao autonomni kritički intelektualac i narodni tribun, protivnik autokratskog i centralističkog režima. Iz tih razloga je 1929. i 1930. godine bio hapšen i osuđivan. Maja 1932. godine osuđen je na godinu dana zatvora i udaljen sa Univerziteta, a 1938. godine ponovo je uhapšen i osuđen na četrnaest meseci zatvora. Svojim javnim delovanjem afirmisao je etos samosvojnog delatnika utemeljenog na jedinstvu mišljenja, govora i činjenja. Pored toga, krasila ga je lična hrabrost, požrtvovanost, istrajnost i beskompromisnost u borbi za liberalno-demokratska načela, za poštovanje ljudskih prava i sloboda. Uviđao je da je tadašnja Srbija i Jugoslavija rastrzana primitivizmom, partijskim sukobima, bespoštednom borbom za vlast, grubim gaženjem građanskih sloboda i prava. Ispravno je zaključio da nema političke emancipacije i liberalno-demokratske države bez opšteg socijalnog i duhovnog preporoda naroda u Srbiji.

Aktivno se angažovao u borbi protiv fašizma i u osnivanju Antifašističkog fronta. Vreme okupacije proveo je u Beogradu. Posle oslobođenja zemlje 1945. godine ponovo je postao profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu. Nastavio je da se bavi politikom i bio je sekretar Narodnog fronta Narodne republike Srbije i poslanik u Skupštini Srbije. Zalagao se za parlamentarnu demokratiju i višepartijski sistem. Bio je odlučni protivnik komunističke diktature i kolektivizacije seoskog poseda. Zbog toga je udaljen sa Fakulteta jula 1946. Godinu dana posle toga, 13. maja 1947. godine, profesor je uhapšen da bi u montiranom procesu 8. oktobra 1947. godine bio osuđen zbog veleizdaje na devet godina teške robije. Ali ni duge godine robije nisu uspele da slome njegov slobodarski duh, ogromnu energiju i borbu za bolju Srbiju, punu slobode i istinske demokratije. Smogao je snage da u tamnici u strašnim uslovima, napiše desetine hiljada stranica svojih političkih uspomena i tzv. medaljona o svojim savremenici. Dragoljub je u radu bio neumoran; radio je kao da ne zna za umor, bez odmora ili predaha. A bio je u svojim idejama, stručnim i političkim stavovima, dubok i originalan, iako je polje njegovog interesovanja bilo veoma široko.

Posle devet godina robije Dragoljub Jovanović se vratio iz Mitrovačkog zatvora, ali nije izašao iz tamnice. Surovo ostrakizovan i marginalizovan, on je pribežište našao u svojoj porodici i veoma uskom krugu prijatelja. Do kraja života živeo je u teškoj materijalnoj oskudici, u političkoj izolaciji, sa zabranom javnog delovanja, ostavši veran svojim ljudskim principima. Iako je 13 godina proveo u tamnicama kao da je “najgori i najštetniji čovek”, nije dopustio da mu strah ukalja obraz.

Umro je 1977. godine, ne dočekavši da se zidovi njegove izolacije sruše i da tadašnji autoritarni režim doživi kraj. Ostavio je veliki naučni i

memoarski opus: *Agrarna Politika, Novi Anteji, Učitelji energije, Vedrina, Političke uspomene 1–12, Medaljoni 1–4.*

2. – “Političke uspomene” i “Medaljoni” Dragoljuba Jovanovića su dragoceno svedočanstvo o dramatičnim zbivanjima, događajima i ljudima u periodu od početka XX veka do kraja šezdesetih godina.

“Medaljone” – portrete svojih savremenika koje je susretao i sa kojima je saradivao ili se sukobljavao na raznim poljima, Dragoljub je zapisivao na robiji, u zatvoru u Sremskoj Mitrovici od 1948. do 1956. godine. Završio ih je nakon izlaska iz zatvora i prvi put objavio 54 portreta od 392 kao samostalno izdanje autora 1977. godine pod naslovom *Ljudi, ljudi.*

Na predlog Istorijskog odeljenja Instituta društvenih nauka u Beogradu, Dragoljub Jovanović je počeo da zapisuje svoje “Političke uspomene” 1963. godine posle završetka rukopisa “Medaljona”, a završio ih 1968. godine. Jovanović je ove tekstove pisao u vidu memoarskih zapisa, koji su plod njegovih ličnih razmišljanja, ispovesti i uverenja, osvetljavnih doživljajima i iskustvom u godinama teških iskušenja, kada su stranice istorije popunjavane zlom.

Rukopis je dopunio i obogatio brojnim priložima, izvodima iz novina, časopisa, oglasima, fotografijama, karikaturama iz domaće i strane štampe, dokumentima iz lične arhive i sl. Svakoju knjizi je dao naslov i naslove glavnih poglavlja u svakoju knjizi, obeležavajući i period na koji se svaka knjiga odnosi. U poslednjoj, dvanaestoj knjizi napisao je Registar ličnih imena, u kojem je dao objašnjenja i napomene o ličnostima i događajima koje je pominjao, objašnjenja skraćena i sl.

Ovako pripremljen rukopis ukoričio je u dvanaest knjiga obima oko deset hiljada strana u A4 formatu, računajući da rukopis neće biti objavljen zbog velikog obima. Zato ga je za života predao Državnom arhivu SFRJ, koji se obavezao da će memoare davati na korišćenje isključivo naučnim radnicima. U početku, stav recenzenata i uprave Arhiva je bio da su Jovanovićeve “Političke uspomene samo memoarski izvor, i da ne dolazi u obzir eventualno štampanje, s obzirom na razne stavove i ocene autora, koje su toliko subjektivnog karaktera, posebno u odnosu prema KPJ i komunistima, te da ne mogu da izdrže ozbiljnu naučnu i istorijsku kritiku”.

Tri decenije kasnije uprava Arhiva i novi recenzenti su promenili negativni stav prema “Političkim uspomena” i zaključili sa “punim uverenjem” da se ovi “memoari baziraju na autorovoj bogatoj građi o prilikama i zbivanjima u vreme njegovih društveno-političkih aktivnosti, odnosno da se mogu publikovati na korist mnogih čitalaca, a pre svega istraživača koji se bave istorijom našeg političkog života.” Zahvaljujući tome i promjenenom društveno-političkom kontekstu, Arhiv Jugoslavije i KIZ “Kultura” su 1997. godine, povodom dvadesete godišnjice smrti Dragoljuba Jovano-

vića, pristupili objavljivanju njegovih “Političkih uspomena”. Oni su angažovali nekoliko saradnika na čelu sa prof. dr Petrom Kozićem, koji su, uz svesrdnu podršku Srđana Jovanovića, Dragoljubovog unuka, pripremili za štampu i objavili prvih sedam knjiga “Političkih uspomena”.

Nažalost, sticajem nepovoljnih okolnosti, realizacija ovog izdavačkog projekta je prekinuta, tako da su stručna i šira javnost, brojni čitaoci i poštovaoci Dragoljuba Jovanovića morali da čekaju deset godina da se pojavi novih pet knjiga i time kompletiraju njegove “Političke uspomene”. Naime, JP “Službeni glasnik” zajedničkim naporom i uz podršku Arhiva Jugoslavije, KIZ “Kultura”, Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, IP “Filip Višnjić” i porodice Dragoljuba Jovanovića uspeo je da pripremi za štampu i objavi knjige 8–12 “Političkih uspomena”.

Prirеđivači prvih sedam knjiga (prof. dr Petar Kozić) i drugih pet (prof. dr Jovica Trkulja) su nastojali da Jovanovićev rukopis zadrži prvobitni oblik i sadržinu. U tom smislu, sem lektorsko-korektorskih intervencija, sve je ostalo kako je prvobitno bilo napisano, tako da su zapisi sačuvali svoju dokumentacionu vrednost i autentičnost. Autorov registar ličnih imena objavljen je u izvornom obliku bez ikakvih dopuna i objašnjenja. Na taj način su ličnosti i akteri koje pominje autor ostali onakvi kakvi su i šta su bili, bez obzira na njihov docniji život i sudbinu. Ipak, u slučaju nekih dužih autorovih priloga koji su pratili rukopis (novine, opširni izvodi iz časopisa i knjiga, proglasi, pisma, fotografije i sl.) redakcija je učinila izvesna skraćenja. Knjige su objavljene u B5 formatu u tvrdom povezu:

1. *Zanosi (1906–1927)*,
2. *Saznanja (1927–1933)*,
3. *Propovedi (1933–1936)*,
4. *Iskustva (1936–1938)*,
5. *Iskušenja (1938–1940)*,
6. *Uzlet u buri (1940–1943)*,
7. *Mezza Voce (1943–1945)*,
8. *Otpor i kazna (1945–1946)*,
9. *Opozicija – robija (1946–1948)*,
10. *Robijo, majko! (1948–1952)*,
11. *Uspravno (1952–1956)*,
12. *Registar ličnih imena*,

Pišući ove memoarske zapise autor je težio da pronikne u protivrečna zbivanja prve polovine XX veka u Srbiji, Jugoslaviji i svetu. On je izlazio u susret potrebi suočavanja sa sudbinskim pitanjima i izazovima vremena. Tekstovi su nastali prvenstveno po unutrašnjem nalogu autorovom, kao potvrda njegovog životnog iskustva i načelnog opredeljenja. Iz-

raz su njegovog misaonog otvaranja prema povesnosti, pokušaj da sačuva svoju autonomnu poziciju i autentično iskustvo.

Posmatrani sa današnje distance, Jovanovićevi zapisi imaju značaj dragocenog svedočanstva o dramatičnim i tragičnim događajima koji su izazvali dva svetska rata i tektonska pomeranja u Evropi i svetu. U tom smislu njegove “Političke uspomene” nisu samo lični dokument, nego slika vremena, delić ogromnog mozaika srpske i jugoslovenske tragedije.

3. – U decenijama posle smrti Dragoljuba Jovanovića njegovo delo je ostalo nedostupno i nepoznato stručnoj i široj javnosti. Tek predstoji napor da se izvrši recepcija Jovanovićevog obimnog i veoma raznovrsnog dela i da se ono kritički preispita i valorizuje. Već na prvi pogled se može uočiti da su mnoge njegove ideje o modernizaciji Srbije, o slobodi, vladavini prava i socijalnoj pravdi, o modernoj federativnoj državi i sl. odolele zubu vremena i izdržale sud istorije. Pomenimo samo nekoliko ideja Dragoljuba Jovanovića koje se kao lajtmotiv provlače kroz njegove “Političke uspomene”:

– “Srbija je tužna, dužna i ružna, ojađena i osakaćena.”

– “Srbija je jedan veliki partijski logor sa razvijenim partijskim šatorima koji jedni drugima podvaljuju.”

– U nas “nema dovoljno istrajnosti, kontinuiteta i moralnih metoda da politika postane posao, veština, da prestane biti stvar strasti i postane stvar razuma, a demokratija u Srbiji dobije svoju ulogu u napredovanju čovekove svesti o svom dostojanstvu, tj. u civilizaciji”.

– “Slobode se ostvaruju izražavanjem ličnih sposobnosti, stavljanjem u pokret nacionalne energije, poštovanjem tuđih prava, ispunjavanjem svojih dužnosti.”

– “Stvarati ljude polazeći od sebe.”

– “Lakše je dobro živeti nego dobro umreti, lakše je imati uspeha u životu nego uspešno živeti.”

U celini posmatrano, stručno-teorijski rad, društveno-politički angažman i prosvetiteljska delatnost Dragoljuba Jovanovića uspešan su pledoaje za odgovoran, hrabar i principijelan angažman intelektualca u smutnom vremenu XX veka. Svojim tekstovima, javnim istupima, uređivanjem brojnih listova i glasila, organizovanjem antiautoritarnih i antifashičkih pokreta, uvek na strani porobljenih, progonjenih i poniženih, i doslednom borbom protiv svih vidova diktature, on je postavio svojevrsan obrazac i meru takvog angažmana s težištem na autonomnoj principijelnoj poziciji, na naglašenom ličnom stavu i na jedinstvu mišljenja, govora i delanja.

Zahvaljujući tome Dragoljub Jovanović se u svim svojim istupima javljao kao čovek stava, tako da je posebna vrednost njegovih tekstova kuražan stav i kritički sud. On se nije ustezao da javno iznese i brani svo-

je mišljenje ma koliko ono bilo nepopularno i u suprotnosti sa zvaničnim gledištem i ma kako bile teške posledice po njega lično. Ostajao je dosledan svom shvatanju bez obzira na to šta drugi misle o tome.

Treba posebno istaći da njegove "Političke uspomene" nose obeležje autentičnosti, principijelnosti i individualizma. Njih krasi bogat, jasan i precizan jezik, koji govori i o književnom daru Dragoljuba Jovanovića.

Nažalost, uprkos njegovoj bespoštednoj borbi za slobodu od straha, za svestrani prosperitet srpskog naroda i jugoslovenske zajednice, Jovanović je surovo ostrakizovan. Zbog svojih slobodarskih ideja i demokratskog angažovanja on je više puta osuđivan i trinaest godina je robijao po zatvorima Kraljevine Jugoslavije i Brozove satrapije. Na taj način pridružio se plejadi brojnih srpskih intelektualaca koji su išli putem autonomnog kritičkog angažovanja i zato doživljavali marginalizaciju, izgone, zatvore i zabrane. Za razliku od Francuske, Srbija je vazda progonila svoje Voltere.

U XX veku, koji se s razlogom naziva "stoleće zlih", profesor Dragoljub Jovanović je pripadao onoj izuzetno malobrojnoj grupi srpskih intelektualaca koja je ostala verna sebi, svojim političkim idealima i svojoj autonomnoj kritičkoj poziciji, koja je odolela iskušenjima da sebe izgubi ili da okalja svoju intelektualnu čestitost.

Objavljivanjem dvanaest knjiga "Političkih uspomena" u okviru Glasnikovog ambicioznog projekta *Sabrana dela Dragoljuba Jovanovića* u celini se prikazuju njegova viđenja i svedočenja o zbivanjima i događajima u kojima je učestvovao. Time se otvara prostor za izvlačenje iz zaborava mnogih važnih događaja i ličnosti, te stvaraju pretpostavke za svestranije izučavanje naše istorije XX veka. Na taj način Dragoljub Jovanović je, kao savremenik i učesnik mnogih važnih događaja iz istorije i društveno-političkog života Srbije i Jugoslavije, ostavio u nasleđe mlađim generacijama veoma važan izvor za proučavanje.

4. – Na kraju, treba odati priznanje: porodici Dragoljuba Jovanovića, posebno unuku Srđanu Jovanoviću, istoričarki dr Nadeždi Jovanović, saizdavačima (Arhivu Jugoslavije, izdavačkim preduzećima KIZ "Kulturi", "Službenom glasniku", Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i "Filipu Višnjicu") koji su uspeli da, tek nakon pola veka od kada su napisane, objave svih dvanaest knjiga "Političkih uspomena" i četiri knjige "Medaljona" sa portretom 392 Jovanovićeva savremenika. Time se ispravlja velika nepravda koja je naneta Dragoljubu Jovanoviću i bar donekle odužuje dug prema ovom velikanu Pirota, Pravnog fakulteta u Beogradu i Srbije. Činjenica da su Pirot i Srbija dali takvog velikana jeste i ostaje ponos toga grada i srpskog naroda. Ali istovremeno ona je i ozbiljna obaveza. Ona nameće dužnost sistematskog, širokog i predanog rada kako bi sve mogućnosti i sva duhovna bogatstva Dragoljubove ličnosti i dela bili iskorišćeni.

Nadam se da će objavljivanjem “Političkih uspomena”, “Medaljona” i narednih tomova *Sabranih dela Dragoljuba Jovanovića* biti otvorena vrata za svestranu i kritičku raspravu o njegovom delu i doprinosu modernizaciji i demokratizaciji Srbije. To delo rasuto u više stotina bibliografskih jedinica, na desetinama hiljada stranica teksta i do sada nedovoljno poznato široj stručnoj javnosti, svakako zaslužuje posebnu pažnju naše nauke. Jer bogati i veoma raznovrsni opus Dragoljuba Jovanovića je svedočanstvo o talentu, snazi, demokratičnosti i evropejstvu srpske političke misli. Iako je živio i radio u mračnim i vunenim vremenima, on je, nasuprot autoritarnim režimima koji su ga proganjali, uprkos rigidnim oficijelnim ideologijama i teorijama, stvorio osnove za jedno moderno demokratsko shvatanje politike i nagovestio sopstveno učenje. Ono je najpotpuniji izraz dobilo u njegovim doktorskim disertacijama, političkim raspravama i sociološkim analizama društva. Svojim samosvojnim društveno-političkim angažovanjem i radovima iz ovih oblasti u preko 500 bibliografskih jedinica, on je dao izuzetan doprinos modernizaciji srpskog društva i razvoju srpske sociologije i politikologije. Jovanovićeve radovi nalikuju na «rasuti teret» neobjavljenog ili rasutog materijala po novinama, listovima, časopisima i zbornicima. Kada se oni prikupe u tomove sabranih dela, biće to opus dostojan svakog poštovanja, ma kako i iz bilo kog ugla on bio posmatran.

Najzad, objavljivanje *Sabranih dela Dragoljuba Jovanovića* omogućiće povratak njegovog dela u svoje zavičajno okrilje i svojevrsnu moralnu i političku rehabilitaciju Jovanovića kao pisca, političara i disidenta. Važan korak u tom pravcu je, svakako, i njegova pravna rehabilitacija. Krajnje je vreme da pravosudni organi Srbije nakon šezdeset godina ukinu nezakonitu i drakonsku presudu za veleizdaju, koju je Dragoljubu Jovanoviću izrekao partijski, komunistički sud 8. oktobra 1947. godine.

Miodrag Raičević
književnik, Beograd

ZAPIS O DRAGOLJUBU JOVANOVIĆU, KNJIŽEVNIKU*

Može se desiti današnjem, “odsvud stiješnjenom” čitaocu, u tri s vremenom, a pre svega s tranzicijom, da ustukne kad osmotri šesnaest to-mova, koji su tek deo onoga što su Pravni fakultet u Beogradu i “Službeni glasnik”, izdavači *Sabranih dela* Dragoljuba Jovanovića, u skorijoj budućnosti namerni da objavi, ali proći će ga taj osećaj čim okom kroči na prvu stranu.

Ovaj tekst je pisan s namerom da skrene pažnju na delo Dragoljuba Jovanovića – pisca – i nećemo se u njemu baviti njegovom političkom delatnošću.

Opisujući detinjstvo, dajući vrlo žive portrete svojih roditelja, braće i sestara, prijatelja od kojih je učio kako se “vodi politika”, Jovanović pred čitaocem rasklapa korice jednog vremena o kome bi se sigurno manje znalo da nije njegovih zapisa. Čitaoca namah osvaja živopisna slika jednog po svemu patrijarhalnog sveta, sveta koji se polako navikava na život skrojen po novim merilima, ali i sveta koji polako ali neminovno uzmiče pred novim dobom. Saosećanje, ali i veliko razumevanje, izbija skoro iz svake rečenice kojima “hvata” portrete savremenika, poznatih i manje poznatih ljudi s kojima se sretao. Ti opisi, dani lepim, raskošnim srpskim jezikom, kome posebnu aromu daju arhaične i neke danas već zaboravljene reči, čine naročitu vrednost “medaljona”. Ova živa i uverljivo pisana istorija jednog života neosporno ima i veliku literarnu vrednost, i to je ono što, pored Jovanovićeve izuzetne erudicije i skoro savršenog poznavanja ljudi i ljudskog karaktera, fascinira.

Prijaće Dragoljubu pohvala jednog Bore Glišića, koji se lepo izrazio o njegovom književnom daru i on će taj njegov utisak, ne bez ponosa, više puta pominjati.

Sposobnost Dragoljubova da najčešće jednom rečenicom oslika karakter onoga kome je medaljon posvećen, zaista je redak dar. Njegovi utisci nikad nisu jednosmerni, osim ako nije reč o nekoj preispoljnoj do-bričini kojoj se nema šta dodati, ili nekom nikogoviću kome se nema šta oduzeti.

---

* Izlaganje u Narodnom pozorištu u Pirotu, 11. februara 2009. godine, na predstavljanju *Sabranih dela* Dragoljuba Jovanovića.

Mene kao pisca interesovali su, pre svega, medaljoni posvećeni našim poznatim i priznatim literatama. Nije teško primetiti da nijedan od tih portreta nije u saglasju s predstavom koju su o toj gospodi stvorili književni istoričari, pa su samim tim portreti iz Jovanovićeve galerije intrigantniji. Iščitavajući ovo četvoroknjižje, da se primetiti da je Jovanović bio odlično upućen u “poslove i dane” naših klasika.

Da bih vas uverio u verodostojnost mojih tvrdnji, neka mi bude dopušteno da vam predočim i poneki citat, koji će biti najbolja potvrda ovde iznetim tvrdnjama.

Za Krležu će napisati:

“Po daru, inteligenciji i kulturi mogao bi biti veliki, najveći savremeni pisac na Balkanu.

Što je junak, da je čovjek taki!

Ali duša izgleda malena, i telo se pokazuje slabo. Ne ume da samuje i da sirotuje. Voli udobnost i robuje formama. Stvorio je savršeni uzorak salonskog komunista.”

O Đilasu će reći sledeće:

“Govori sporo, pravi dugačke rečenice, ubacuje mnogo sporednog mesta, nije ni jasan ni efektan. Mnogo povoljnije deluje njegova fizička pojava nego ono šta i kako kaže.”

Sledi medaljon, po meni, jedan od najduhovitijih i najuspelijih, s prefinjenim opservacijama – reč je o medaljonu vladike Nikolaja Velimirovića, koji počinje sledećom rečenicom:

“Znatan pozorišni čovek u jednom narodu koji nikad nije oskudevao u velikim glumcima.”

Ali posle jednog takvog uvoda sledi jedan od najlepših opisa koje pamte *Medaljoni Dragoljuba Jovanovića*:

“Na visokoj predikaonici, obavijen opalnim i mirisnim velom dima od tamjana, bez ikakve hartije, vran kao gavran, sa prijatnim i vešto upravljanim baritonom, držao je i sigurno vodio svoje slušaoce. Kao umetnik, ne kao hrišćanski fanatik. Rečitost je bila nešto tuđinska, zapadnjačka, svakako ne slovenska ni pravoslavna. Suviše je zvukova i boja, premalo vere i unutrašnje topline. Ali rečitost prava, velika, raskošna i skladna. Takva se kod nas nije čula, bar ne u Srbiji, koja sjajno priča, ali slabo besedi. Nije Nikolaj ni deklamovao kako kakav Srbin iz Preka, Hrvat ili Dalmatinac. On je govorio, menjao visinu tona, šarao kvalitet sadržine. Na mahove se spuštao do srbijanske prisnosti, približavao se vulgarnosti, ali je nije doticao. Samo za časak, a onda bi se opet vinuo u visinu, do vrha kosovske tragedije.”

Dučić nije tako dobro prošao:

“U gimnaziji smo ga više voleli zbog Skerličevih pohvala nego zbog hladnih stihova koje nismo mogli patiti kao Rakićeve. Dučić nam je ostao samo u očima, po lepom slogu u Bogdanovoj *Antologiji*.”

Malo ironije neće nikom škoditi, osim, možda, Dučiću.

Samu Dučićevu pojavu Jovanović ovako opisuje:

“On je odista bio sjajan, blistav, mlad, svež. Svaki put smo ga našli u drugom odelu. Pravio je razne kombinacije, sa modrim, sivim, krem i belim. Vrlo čist i ukusno obučen. Uvek marljivo izbrijan.”

A o njegovom književnom radu ovako sudi:

“Proza je često bolja od stihova. Ali i ona je obično hladna i neubedljiva kao uputstvo za život. Oseća se ponekad seoski učitelj koji sve zna i rado docira, a još radije izriče definitivne, češće negativne nego pozitivne sudove. Nije imao ljubavi za druge, za čoveka, ni za koga osim za sebe. Na ljude, čak i na svoje dobrotvore, gledao je s visine.”

U medaljonu Isidore Sekulić srećemo se s jednom Isidorom koja polako napušta ovaj svet ali koja nije voljna da se sa svima oprašta. Jovanović njen karakter crta jasnim i kratkim potezima, ne idealizujući njen lik, čemu smo mi Srbi inače skloni, već nam ga, iako obojenog tavnim tonovima, prezentira s neskrivenim simpatijama.

“Odmah posle oslobođenja, uzeli su je srpski književnici za svog prvog predsednika, ali ona se brzo izmakla ispod kamdžije Radovana Zogovića i Milovana Đilasa, povukla se na svoj ‘Aventin’ i skoro više nije silazila. Kad je navršila 80 godina, ljutito je odbijala sve čestitke: ‘Što mi nisu donosili cveće kad sam imala 25 godina?’”

“Ovim postupkom je obeležila svoj kontradiktorni duh”, piše Jovanović. “Uvek se ljutila, uvek joj nije bilo pravo. Nije marila Skerliča, nije priznavala nijednog živog pisca, bar našeg. U razgovoru je uvek zastupala mišljenje suprotno od onog koje je neko drugi izneo.”

A kad bi neko gorljivo počeo da zastupa njene stavove, imala je običaj da promeni stranu i počela bi da napada ono što je do malopre branila.

Toliko o Isidori.

A u medaljonu Vase Stajića, osim o uredniku *Letopisa Matice srpske*, čitalac će ponešto saznati i o Veljku Petroviću, jednom od najvećih bonvivana srpske književnosti, kome je dobra bila svaka vlast, pogotovo kad uspe, a uspevao je, da od nje izvuče korist za sebe. U tom medaljonu stoji zapisano sledeće:

“Sem nacionalne stvari, Vasa Stajić je imao dva lična zanosa: svoju kćer i Veljka Petrovića.⁷ Kako nije imao sina, uzdao se u ćerku da će produžiti njegovo delo. Veljka je smatrao genijalnim. Kćer sam video i nije mi se učinilo da opravdava očeve nade. Već kao gimnazisti uživali smo u lepoj pojavi Veljka Petrovića kad je prolazio Knez Mihailovom, čitali smo

njegovu rodoljubivu poeziju i sve što je objavio, ali više zato što je Skerlić bio potpisao njegovu menicu. Kasnije sam naišao na njegovu pripovetku *Moloh*, a još kasnije zavoleo njegove vojvođanske priče, osobito opise seoskog života. Naposljetku sam otkrio njegove 'agrarne' pesme i antejsku propoved u njima. Nikad za mene nije bio onako veliki kao za Vasu Stajića, bar u periodu 1925–1928. kad sam se viđao sa apostolom srpske Vojvodine. Pomišljam da je njegovo oduševljenje Veljkom splaslo, bilo zato što je malo davao ili što je bio mažen od svih režima koji su se smenjivali u Beogradu. Morao je znati da je malo ko, kao Veljko, izvlačio iz raznih fondova, da je uživao sinekure, da je dobro stajao na dvoru, da je potpisao antikomunistički manifest Nedićev i Jonićev, a da se odmah po dolasku Rusa i partizana prilagodio novom stanju i ponovo postao miljenik i korisnik. To sve mora da je bolelo Vasu Stajića, jer je, pored dara, od književnika i umetnika zahtevao i visok moral.”

O Mihizu, kao i o Miodragu Pavloviću nešto kasnije, Jovanović dosta oštro sudi:

“Mihiz mi je postao manje zanimljiv kad sam čuo da sedi noću, da strasno igra poker, da mu dan počinje u jedanaest časova na sinekurnom položaju upravnika biblioteke Matice srpske: uostalom on se sve ređe javlja. Nisam izgubio svaku nadu, ali će teško od njega biti novi Skerlić!”

Mihiz nije postao “novi Skerlić”, ako je to ikad i želeo da postane, ali se nije ni Dragoljubovo predviđanje do kraja ispunilo. Isto važi i za Miodraga Pavlovića, za koga Dragoljub kaže da je “takođe podbacio. Prvo je otišao u saveznu administraciju, zatim je postao direktor drame u Narodnom pozorištu, nije više ni pesnik ni lekar. I on mi nije kazao poslednju reč, jer je nesumnjivo darovit, i kao esejist i kao dramski pisac. Pitanje je da li ga maženje i laki uspesi neće pokvariti. Rđavo je već to što s njim nije zadovoljan jedan tako obavešten i suptilan duh kao što je njegov otac Branko, s kojim se viđam i plodno razgovaram.”

Na kraju, pomenuo bih opet Boru Glišića, prevodioca, novinara *Političke* i *NIN*-a, potonjeg pozorišnog kritičara, ali i skeptika, kao što će se videti. On će jednom prilikom Dragoljubu reći: “Ja se divim vašem umu, gospodine profesore, ali svetom ne vlada um nego bezumlje!”

Dragoljub Jovanović je ceo svoj život potrošio na to da nekako udesi da um caruje a da bezumlje klade valja. A sve što je u životu radio, kad bih, eto, morao da dam definiciju njegovog života, onda bi se tom titulom okitila ona rečenica iz pisma koje mu je, dok je robovao u Sremskoj Mitrovici, ispratila njegova supruga Dana:

“Kakvo je blaženstvo biti pošten, biti human, biti čovek!”

Dragoljub ovome, verovatno ne bi imao šta da doda, jer cilj njegovog života i njegove porodice jeste bilo upravo to: biti čovek. Znajući sve

to, ostaje gorak okus u ustima dok o njemu govorim, iz razloga što ni danas, posle više od trideset godina, Dragoljub Jovanović nije rehabilitovan. Više se ne postavlja pitanje da li to treba ili ne treba da se učini; to je danas moralni imperativ: učiniti to što pre!

Rehabilitujući Dragoljuba Jovanovića, država Srbija rehabilitovala bi samu sebe. Srbija to, na žalost, još uvek duguje i Dragoljubu Jovanoviću i sebi. Krajnje je vreme da Ova država kaže Onoj državi da je pogrešila, i da se ta konstatacija stavi na papir, a onda da neko to potpiše i overi gde treba, i da se s imena Dragoljuba Jovanovića već jednom otkači taj nekad tako omiljeni apendiks: “državni neprijatelj”.

Svestan sam da sam ovim tekstom samo vrhovima prstiju dotakao jedan svetli stub u Panteonu zaboravljenih Srba, stoga bih ovo moje ne baš tako kratko slovo završio jednom, čini mi se, nespornom konstatacijom: kako je verno davao likove svojih savremenika, baveći se samo onima koje je lično upoznao, medaljoni Dragoljuba Jovanovića pamtiće se i po nizu nezaboravnih slika iz njegovog života, plastičnih opisa mesta u kojima je boravio, predela kroz koje prolazio sa svojim, kako se tada govorilo, “čovečanskim” prtljagom, s listićima u kojima su tako jasno našli odraza njegov književni talenat i sam njegov život. Zato bih, ako mi neće biti zamereno što iznosim jedno posve intimno osećanje, na kraju rekao i ovo: sećajući se tih živopisnih i rečitih fotografija vezanih za rane dane Dragoljubove, čini mi se da i sad gledam tog nekadašnjeg dečaka kako između Tijabare i Pazara juri za svojim snovima koje je nekad sustizao, češće prestizao; dakle, otkad sam stigao u ovaj pitomi grad, iako u Pirotu ranije nikad nisam bio, zahvaljujući Dragoljubu Jovanoviću imam osećaj da sam se vratio kući.

Njemu sam zahvalan što me je među vas doveo, a vama hvala što ste imali strpljenja i dobre volje da me saslušate.

LOGOS – ETOS – PATOS

Dr Sime Avramović, *Rhetorike techne – veština besedništva*, Službeni glasnik, Beograd 2008.

1.

Značenje (misao), etika (istina), iskrenost i emocionalnost (istinitost osećanja), to bi, u glavnim okvirima, bila osnova diskursa retorike i valjanog besedništva. Ali, vremena su se menjala pa je i shvatanje besedničkog posla i retorike donosilo promene i novine, za koje još stari Grci znaju u svojim sofističkim *teorijskim* tumačenjima. Teorijske rasprave definišu besedničku praksu kao besedništvo, a retoriku kao nauku o besedništvu. Retorika, dakle, predstavlja teorijski uobličena pravila i principe koji će pomoći da se održi uspešan govor, dok je samo besedništvo (govor-

ništvo) praktična sfera u kojoj se ta pravila primenjuju.

Već naslovom “Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup” - knjiga dr Sime Avramovića ukazuje na ideju autora da se retorika kao posebna oblast govora i delovanja utemelji u javni život, da se, zapravo, u njega *vra-ti* kao veština lepog, ubedljivog govora koji postiže određeni cilj i neretko ostavlja dragocen tekst iza sebe, kao paradigmu rečitosti, mudrosti, ubedljivosti, argumentovanog rasvetljavanja predmeta govora, neke situacije, odluke, optužnice, odbrane.

Slabost većine retorika je u tome što ostaju na *istorijskom*, bez dodira sa savremenom praksom. Ne može se retorici pristupati kao mrtvoj stvari, kao latinskom jeziku na primer. U njoj je sintetizovano dejstvo *žive retorike*, koja je u najdubljoj vezi sa retorikom i besedništvom današnjeg vremena koje postavlja pitanje kraja retorike i početka komunikologije i pablik spikinga koji odgovara duhu vremena i novom “auditorijumu”.

Živimo u vreme nove “medijske realnosti”, i medijskog privida realnosti, raznih opsena koje za posledicu imaju da se doživljaj realnosti u današnje vreme radikalno izmenio pod uticajem medijskih komunikacija, što *proizvodi* i “privid istinitosti”. “Medijska retorika” danas dominira u formiranju našeg stava i kritičkog mišljenja, i sve njene forme su poput široko razastrte mreže u kojoj se koprca savremeni čovek, subjekat i objekat specifične “tele-egzistencije”. Umesno je, stoga, postaviti pitanje koliko se takva praksa otima klasičnim formama retorike i *logosa*.

Tema višestruko interesantna i izazovna za teoretičare javne komunikacije i retoričare. Po svom interesovanju za nove forme i oblike medijske retori-

ke i njenog uticaja na sveukupni život izdvaja se knjiga “Mediji i načela dijaloga”, dr Dobrivoja Stanojevića. Njen autor je zarezao duboko u “duh vremena”, posebno u poglavljima “Retorika javne komunikacije”, sa hijerarhijom “lukavstava” u domenu današnje eristike. U poglavlju “Prokletstva političkog govora” i “Kako se besedi”, sa izvanrednom analitičkom celinom “Promene Zorana Đinđića”, Stanojević teorijski iskoračuje, utemeljuje i anticipira razvoj medijske retorike. Avramovićeva “Retorike tehne” se jednim svojim delom bavi i tim pitanjima, oblicima medijske retorike i njenim uticajem na sveukupni život, ali je u celini okrenuta svim aspektima retorike. Ona je udžbenik *besedništva*, ali i istorija, estetika, politika, svojevrсни *rečnik besedništva*. Pisana sa prvorazrednom erudicijom, pregledna i zanimljiva, ona slikovito i znalački ukazuje na unutrašnju besedničku građevinu, na to kako se menjala retorika, kako su nastajale velike paradigmatične besede, kako su se “rađali” veliki besednici, kako su prilike uticale na nastajanje velikih i poznatih i trajnih beseda, na svu vatru kovanja sirovog života, na nastajanje *istorije*, na istinitost besede kao bitnu vrlinu, njenu duboku vezu sa stvarnošću.

Najkompletnija knjiga sa temom besedništva, istorije, teorije i prakse, “Ars rhetorica – veština besedništva”, čiji su autori dr Obrad Stanojević, legendarni profesor i dekan Pravnog fakulteta u Beogradu i dr Sima Avramović, dobila je tako svoj prirodni nastavak: “Retorike tehne – veština besedništva i javni nastup”. Njen autor, dr Sima Avramović, ističe da ona “predstavlja organsku nadgradnju na udžbenik “Ars rhetorica - veština besedništva”. Nove celine u Avramovićevoj knjizi su odeljak o rimskoj retorici, poglavlje o osobinama

govornika i auditorijuma, o sudskom i političkom besedništvu, kao i tematska celina koja se odnosi na govor za medije. Izbor beseda na kraju knjige sadrži jedan broj novih *govora* u odnosu na “Ars rhetorica”, dok su neki izostavljeni. Avramović permanentno baca svetlo na *publik spiking*, kao novu formu, koja suštinu besedničkog nastupa posmatra sa stanovišta cilja i funkcije ostvarivanja praktične koristi. Koreni toga su, kako je već rečeno, duboki, oni vode do sofista koji su to stanovište priznavali i afirmisali, za razliku od današnjih sofista koji se maskiraju u nevine govornike, one koji odgovaraju idealu da govornik pre svega mora biti pošten čovek i mora govoriti istinu.

Avramovićeva *Retorika* ima pet tematskih celina. U prvoj se razmatraju uvodni pojmovi, retorike, besedništva i javnog nastupa, i autor postavlja jasnu i preglednu distinkciju, uključujući i raspravu o značaju talenta “za taj posao”. U tom je poglavlju obrađen i odnos retorike i besedništva, kao veštine i umetnosti, sa karakteristikama publik *spikinga* (*javnog nastupa*) kao današnjeg oblika metamorfoze besedništva.

U svom “istorijskom delu”, koji je načinom tretiranja građe nezaobilazan za razumevanje današnjeg pojma retorike i javnog nastupa, Avramović, sa svojestvenom erudicijom i “estetskom dokumentacijom” daje “pouke iz istorije retorike i besedništva”. Ukazuje na Grčku kao kolevku besedništva i na slavne grčke besednike, na rimsku tradiciju i rimske besednike, hrišćansko i srednjovekovno iskustvo, stilove i besednike u “revolucionarnom i novom veku” (Engleska revolucija, Francuska revolucija, Američka revolucija, Srpska revolucija).

U trećem i najzanimljivijem delu se razmatra sve ono od čega zavisi us-

pešan javni nastup. Talenat, uverenost i znanje, samouverenost (samopouzdanje), sugestivnost („govor iz srca“), obrazovanje, inteligencija, temperament i vladanje sobom, memorija, duhovitost i vedrina, trema, itd.

Ne manje važno poglavlje je ono u kojem je rasprava usmerena na izbor predmeta besede, cilj besede, pripremu besede, kao i kompoziciju besede, odnosno koncept (organizovanje) govora, uvod, razradu, zaključak, opšte odlike stila, vokalnu ekspresiju, odnos prema auditorijumu.

U četvrtom delu su specifičnosti pojedinih vrsta govora. Razmatraju se političko besedništvo, sudsko besedništvo, prigodno besedništvo (svečana beseda, vojnički govor, pogrebno besedništvo). Raspravom je obuhvaćena i omilitika, apostrofirani su hrišćanski besednici i karakteristike njihovog stila.

Govor za medije je predmet posebnog autorovog interesovanja, i u tom se poglavlju razmatraju *retorički fragmenti* i metamorfoza klasičnih formi, njihova adaptacija novim uslovima, novom duhu vremena i novom “odsutnom” auditorijumu. Otvarajući razgovor o novim oblicima komunikacije autor *dovodi* retoriku do komunikologije.

U petom delu su izabrane besede, od Perikla do Šredera, *govori* koji su menjali svet, ili sudbinu pojedinaca. To nisu lepe, lirске besede, niti one sročene po meri govornika, nego besede koje su nastale po meri stvarnosti. One stvarnosti koja je, pokatkad, izrazito formirala besednike da govore ono što je stvarnost (čitaj: masa, vreme, duh vremena) zahtevala.

U tom antologijskom izboru zastupljeni su: Perikle, Sokrat, Isokrat, Nikiya, Isej, Demosten, Ciceron, Marko Antonije, Apostol Pavle, Simenon Nemanja, Tomas Mor, Petar Prvi Veliki, Dan-

ton, Karadorde, Dositej, Major Gavrilo-
vić, Nikolaj Velimirović, Džon F. Kenedi, Veljko Guberina, Martin Luter King, mlađi, Mihailo Đurić (govor o ustavnim amandmanima), Matija Bečković (posmrtno slovo Branku Čopiću), *Slobodan Milošević* (govor na Gazimestanu), *Dobrica Ćosić* (govor na Palama o Vens-Ovenovom planu), Gerhard Šreder (govor o žrtvama holokausta).

Knjiga “Retorike tehne”, dr Sime Avramovića je udžbenik, ali je istovremeno i teorijska rasprava o “besedništvu”, u rasponu od terminoloških određenja i shvatanja osnovnih pojmova, preko istorijskog pregleda stilova i slavnih besednika, do uputstava i sugestija, artikulisanih i dobro promišljenih pravila oblikovanja besede u njenom pisanom i govornom obliku. Knjiga već svojim naslovom implicira transformaciju klasičnog besedništva, činjenicu da je novo doba ustoličilo nove oblike, nove auditorijume, nova pravila, nove ciljeve, nove načine manipulacije besedom, besednikom, auditorijumom. Autor daje teorijske okvire tog “novog” u besedništvu, ne zaobilazeći ni staro polemičko pitanje da li je retorika veština ili umetnost.

Dragoceno je to što Avramovićeve knjiga “popisuje” i otkriva pravila staroga besedništva, ali i *registruje*, utvrđuje i teorijski definiše nove “žanrove”, nove retoričke izraze i njihovu primenu u praksi. Govor za medije, na primer. Retorika nije mrtva stvar, naprotiv, ona je živa i promenjena. Znanje stare retorike pomaže u formiranju sopstvenog govorničkog profila u današnjem vremenu, i onda kada imamo mogućnosti da ne izneverimo tradiciju, i onda kada smo primorani da besednički impuls razvijamo u nekim novim okolnostima; miting, protest, mediji, izborni skupovi, itd.

Već je Ciceron predskazao krizu retorike kao teorije i bio daleki rodona-

čelnik praktičnijeg pristupa. On se žestoko obrušio na tadašnje stanje: “*Ne treba mi nekakav grčki učitelj da mi peva opšte poznata pravila, kada sam nika-da nije video ni sud ni sudnicu... Ono u čemu sami nemaju iskustva, tome podučavaju druge.*”

Public speaking (pablik spiking) se prilagođava novim okolnostima i drugačijoj publici. Dok je ranije govor mogao da traje veoma dugo i da bude okičen brojnim stilskim figurama, savremeni slušalac očekuje kratku, jasnu i efektno saopštenu poruku. To, naravno, mora dovesti i do promena u načinu na koji se priprema govornik. Kratak efektan govor ne traži više dugi proces „obrazovanja govornika“, temeljnu opštu kulturu i znanje, što su naročito zahtevali Isokrat i Kvintilijan. Besedništvo je uvek u vezi sa životom, bilo da je u pitanju istorija, religija, socijalna pravda, sloboda, ljubav, itd. Ono ima književnih i filozofskih vrednosti, ali govor-beseda nije usmerena na književnost nego na *slušaoce*, na neku konkretnu situaciju. Svojom književnom vrednošću nadrasta tu direktnu komunikaciju i ostaje *zabeležena*, međutim, ne trpi previše metafora i drugih figura karakterističnih za tekst. Beseda uvek ima jasnost. Jasnost dana ili jasnost noći, nije baš svejedno, ali “poseduje” razumljivost i poziv na razgovor, na formiranje mišljenja, na ubeđivanje, polemiku, neslaganje, otpor ili saglasnost. Ukratko, beseda se uvek tiče publike. Ako to ne postigne, nije uspeła. Može biti da će ostaviti traga kao tekst, esej, ali sam *govor* je pao odmah pred noge govornika.

Besedništvo podrazumeva niz slojeva i detalja koji traže brižljivu obradu. Avramović navodi čitav registar takvih organski povezanih postupaka u nastajanju “teksta” i besede. Pogled na primer, govor očiju, pauza, gradacija kao čisto

govornička figura... Govornik uvek ima *svoje* gradacije, i semnatičke i zvučne. Dinamika golog teksta kao i dinamika govora obuhvata oblikovanje zvučnih mikro celina. U pitanju je uzajamnost, kreativni proces prelaska teksta u glas i glasa u određeno značenje.

Tu slivenost, organski spoj reči i glasa, teksta i govora, postižu najbolji. Hegel u Estetici naglašava da onaj koji govori mora ne samo da “dovede u potpuni sklad svoju unutrašnju i spoljašnju individualnost, već mora svojom vlastitom produktivnošću da vrši, u mnogim tačkama, dopune, da ispunjava praznine, da nalazi zgodne prelaze, i da uopšte svojom igrom “protumači” tekst. Nije li besednik uvek u toj ulozi *tumača* koji ubeđuje u svoje gledište i mišlju i emotivnim stavom. Taj proces nastajanja besede-teksta teče paralelno, ali je u osnovi tumačenje i pridobijanje.

Avramovićeva Retorika ukazuje na kreativan pristup, na stvaralačko uranjanje u tekst, iz izranjanje iz teksta, na pristup koji će ga stvaralački preobraziti, i kad *iznosi* istinu i kad *prodaje* maglu, što Avramović naziva “govorom mantri”. Sve to ubeđljivo. Da otkrivaju ili ubeđuju, polemiku raspravljaju, ali sugestivno. Da poštuju principe besede koja traži angažovanje u formalnom smislu. Da *misle* tekst. Da ga stvaraju tog časa kad ga govore. Da stvaralački oblikuju celokupnu atmosferu, prožimanje govornika-teksta-publike, da anticipiraju i asocijativni tok, sve moguće rukavce i refleksije, reminiscencije, trenutne impulse koje tekst podstiče. I da je sve to što *govore* u vezi sa životom. Da se postigne načelo istine i istinitosti besede.

2.

Samo ljudski glas dolazi od Boga – sve ostalo su đavolje izmišljotine. I

đavolja iskušavanja. Iskušenja za one koji treba da prepoznaju đavolju rabotu i podvalu, “jer su široka vrata i širok put što vode u propast i mnogo ih ima koji njim idu. (Matej, 7/13) Jer su mnogi đavolovi advokati. “Sve ovo daću tebi ako padneš i pokloniš mi se” (Matej, 4/9) podmićuje onaj koji kupuje dušu. I telo je na ceni. Takvo je vreme. “I izaći će mnogi lažni proroci i prevariće mnoge.” (Matej, 34/8) A tu su i oni koji se povijaju kako reči *nailaze*. “Ali nema kojrijena u sebi, nego je nepostojan”, veli Jevandelista, “pa kad bude do nevolje, ili ga potjeraju riječi radi, odmah udari natrag.” (Matej, 13/21)

U vremenu kada “briga ovoga sveta i prevara i bogatstvo zaguše reč” (Matej, 13/23), na svaku čistu javi se stotinu *nečistih*. Prikrivenih. Koje je teško prepoznati. Jer proroka je mnogo u “pećini hajdučkoj”. I glasni su veoma, i moćni, jer su im u rukama moćna sredstva.

A kad je tako, besednički logos-etos-patos nije pitanje umetnosti, iako jeste i to kada ima katarsično dejstvo i kada iza besede ostane vredan tekst. Zato vrednostima *govora* treba da se uče i oni koji nikada ne drže govore. Da bi *prepoznali* prazne reči. I da bi prepoznali istinske Reči, one koje vode čistoti logosa. Koje teže da se izjednače sa prvobitnom čistotom.

Iz Vede ili Biblije, svejedno.

Moćna reč, moć reči i moć govora vode Spoznanju.

U Vedi, u pesmi Reč, govori Ona sama:

“Ja sam ta koja rađa Oca
na vrhu ovoga sveta.

Moje je poreklo u vodama, u okeanu,
Otud sam se rasprostrla
preko svih bića

I dotičem samo nebo
potiljkom svoje lobanje.”

Dakle, postoji vrhovno božanstvo reč, ona je Alfa i Omega, ona stvara, rađa “Oca na vrhu ovoga sveta”, stvoritelja i svedržitelja, ona je na početku i kraju, ona je *iznad*, ona stvara početak, ona je bog nad bogovima, misao o Bogu je starija, ukratko vrhovno božanstvo je reč.

Ona je svetlost. Videlo ljudima, kao što stoji u: Jevanđelju po Jovanu (1, 1-5). “U početku bješe riječ, i riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ. Ona u početku bješe u boga. Sve je kroz nju postalo, i bez nje ništa nije postalo što je postalo. U njoj bješe život, i život bješe vidjelo ljudima. I vidjelo se svijetli u tami, a tama ga ne obuze.” Istog je smisla i ono što je rekao Matej, ili Luka, ili obojica, čini mi se: “Nebo i zemlja proći će, a riječi moje neće proći.”

Reč je povratak u onu REČ. Prostriranje kroz vreme. Smisao.

Besednici bi rekli da je u početku bila izgovorena reč, to jest Glas. Možda. Po tome, svaka je beseda povratak Glasu. Svetlosti reči. Protiv tišine, gluvoće, tame. Svaki je čist govor i govor čistote i izjednačavanje sa Bogom. S verom, nadom i ljubavlju.

Reč pre svega traži za sebe veru, nadu i ljubav. Ubedenost. Sugestiju. Silinu nadahnuća i razuma kao jedinstvene i prepletene sile. Beseda je stvar nadahnuća ali i stvar racia, jedinstvenog sliva reči i izgovorene reči, govornog oblika koji je neka vrsta skulpture, i to zvučne skulpture. Tek kada se postigne takva harmonija, možemo govoriti o Reči koja je bila u Početku, o tom *zvučnom otisku* u vremenu.

U celoj Avramovićevoj knjizi pažljivom čitaocu otkriva se taj ideal. Knjiga je dvostruki i višestruki put (proces), od besednika ka publici i čitaocima, od publike i vremena u kom besednik živi,

ka univerzalnoj Knjizi, do vremenskog prostiranja ka našim danima.

Zanimljiv je taj put od teksta do glasa i od glasa do teksta. Tekst ima svoj prvobitni život. Ono no što je na hartiji, makar jednom je (dok je besednik vežbao) bilo izgovoreno pa možda tek kasnije pretočeno u slova (zabeleženo), nastajalo je prvobitno u glavi, kao "zvuk", nemi govor. Ili kao ćutnja.¹ Tekst se, znači, vraća u glas, u svoj zvučni oblik, kroz doživljaj, percepciju i stilsku postavku nekog (novog) besednika. I njegov je zadatak da tu besedu učini dostupnom, sugestivnom, u nečemu važnom za publiku i besednike, za neku drugu, novu generaciju, za neki svečani besednički čin.

U drugom slučaju prisustvujemo obrnutom procesu, putu besede u tekst, odnosno, stvaralačkom pristupu u kome dominira nastajanje teksta kroz oblik javno izrečene besede. Specifična "govorna aktivnost" parezijastičkog tipa dobija izrazit oblik: "Ja sam onaj koji misli to i to". I: "Ja sam onaj koji govori to i to." Reč parezija se tada odnosi na vrstu odnosa između govornika i onoga što on kaže. Govornik je "živi pergament". On je Reč, on je "slavoslavljenje veliko".

3.

Sećamo se šta o dobrom govorniku kaže večni Homer, koji je poetički zapažao (u "Odiseji" - susret sa Pene-

1 "Prihvatanje mogućnosti *videnja* nužno pretpostavlja izlazak iz svojstava čovjekovog identiteta, uništenja njegovog vlastitog bića... Što znači prestanak pisanja, transformisanja u riječ samu, a sama riječ nije ništa drugo do duboka šutnja." (Ahmet Beđžet: *Alah, islamsko poimanje i vjerovanje.*)

lopom), da preobučeni "Odisej pričaše (Penelopi) laži istini slične". O njegovom *povratku* saznajemo u *pričanjima* kod Alkinoja, koja su više od besede. Jedno od najdramatičnijih je pevanje o Kiklopu i Odiseju.

Tu jedna jedina reč odnosi pobjedu.

Šta se tačno dogodilo u Kiklopoj pećini? Znamo da je Odisej, braneći goli život, svoj i svojih drugova („jer propast bejaše blizu“), oslepio Polifema, da mu je zažarenim maslinovim kocem izbio jedino oko. Ali, šta je tome prethodilo?

Kiklop je na ljudsku reč i ljubaznu ponudu odgovorio smrću. Junakovo je i da daruje i da bude darovan. Osim mača i hrabrosti, njega nosi i Reč ili počast. Kiklop je ignorisao i jedno i drugo. To Odisej ne može da mu oprosti. Zato ga zove „nejunakom“. Njegova ozlojeđenost je tolika da ne može a da mu to i ne dovikne kada se izvuče iz klopke, iako ponovo dovodi i sebe i posadu u smrtnu opasnost.

Odisej nije bez razloga dobio epite te lukavi, dovitljivi, mudri. Osim što je srčan i hrabar kao i ostali ratnici, on je pronicljiv i oprezan, spreman da u pravom trenutku najbolje reaguje. Reč je njegovo oružje. Odisej zna vrednost reči i govora. Nije mu nebitno da, pričajući Ahileju, u Hadu, o njegovom sinu Neoptolemu, istakne da je ovaj dobar govornik, ali da su ga, ipak, „nadgovarali“ on – Odisej i „bogoliki Nestor“. Alkinoje odaje priznanje njegovoj maštovitosti, ne osporavajući istinitost pri-povesti.

„Kad gledam tebe, Odiseju,
na umu nam nije
da si prevarljiv ti i kovaran,
ko što ih mnogo
crna ishranjuje zemlja
po širokom rasute svetu,
koji izmišljaju laži,

te niko ih ne bi raspozno.

Al ti osvajaš rečma,
a srce čestito imaš,
Sve što si nama ispričo
ko umetnik pevač si reko.”

(*Odiseja*, 11. pevanje)

Homer ceni tu osobinu junaka, dajući pomalo i sebi pohvalu. Setimo se samo kako Odisej reaguje u dvoru Alkinojevu, kada ga jedan od izazivača, Eurijal, optuži:

„Samo na toware misliš
i robu imaš na umu,
lakom na dobit, a borcu u igrama
podoban nisi.”

(*Odiseja*, 8. pevanje)

Prekaljeni ratnik, „ujeden rečju”, ne maša se mača, što uostalom, kao gost kod Feačana ne bi ni smeo da učini, nego na uvredu odgovara oprezno, ističući vrlinu govorničkog dara:

„Tako ljudima svima
darova ne daju bozi
ljupkih, ni lepote, ni duha,
ni izraza dična.

Jedan je neznatan čovek u licu,
ali što kaže,

bog mu daje milinu u svemu,
i s radošću svi ga
gledaju ljudi, a njegova reč
je čvrsta i glatka,
postidna, prijatna,

ona u ljudskoj skupštini sija.

A kad kroz grad korača,
ko bogu svet mu se divi.

Drugi je obličjem svojim
na bogove naličan večne,
ali besedom njemu milinom

ne obliše bozi;

tako i obličje tvoje se sja,
da ne bi ga ni bog
lepše učinit mog,

a duhom svojim si prazan.”

(*Odiseja*, 8. pevanje)

Umesto mača, *potegnuta* je reč. Poruga koja se odnosi na Eurijala mogla bi

se uputiti i Kiklopu. On je grub i ograničen, lišen bilo kakvog dara. Zanimljivo je kako Homer opisuje Kiklope. Odisej za njih kaže da su silnici, opsednuti besmrtnošću, otuđeni jedni od drugih: „No samotnan vezbo se u zlu.”

Kiklop je dobar predstavnik ljudžderske vrste. Kanibalizam, u vidu dobrog apetita, diplomatije ili u službi sile menja oblike kroz vekove, ali ne i cilj. Za Kiklopa čovek je samo dobar usputni zalogaj.

Homeroov Kiklop proždire jednog po jednog, onoliko koliko mu apetit dozvoljava, i očekuje da zarobljenici prihvate njegovu odluku. I njegovu logiku da je to što čini u redu, da je u pitanju samo prirodan sled događaja i logična posledica u datim okolnostima. Trebalo bi da budu srećni i zahvalni što nisu sada u čeljustima, nego će doći na red kasnije. Odisej – „Niko” – biće nagrađen tako što će ga poslednjeg pojesti. Svako suprotstavljanje toj „filozofiji” poretka stvari vodi ka tome da budu ranije pojedeni. Osnovni smisao silničke logike je strah. To zapažaju dva najveća pobunjenika u svetskoj literaturi, biblijski Jov i antički Prometej. To je velika i večita tema književnosti do današnjih dana, i savremenog Kiklopa koji čitavu planetu shvata kao, svoju, kiklopsku pećinu. Planeta-pećina se, misli taj bog-monstrum, jednooki Kiklop, ne može održati idejom o Porodici, Poeziji, Pravdi, Demokratiji, Slobodi. Planeta se mora kontrolisati. Strahom od kazne. Nadom žrtve da će biti poslednja pojedena. „Ti prkosiš, pod gorkom tom/ ne savijaš se nevoljom./ a reč ti drska suviše”, tako kaže hor nepokornom Prometeju, koji neće ili ne može da pronikne u novi odnos snaga, pa je zbog toga na udaru i reči i biča, i svake vrste kazne.

Svaki otpor se plaća. Geteov Prometej se kune u „do svetosti zažareno sr-

ce”, stavljajući iznad volje bogova „sve-moćno vreme”, no kakav će biti ishod te hrabrosti? Koja je cena?

Cena je veliko stradanje, i veliki strah u srcu, kao još veća kazna. Ali, u određenom momentu, taj strah se transformiše u mržnju i vraća ka izvoru straha, ka Kiklopu. On je sveopšti, ne može se imenovati, on je Niko. On će biti onaj Odisejev *usijani šiljak* u Kiklopo-vo oko. To Novo Veliko Carstvo u svojoj silničkoj zaslepljenosti i kiklopskoj proždrljivosti nije u stanju da vidi. Između ostalog i zato što joj je nepoznato *poslanstvo* Govora i Reči.

Joy, koji „meće ruku svoju na usta svoja”² a ipak *govori*, zapaža kakvo dejstvo ima njegova sudbina na ostale: „Tako i vi, postaste ništa; vidjeste pogiba-ao moju, i strah vas je”.³ Efekat straha koji treba da spreči i govorenje i bilo kakvo delanje, koji treba da proizvede pokornost i poslušnost, istaknut je kao ključna poenta gneva moćnog Di-va u Eshilovom *Okovanom Prometeju*. „Sve na mene pada strah da mi zada” kaže antički junak. I kada taj isti junak koji skupo plaća svoj otpor na kraju kaže: “Al celog mene ubiti neće”, on se oslanja i na reč, na *pismo*, na knjigu, tragediju, dramu, u kojima se i “izgovara” ova reč o otporu i veri da sila ne može ubiti reč. Niti je zaglušiti. Ko god da je u pitanju. Između tih polova, dobra i zla, svetlosti i tame, u većitom žrvnju se nalazi “Niko”, običan čovek koji hoće da bude Neko, uzdajući se u Reč.

4.

Knjiga Sime Avramovića ukazuje na put kojim moraju da idu oni koji hoće svoj govor da formiraju ili poprave, ali ne zaobilazi ni pitanje govorničkog

talenta. Međutim, dobar govornik se ra-đa, bez sumnje. I velika beseda se ponekad rađa iz neke konkretne istorijske situacije, nekog vrenja, neke promene, dramatične odluke, velikog iskušenja. Do-bar govornik utiče na ljude, pojedinca, masu, a nekad masa utiče na govornika da *kaže*, ubedljivo, ponesen upravo ma-som, ono što masa želi da kaže, da *doso-li pobunu* masa. Talenat nikako ne zna-či lepu pojavu, lep stas, prodoran glas, i slično. On pre svega podrazumeva *mu-drost*, znanje i sugestiju, misao i smisao za slike, parabole, efektne poente, dina-miku govora, promene nijansi, razumeva-nje psihologije auditorijuma. Harizmu, primećuje Avramović. U tome je sušti-na, ali kako se do nje dolazi. Bog sveti zna kakav je govornik bio Ciceron, ili Demosten, ili Perikle. O tome vrlo iscrpnu i literarno uobličenu *priču* daje Avra-mović. Naslućujemo kako su vladali ne-ki drugi govornici novijeg vremena. Robespjer Steve Žigona bio je kao sam Robespjer, a sam Robespjer je bio najviše Robespjer u Žigonu.

“*Retorika je moćni instrument ob-mane*”, rekao je Džon Lok, “*Rečitost je i mač i štiti*” zapisao je Miloš Đurić, koji je u svemu odgovarao idealu moćnog i moralnog besednika. To su dva magistral-na toka javno izgovorene reči. Jedan se drži etike, drugi politike, one politike za koju je Prota Matija *još onda* rekao: “Politika, da ne rekнем – laž.”

Avramovićeva knjiga pomera grance retorike, utemeljuje je na najbolji način u (današnji) život, prateći i teorijski uobličavajući njenu metamorfozu, mimikriju, adaptaciju novim životnim okolnostima. Autor, u tom pogledu daje jasne koordinate, uključujući i čitanje i učitavanje sofistické ekvilibristike s rečima i značenjima. I to se uči. I za to se ima dar. Uči se kako da se vešto iskoristi ono što znamo, kako da to

2 *Knjiga o Jovu*, XXIX, 37.

3 *Knjiga o Jovu*, glava 6, 21.

uspešno plasiramo, kako da manipuliramo govorom, kako da zatajimo ono što ne znamo, odnosno, kako da ne skli-
zamo u ono što ne znamo, kako da nas ne *otkrij*u.

Retorika podrazumeva mišljenje, kritički angažman, ne retko pokrenut emocionalnim motivima i emocionalnom inteligencijom kao osnovom subjektivnog odnosa prema stvarnosti, razgovor sa drugima i sa samim sobom, dijalog koji ne ostaje bez odgovora ili bar nema za posledicu laž kao odgovor, maskiranu istinu i dezinformaciju. Nova, dnevna retorika isključuje velike govore *koji se pamte* i usmerena je na pragmatično, dnevno, na dobro isplanirano sutra koje se produžuje i postaje trajnije u pogledu budućnosti upravo zato što je ono, to danas i sutra, u prvom planu. Postmoderni komunikacioni svet postavlja pitanje svrhe i efektne snage tradicionalnih oblika komunikacije, ukida oblike klasičnog tipa zamenjujući ih interaktivnom mrežom u koju su upleteni nove strukture i modeli susreta *oči u oči*. Televizijski čovek, nekadašnje a i današnje *televizijsko dete*, već su u fazi kada su potpuno *obrađeni* i više čak i ne mogu da prihvate stare komunikacione vrednosti. Današnje “obrazovanje govornika” je izneveravanje svih oblika nekadašnjih postulata “obrazovanja govornika” kako je to zamišljao Kvintilijan. Nasuprot današnjem govorniku je televizijska masa koja je *smenila* “zarobljeni um” iz komunističkog perioda, anatiglobalista kao čist produkt globalizacije, zaokupljen svojom hipotekom u odnosu na one koji sve više drže ne samo medije nego i njegov intelektualni mehanizam i mehanizam preživljavanja. Korupcija je potpuna. Duha, tela, uma, džepa. Podrivena je njegova ekonomska nezavisnost kao uslov svih drugih sloboda i nezavisnosti. Retorika koja temelji

na etici je mrtva. Uostalom, kao i etika. Patos je izmenjen i zamenjen. Sva stara pitanja postavljena na tradicionalan način depasirana su i treba ih ponovo postaviti zbog toga da se vidi kako smo od njih udaljeni ne samo vremenski nego i moralnim i intelektualnim vrednostima novog vremena..

Da li je dobar besednik samo onaj besednik koji govori istinu? I da li je dobar samo onaj besednik koji je pošten čovek? Mora li on da bude i pošten *govornik*? Da li on *kaže* sve što mu je na umu u vezi sa tom istinom? Da li nešto skriva i prikriva, da li zameće sopstveni trag vodeći ljude na trag “istine” o kojoj govori? I da li je istina to za šta on veruje i kaže da je istina ili je zaista istina ono što taj govornik kaže? Šta znači Pilatovo retoričko pitanje: “Istina? Šta je istina?”

Da li je dobar onaj govornik koji čini sve da bi ostvario cilj, bez obzira na etičnost cilja?

Šta znači govoriti istinu a šta govoriti istinito? Da li je istinit govor iskren govor ili samo ubedljiv i sugestivan govor? Da li neiskren govor može da bude ubedljiv i sugestivan?

Šta je to retorička ekvilibristika?

Nije li retorika manipulativna veština koja upotrebljava *potajna sredstva* koja besedniku pomažu da *nadvlada* umove svoje publike, bez obzira na to šta on uistinu misli o onome što govori?

Kako prepoznati govornika koji govori ono što je istina zato što zna da je to istina, a zna da je to istina zato što to zaista jeste istina?

Da li govornik koji kaže sve što misli rizikuje da bude svrstan u one koji sugestivno brbljaju i tim svojim brbljivim “verovanjem” ugrožavaju i troše vreme onih koji tragaju za istinom ili nekom formom dolaženja do istine? Kada se

iskreno mišljenje poklapa sa istinom? Kad se iskreno uverenje poklapa sa istinom? Kako prepoznati zamke govora? Kako ih postaviti i prikriti? Kako prepoznati lažni govor nove realnosti i obmanu “vlasnika istine”? Nekad su se time bavili sofisti, danas je to posao timova i agencija za modelovanje javnog mnjenja, i, naravno, pojedinca, bilo da pripa-

da amorfnoj masi ili sebe svrstava u “nezavisne intelektualce” “čiji pristanak treba dobiti”, kako o savremenim najamnicima govori nobelovac Pinter.

Pitanja je mnogo i ona prevazilaze okvire *prikaza* jedne dobre otvorene knjige, koja je dobra i zato što prevazilazi sopstvene okvire i otvara i pokreće mnoga pitanja.

Boško Risimović – *Predeo iz Srbije*, 1954.

IZMEĐU NAUKE I POLITIKE

Mira Radojević, *Naučnik i politika, Politička biografija Božidara V. Markovića (1874-1946)*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2007, str. 436.

Srpska historiografija deficitarna je u pogledu biografija istorijskih ličnosti, posebno kada je reč o 20. veku. Vladari i oficiri predstavljali su prirodnu metu političke i vojne istorije. Malom broju monografija, posvećenih elitama po znanju i moći, pridružila se knjiga dr Mire Radojević *Naučnik i politika, Politička biografija Božidara V. Markovića (1874-1946)*. Jedan od vođa Samostalne radikalne stranke, ličnost iz vrha Demokratske stranke u Kraljevini Jugoslaviji, značajan svedok na Fridjungovom procesu, naučnik koji je presudno doprineo uvođenju uslovnih kazni i

učestvovao u oblikovanju krivičnog prava i prenošenju znanja na brojne generacije studenata, propagandni stručnjak koji je kroz *Slovenski jug* i radom u srpskom presbironu u Ženevi doprineo trimumfu građanske ideje o Jugoslaviji, sagovornik i svedok u rešavanju problema sa Hrvatima u vremenu između svet-skih ratova, dobio je adekvatno mesto u istorijskoj nauci.

Knjiga sa uspehom prevazilazi zamke neizbežnih nedostataka izvora ili „tiranije malih stvari“ sa kojima revnosni biografi često suočavaju čitalačku publiku. Namera autora bila je da preko Božidara Markovića i kroz njegovo vreme progovori o vezi srpskih intelektualaca sa politikom. Ambivalentan odnos intelektualaca prema politici možda je najbolje opisao Andre Malro, ministar kulture u vreme Šarla de Gola, u knjizi *Uže i miševi*: „Nasuprot onome što misle političari, političari ne rade ništa. Oni okupljaju zemlje, očekujući da ih izgube. Brane interese, očekujući da ih iznevere.“ Pa ipak, tvorca misli nije uspeo da se suprotstavi svom sopstvenom političkom angažmanu. Možda ovu izjavu treba čitati na drugačiji način, kao priznanje da je razlika između željenog i postignutog konstanta iskustva susreta mislećih ljudi i političke arene. To iskustvo bilo je sastavni deo života Božidara Markovića i njegovih savremenika.

Kompoziciono tkanje monografije, predgovor sa naslovom *Politička biografija: zašto i kako?* (5-19) i pet hronološko tematskih poglavlja (21-397), sa inspirativnim *Zaključkom* (399-402), obimnim izvorima i literaturom (407-424), podređeno je zanemarenoj i u izvorima nedovoljno sačuvanoj ličnosti koja nije bila okaljana aferama, sa izrazitom snagom savesti. Jedan od retkih moralno prihvatljivih političara i za Hrvate i za komuniste, na kraju svog životnog puta, Božidar Marković, godinama

rođenja i smrti, predstavljao je međaše uspona i kraja građanske ideje o jugoslovenskoj državi. Generacija posljednje trećine 19. veka, kojoj je pripadao i Božidar Marković, svoje moralne i političke kredibilitete stvarala je sa uverenjem o neophodnosti moderne građanske države za Srbiju, sa snažnom nacionalnom svešću, prateći njima savremene ideološke tokove i boreći se protiv autoritarnih režima poslednjih Obrenovića.

Dr Mira Radojević u predgovoru navodi da se opredelila za političku biografiju pod pritiskom malog broja dostupnih izvora o životu i delu Božidara Markovića, jer vreme nije bilo sklono očuvanju tragova koje je ovaj političar i naučnik ostavio za sobom. U tami uništenih ili nedostupnih izvora ostali su čak i osnovni porodični podaci. Tamo gde su izvori onemogućavali junaka monografije da progovori svojim jezikom, autor je izveo premošćenje na osnovu zapisa ljudi iz okruženja koji su bili bliski Božidaru Markoviću, tražajući za otiskom njegovih utisaka u očima drugih. Zato ova biografija nije samo priča o jednom čoveku i vremenima kroz koje je prolazio, već i dragoceno svedočanstvo o pokoljenju koje je nosilo slične ideje, zajednička verovanja i nit moralne ideje vodilje u modernoj srpskoj politici.

Prva glava, *Mladost i politika (1874–1903)*, upoznaće čitaoca sa mladim godinama Božidara Markovića i zajedničkim političkim iskušenjima njega i savremenika. Rođen u radikalnoj učiteljskoj porodici, u sukob sa politikom Obrenovića ušao je kao student veoma politizovane Velike škole, zbog čega je iz nje bio isključen na 12 meseci. Po završetku studija došao je zbog verbalnog delikta protiv vladara u sukob sa zakonom, ali je dugo trajanje sudskog procesa iskoristio da doktorira u Nemačkoj, na univerzitetu u Frajburgu. Svest o potrebi sticanja znanja kao neophodnosti

za napredak države i njega samog bila je dominantna od samog početka školovanja u inostranstvu. Za razliku od mnogih prijatelja i budućih političkih saradnika, nije bio frankofonski usmeren. Ivandanski atentat bio je prekretnica za tek zaposlenog sudskog pisara. Teške reči za krunisane glave u privatnoj prepisci i psihoza progona stvarnih i izmišljenih protivnika Obrenovića koštale su ga presude na 8 godina zatvora. Pomilovan tokom 1900. godine, opredelio sa za Samostalnu radikalnu stranku, koja je 1901. izašla na izbornu scenu Srbije. Tako je ušao u redove osoba koje će se kasnije gordo nazivati „moralnom žandarmerijom“ Srbije. Kada je 1901. godine Božidar Marković postao profesor Pravnog fakulteta, odredio je lične smerove za ceo život: u zavetrini nauke i kovitlacu politike.

Drugo poglavlje, *Godine političkog zrenja (1903–1914)*, posvećeno je epohi demokratskog napretka Srbije i širenja jugoslovenske ideje, u čemu je Božidar Marković imao važnu ulogu. Po obaranju dinastije Obrenovića, Marković se našao u krugu neuspešnih zagovornika republikanskog uređenja države. Nesklon žestokim stranačkim borbama u političkoj areni, mladi profesor opredelio se za praktično promovisanje ideologije jugoslovenstva, stvarajući porodicu i baveći se naučnim radom. Odsustvo iz dnevne politike omogućilo mu je da postane poznavalac tokova, zemalja i ljudi koji su bili posvećeni, tada se činilo, zajedničkoj jugoslovenskoj ideologiji. Bez harizme političkog vođe za mase, našao je sebe 1907. godine u funkciji predsednika društva „Slovenski jug“ i urednika istoimenog lista. Jugoslovenski nacionalizam bio je ideja vodilja nastojanja širenja kulturne uzajamnosti i političkog zajedništva na prostorima života Južnih Slovena. Tada su uspostavljene saradničke i prijateljske veze Božidara Markovića sa Tomašom Masari-

kom, ali su „Slovenski jug“ i Božidar Marković postali meta austrougarskih obaveštajnih krugova. To je verovatno jedan od razloga zašto Božidar Marković nije za sobom ostavio dublje pisane tragove o prostoru i vremenima u kojima je delovao. Aneksija Bosne i Hercegovine omogućila je Božidaru Markoviću da evropsku javnost, putem brošura, izvesti o naučnom viđenju srpskog pogleda na spor sa Habzburzima oko ove teritorije. Nacionalni rad Bože Markovića bio je i povod odluke da postane član organizacije „Narodna odbrana“, zadužen za Hrvatsku, Bosnu i Slavoniju. U očima Siton-Votsona pripadao je krugovima mlađih, idealističkih javnih radnika. Fridjungov proces 1909. diskreditovao je austrougarsku propagandu, u kojoj je društvo „Slovenski jug“ označeno kao navodni posrednik vlasti iz Beograda u finansijskom podržavanju hrvatsko-srpske koalicije, sa namerom rušenja Habsburga i stvaranja jugoslovenske države. Svedočenje Božidara Markovića na sudu, uprkos zastrašivanju svedoka i izazivačkim pitanjima Fridjungove odbrane, zadalo je jak moralni udarac Beču u očima evropske javnosti. Proces je, po rečima Bože Markovića, suštinski odbranio pravo i potrebu jugoslovenske ideje da postoji, kao odgovor na austrijski pritisak prema slovenskim narodima, a tvrđenje Beča da se time ugrožava imperija bilo je opovrgnuto. Za njega, proces je predstavljao prvu pobjedu jugoslovenstva. Kao urednik *Slovenskog juga* i pisac brojnih potpisanih i nepotpisanih uvodnika lista, kritikovao je, po njemu, nedovoljnu orijentisanost srpske vlade prema jugoslovenskoj politici. U toj fazi jugoslovenstva bilo mu je sporedno pitanje da li je reč o jednom narodu ili o narodima, mada je tu ideologiju doživljavao kao nacionalnu ideju. Akcenat njegove propagande bio je usmeren ka dokazivanju jedinstva Srba i Hrvata. Otvoreno je pisao

da je to prvi korak prema budućoj političkoj zajednici. Samostalci, u čijim se redovima nalazio, bili su uspešniji u propagandi ideologije države koja još nije postojala, nego na političkoj sceni Srbije. Težina neizbežnih kompromisa, stranačke borbe i izborni neuspesi pogađali su i psihološki pritiskali vrh stranke, pa su povremeno izbijali međusobni sukobi. Stvarao se generacijski jaz između mladih i starijih samostalaca. U pokušaju da se oživi rad stranke učestvovao je i Božidar Marković, koga je bliskost sa Ljubom Davidovićem i Jovanom Skerlićem dovela do vrhova politike, uprkos tome što je odbijao položaje u koalicionoj vladi samostalaca i radikala, a unutrašnji život stranke odvijao se bez njegovih aktivnosti.

Treće i najobimnije poglavlje, *U službi nacije, ideje i države (1914–1918)*, posvećeno je ulozi Božidara Markovića u viorima ratnih godina. Rezervni oficir u vojsci Srbije, nakon povlačenja sa ratišta, učestvovao je u stvaranju ratnih ciljeva kao naučni ekspert, posebno angažovan na kreiranju unutrašnjeg uređenja buduće države. Pratio je strane misije koje su posećivale Srbiju. Tako je počeo njegov intenzivan ratni rad na stvaranju jugoslovenske propagande. U drugoj godini rata, za Božu Markovića bila je predviđena politička misija u Ženevi sa ciljem odbrane jugoslovenskih granica i interesa. Iako nije imao razvijene veze sa naučnicima i političarima u svetu, kao poznavalac jugoslovenskih prilika bio je od koristi u gradu neutralne zemlje, gde su se propaganda i špijunaža zaraćenih strana razvijale velikom žestinom. Bio je posrednik u komunikacionom lancu između vlade Srbije i Jugoslovenskog odbora. Prisustvovao je sednicama Odbora i imao je ulogu savetodavca. Sredinom 1915. godine, učestvovao je u skiciranju programa rada Jugoslovenskog odbora. *Ženevski bilten* bio je propagandni pomak za koga se vezu-

je ime Bože Markovića, iako se spor o njegovom tvorcu vodio među savremenima tokom Prvog svetskog rata. Preko 50 listova, uključujući 3 iz Švajcarske, bili su predmet brižljive analize Božidara Markovića i njegovih službenika. Dvor, vlada, Skupština, diplomatska predstavništva Srbije, važnije strane ličnosti koje su podržavale srpske ciljeve i znale srpski jezik, primali su biltene iz Ženeve. Osnovni propagandni cilj bio je prikazati Bugare i Mađare kao protivnike Antante i sprečiti razvoj simpatija kod saveznika prema njima. Nesporazumi sa vladom koja je nameravala da ukinе srpski bilten 1917. godine, a zatim to i učinila godinu dana kasnije, pokazali su da u vladi nije bilo dovoljno razumevanja za ciljeve biroa. Prihvatio je Krfsku deklaraciju, zamerajući joj iz ugla modernog propagandiste njenu dužinu. Bio je sklon ideji balkanske federacije kao odbrani od nemačkog prodora u te krajeve. Neprijatelji iz krugova radikala prebacivali su Markoviću i krugu oko njega da su imali previše simpatija prema Bugarima. Prelazak ženevskog biroa na stranu Jugoslovenskog odbora značio je zaoštavanje u odnosima sa srpskim vlastima na Krfu. Sukob oko koncepcija ujedinjenja, oko saziva Opšte narodne skupštine, pokazao je dubinu nepoverenja srpskih vlasti prema pristalicama ideja Jugoslovenskog odbora. Izjednačavanje srpskog i jugoslovenskog doprinosa ujedinjenju i pristajanje na autonomije i federalizam postali su osnovni činoci razlaza Bože Markovića sa srpskom vladom. Prešao je put od lojalnog službenika države do kritičara njene politike i ideologa ujedinjenja na ravnopravnim osnovama. Zabrana širenja štampanog predavanja Bože Markovića *Naše narodno ujedinjenje* iz 1918. godine, zvanično iz vojnih razloga, pokazivala je svu podeljenost srpskih političara oko jugoslovenskog pitanja. Pred kraj rata, novinarski biro u

Ženevi bio je raspušten. Korist od njegovog rada bio je u upoznavanju stranih centara moći sa svim aspektima jugoslovenske ideje.

Period između dva svetska rata je obuhvaćen četvrtim poglavljem, *Između ideala i stvarnosti (1919–1941)*. Vreme delovanja Bože Markovića u Jugoslaviji započelo je stvaranjem Jugoslovenske demokratske lige i njegovim učestvovanjem na Mirovnoj konferenciji u Parizu kao člana etnografsko-istorijske sekcije, koja je bila zadužena da odbrani granice nove države. Posle neuspeha lige, koja je ispovedala sredinu između centralizma i federalizma preko autonomija sa zakonodavnom vlašću, Boža Marković je pristupio Demokratskoj stranci, jer je, za razliku od nekih bivših stranačkih prijatelja, koji su postali republikanci, jugoslovensku državu smatrao važnijom od oblika njenog državnog uređenja. Mada nevoljno, prihvatio je ideju centralizma nove partije. U listu *Nedeljni glasnik*, čiji je urednik bio, nastavio je promociju ideje jugoslovenstva. Dok je popuštao Hrvatima, bio je mnogo oštrije protiv slovenačkih autonomnih težnji. Bio je među organizatorima konferencija na Ilidži i u Zagrebu, a služio je kao „čovjek za vezu“ između srpske i hrvatske opozicije u vremenu vlasti integralnog jugoslovenstva. Zbog svog političkog angažmana prisilno je penzionisan. Kritikovao je stvaranje Banovine Hrvatske, pokazujući da srpska popuštanja Zagrebu ipak imaju granice. Odbio je da preuzme stranku posle smrti Ljube Davidovića, prepuštajući je Milanu Grolu.

Poslednje, peto poglavlje, *U emigraciji (1941–1946)*, svedoči o drugoj, poslednjoj, emigrantskoj etapi razočaranog političara i intelektualca. U izbegličkim vladama obavljao je dužnosti ministra pravde i ministra bez portfelja. Bio je član ministarske misije u SAD. Saznanja o nacionalnim i političkim po-

delama u vladi i emigraciji, genocidu nad Srbima u NDH, uz bolest, pogibiju sina u ratu, krah ideja u koje je verovao, zatamnila su poslednje godine života političaru čije su etičke vrednosti prevazilazile domete skromnih ličnih ambicija, pretvarajući ga u moralnog misionara jugoslovenstva.

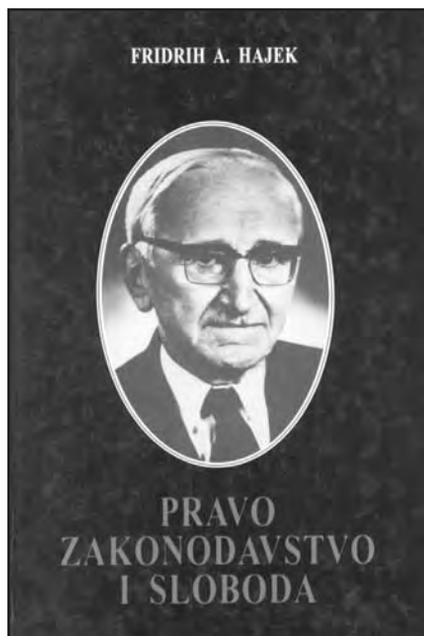
Kao što postoje osobe sklone preuveličavanju sopstvenog značaja u vremenu u kome su živele, tako, kao njihov antipod, postoje ljudi koji su posvećeni skrivanju svoje veličine iz moralnih obzira ili drugih potreba. Božidar Marković bio je jedan od njih, „ljudi iz senki“, pa je svako traganje za zapisanim svedočanstvima bilo pod pritiskom nametnute „nevidljivosti“. Spremnost autora da se dođe do svakog podatka koji bi uklonio zastore vremena, prepreke nestale i nedostupne građe, čini biografiju Božidara Markovića mnogo kompleksnijom nego

da se zadržala na nivou ličnih životnih stremljenja. Prelazi iz opšteg u pojedinačno i iz pojedinačnog u opštu sliku društva i osoba iz vremena Bože Markovića čine da čitalac stekne vernu, iako nepotpunu, predstavu o „liku i delu“ čitave grupe njemu bliskih ljudi, poput Milorada Draškovića, Milana Grola, Milana Markovića, Ljube Davidovića i mnogih drugih učesnika srpske i jugoslovenske drame u 20. veku. Knjiga dr Mire Radojević *Naučnik i politika, Politička biografija Božidara V. Markovića* ostaće nezaobilazna za proučavanje istorije srpske elite i ideologije jugoslovenstva. Nametnuće se kao svojevrсни priručnik za pisanje biografija, a u stilskom i književnom smislu ostaće putokaz koji treba slediti, mada će zadatak prevazilaženja dostignutih naučnih i literarnih standarda biti teško dostižan.

Boško Risimović – *Za mašinom*, 1964.

HAJEKOVI POGLEDI
NA LIBERALNE
PRINCIPE PRAVDE

F. A. Hajek, *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*, CID Podgorica 2002.

“Čitajte Hajekove knjige! I to po nekoliko puta istu knjigu. Uvek ćete saznati nešto novo o filozofiji slobode u pravu, politici i ekonomiji, što vam je promaklo prilikom prethodnog čitanja.” Ovo su preporučili profesori Ričard Ebeling i Izrael Kirzner brojnim studentima osnovnih, magistarskih i doktorskih studija iz čitavog sveta na letnjem seminaru o perspektivi i mogućnostima Austrijske ekonomske škole u XXI veku, jula 2005, u organizaciji Fondacije za ekonomsko obrazovanje (Foundation for Economic Education – FEE) u Ajrvingtonu na Hadsonu (država Njujork), na kojem je učestvovao i autor ovog prikaza. I stvarno, svako novo čitanje bilo koje

knjige iz impresivnog naučnog opusa sigurno najvećeg liberalnog mislioca u drugoj polovini XX veka, nobelovca Fridriha Augusta fon Hajeka (1899–1992) (npr. *Teorija novca i konjunktura*, *Cene i proizvodnja*, *Poredak slobode*, *Put u ropstvo*, itd.), predstavlja pravi intelektualni izazov i veliko zadovoljstvo. Hajekove knjige su po svojoj sadržini toliko bogate i višeslojne, s raznim nivoima suptilnih analitičkih prikaza, koji se ne mogu identifikovati posle jednog čitanja. To je moguće učiniti tek posle sistematskog čitanja, što podrazumeva njihovo stalno iščitavanje, bez žurbe i nestrpljenja. Sve to pogotovo važi za knjigu *Pravo, zakonodavstvo i sloboda* (*Law, Legislation and Liberty*), koja predstavlja pravo remek-delo o filozofiji slobode u modernom svetu, i to u svim njenim aspektima: pravno-političkom, moralnom, kulturnom, ekonomskom. Drugim rečima, u pitanju je analitička studija o suštini i načinu političkog i ekonomskog organizovanja moderne civilizacije. U vezi s tim, ova knjiga se nadovezuje na Hajekovu prethodnu knjigu *Poredak slobode* (*Constitution of Liberty*), i predstavlja njenu dalju razradu.

Niko valjda nije dostigao Hajeka, posebno ne u modernoj filozofiji prava i političkoj ekonomiji, u doslednom, argumentovanom i majstorskom razobličavanju i obaranju istorijskih zabluda, koje su u XX veku pretile da potpuno podriju i unište temelje moderne političke organizacije društva. Reč je o tzv. *konstruktivističkom racionalizmu*, tj. o fatalnoj ideološkoj zabludi da bilo koje društvo može svesnim usmeravanjem upravljati svojim razvojem i da može povećati obim svog duhovnog i materijalnog blagostanja ostvarivanjem neposredne vladine (državne) intervencije i detaljnim planiranjem na svim nivoima političkog i ekonomskog odlučivanja. Hajek je u ovoj knjizi ubedljivo dokazao

da se u okvirima svesno dirigovanog i usmeravanog političkog poretka sa komandnom ekonomijom razvija arbitrarna država, koja direktno vodi u tiraniju i samovolju. U takvom poretku nema ni slobode, ni pravne sigurnosti, niti uslova za privredni razvoj, jer je privatno vlasništvo – kao oličjenje individualne slobode, razvoja preduzetništva i naučno-tehničkog progressa – sputano državnim interevencionizmom na tržištu, što u krajnjem slučaju dovodi do povećavanja troškova proizvodnje i pada privrednih aktivnosti. I upravo je to glavna odlika socijalističke doktrine, koja je obeležila istoriju XX veka. Ona je imala dve glavne varijante: nacional-socijalizam i marksizam-lenjinizam. Nijedan od njih nije bio u mogućnosti da ostvari obećanja o „pravednom društvu“, usled sistemskih grešaka socijalizma, koje je Hajek tako uspešno otkrio i objasnio. Ova premissa o pravednom društvu obezbedila je socijalističkim vlastodržcima filozofsko utemeljenje i političko opravdanje za zamenu vladavine prava vladavinom ljudi. Otuda se Hajek i pokazuje kao odlučni protivnik socijalizma i bilo kakvog socijalnog inženjeringa koji bi poremetio evolutivni proces razvoja moderne civilizacije utemeljene na *katalaksiji*. To zapravo znači da je Hajek pokazao da je spontani poredak imanentan ljudskoj slobodi i da upravo takav poredak omogućuje punu afirmaciju svih stvaralačkih mogućnosti pojedinaca. Da bi jasnije predstavio suštinsku razliku između spontanog i planiranog (usmerenog) poretka, Hajek je u svoju filozofiju prava i političku ekonomiju uveo dva pojma, vraćajući se starogrčkim leksičkim korenima. To su: *kosmos*, kao spontano izrasli poredak zasnovan na sistemu zakona *nomos*, i *taxis*, kao svesno stvoreni i od strane čoveka planirani poredak, kome odgovara zakonski sistem *thesis*.

Spontani poredak (zapravo slobodno tržište kao njegov najizrazitiji oblik),

način njegovog utemeljenja i reprodukcije predstavlja glavnu temu ove knjige. U pitanju je poredak koji izrasta iz negativno definisanih *pravila pravičnog ponašanja*. To su pravila koja nijednom pojedincu ne propisuju šta treba ili mora da čini, nego samo ono što ne sme da se radi, kako bi se obezbedila sloboda za sve pripadnike političke zajednice. Ni ta pravila nisu proizvod nekog svesnog i unapred definisanog plana, nego predstavljaju izdanak spontane i dugotrajne primene odgovarajućih običaja, saobraznih pravno-političkom, ekonomskom i socijalnom nivou razvoja neke lokalne sredine. Da bi se pravila pravičnog ponašanja primenjivala i tako omogućavala samoreprodukciju spontanog poretka, potrebno je da se nivo državne intervencije svede na potrebnu meru. To zapravo znači da i vlada u svom delovanju mora biti ograničena. Ona ne bi smela da svojim intervencionizmom poremeti evolutivne procese unutar spontanog poretka, jer bi na taj način uvela arbitrnost u jednu vrlo osetljivu sferu ljudskog življenja, što bi vodilo tiraniji i ugrožavanju slobode pojedinaca. To se najbolje može videti na primeru tržišta, kao jednog od najvažnijih podsistema u okviru spontanog poretka, koji ima svoju logiku i zakonitosti funkcionisanja. Ako bi se državi dozvolilo da, iz sebi znanog razloga, svojim merama poremeti uspostavljeni mehanizam odnosa ponude i tražnje i “veštački” preusmeri deo nacionalnog bogatstva u korist određenih političkih ili socijalnih grupa, stvorili bi se osnovni preduslovi za političku i ekonomsku paralizu društva. Upravo se to dogodilo u svim oblicima socijalističkog poretka. Hajek je ubedljivo i argumentovano pokazao da nikakav državni intervencionizam u postojeću sferu ponude i tražnje ne može ostvariti tzv. “društvenu pravdu”, što je oduvek bila omiljena parola raznih socijalističkih doktrinara. Pravedno je za-

pravo ono što je ostvareno na tržištu, pa makar ono i bilo stečeno bez rada. Jer tržište (baš kao i svaki drugi podsystem u okviru spontanog poretka) uvek podrazumeva rizik. Tu se ishod nikada unapred ne zna. Znaju se samo pravila koja kanališu tržišne procese. Na tržištu se može ostvariti basnoslovno bogatstvo, ali i izgubiti sva imovina. I zbog toga to jeste “pravedno”. To je onaj motivacioni elemenat koji podstiče konkurenciju među različitim pojedincima – učesnicima u tržišnoj utakmici. Takvi procesi spontano vode efikasnoj upotrebi znanja, razvoju tehničko-tehnološke opremljenosti u proizvodnji i podizanju nivoa nacionalnog bogatstva. Nasuprot ovome, u strogo kontrolisanom poretku obeleženom komandnom ekonomijom i visokim stepenom državnog intervencionizma, nema prave konkurencije među pojedincima, jer se ishod ekonomskih procesa unapred zna, ili se bar osnovano može predvideti. U takvom poretku i nema istinskih takmičenja među ljudima, pošto nema ni motivacionih mehanizama. Ekonomski procesi se odvijaju u znaku prinude, što je oličenje autoritarosti i neslobode.

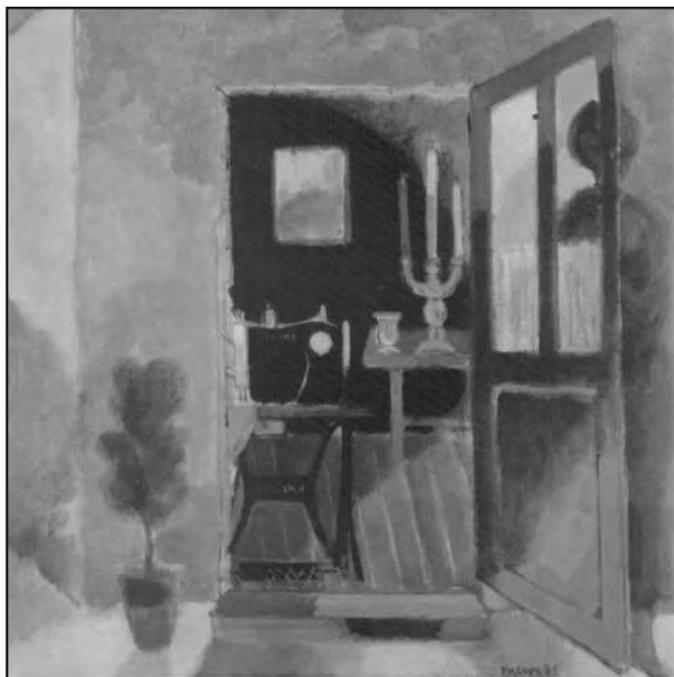
Hajak je došao do svojih naučnih otkrića i objašnjenja razrađujući ideje klasičnih liberalnih mislilaca koji su pripadali raznim izvorima rane liberalne političke filozofije: engleskoj vigovskoj tradiciji od 1688. (Džon Lok) i nešto kasnijoj liberalnoj misli (Džon Stjuart Mil, Dejvid Hjum, Džon Akton), francuskom žirondizmu (Benžamen Konstan, Fransoa Gizo), škotskom prosvetiteljstvu (Adam Smit, Adam Ferguson, Dejvid Rikardo) i američkom konstitucionalizmu (Tomas Džeferson). Oslanjajući se na učenje osnivača Austrijske ekonomske škole Karla Mengera i svog učitelja Fridriha fon Vajzera, Fridrih Hajak je izgradio jedan sistem pravno-političke i ekonomske teorije u kome su sačuvani najvažniji postulati klasičnih liberala

(posebno ekonomista), ali uz potrebnu korekciju i ispravljanje njihovih najupadljivijih zabluda. To posebno važi za Smitovu teoriju radne vrednosti, koju je svojevremeno preuzeo i Karl Marks. Prema Hajekovom neoaustrijskom subjektivističkom gledištu, ekonomska vrednost – vrednost nekog preimućstva ili aktive, odnosno izvora – proističe iz preferenci ili vrednovanja koje vrše pojedinci na tržištu, a ne iz bilo kakve njihove objektivne osobine, kao što je npr. količina uloženog rada potrebna da se te vrednosti proizvedu. Presudna su samo zbivanja na tržištu u okvirima spontanog poretka. Hajekova subjektivistička metodologija u oblasti političke ekonomije navela ga je da odbaci ideje generalne ravnoteže, za koju su se zalagali neoklasični autori, kao i da ospori vrednost makroekonomike kao takve. Tako su i udareni temelji *libertarijanizma*, tj. moderne posleratne filozofije slobode, koja u osnovnim crtama odstupa od teorijskih postavki klasične liberalne ekonomske misli, usled bitno izmenjenih političkih i ekonomskih uslova života. To je ujedno i glavna osobina Austrijske ekonomske škole, koja je svoj procvat doživela tek posle propasti ekonomske paradigme Džona Majnarda Kejnza, koja je podrazumevala značajnu intervenciju države u ekonomske procese na tržištu. Tokom Ruzveltovog “Nju dila”, i trideset godina posle Drugog svetskog rata, kada je liberalnoj ekonomiji na Zapadu ozbiljno „zapretio“ socijalistički oblik privredivanja, argumenti Austrijske ekonomske škole gotovo da i nisu uzimani u obzir. Međutim, tokom sedamdesetih godina XX veka, njeno je učenje ponovo postalo aktuelno i popularno, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, za šta su, osim Hajeka, bili zaslužni i Ludvig fon Mise, Mari Rotbard, Džejms Bjukenen, Daglas Nort, Izrael Kirzner. Ova pojava je nekako koincidirala s Hajekovim dobijanjem Nobelove nagra-

de za ekonomiju (1974). Sticao se utisak da je osnovni lek za prevazilaženje privredne recesije, smanjenje nezaposlenosti i inflacije, povlačenje vlade iz privrede i povratak na tržište i sveopštu restriktivnu praksu. Ova Hajekova knjiga je sve to izvrsno opisala i objasnila.

Naposletku, radi intelektualnog poštenja, autor ovog prikaza želi da skrene pažnju da je i sam nekada bio pristalica Kejnzove ekonomske teorije. No, vremenom je autor i sam evoluirao, te je posle letnjeg seminara o Austrijskoj ekonomskoj školi postao pravi „austri-

janac“. Saslušavši argumente ove teorijske škole, duboko zasnovane na mnogim Hajekovim istraživanjima u oblasti prava, politike i ekonomije, koja su metodološki izvrsno predstavljena u knjizi, autor prikaza je definitivno prihvatio njene ideje o razvoju društva, smatrajući ih najadekvatnijim preporukama za savremeno čovečanstvo. Zbog toga i ovu Hajekovu knjigu iskreno preporučuje za stalno iščitavanje, baš onako kako su i njemu i njegovim kolegama iz čitavog sveta preporučili profesori Ebeling i Kirzner.

Boško Risimović – *Kovin salon*, 1981.

Vladimir Petrović

OD BESPUĆA DO PUTEVA I STRANPUTICA PRAVNE DRŽAVE

Jovica Trkulja (ur.), *Putevi i stranputice pravne države u Srbiji*.
Fondacija Konrad Adenauer,
Centar za unapređivanje pravnih
studija, Beograd 2009, 76 str.

Obimom nevelika, a sadržajem bogata publikacija *Putevi i stranputice pravne države u Srbiji* ishodi iz okruglog stola održanog decembra 2008. u beogradskom Medija centru. Organizatori, Centar za unapređivanje pravnih studija i Fondacija Konrad Adenauer, su nastojali da na ovom skupu okupe zainteresovane iz vladinog i nevladinog sektora, naučnike i stručnjake, teoretičare i praktičare posvećene procesu uvođenja vladavine prava u Srbiji. Izlaganjima uvodničara naznačeno je nekoliko teških problema čija je alarmantna dijagnoza pod-

stakla debatu o putevima i stranputicama pravne države u Srbiji. Obzirom na značaj radova i kvalitet diskusije, organizatori su se opredelili da njen sadržaj predoče široj javnosti.

Sadržaj ove publikacije odražava tematske krugove otvorene na okruglom stolu. Prilogom Jovice Trkulje *Pravno savladavanje autoritarne prošlosti u Srbiji* oslikan je depresivni pejzaž ovog segmenta srpske stvarnosti. Analizirajući četiri mehanizma koji stoje u neposrednoj vezi sa procesom prevladavanja prošlosti – otvaranje dosijea tajnih službi, lustraciju, rehabilitaciju i denacionalizaciju – autor je istakao da su nakon petooktobarskih promena pokušaji da se na ovaj način utiče na uvođenje pravne države bili kratkog daha, lišeni sistematičnosti i doslednosti. Ovu kolebljivost autor pripisuje nevoljnosti političke elite da se istinski uhvati u koštac sa višedecenijskim nasleđem autoritarne vladavine i tako nepovratno liši prednosti koje korišćenje takvih poluga donosi. Stoga procenjuje da je, uz kratak prekid od marta do decembra 2003, uklanjanje Slobodana Miloševića sa vlasti obeleženo opasnim kontinuitetom sa vladavinom nepravne države i promovišanjem „politike zaborava“.

Koliki je istinski manevarski prostor u tako skučenom političkom polju naznačavaju radovi ostalih izlagača. Vesna Rakić-Vodinelić, u tekstu posvećenom *Problemu osporavanja ratnih zločina u Srbiji* izlaže pravnu i političku dilemu svrsishodnosti inkriminacije osporavanja ratnih zločina. Ističući razvojne, preventivne i etičke razloge koji nalažu prevladavanje i delegitimisanje zločinačkih aspekata nedavne prošlosti, autorka sa zabrinutošću analizira odsustvo svesti o zločinima i nedostatak spremnosti u srpskom društvu da se za njih preuzme politička, moralna i pravna odgovornost. Kao značajan doprinos debati o inkriminaciji osporavanja ratnih zloči-

na, autorka pruža uporedni pregled pravne prakse po ovom pitanju, kako iz kontinentalnog, tako i iz anglosaksonskog prava. Ovim radom ističe se potreba za otvaranjem širokog dijaloga o načinima prevencije osporavanja ratnih zločina i širenja govora mržnje, a vladine i nevladine organizacije se podstiču da blagovremeno i temeljno krenu u prikupljanje relevantnih podataka koji bi dali odgovor na pitanje da li je, i u kom obliku, propisivanje ovog novog krivičnog dela svrishodan i poželjan put ka prevladavanju autoritarne prošlosti.

Pitanju promena u zakonodavstvu posvetio se i Vladimir Vodinelić u prilogu *Pravno zatvaranje informacionog trougla* posvetio pitanju normativnog regulisanja protoka informacija i mogućnostima stvaranja atmosfere informacione izvesnosti u srpskom društvu. Istakao je da su ustavne garancije, kako one o pravu na informaciju, tako i one o pravu na privatnost, razrađene Zakonom o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja (2004) i Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti (2008). Međutim, ističe autor, u odsustvu adekvatnog zakona o tajnosti informacija, nije zakrovljena normativna struktura u ovoj oblasti, pa je otud i praksa bremenita primerima netransparentnosti i zloupotrebe. Autor smatra da bi zakonom koji jasno definiše prava i nadležnosti državnih struktura informacije bile transparentnije klasifikovane, a stepen njihove pristupnosti jasno regulisan. Izrazio je nadu da će model ovog zakona, koji je pripremio Centar za unapređivanje pravnih studija, poslužiti kao osnov za javnu debatu i zakonodavnu inicijativu kojom bi se popunila postojeća zakonska rupa.

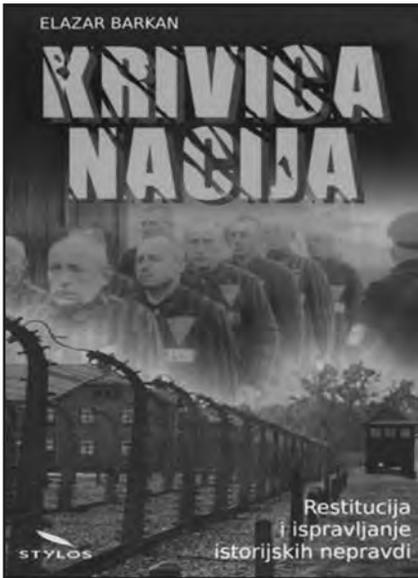
Osnovanost ove nade pojačana je izlaganjem Saše Gajina, koji je ispred

Centra za unapređivanje pravnih studija učestvovao u stvaranju modela antidiskriminacionih zakona. Autor se, obrađujući važnost ove dimenzije stvaranja pravne države, pozvao na iskustvo zapadnih demokratija, u kojima je tek sa talasom antidiskriminacionog zakonodavstva diskontinuirana praksa obespravljanja društvenih grupa na osnovu svojstava koja su smatrana nepoželjnim. Ističući značaj neprestane borbe protiv diskriminacije, autor je analizirao srpsko iskustvo, počevši od donošenja zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom iz 2006, do izrade opšteg antidiskriminacionog zakona. Podsetio je da u ovoj, možda i više no u drugim oblastima, postoji stalna opasnost da zakoni ostanu mrtvo slovo na papiru, i da se samo jasnim mehanizmima evaluacije njihovog sprovođenja može obezbediti ostvarenje njihove prvobitne namene.

U kratkom vremenu između održavanja ovog skupa i objavljivanja publikacije, događaji su potvrdili opravdanost ovog iskoraka ka kritičkoj debati o putevima i stranputicama pravne države u Srbiji. Mart 2009. bio je obeležen parlamentarnim natezanjem povodom predloga Zakona protiv diskriminacije, koji je krajem meseca jedva usvojen. Javna debata koju je ovaj zakonski predlog izazvao je međutim obilovala izlivima ksenofobije, homofobičnim izjavama političara i otvorenim atakom na sekularnost države. Time je zatamnjen ovaj značajan pomak na polju uvođenja vladavine prava u Srbiji, ali i osnažena spremnost da se borbom za stvaranje puteva ka pravnoj državi i ukazivanjem na njene stranputice izbegne povratak u hod kroz bespuće o kojem je priređivač ove publikacije do pre par godina pisao, a kroz koji smo svi nolens volens kročili.

Vladimir Marković

PLIMA RESTITUCIJE U SAVREMENOM SVETU

Elazar Barkan, *Krivica nacija, Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, Stylos art, Novi Sad, 2007.

Pre dve godine (2007), u Novom Sadu je prevedena i štampana jedna vrlo ozbiljna, informativna i dokumentarno-naučna, knjiga, obima skoro 500 stranica i u tiražu od samo 500 primeraka. Reč je o knjizi Elazara Barkana *Krivica nacija, Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*.

Prvi put je objavljena 2000. godine u SAD, a zatim i u mnogim drugim zemljama. Gotovo svuda gde se pojavila izazvala je priličnu pažnju i različite polemike. Kod nas, međutim, do sada je, sasvim neopravdano, ostala po strani pažnje javnosti i mas medija.

Na poslednjoj strani korica ove knjige stoji i: "Zahtev da se nacije ponašaju moralno i da priznaju istorijske

nepravde koje su počinile drugima je fenomen novijeg doba... Od kraja Drugog svetskog rata, a naročito nakon završetka 'Hladnog rata', pitanje morala i pravde zaokuplja sve više pažnje kao političko pitanje. Kao takva, potreba restitucije žrtava postaje značajan deo nacionalnih politika i međunarodne diplomatije..."

Pojam restitucija, naravno, ovde ne obuhvata samo pravno i materijalno obeštećenje žrtava ili njihovih porodica, nego i javno priznanje počinjenih nepravdi prema nedužnoj žrtvi i nanetih patnji, kako njoj tako i njenoj porodici.

Na početku predgovora Elazar Barkan kaže: "Počeo sam da pišem ovu knjigu zato što sam bio fasciniran iznenadnom pojavom slučajeva restitucije širom sveta... Slučajevi restitucije kojima se ja bavim ne uključuju prinudu, nego radije proizlaze iz spremnosti počinitelaca da priznaju, i njihovog slobodnog izbora da pruže naknadu svojim žrtvama ili njihovim potomcima... Ispravljanje istorijskih nepravdi u međunarodnom moralu (što autor tačno i pronicljivo uočava), kao novi fenomen, bio je naglašen rascepom među, uglavnom liberalnim i levičarskim zapadnim intelektualcima u prvoj polovini 1999. godine, koji su tradicionalno protiv rata, ali su u velikoj većini podržavali oružanu intervenciju NATO u slučaju Kosova."

Kongres SAD je 1988. godine predložio nacrt zakona pod nazivom Akt o građanskim slobodama, koji je omogućio američkoj vladi da plati kompenzaciju američkim Japancima koji su bili internirani tokom Drugog svetskog rata. Akt je predviđao restituciju u ukupnom iznosu od 1,25 milijardi dolara, svotu koja je, kako je zvanično tvrđeno, bila prihvatljiva kao trošak američke vlade i ujedno zadovoljavajuća za, još uvek, žive žrtve. Inače, poznato je da je tokom rata čak oko 120.000 japanskih civila – američkih državljana (uglavnom sa

zapadne, pacifičke, obale) bilo silom internirano u nešto, po mnogo čemu, nalik na koncentracione logore. I to, da apsurd bude još veći, ne samo muškarci sposobni za vojsku, nego i nebračko stanovništvo: žene, deca, stare osobe... S obzirom na toliki broj, samo po ovom osnovu, nedužnih žrtava, navedena odštetna suma, podeljena na broj 'korisnika', uopšte nije velika.

Navedeni slučaj američkih Japana ujedno je, de facto, prekretnica u istoriji restitucije, ne samo u SAD, nego i u čitavom svetu. Taj paket zakona je obuhvatio i izvinjenje i deklaraciju vlade Sjedinjenih Država da istorijske nepravde moraju biti ispravljene, pogotovo s obzirom na ulogu SAD u međunarodnoj politici. Ovaj zakon će postati putokaz za legitimizaciju zahteva za restituciju širom sveta. On je, štaviše, postao model za slučajeve restitucije i za ispravljanje istorijskih nepravdi raznih vrsta.

U drugom delu knjige. "Kolonijalizam i njegove posledice", govori se i o američkim urođenicima (Indijancima), američkim crncima, australijskim Abo-ridžinima... Tu se, razumljivo, kao integralni deo zahteva za restituciju uključuje potreba hitnih i dodatnih napora na očuvanje specifične kulture, umetnosti, običaja... ovih i ovakvih autohtonih grupa stanovništva širom sveta.

Za nas, Srbe, i uopšte istočnoevropljane, najaktuelnije je šesto poglavlje knjige, pod naslovom "Restitucija u istočno-centralnoj Evropi – Zaslužene i nezaslužene žrtve". Na samom početku sasvim tačno se konstatuje: "Istočno-centralna Evropa je 1910. godine bila oličenje evropskog multikulturalizma. Nacionalizam je predstavljao snažnu silu, ali je isto tako snažnu silu predstavljao i njen etnički mozaik. U sledećih osamdeset godina region je preturio preko glave genocid, etničko čišćenje, revolucije, fašističke i komunističke diktature i dva svetska rata."

Govoreći o sadašnjem – najnovijem, postkomunističko-tranzicionom razdoblju (nakon 1989–1990. godine) bivših komunističkih država sa ovog područja, autor knjige primećuje i: "u većini ovih zemalja nije pokazan neki poseban entuzijazam u pogledu lustracije ili nekog drugog oblika kažnjavanja za zločine iz (ne)давne prošlosti, izuzev ponegde, par ljudi iz vrha komunističke piramide. Mali broj kaznenih mera, kao što su suđenja istočnonemačkim graničarima ili otvaranje dosijea tajne policije, služi kao dokaz toga koliko je pravni sistem bio nespreman i nesposoban da se bavi prošlošću".

Nedugo nakon 5. oktobra 2000. godine u Srbiji je, istina, bio izglasan Zakon o lustraciji, ali, na nesreću, u praksi nije primenjivan. Nažalost, Zakon o restituciji i dan-danas nemamo.

Opravdane su sumnje da navedenim i drugim oblicima restitucije bogati pojedinci, organizacije i institucije, pa i države, nastoje, pa i uspevaju, da za relativno mali novac pokušavaju da ulepšaju vlastiti imidž. U tom pogledu je i sam autor opravdano dosta oprezan i kritičan prema "bogatom Zapadu", tamošnjim "restitucionalnim filantropima i mecenama". Drugi, pak, tvrde i dokazuju da je ipak bolje da žrtve i njihovi najbliži dobiju barem nešto nego ništa!

Ova opisana "rastuća plima restitutivnosti" u svetu, i pored svih manjkavosti i ograničenja, verovatno (nadajmo se), barem u izvesnoj meri pojačava ionako prilično male izgledе Srbije da ipak, u neko dogledno vreme, pokuša da dobije kakvu-takvu odštetu za NATO razaranja i pogibije tokom njihove intervencije. Možda, čak, i za sve pretrpljeno u Drugom, pa i Prvom svetskom ratu. Jer, evo, čak i restitucionalna prava i opravdana odštetna potraživanja iz još ranijih vremena kao da polako, malo po malo, dolaze na dnevni red. Zbog toga moramo i mi uporno pokušavati da idemo tim putem.

Boško Risimović – *U oluji*, 1943.

.....

IN MEMORIAM

.....

EPSKI LIRIZAM KSENIJE ZEČEVIĆ (1956 – 2006)

Ksenija Zečević predstavlja jednu od najznačajnijih i najosebujnijih stvaralačkih ličnosti srpske kulture druge polovine dvadesetog veka i prve decenije novog milenijuma. Obdarena mnogim, na prvi pogled čak i nespojivim, gotovo oprečnim talentima koji su ostavili neizbrisive tragove u raznim vidovima umetničkog kazivanja – od osobenog pijanističkog izvođačkog umeća, preko razuđenog, raznovrsnog i prebogato kompozitorskog opusa, čiji se obim još ne da ni približno sagledati a još manje precizno odrediti, sve do autentičnih pesničkih uzleta, lucidnih literarno-esejističkih oglada i akribičnih muzičko-kritičarskih novinskih uvida – ova samorodna umetnica ostavila je za sobom delo koje svekoliku kulturnu javnost obavezuje da ga preispita i prevrednuje, a samu autoru postavi na ono vrednosno mesto koje joj istinski pripada i koje ona bespogovorno zaslužuje.

To je osnovni razlog koji je motivisao i nagnao čelne ljude BELEF-a da objave monografiju o Kseniji Zečević i da tu osetljivu i složenu obavezu ispisivanja njenog životopisa i ocenjivanja dometa njenog stvaralaštva povere uglednoj teoretičarki muzike, meritornoj kritičarki i hroničarki muzičkih zbivanja u nas, Branki Radović. Knjiga koja je pred čitaocima trebalo bi da simbolizuje ne samo omaž jednoj prerano nestaloj umetnici renesansnih osobina, niti protokolarni otaljavajući dug jedne institucije prema svom odanom i dirljivo posvećenom saradniku, već je, podjednako, i podsticaj za intradisciplinarno i smotreno izučavanje njenog dela koje izmiče svim konvencijama i formalno-teorijskim standardima, ali i impuls za ozbiljno antropološko-karakterološko dijagnostikovanje naše kolektivne sklonosti da osenčimo, da osujetimo i, ako je moguće, unizimo svaku stvaralačku personalnost koja se, čak i nesvesna same sebe i svojih vrednosti – uzdiže iznad mirne površine prosečnosti na koju su svi svikli.

Jer, “slučaj” Ksenije Zečević – da ga možda i nezgrapno, eufemistički nazovemo – najpregnantnije i najuzbudljivije dokazuje da, nažalost, u ovoj opakoj sredini nema veće zavisti od one koju izaziva milost dara. Tako se ova umetnica i svojim delom, i svojim stradalničkim posrtanji-

ma i viteškim uspenjima, pridružila onima koji su zbog svoje darovitosti, zbog svoje apartnosti i zbog svoje “neprilagođenosti” palanačkom duhu, tom istom duhu morali da plate najvišu moguću cenu – svoj život: ona se, dakle, svojom sudbinom, a bez svoje volje, priključila onom sramnom redu za života žigosanih, odbačenih ili “prisilom” prihvaćenih (“prisilom” belodanog, nastrojivoočiglednog, neukrotivog talenta) izrednih glava naše kulture kakve su, da pomenemo samo najmarkantnije, u dalekoj prošlosti, bile Laza Kostić, od te neuništive a svemoćne čaršije nazvan “ludi Laza”, ili Slobodan Jovanović, ili, u novije doba, Danilo Kiš ili Borislav Pekić. Mihiz je svojevremeno izrekao jednu smelu a njemu svojstvenu tvrdnju da nema veće počasti koju srpska kultura može odati jednom stvaraoču od one da se taj umetnik nazove samo po svom imenu. Branka Radović je, možda i bez znanja o ovoj otrežnjavajućoj primedbi vrcavog Sremca, osetila – dobro upoznavši njen život iz dugih i očigledno dirljivih razgovora sa kompozitorkinom majkom, i pomno analizirajući njeno delo, ne ostavljajući pritom nijedan segment njenih raznovrsnih tvorevina u senci, neosvetljenim – da monografija o ovoj umetnici treba da nosi naziv samo po njenom imenu, “Ksenija”, a da je njeno prezime naprosto izlišno: i za njenog života, a napose nakon njene iznenadne smrti, koja je dala obol njenoj celokupnoj ličnosti, bilo je sasvim dovoljno u muzičkim i širim kulturnim krugovima uskliknuti samo njeno ime – Ksenija – pa da se zna da je reč o jednoj nepatvorenoj prepoznatljivoj estetičkoj pojavi, kojoj je prezime služilo kao oznaka za ličnu kartu, ali ne i kao oznaka za stvaralačku legitimaciju.

Ona je bila i ostala isključivo reprezentant svoje samobitnosti, svoje samoće i svog usamljenštva, ali nikako ne i nekakvog kolektivnog pokreta ili pravca: ona nikad nije predstavljala – iako su se mnogi upinjali da to dokažu, da je svrstaju – ono imaginarno, a u dvadesetom veku više puta politički ili ideološki materijalizovano, zamjatinovsko “MI”.

Zbog toga nije nimalo slučajno što se autorka ove knjige o Kseniji na više mesta latila upravo njenih sopstvenih reči, u kojima se ona oštro suprotstavlja svemu što nema pečat izrazite individualnosti, i što se lako može podvesti pod ritualni, pokadšto i paganski uobličeni plural: “... inspiracija leži u meni.”

“Ovo jeste velika nesreća (misli na rat iz 90-ih – naša primedba) i ona je samo na neki način fokusirala pravac kuda će se moja energija prenijeti. *Ali ne dao Bog da to bude povod da se inspiracije rađaju.* Možete me zatvoriti u iglo na Aljasci ili u neko pleme u Africi, *stvaraću isto.* Kompletna strast i rat i propast, *sve nosim u sebi.* Ja ne znam za jedan spoljni uticaj. Ne pamtim da se desilo nešto povodom čega sam ja nešto napravila... Sve je ovdje unutra”. (Naši kurzivi).

Nema boljeg demantija od ovog koji smo upravo naveli, da je Ksenija Zečević bila povodljiva za bilo kakvim dnevno-političkim stimulusima, što nipošto ne znači da je bila imuna na nepravdu, na tuđe patnje i tuđe tragedije. Naprotiv. Ali i kada je stvaralačkim činom stigmatizovala dramu svog naroda i gubljenja kontura, odnosno definicije njegovog nacionalnog bića, ona je to činila – da se načas oslonimo na Jungovsku terminologiju – kao “metafizičko ozvučenje jednog kolektivnog arhetipa” – zbog čega je i svaki pokušaj zloupotrebe njenih tvorevina u neke trenutne, partikularne potrebe i interese bio osuđen na totalni debakl. Jer ona je živela i stvarala vođena mišlju da nema “rodoljublja bez čovekoljublja”, pa je i to jedan od razloga zbog kojih njena romantičarska, nesvrhovita priroda nije mogla biti instrumentalizovana u banalne ciljeve ove obezluđene, bezlogosne, bezosećajne, robotičke civilizacije.

Otud i plemenita potreba autorke ove monografije Branke Radović da intenzivni sklop kritičarske svetlosti spusti na izrazitu individualnost Ksenije Zečević, individualnost koja može biti – u neizbežnim težnjama ka svođenju – zajedničkim imeniteljima svih njenih talenata, od kojih svakom slušaocu Ksenijinih kompozicija i čitaocu njene literature zastaje dah.

“Poslednji očajnički krik koji je postojao u ovom veku je ‘hipi’ pokret... Hipi pokret nije bio bitan samo zbog ljubavi i mira koji je propagirao, već pre svega zato što je u osnovi imao princip improvizacije, a ona je osnova *individualnosti*... Nije bitno koju muziku volite već princip po kome se ona stvara. Bila je to strahovita snaga koja teži ka slobodi, samim tim oprečna tendenciji ovog veka za *uništavanjem individualnosti*”. (Naši kurzivi).

Tom naporu da svim svojim stvaralačkim silama, svojim moralnim bićem i svojom žudnjom da “omuzikali” lepotu samotničke pobune, da se, dakle, odupre “tendenciji” ovog veka da zatre kosmičku izuzetnost svakog pojedinačnog, jedinstvenog umetničkog glasa, Ksenija Zečević je posvetila svoj prerano ugasli život, o čemu rečito, ne i patetično, verodostojno svedoči knjiga Branke Radović, koja nije apologetska, ali koja je, po svojim smelim uviđanjima, provokativna i opominjuća istovremeno.

Čak i kada sa svog utemeljenog muzikološkog svetonazora stavlja određene, ne tako bitne primedbe upućene Ksenijinoj “muzičkoj poetici”, Branka Radović nijednom ne dovodi u pitanje originalnost njenih ekstatičnih pijanističkih interpretacija, interpretacija obojenih osobenim Ksenijinim erotizmom, niti originalnost njenog kompozitorskog nastojanja: “Nije to bilo besprekorno, nije možda ni sasvim pijanistički stasalo sviranje, *ali je bilo originalno, samo njeno i očaravajuće*. Dok sam je slušala kako muzicira, pomislila bih – samo je klavir njeno polje. A kad bi se neke čudesne dubine poezije u muzici razotkrivale iz njenih kompozicija, rekla bih – ne, *ona je rođeni kompozitor*.”

Ni kao kompozitor nije imala potrebu da dovršava stvari, da perfekcionistački poslaže sve slojeve i elemente. Nekada nabacani, taktovi njene invencije, međutim, *prepoznatljivi su u svakom papiru koji je ostavila...*” (Naši kurzivi).

Ima li veće pohvale jednom prebogatom umetničkom opusu od ove, upravo citirane? Naravno da nema! Ksenija Zečević osetila je u sebi bruj korena koji sežu daleko u vekove, ali je i umela i morala da ih upodobi, da ih saobrazi svom ranjivom i drhturavom stvaralačkom lirizmu.

Otuda i naziv ovog skromnog predgovora “epski lirizam Ksenije Zečević”, koji sigurno obuhvata makar deo njene filozofije života i umetnosti, ali koji je, još sigurnije to tvrdimo, nedostatan da prepokrije sve proplamsaje, ozarenja i zračenja Ksenijine neponovljive ličnosti i njenog samosvojnog umetničkog traganja, traganja i lutanja za slobodnim izrazom, za otiskom devetnaestovekovnog nemirnog srca u uzravnjenom pustinjskom pejzažu dvadesetog veka.

Namerno izbegavamo da pominjemo skandal zbog kojeg je Ksenija Zečević postala građanin drugog reda i zbog kojeg su njena potonja dela dočekivana organizovanom i dobro orkestriranom “zaverom ćutanja”. Svojim darom ona je dokazala da je izvan svih redova, prvih ili drugih... Utoliko pre što je, kao i svaki veliki, istinski umetnik imala osećanje za prekogniciju: “*Đavolje rabote na pločniku. Ja imam potrebu za sigurnošću, ali tu sigurnost ja stvaram i omeđujem. Vani, izvan mog prostora čeka svašta, čeka neumijesna riječ i nešto mnogo užasnije.*” (Naš kurziv).

Kao izdavači, zahvalni smo Branki Radović što se uopšte odvažila da napiše jednu tako ozbiljnu i izazovnu knjigu, a Ksenijinim bliskim prijateljima na dirljivo potresnim ispovestima, koje će, možda, Kseniji ipak došanutu da je vani, izvan njenog prostora slobode i sigurnosti, čeka i poneka umijesna, časna i nežna riječ... To je najmanje što je ona kao umetnik zaslužila.

Željko Simić

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Poželjan font – *Times New Roman*, 12 pt

Prored – Nije važan, poželjan 1,5.

Margine – Poželjno je da leva bude 3,5 cm, a desna 3 cm.

Naslov rada – Piše se na sredini, velikim slovima (font 14 pt) i boldom. Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom, i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1.1., 1.1.1., itd.)

Dužina teksta – Tekstovi po pravilu ne treba da budu duži od jednog autorskog tabaka, koji iznosi 16 strana od 28 redova sa 66 znakova u redu, odnosno 28.800 znakova (font *Times New Roman*, 12 pt). U slučaju da tekst, iz određenog razloga, mora da pređe ovaj obim, molimo saradnike da se obrate glavnom uredniku ili njegovom zameniku, koji će proveriti da li postoje tehničke mogućnosti za objavljivanje dužeg teksta.

Fusnote – Koristiti za citiranje autora i izvora (font 10 pt). U fusnotama obavezno navesti broj strane izvora odakle je preuzet navod, odnosno podatak.

Tabele, slike i grafikoni – Ukoliko u radu postoje tabele, slike i grafikoni, oni treba da se nađu u tekstu (isti font i prored kao za osnovni tekstu koristi se i za tabele i grafikone). Svaka tabela, slika i grafikon moraju da budu označeni rednim brojem. Nakon oznake i broja, navesti naziv tabele, slike ili grafikona. Izvor iz kojeg su preuzeti mora da bude naveden u radu, i to u fusnoti.

Pisanje stranih imena i reči – Strana imena se transkribuju ćirilicom na srpskom jeziku kako je predviđeno pravopisom srpskog jezika, odnosno kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradi u izvornom obliku (na stranom jeziku) italikom, npr: Maks Veber (*Max Weber*).

Pravila citiranja – Pri navođenju odrednica u fusnotama molimo saradnike časopisa *Hereticus* da se drže sledećih pravila:

1. Citiranje monografija (knjiga):

• U fusnoti se najpre navodi ime, a zatim prezime autora. Ukoliko je reč o grupi autora, navode se imena i prezimena svih autora. Ukoliko je reč o zborniku stavlja se ime urednika (priređivača), a u zagradu se stavlja (ur.).

• Naziv dela se piše italikom.

• Nakon naziva dela piše se izdavač, koji se zapetom odvaja od naslova dela.

• Nakon izdavača sledi zapeta i mesto i godina izdanja dela. Između mesta i godine izdanja dela ne piše se zapeta.

• Iza godine navodi se strana ili stranice, ukoliko ih je više, iz kojih je preuzet citat.

• Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

• Kada je u pitanju zbornik, prvo se navodi ime i prezime autora članka koji je iz zbornika citiran. Zatim sledi naziv članka pod navodnicima.

- Iza naziva članka sledi zapeta i “u:”, a zatim se zbornik citira na isti način kao i monografija, osim što se iza imena urednika stavlja “(ur.)”.

- Ukoliko postoji više autora knjige ili članka (do tri), razdvajaju se za-petom.

- Ukoliko se citira knjiga ili članak sa više od tri autora, navodi se samo ime i prezime prvog od njih, uz dodavanje skraćenice *et alia* (*et. al.*) italikom.

- Za “vidi” koristi se skraćenica V., a za “uporedi” skraćenica Upor.

Primer za monografiju: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1941, 25; ili

Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska aka-demija, Beograd 1941, str. 25.

Primer za zbornik: Dragiša Vasić, “Karakter i mentalitet jednog pokoljenja”, u: Bojan Jovanović (ur.), *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd 1992, str. 56.

2. Citiranje članaka iz časopisa:

- Prvo se navodi ime i prezime autora.

- Naziv članka se navodi pod navodnicima.

- Nakon naziva članka slede znaci izvoda, zapeta, i naziv časopisa otkucan italikom.

- Iza naziva časopisa navodi se broj časopisa.

- Godina se navodi nakon broja i to u zagradi.

- Nakon godine navedene u zagradi sledi zapeta i broj strane koja je ci-tirana.

- Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

Primer za citiranje članka: Miloš Đurić, “Problem zavisnosti kultura”, *Novi vidici*, br. 1 (1928), str. 223; ili

Marinko Arsić Ivkov, “Gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbi-ji”, *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, tom I, br. 1 (2003), str. 31.

3. Ponovljeno citiranje:

- Ukoliko se u radu citira samo jedan tekst određenog autora, kod ponov-ljenog citiranja tog teksta, posle imena i prezimena autora, sledi *op. cit.*, ili nav. delo, zapeta i broj strane koja je citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *op. cit.*, str. 55.

- Ukoliko se citira više radova istog autora, bilo knjiga ili članaka, prvi put naziv svakog rada se navodi u punom obliku. Svaki naredni put vodi se računa o tome koji je poslednji citirani rad tog autora u fusnoti. Ako prethodni citirani rad nije isti onda se navodi ime autor, naziv dela italikom, zapeta i broj strane koja citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, str. 66.

- Ukoliko se citira tekst sa više strana koje su tačno određene, one se razdvajaju crticom, posle čega sledi tačka. Ukoliko se citira više strana koje se ne određuju tačno, posle broja koji označava prvu stranu navodi se “i dalje” sa tačkom na kraju.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 55-61.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 66 i dalje.

• Ukoliko se citira podatak sa iste strane iz istog dela kao u prethodnoj fusnoti, koristi se latinična skraćenica za *ibidem* italikom, sa tačkom na kraju (bez navođenja imena i prezimena autora).

Primer: *Ibid.*

• Ukoliko se citira podatak iz istog dela kao u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, koristi se latinična skraćenica *Ibid.*, sa zapetom, i navodi se odgovarajuća strana i stavlja tačka na kraju.

Primer: *Ibid.*, 75

4. Citiranje propisa

• Propisi se navode punim nazivom u kurentu – obično, potom se italikom navodi glasilo u kojem je propis objavljen, a posle zapete broj i godina objavljivanja, ponovo u kurentu – obično.

Primer: Zakon o izvršnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

• Ukoliko se pomenuti zakon citira i kasnije, prilikom prvog pominjanja posle crte navodi se skraćenica pod kojom će se propis dalje pojavljivati.

Primer: Zakon o izvršnom postupku – ZIP, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

• Ukoliko je propis izmenjivan i dopunjavan, navode se sukcesivno brojevi i godine objavljivanja izmena i dopuna.

Primer: Zakon o društvenoj brizi o deci, *Službeni glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 8/94.

• Član, stav i tačka propisa označava se skraćenicama čl., st., i tač.

Primer: čl. 7, st. 2, tač. 4, ili čl. 3, 4, 5, i 7., ili čl. 5-9, itd.

4. Citiranje tekstova sa interneta

• Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice i datum pristupa stranici.

Primer: Roger Clarke, “Biometrics and Privacy”, studija preuzeta sa adrese <http://www.anu.edu.au/people/Roger.Clarke/Biometrics.html>. 15. april 2001.

Posebne napomene:

• Radovi se predaju u štampanom i elektronskom obliku, s napomenom autora u kom pismu treba da se štampaju – ćirilicom ili latinicom.

• Svaki članak treba da ima sažetak i ključne reči na engleskom. Rezime i ključne reči možete da pošaljete na srpskom pošto časopis ima mogućnost da obezbedi prevod sažetka i ključnih reči na engleski.

• Redakcija zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa i standarda srpskog jezika.

• Svi članci se daju na UDK klasifikaciju, i posle šest meseci do godinu dana dostupni su i preko veb-sajta časopisa. Za sada su dostupni besplatno.

• Časopis, nažalost, nema sredstva da saradnicima isplaćuje honorar, ali zato svaki saradnik može da dobije broj primeraka koji mu je potreban.

HERETICUS

Journal for the Re-examination of the Past

Vol. VII (2009), No. 1-2

TABLE OF CONTENTS

<i>Introductory Note</i>	5

OVERCOMING THE PAST – MYTH OR REALITY

<i>Joahim Perels</i> Myth about Overcoming the Past	11
<i>Vladimir Petrovic</i> Historians facing the Challenge of Overcoming the Past	19
<i>Jovica Trkulja</i> Aphorises of the Legal Overcoming of the Past in Serbia	35
<i>Slobodan G. Markovic</i> Social Importance of Property Restitution and Europeanisation of Serbia	59
<i>Srdjan Cvetkovic</i> Structure of Political Convicts in Serbia and Yugoslavia in the period from 1945 to 1985	72

Research

<i>Predrag Vukasovic</i> Hippocrates and the Contemporary Relevance of his Oath	89
<i>Milojica Sutovic</i> Liberation of Kosovo/or Serbia's Access to the Sea	109

Translations

<i>Joahim Fest</i> Hitler's Biography	139

Essays

<i>Neven Cveticanin</i> A Note on the Institutional School of Thought as the Essence of European Identity	149

Developments

<i>Jaroslav Hasek</i> A Financial Problem	153

Events

<i>Vladimir Petrovic</i> Overcoming the Past in Germany 1989–2009	155
<i>Marinko M. Vucinic</i> Challenges of a Crisis and the Democratic Society	160

Views

<i>Dusko M. Celic</i> Pogrom	167
<i>Marinko M. Vucinic</i> Installation of Bizarreness	169
<i>Ilija Markovic</i> Aphorism as the Last Fortress of Resistance	173

Interviews

Messages and Morals of Serbian October (12) <i>Dragana Kuzmanovic</i> We shall be Tenants in Our Own Homes	178

Controversies

<i>Tomislav Krsmanovic</i> On Misconceptions of Repression after 1948	195

Memories

<i>Djuro Djurovic</i> Contemplations about Death	207
<i>Milovan Djilas</i> Encounter with Stalin	237

Dossier

Castrated Tutorship – Censorship of Competitors in Orations

<i>Introductory Note</i> (Dejan Milić)	243
<i>Censorship of Competitors in Orations</i> Competition in Oration (Svetlana Gradinac)	245
Rulebook on Republic Competition of Secondary Schools in Orations	248
Objections on Rulebook (S. Avramović, J. Trkulja, S. Gradinac, Dejan Milić)	250
“Censorship in Orations” – Media Coverage	251
<i>Epilogue</i>	279

Retrospectives and Review Articles

<i>Jovica Trkulja</i>	
“Political Memories” of Dragoljub Jovanović	283
<i>Miodrag Raičević</i>	
A Note on Dragoljub Jovanović, the writer	290
<i>Ratomir Damjanović</i>	
Logos–Etos–Patos (regarding the book “Rhetorike techne – Oration Skills” of Professor Sima Avramović)	295
<i>Ljubomir Petrović</i>	
Between Science and Politics (Mira Radojević, Scientist and Politics, <i>Political Biography</i> of Božidar V. Marković, 1874–1946)	305
<i>Miroslav Svirčević</i>	
New Views on Principles of Justice and Political Freedom (F.A. Hayek, <i>Law, Legislation and Liberty</i>)	310
<i>Vladimir Petrović</i>	
From No Way Out to Paths and Deviations of Rechtsstaat (Jovica Trkulja (ed), <i>Paths and</i> <i>deviations of Serbia’s Rechtsstaat</i>)	314
<i>Vladimir Marković</i>	
Tide of Restitution in Contemporary World (Elazar Barkhan, <i>Guilt, Nation, Restitution</i> and <i>Correction of Historical Injustice</i>)	316
<i>In memoriam</i>	
<i>Željko Simić</i>	
Epic Lyrics of Ksenija Zečević	319
<i>Guidelines for Contributors</i>	323

Objavljivanje ovog broja pomogao je

B | T | D The Balkan Trust
for Democracy

A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

BALKANSKI FOND ZA DEMOKRATIJU

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

1-2/2009

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. - Vol. 7, No. 1-2 (2009) -
. - Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2009-. - 23
cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past

Vol. VII (2009), No. 1-2

Editor-in-chief

Prof. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Srđan Cvetković, MA

Marinko Arsić Ivkov

Dr. Predrag J. Marković

Dejan Milić

Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Vladimir Petrović, MA (secretary)

Prof. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Executive publisher

Dosije, Belgrade

www.dosije.rs

Printrun

400 copies

Front-page illustration

Boško Risimović, Tribute to Čeda Rogan 1953

© 2009. Center for Advanced Legal Studies

ISSN 1451-5822

9 771451 582001